

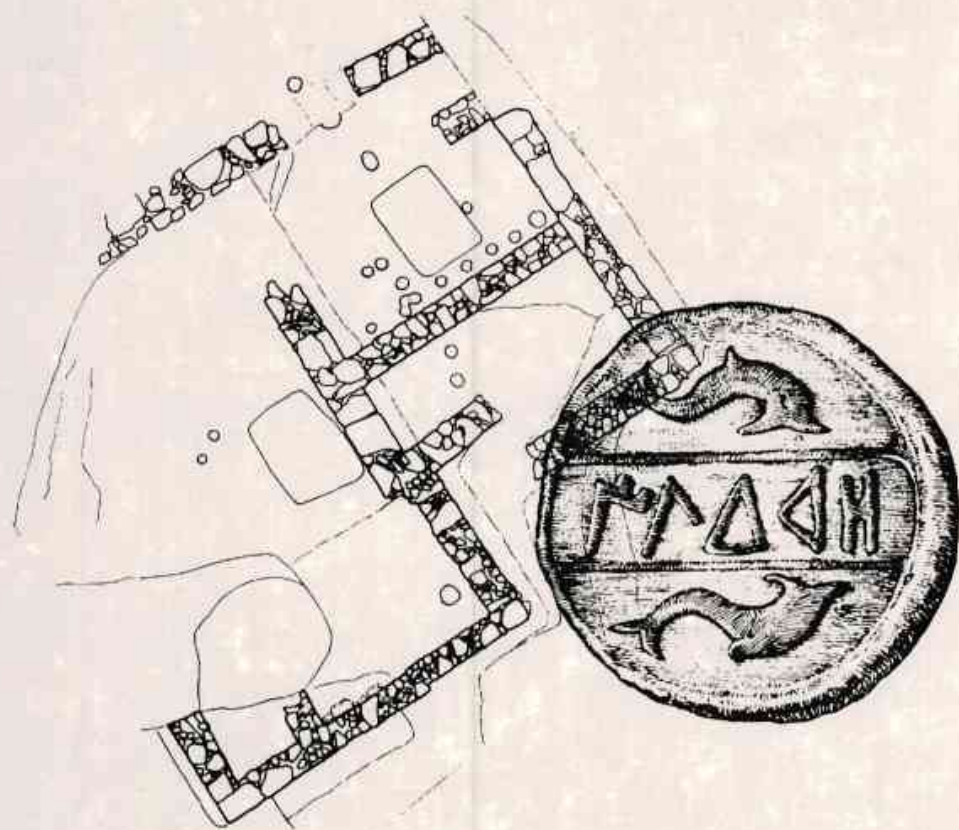
MUSEU COMARCAL DEL MARESME - MATARÓ
SECCIÓ ARQUEOLÒGICA

LAIETANIA

ESTUDIS D'HISTÒRIA I D'ARQUEOLOGIA DEL MARESME

El poblament ibèric a Catalunya

Actes

LAIETANIA

El poblament ibèric a Catalunya

Actes

Consell de Redacció de la revista Laietania.

- Josep Antoni Cerdà i Mellado
- Joan-Francesc Clariana i Roig
- Carles Martí i Garcia
- Joaquim Pera i Isern
- Jaume Pujol i del Horno

EDITA MUSEU COMARCAL DEL MARESME. MATARÓ - 1993

Amb el suport de:

Generalitat de Catalunya
Direcció General del Patrimoni Cultural

Diputació de Barcelona
Àrea de Cultura

Fotocomposició: ARQUEORNOIA S.L.
Dinamarca, 3.-. 08700 IGUALADA

Impressió: Gràfiques Lluç
STA. MARGARIDA DE MONTBUI

I.S.N.N.: 0212-8985
D.L.: B - 8966 - 94

Joaquim García i Roselló, Turó dels Dos Pins. Necròpolis ibèrica. Museu Comarcal del Maresme-Mataró. Editorial AUSA. Sabadell, 1993. 362 pàgines, 8 làmines. 6.000,- ptes.

PROLEG (Joan Sanmartí). 1. INTRODUCCIÓ. 1.1. L'entorn geogràfic situació del jaciment. 1.2. La necròpolis i el seu context. 2. EL JACIMENT. 2.1. Els nivells superficials. 2.2. Les tombes. 2.3. Catàleg de les tombes. 3. EL DIPOSIT FUNERARI. 3.1. Ceràmiques de vernís negre. 3.2. Altres ceràmiques d'importació. 3.3. Ceràmiques indígenes. 3.4. Objectes metàl·lics. 3.5. Altres objectes. 4. CONCLUSIONS. 4.1. Cronologia general de la necròpolis. 4.2. Anàlisi espacial de la necròpolis. 4.3. El ritus funerari. 4.4. El marc històric. 5. LÀMINES. 6. BIBLIOGRAFIA. 7. ANNEXOS. 7.1. Restes òssies incinerades (Domènec Campillo). 7.2. Estudi de la fauna (Josep Maria Miró). 7.3. Les inscripcions ibèriques (Isabel Panosa). 7.4. La col·lecció Maluquer (M. Dolors Zamora). 8. TRADUCCIÓ AL CASTELLÀ.

La necròpolis ibèrica del Turó dels Dos Pins està situada al terme municipal de Cabrera de Mar, a uns 29 km de Barcelona, al costat de l'*oppidum* ibèric de Burriac. Fou excavada durant els anys 1986, 1987 i 1990, documentant-se un total de 94 tombes. Els *loculi* funeraris eren forats fets a la roca, bàsicament de forma cilíndrica, de no més d'un metre de diàmetre per un metre de profunditat. L'urna cinerària era una àmfora ibèrica, al voltant de la qual es col·locaven els corresponents dipòsits funeraris. La cronologia general cal establir-la entre mitjans del segle III a.C. i inicis del segle II a.C.

Per a informació i comandes, cal adreçar-se a:

MUSEU COMARCAL DEL MARESME-MATARÓ - EL CARRERÓ, 17-19

08301 MATARÓ

TELF. 796 10 29.

Joaquim García Roselló, *Turó dels Dos Pins. Necròpolis ibèrica*. Museu Comarcal del Maresme-Mataró. Editorial AUSA. Sabadell, 1993. 362 pàgines, 8 làmines. 6.000,- pts.

PRÓLOGO (Joan Sanmartí). 1. INTRODUCCIÓ. 1.1. El entorn geogràfic: situació del jaciment. 1.2. La necròpolis i el seu context. 2. EL YACIMIENTO. 2.1. Els nivells superficials. 2.2. Les tombes. 2.3. Catàleg de les tombes. 3. EL DEPÓSITO FUNERARIO. 3.1. Ceràmiques de barniz negre. 3.2. Altres ceràmiques d'importació. 3.3. Ceràmiques indígenes. 3.4. Objectes metàl·lics. 3.5. Altres objectes. 4. CONCLUSIONES. 4.1. Cronologia general de la necròpolis. 4.2. Anàlisi espacial de la necròpolis. 4.3. El ritual funerari. 4.4. El marc històric. 5. LÁMINAS. 6. BIBLIOGRAFÍA. 7. ANEXOS. 7.1. Restos òseos incinerats (Domingo Campillo). 7.2. Estudi de la fauna (Josep Maria Miró). 7.3. Les inscripcions ibèriques (Isabel Panosa). 7.4. La col·lecció Maluquer (M^a. Dolores Zamora). 8. TRADUCCIÓ AL CASTELLANO.

La necròpolis ibèrica del Turó dels Dos Pins està situada en el terme municipal de Cabrera de Mar, a uns 29 km de Barcelona, en una zona pròxima al oppidum ibèric de Burriac. Excavada durant els anys 1986, 1987 i 1990, se documentaren un total de 94 tombes. Els loculi funeraris eren agüjers tallats en la roca, en la majoria de forma cilíndrica, de un metre de diàmetre per un metre de profunditat aproximadament. La urna cinerària era una ànfora ibèrica, al voltant de la qual se col·locaven els corresponents dipòsits funeraris. La cronologia general ha d'establir-se entre mitjans del segle III a.C. i inicis del segle II a.C.

Para información y pedidos dirigirse a:

MUSEU COMARCAL DEL MARESME-MATARÓ - EL CARRERÓ, 17-19
08301 MATARÓ TELF. 796 10 29.

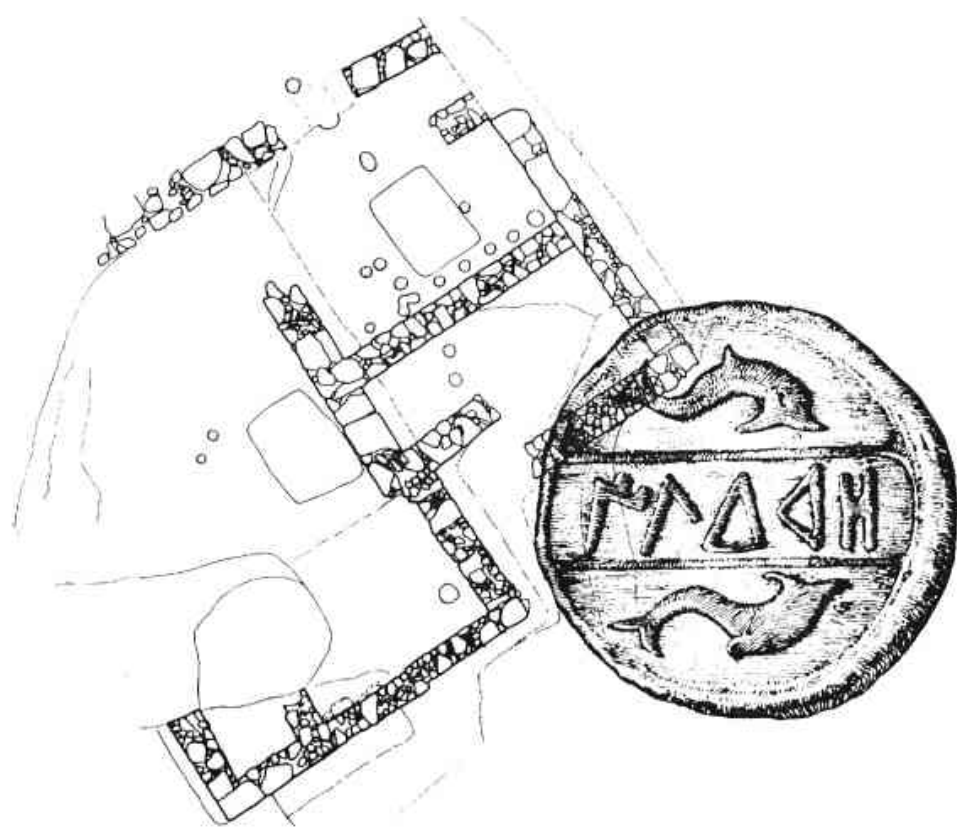
MUSEU COMARCAL DEL MARESME - MATARÓ
SECCIÓ ARQUEOLÒGICA

LAIETANIA

ESTUDIS D'HISTÒRIA I D'ARQUEOLOGIA DEL MARESME

El poblament ibèric a Catalunya

Actes

LAIETANIA

ESTUDIS D'HISTÒRIA I D'ARQUEOLOGIA DEL MARESME

MUSEU COMARCAL DEL MARESME, MATARÓ.
El Carreró, 17-19, 08301 MATARÓ
Tel. 796 10 29

BUTLLETA DE COMANDA / BOLETÍN DE PEDIDO

Nom/Nombre

Adreça/Direcció

Població/Población Cod. Postal

País Telèfon

Desitjo rebre els números de la revista LAIETANIA

Deseo recibir los números de la revista LAIETANIA

Data

Signatura/Firma

Fecha

RELACIÓ I PREUS DELS NÚMEROS DISPONIBLES

NÚMERO	P.V.P	NÚMERO	P.V.P	NÚMERO	P.V.P
4 (1988)	2.000	5 (1990)	1.800	6 (1991)	2000
7 (1992)	2.000	8 (1993)	2.600		

FORMA DE PAGAMENT

Xec nominatiu a favor del Museu Comarcal del Maresme - Mataró
Talón a nombre del Museu Comarcal del Maresme - Mataró.

Transferència bancària al Cte. Corrent 2100.0287.02003388-43, de la Caixa d'Estalvis i Pensions de Barcelona. (En aquest cas, cal acompanyar a la comanda la fotocòpia de l'ingrés).

En efectiu.
En efectivo

LAIETANIA

ESTUDIS D'HISTÒRIA I D'ARQUEOLOGIA DEL MARESME

MUSEU COMARCAL DEL MARESME, MATARÓ.
El Carreró, 17-19, 08301 MATARÓ
Tel. 796 10 29

BUTLLETA D'INTERCANVI/BOLETÍN DE INTERCAMBIO

Nom de l'entitat:

Nombre de la entidad:

Adreça/Direcció:

Població/Población:

Còd. Postal: Telèfon:

Responsable intercanvi:

Responsable intercambio:

Publicacions sotmeses a intercanvi:

Publicaciones susceptibles de intercambio:

.....
.....
.....
.....

La publicació d'aquest nou **LAIETÀNIA** suposa per al MUSEU COMARCAL DEL MARESME-MATARÓ i la seva Secció Arqueològica una nova experiència que, en certa forma, modifica la línia dels set números anteriors sense que això hagi de significar, però, que a partir d'ara s'enceti una nova etapa o un canvi de la imatge de la revista. La publicació de les Actes del Seminari **El poblament ibèric a Catalunya a LAIETÀNIA** s'ha d'entendre dins la línia institucional d'oferir als estudiosos de l'arqueologia un producte de bona qualitat, que serveixi tant de palestra de l'activitat que genera la pròpia institució com de gresol d'iniciatives que vagin més enllà del marc local i comarcal i de les quals el seminari n'és un bon exponent.

El Seminari **El Poblament ibèric a Catalunya**, celebrat a Mataró els dies 25 i 26 de març de 1993 a la sala d'actes de Caixa Laietana, fou organitzat pel MUSEU COMARCAL DEL MARESME-MATARÓ amb la col.laboració de la Societat Catalana d'Arqueologia, la Universitat de Barcelona i la Universitat Autònoma de Barcelona. L'encontre, que reüní més d'un centenar d'assistents, fou pensat per a un públic universitari i especialitzat i va consistir en una trobada d'investigadors per efectuar un repàs de les novetats que en els darrers anys s'havien produït en el camp de la recerca de la cultura ibèrica, en el marc geogràfic de la Catalunya actual. Fou plantejat, també, pensant en la divulgació dels diferents projectes d'investigació que sobre el tema s'estan desenvolupant en diverses zones de Catalunya; va permetre efectuar una anàlisi de l'estat de la qüestió i, alhora, debatre diversos aspectes d'aquest període de la nostra història.

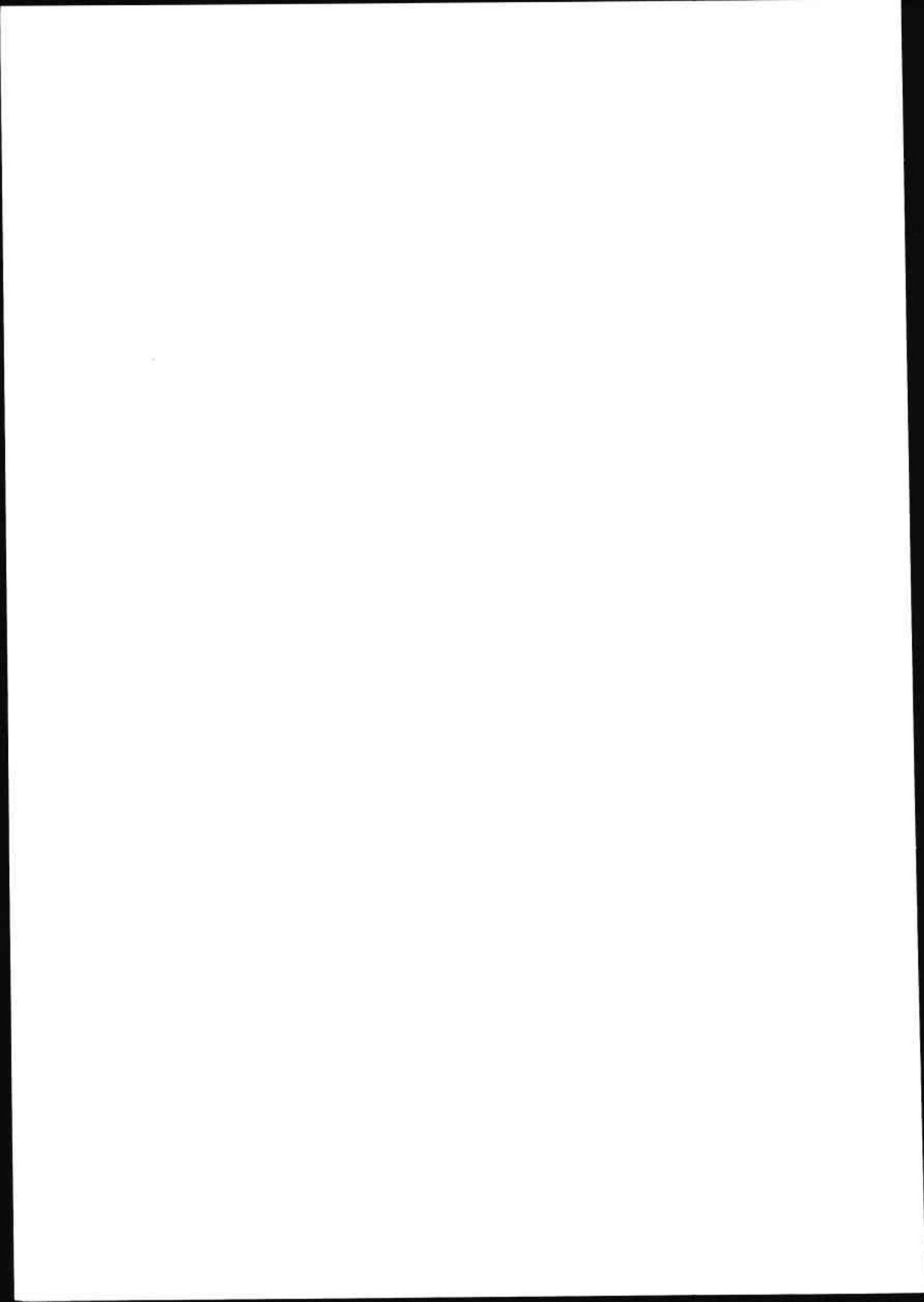
Inicialment, el Seminari fou plantejat com una activitat més per a complementar el programa de l'exposició temporal de producció pròpia del MUSEU COMARCAL DEL MARESME-MATARÓ titulada **Turó dels Dos Pins. Necròpolis ibèrica**, mostra sobre l'excel·lent conjunt funerari exhumat a la Vall de Cabrera de Mar (El Maresme) en diverses campanyes d'excavació, que fou presentada a les nostres sales el primer trimestre de l'any. Tanmateix, la coherència del tema que es tractava, la necessitat llargament demanada de celebrar una trobada per debatre i analitzar l'estat de la qüestió, així com la vàlua professional i investigadora dels ponents que hi intervingueren i l'alta participació, feren que aquesta trobada fos quelcom més que una activitat complementària. Pels motius abans expressats, doncs, l'organització del Seminari va esdevenir una de les activitats més importants de la programació de l'any 1993 de la nostra Institució.

Amb l'organització d'aquest Seminari, com anteriorment amb la celebració d'altres encontres acadèmics similars (recordem les tres edicions organitzades amb la col.laboració de la UIMP) insistim a manifestar la voluntat del MUSEU COMARCAL DEL MARESME-MATARÓ d'esdevenir quelcom més que un centre d'exposició de col.leccions i de gestió de patrimoni. Com a entitat científica que som, tenim la necessitat i l'obligació, en la mesura de les nostres possibilitats, de mostrar i difondre la investigació que des d'aquí es genera i, alhora, obrir línies de col.laboració amb altres entitats i institucions que realitzin tasques similars a la nostra.

El contingut monogràfic d'aquest **LAIETÀNIA**, el món ibèric, pensem que pot tenir un especial interès no tant sols per als especialistes, sinó també per a altres col.lectius. Amb satisfacció ens plau dir que, últimament, sembla que certs sectors interessats del gran públic o de la docència han retrobat aquest període de la nostra història que molt sovint havia estat ignorat. La realització futura d'estudis globals i de síntesi sobre aquesta etapa històrica (una necessitat evident) és possible, també, que pugui tenir l'embrió en trobades com aquesta, les quals, a la llarga, pretenen, només, aprofundir i millorar el nostre coneixement sobre un passat que forma part de la nostra identitat.

Carme Benito i Vales

Presidenta del MUSEU COMARCAL DEL MARESME-MATARÓ

INTRODUCCIÓ DEL SEMINARI

JOSEP BARBERÀ I FARRÀS

President de la Societat Catalana d'Arqueologia

El seminari té com a objectiu fer un repàs de les novetats dels darrers anys pel que fa a la investigació de la cultura ibèrica a Catalunya, de les quals n'és una mostra excel·lent l'exposició i la publicació de la necròpolis del Turó dels Dos Pins.

D'entrada, s'hauria d'aclarir que no es pot limitar el tema a la Catalunya geogràfica, ni a la històrica, ja que la nostra terra és una àrea perifèrica en la cultura ibèrica, que -possiblement- no en rebé les influències d'una manera continuada i, indiscutiblement, sempre amb menys intensitat que les terres més meridionals.

Per això creiem positiva la convocatòria del Curs, ja que sols coneixent les novetats de la investigació és possible arribar a incorporar-les a una síntesi que cada vegada més trobem a faltar.

Malgrat les mancances i les enormes destrosses patides pel patrimoni arqueològic i monumental a causa de les obres públiques (i privades) d'aquests darrers anys; malgrat que restin inèdits i empolegant-se als arxius de la Universitat un munt de treballs de llicenciatura i de tesis doctorals que inclouen -en la majoria dels casos- un doll de nous coneixements i són l'inici de mantes desil·lusions; malgrat que en els prestatges del Servei d'Arqueologia s'arxivien estèrilment els esforços dels treballs arqueològics realitzats en els darrers dotze anys, creiem que hi ha prou material assequible per a arribar a la redacció d'una publicació general que hauria d'atènyer a la vegada tres nivells:

- el científic,
- el de difusió entre el gran públic, i
- el destinat a l'ensenyament, que no és precisament el menys transcendental.

Elementalment i prèvia, és necessari donar un cop d'ull a tot el que s'ha fet fins avui, que és més del que ens pot semblar a primera vista. Per aquest motiu, hem assajat d'endegar una bibliografia -no exhaustiva- de les publicacions generals que versen sobre la cultura ibèrica o algun dels seus aspectes, recollint amb preferència les que es refereixen a Catalunya o al NE de la Península Ibèrica.

Fixeu-vos que a mesura que transcorre el temps, des d'unes obres individuals es va passant a la publicació de debats o estats de la qüestió d'algun tema específic, que són fruit d'un grup o, més sovint, de la iniciativa d'una trobada, digui's Congrés, Col·loqui o Taula Rodona i, en el darrer decenni, dels catàlegs de les exposicions que arriben a ser, si no una síntesi, sí una metòdica explicació del tema de la mostra, gairebé sempre exhaustiva, moltes vegades fastuosa, però sempre útil. No hem de deixar de banda, sinó ben al contrari, els "dossiers" publicats per revistes periòdiques, especialitzades o no, que a més de facilitar la publicació ràpida de novetats o recull d'opinions, les fan assequibles a uns nivells més extensos del públic no especialitzat.

En aquest darrer camp, amb el qual tant el professional com l'estudiant s'haurien de sentir ben endeutats, hi ha intents meritoris i continuats de difusió amb qualitat, que hem inclòs a la llista, tot lamentant que la iniciativa no hagi estat catalana. També ens ha de saber greu, no per amor propi, sinó pel que té de símptoma, que l'única revista d'arqueologia que es ven als quiosc de diaris i amb una bona representació, s'editi fora d'aquí.

Tot i així, només pensant com a arqueòlegs, no ens hem de sentir pessimistes, sinó ben al contrari, ja que n'hi ha prou de constatar que arrencant de l'any 1982 s'observa un augment extraordinari, tant per qualitat com per quantitat -i a més és un increment equilibrat- : obra individual, obra col·lectiva, difusió de bon nivell i catàlegs d'exposicions.

En l'obertura d'aquest Curs, crec que no he d'acabar sense deixar anar sobre la taula un tema polèmic amb vistes a possibles futurs debats, i crec que aquest pot ser preguntar-nos en quins moments i per quines causes la gent que poblà la nostra terra seguí unes tendències o unes altres. No és el cas de tornar a discutir sobre ibers i celtes, sinó d'actualitzar el debat.

Darrerament noto en l'aire que es torna a remoure la qüestió, i considero que val la pena de tornar-hi ja que ara tenim molts més elements de judici que fa uns cinquanta anys.

A grans trets, ja que jo no sóc més que el qui obre el Curs, us resumeixo l'essència d'una de les dues ponències catalanes de la Taula Rodona sobre l'etnogènesi de la cultura ibèrica, que se celebrà a Madrid el novembre de 1989. Déiem aleshores:

"S'observa una gran pervivència del substrat ètnic, fins al punt que es poden trobar materials arcaïtzants de l'Edat del bronze en època romana.

Aquest substrat va rebre unes aportacions dels Camps d'Urnes a la vegada que antigues influències mediterrànies colonials que incidiren principalment a la zona costanera, si bé també penetraren vers l'interior per algunes vies fluvials, mentre seguien vius els vells camins terrestres que travessaven el Pirineu.

Hi ha una diferència evident entre la muntanya i el pla; aquest receptiu i dinàmic, i l'altra marginal. Però aquesta diferència pot variar segons es parli o no d'una zona de pas. La població es distingeix entre tribus iberitzades i grups residuals.

Alguns poblats de l'Edat Inicial del Ferro mostren una seqüència ininterrompuda des dels finals dels Camps d'Urnes fins a començament de la iberització.

Hi ha un trasbalsament entre els segles VII i VI a.C., encara no del tot explicat, que amb una rapidesa suspecta s'estén des del NE de la península ibèrica fins al Llenguadoc.

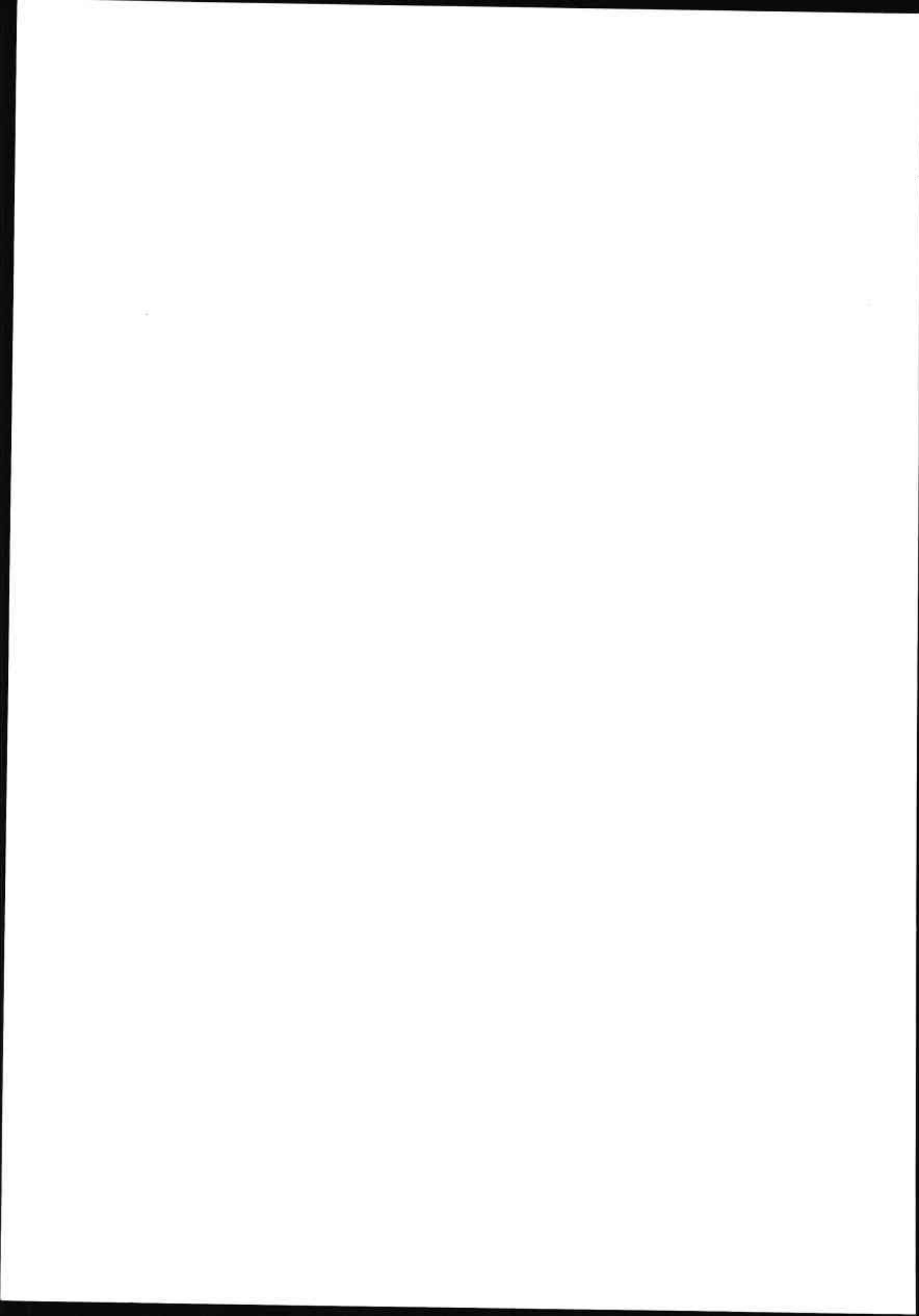
La casa que en diem ibèrica té precedents en el Bronze Mitjà-recent. Els sistemes d'emmagatzemament del gra -en sitges o en tenalles- reflecteixen i mantenen uns costums preexistents que caracteritzen unes contrades determinades.

El ritual funerari de la incineració és una conseqüència directa de les penetracions indoeuropees, però ens fa cavil·lar el fet que aquestes influències no es reflecteixin en la llengua ibèrica ni en l'organització social dels ibers".

I ara, després d'aquesta senzilla introducció, més val que anem per feina.

**EN TORNO AL ORIGEN DEL MUNDO IBÉRICO
CATALÁN:**

PROBLEMAS DE SUBSTRATO

EN TORNO AL ORIGEN DEL MUNDO IBÉRICO CATALÁN: PROBLEMAS DE SUBSTRATO

JOSÉ LUÍS MAYA

Universitat de Barcelona

1. DISIMETRÍA DE POBLAMIENTO

Uno de los rasgos que mas llama la atención al tratar del Bronce Final es precisamente la falta de unidad en los modelos de asentamiento de las diferentes comarcas catalanas, lo que contrasta con las primeras versiones que se ofrecieron sobre el poblamiento de los Campos de Urnas y con el carácter hipotéticamente unitario, que se esperaba de una cultura surgida a partir de la fuerte impronta marcada por un factor exógeno, como las invasiones o penetraciones de Campos de Urnas. En una publicación anterior, aún inédita (PONS *et alii* 1989), señalabamos diferentes áreas con sus peculiares características:

1. ZONA COSTERA

1.1. Situación preferencial en laderas o zonas ligeramente elevadas sobre el entorno, lo que implica aislamiento contra la humedad de las zonas bajas y control visual, así como, en raras ocasiones, una cierta facilidad defensiva, que no sabemos si es buscada intencionalmente.

1.2. Las cabañas se agrupan en conjuntos habitacionales de una cierta entidad, más

personalizados en aquellos casos en los que se sitúan en una zona elevada, que delimita mejor el asentamiento (PONS 1977, PONS y COLOMER 1988), pero sin que se aprecien esfuerzos de organización colectiva en cuanto a fortificaciones, alineamientos de las viviendas, etc.

1.3. Construcciones en materia perecedera de planta muy variable: rectangular o circular, erigidas sobre el suelo o encajadas en él.¹

1.4. Excavación de estructuras subterráneas, buena parte de las cuales se destinan a almacenamiento de provisiones, aunque existen otros tipos y usos que los meros silos.

Es de notar que en la mayoría de las comarcas que componen esta unidad geográfica, dichas construcciones se basan en prototipos locales conocidos en periodos anteriores e incluso en aquellos sectores en los que las condiciones ambientales no favorecían un poblamiento anterior, como La Fonollera, (COLOMER y PONS 1984, 85) hay constancia de un poblamiento similar, antes de la influencia de Campos de Urnas.

¹. Buenos ejemplos de reciente excavación serían la estructura N° 7 de Can Roqueta, redondeada y de más de 3 m. de diámetro o la E7 del Hort d'en Grimau de cerca de 2 m.

2. ZONA NORTE

Es difícil de sintetizar a causa de una investigación dispersa, en gran parte de los casos antigua y en la que no suelen plantearse análisis territoriales, con interrelación de los diversos yacimientos. Como elementos significativos poseemos:

2.1. Utilización preferencial del hábitat troglodítico, en cueva o abrigo, del que hay abundantes muestras, aunque la falta de excavaciones sistemáticas impide la adjudicación de funcionalidad y variantes de uso de varios de estos casos.

2.2. Poblados al aire libre. Son raros, como en el caso de Sant Feliu de Llo, cuya planta radial con muro perimetral es un claro prelude de los modelos del Bronce Final II y de épocas posteriores (CAMPMAJÓ 1984).

2.3. Canchales o aprovechamiento de bloques erráticos, próximos unos a otros, para la realización de viviendas con ramaje a caballo entre ellos (El Cedre, Andorra) (LLOVERA 1984), aunque a veces no sean fácilmente diferenciables de otros de uso funerario (Roc del Napolità, Girona) (TOLEDO 1990).

Como resumen, tendríamos que señalar que es de esperar el hallazgo de fondos de cabaña al aire libre, pero que dadas las peculiaridades de la investigación de la zona, son raramente discernibles hasta la fecha. También que *a priori* es probable que un hábitat de estas características refleje una estructura social poco desarrollada, de tipo familiar y con niveles de cooperación limitados, lo que explicaría la falta de una posterior concreción en comunidades históricas evolucionadas.

3. LA DEPRESIÓN OCCIDENTAL

Hoy sabemos que durante las primeras etapas del Bronce el modelo habitual es el de conjuntos de cabañas al aire libre, de tendencia circular, aunque pueden esperarse otras plantas, formando habitáculos de interrelaciones mal definidas (MAYA, 1990). También conocemos el aprovechamiento de abrigos rocosos complementados artificialmente en forma de refugios o cabañas, que más que lugares de habitación estable por parte de una comunidad, deben formar parte de redes de uso diversificado, en relación con la explotación del terreno circundante (MAYA *et alii* 1989/1990).

Durante el Bronce Final la transformación más importante que, a nuestro entender, se está gestando durante fases anteriores, lleva a la fijación de los grupos humanos a poblados más estables, con las siguientes características:

3.1. Situados en montículos de amplio control visual, dominio de los terrenos de cultivo y capacidad defensiva, que fue puesta de manifiesto en determinadas ocasiones mediante la elaboración de murallas. (MAYA 1986)

3.2. Plantas adaptadas al terreno: radiales o alargadas en calle central, siguiendo modelos ya presentes en algún caso anterior (Llo).

3.3. Construcción sólida de las viviendas, bien mediante paredes enteramente de mampostería o con base en piedra y alzado en tapial. En cualquier caso con planta rectangular, a diferencia de lo que ocurre en la costa.

3.4. Substitución del almacenamiento en silos por las grandes tinajas, puesto que cuando aparecen hoyos tallados en la roca su forma y su escasa estanqueidad no parecen apoyar dicho uso.

3.5. En el límite aragonés, el crecimiento en torno al abrigo de Masada de Ratón se acaba convirtiendo en un poblado con elementos culturales de Campos de Urnas, proceso que posiblemente se repitió en otras ocasiones, al igual que en otras áreas citadas. (RODANES y MONTON 1990).

4. ZONA CENTRAL

Es esta una de las peor conocidas, y puede ser conectada en líneas generales con el área montañosa.

4.1. Predominio del uso de cuevas o abrigos, como ocurre en la mayor parte de las zonas montañosas.

4.2. Complemento artificial de abrigos que dan lugar a un hábitat con tendencia al posterior desarrollo al aire libre (Sabassona). Es un caso no bien conocido, pero que tiene desarrollos importantes en otras zonas.

4.3. Probable complemento con campamentos al aire libre desde mucho antes de la iberización, de los que poseemos escasos testimonios como el fondo de cabaña de Malric en el Solsonès (SERRA VILARÓ 1966). Hacia mediados del primer milenio, encontramos agrupaciones de silos como los de La Guingueta, lo que probablemente habría que poner en relación con una influencia costera (SERRA VILARÓ 1926).

4.4. Tardíamente aparecen poblados con relativos elementos de Campos de Urnas (Cultura de Marlés) y posteriormente ibéricos, pero no deja de ser significativo cómo en alguno de ellos, por ejemplo el de El Cogulló, bajo los niveles más modernos aparecen otros cuya cronología ha sido remontada por Sánchez a los siglos VII-VI a.C. (SÁNCHEZ 1987, 69)

5. ZONA MERIDIONAL

En Tarragona, el panorama es bastante complejo y podría resumirse en los siguientes puntos:

5.1. Abundancia de cuevas cuyos materiales permiten presuponer una persistencia del hábitat troglodítico con fuertes perduraciones durante el Bronce Final.

5.2. Expansión nuclear desde un abrigo hasta generar un poblado de mayores dimensiones (La Mussara) (ROVIRA y SANTACANA 1982).

5.3. Asentamientos al aire libre y en zonas llanas, que incluyen molinos, cerámicas y manchas carbonosas, que deben corresponder a fondos de cabañas (Aeródromo de Reus, Coll de les Forques) (VILASECA 1973)

5.4. Poblados en alto, bien diferenciados, con control visual del terreno y posibilidades defensivas (Puig Roig, Molà) (GENERA 1986 y sin fecha; VILASECA 1944). En algunos de ellos se conservan las viejas tradiciones de cabañas circulares, herencia de las etapas previas, como sería el caso de la vivienda circular de Mas del Benet, en Rocallaura (Tarragona)².

En resumen, podemos presuponer que a lo largo del primer milenio y con anterioridad a la iberización el poblamiento de Cataluña reúne las siguientes características:

1. Refleja unas **tradiciones locales**, en absoluto homogéneas entre las diversas comarcas y que en líneas generales se remontan al segundo milenio: en unos casos silos y cabañas perchederas semiexcavadas, en otros preferencia por los lugares altos y construcción sólida.

2. Íntimamente vinculada a esa herencia cultural se encuentra una **adaptación al marco geoambiental** de cada sector: paisajes pantanosos, topografía de cerros-testigos, testimonios de glaciario, relieve kárstico con abundancia de cuevas e incluso expansión a partir de ellas, etc.

3. La existencia de una **economía compleja**, agropastoril y con aprovechamiento de las mejores tierras cerealistas de Cataluña actúa como catalizador de comunidades en expansión, con mayores niveles de cooperación y es de suponer que de estructuración social, frente a zonas con cuevas, ideales para células familiares limitadas y una economía predominantemente ganadera complementada con agricultura. En algunos de estos últimos casos parece que puede existir una tendencia a la **concentración demográfica**,

con lo que el abrigo acaba convirtiéndose en un poblado de características más expansivas: Mussara, Masada de Ratón.

4. La tendencia a la **fortificación** no es general, pero se verifica en diversos yacimientos preibéricos (MAYA 1986; GONZALEZ y PEÑA 1991, 219). Otros tipos de trabajos colectivos se encuentran igualmente presentes a fines del periodo, como ocurre con la realización de **cisternas**, al estilo de la recientemente descubierta en el Tossal de les Tenalles de Sidamon (GARCÉS *et alii*, 1993) o la del Regal de Pidola, ya en Huesca (BARRIL *et alii* 1982).

2. ALGUNOS RASGOS DE CONTINUIDAD HABITACIONAL EN EL EL HIERRO I Y EL MUNDO IBÉRICO

En primer lugar, cada vez es más abundante la aparición de yacimientos en los que se conoce con claridad o se intuye con bastante probabilidad **continuidad** entre la Iª Edad del Hierro y la iberización. Por ejemplo, en la costa, la Illa d'en Reixac (MARTÍN y SANMARTÍ 1976-1978), Puig Castell de Vallgorguina (PASCUAL y BARBERÀ 1964-1965), Burriac (RIBAS y LLADÓ 1977-1978), La Peña del Moro (BARBERÀ y SANMARTÍ 1982), Moleta del Remei (GRACIA *et alii* 1988) y quizás el Coll Alt (BARBERÀ y SANMARTÍ 1976-1978), en el interior El Cogulló (SÁNCHEZ 1987) y en occidente Els Vilars de Arbeca (GARCÉS y JUNYENT 1988 y 1989), Pedrera (MALUQUER *et alii* 1960), Poal (JUNYENT 1982), Serra del Calvari (RODRIGUEZ 1984), etc.

Es cierto que en otros poblados la existencia de niveles de la Edad del Bronce Medio o Final por debajo de los ibéricos (El Brull, Tossal de les Tenalles de Sidamon) no implica continuidad de habitación y en consecuencia herencias directas entre las culturas de ambos periodos, como también lo es que en algunos casos excepcionales se produce ese **continuidad** de larga duración (La Pedrera). Sin embargo, con la excepción anterior, gran parte de los asentamientos que manifiestan **continuidad**³ deja entrever un fenómeno curioso: son poblados fundados durante el Hierro Inicial, esto es durante el último momento de los Campos de Urnas, aunque sin un origen en las fases iniciales de la Edad del Bronce, por lo que parecen fruto de un nuevo planteamiento y unas necesidades distintas de las de sus antepasados o incluso con un

². Materiales inéditos y reconstrucción en el Museo local de Montblanc.

³ Illa d'en Reixac, Vallgorguina, Burriac, Peña del Moro, Moleta del Remei, El Cogulló, Serra del Calvari, Puigroig.

trazado insólito, como ocurre con Vilars de Arbeca, establecido en llano, frente a la norma general de la zona de ocupación de puntos elevados. Esa misma necesidad de replanteamientos es aún más clara en asentamientos de nueva planta, del VII-VI a.C., como posiblemente el Puigroig (GENERA sin fecha), La Ferradura (MALUQUER 1983) o Aldovesta (MASCORT *et alii* 1987-1988), que aunan en su ajuar elementos de tradición local e importaciones, o incluso en el último caso estructuras arquitectónicas inusuales.

Es, por tanto, muy tentador pensar que si el inicio de estos establecimientos coincide con la aparición de importaciones, su propia fundación puede deberse a condicionantes estratégicos relacionados con el comercio exterior y la problemática que genera. No quiere decir esto que todos los poblados de este momento sigan un mismo patrón, puesto que la realidad debe ser más compleja que la simple voluntad de instalarse en un punto neurálgico de comunicaciones, lo que obligará en su momento a sistematizaciones más complejas.

Hemos de destacar también la existencia, durante estas fases, de **modelos similares de habitación**, puesto que si los **poblados en alto** ya se conocen en el interior e incluso en la costa con anterioridad a la iberización (Puig Castell de Vallgorguina), también es cierto que solemos marginar el hecho de la abundante aparición en el litoral⁴ de campos de **silos ibéricos**, cuyo precedente inmediato está en el periodo de Campos de Urnas (Silos de la UAB, Bòbila Madurell, Can Roqueta) y cuya situación nos lleva a considerarlos aldeas próximas a los campos de cultivo o estructuras vinculadas a ensilados efectuados en los mismos terrenos agrícolas (MAYA 1985; MARTÍN *et alii* 1988A y B; BOQUER *et alii* 1991).

En tercer lugar, la aparición de cabañas aisladas puede ser un espejismo debido a simples problemas de registro arqueológico, que encubran una realidad más compleja, con diferentes viviendas dispersas pero interconectadas, aunque su aparición cada vez más frecuente nos habla de un nivel elemental de población, atomizado: Can Cortés (PETIT y ROVIRA 1982), Martorelles (MARCET y PETIT 1985), Hort d'en Grimau (MESTRES *et alii* 1990), Can Bertran

(FRANCES 1992), que puede responder a unidades familiares de cultivo o a cobijos temporales de pastores.

Al hacerse en esta misma reunión el estudio territorial de Cabrera de Mar⁵, se han citado silos, *cases de pagès* y poblados, estableciéndose una gradación que consideramos muy fructífera a la hora de comprender la complejidad de un poblamiento, que desborda el estrecho marco del tradicional poblado ibérico. De confirmarse en otros territorios la existencia de esas alquerías, término equivalente a las citadas *cases de pagès* y que designaría granjas dispersas y a una cierta distancia de aldeas o poblados más complejos, podríamos intuir un entramado en el que partiendo de los terrenos de cultivo, adscritos a los cuales podría haber en ocasiones campos de silos, se diferenciase en alquerías o casas de labranza, aldeas de las que silos y otras estructuras subterráneas (en las que subyacen adobes o manteados de barro con improntas) suelen ser el exponente más habitual⁶ y poblados, entendidos según el concepto más tradicional, esto es encaramados en zonas elevadas.

Esta red de establecimientos interrelacionados reflejaría una jerarquización de hábitats, según un panorama similar al conocido en otros yacimientos europeos de fines de la Edad del Hierro y propicio a la creación de progresivas diferencias sociales.

Tal esquema parece funcionar al menos en la costa, uno de los focos básicos de la iberización, pero es considerablemente distinto al de otro de los importantes núcleos ibéricos, el de la confluencia del Segre, Cinca y Ebro.

Aquí, la unidad básica es el poblado en alto desde un momento muy antiguo, como mínimo remontable a los inicios del Bronce Final, pero difícilmente discerniríamos niveles de poblamiento menos complejos, que en cambio están presentes en el Bronce Medio en forma de pequeños abrigos al pie de los campos de cultivo, como es el caso de la Cova de Punta Farisa (MAYA *et alii* 1989/1990).

El problema se agrava aún más al no utilizarse los silos como lugar de almacenamiento habitual de cereales⁷ y ser las grandes tinajas de cordones los sistemas de almacenamiento corrientes. Su número

⁴ La existencia de silos es una constante desde Gerona hasta al menos la costa de Tarragona, siendo más problemática al sur del Ebro, en el Montsià, donde, a juzgar por las estructuras de la Moleta del Remei, consideradas como graneros, se recurriría a almacenamientos alternativos.

⁵ Véase en esta misma publicación el estudio de J. García i M.D. Zamora.

⁶ También recientemente el descubrimiento de asentamientos ibéricos en llano, como Can Xercavins (CARLUS y RUIZ, 1991), en los que existen viviendas y algunos silos, enriquece las posibilidades de encontrar nuevos modelos que difieran de los tradicionalmente utilizados y corroboran los asentamientos intermedios a los que nos hemos referido.

⁷ Es evidente que en esta zona el recurso al ensilado es muy tardío y que aunque existen algunos hoyos en el interior de poblados de Campos de Urnas, como es el caso de Pedrera o Genó, no reúnen ni las características ni la capacidad habitual de los silos.

suele estar estandarizado en el interior de cada vivienda, entre 2 y 5, siendo por tanto su capacidad escasa para albergar excedentes productivos dignos de exportación, por lo que habrá que plantearse dónde se almacenan las reservas que no son de consumo cotidiano si, como se asume corrientemente, son los cereales uno de los productos básicos de comercio a partir de la Iª Edad del Hierro.

Es probable también que nuestro grado de conocimientos sea muy limitado todavía, por lo cual no hemos podido profundizar en los niveles más elementales de poblamiento en esta zona, que, con todo, pueden existir. En esta dirección, aduciríamos que hace ya unos años, en un área marginal a la aquí estudiada, la de las cercanas tierras oscenses, Ruiz Zapatero publicó un fondo de cabaña a unos 500 m. del Tozal de los Regallos en Candanos (RUIZ ZAPATERO 1983), que encajaría bien como una estructura accesoria, relacionada con los campos de cultivo en los que se vería integrada.

En una dirección parecida también hemos de notar que el propio concepto de poblado en alto, aislado y con objetivos defensivos, entra en contradicción con los descubrimientos recientes en esta zona de Los Monegros, como han puesto de manifiesto las excavaciones en Valdeladrones de F. Montón, al demostrar que el poblado no sólo se encuentra en lo alto del montículo, sino también en su ladera y con sólidas construcciones en piedra (MONTÓN 1985), al igual que ocurre en otros yacimientos descubiertos por nosotros como El Chermanillo (MAYA 1986) y Virgen Vieja de Lanaja, e incluso en la zona del Segre / Cinca como en El Puntal de Fraga, donde hay restos de casas en la base del montículo, que fueron publicados como túmulos de incineración.

Otra prueba de que el panorama es más complejo de lo que suele quedar reflejado en las publicaciones individualizadas de yacimientos, es que tampoco parece inusual la conexión de los montículos aislados con terrazas próximas. Así el propio Tozal de los Regallos no sólo cuenta con la cabaña del llano y las viviendas del montículo, sino también con otros edificios en piedra en la terraza contigua, de la que está separado por un corte. Esta misma distribución, en terraza y montículo contiguo, la hemos observado durante este mismo año en el inédito Tozal Royo de Ballobar.

En resumen, no nos extrañaría que, al igual que ha ido ocurriendo con el Bronce Medio, se puedan localizar en el Segre nuevos hábitats que no respondan al esquema tradicional y que dejen ver un abanico más amplio de posibilidades. De cualquier modo, al menos durante las etapas más avanzadas de los Campos de

Urnas, las transformaciones son evidentes, no sólo con el poblado de Els Vilars, que rompe abiertamente con el esquema tradicional, sino con la excavación de La Colomina 2, situado en llano y al pie de la Serra Llarga, sin posibilidades defensivas y con una distribución de viviendas denotadora de una cierta complejidad. (FERRANDEZ y LAFUENTE 1989).

A nivel de asentamiento, las **tradiciones constructivas**, plantas de las viviendas y técnicas a las que antes hemos aludido, son bien conocidas con anterioridad en las áreas respectivas (MAYA y BARBERÀ en prensa) y la mayor o menor **solidez** de tales construcciones puede explicarse en función de ellas y/o de la estabilidad o relativa movilidad del asentamiento, tal y como ha propuesto para otras zonas Ruiz Zapatero y otros autores: granjas y poblados (RUIZ ZAPATERO *et alii* 1988).

La **distribución de poblados ibéricos** coincide con las zonas en las que previamente hay una expansión del hábitat al aire libre e indirectamente con los lugares en los que se ha desarrollado una economía más eficiente, mientras que en las áreas tradicionales, con pervivencia del uso de la **caverna** o del campamento de escasa consistencia, la iberización no llegará a cuajar, más cuando los ecos de la influencia colonial, otro de los elementos decisivos, son prácticamente inexistentes. A ello hay que añadir que empeñamos a intuir que no todos los usos de las cuevas se reducen a lugares de habitación o de enterramiento, pudiendo rastrearse destinos secundarios, como puntos de apoyo y descanso estacional, lugar de almacenamiento temporal de provisiones, ganado y aperos, etc.

5. La **territorialización** ha de ser consecuencia de una economía eficiente, que permite la estabilidad de los poblados y un abandono de la agricultura itinerante, y que en consecuencia obliga a establecer límites sobre los campos circundantes, lo que podemos fijar en buena parte de Cataluña desde inicios del I milenio a.C.

3. PLANTEAMIENTOS ECONÓMICOS

Desde el punto de vista económico la información que poseemos adolece de un problema de registro arqueológico, puesto que proviene bien de yacimientos costeros o próximos a la costa, bien de la depresión del Segre-Cinca, precisamente aquellas zonas en las que se ha observado un mayor desarrollo agrícola. En contrapartida, los datos son escasísimos en las zonas meridional y montañosa, que permanecen prácticamente desconocidas a estos efectos (MAYA 1992)

En cualquier caso, es evidente la preferencia por los cultivos de trigo común (*Triticum aestivum/durum*) y cebada común (*Hordeum vulgare*). Si los cambios más notables pueden ser la aparición de nuevos cereales como la avena, el mijo y el panizo, este proceso se constata siempre antes de la iberización (Solibernat, Silos UAB, Illa d'en Reixac) y no desnivela la importancia de los cereales citados en primer lugar. Algo semejante ocurre con las leguminosas: vezas, guisantes, habas, que siempre están constatadas como mínimo en la Iª Edad del Hierro.

En cuanto a los animales domésticos el caso es similar, perpetuándose los ovicápridos y en especial las ovejas como recurso fundamental frente a bóvidos y suidos.

Nuestro conocimiento paleoeconómico del periodo ibérico es desolador, reduciéndose los análisis carpológicos a los breves estudios del Tossal de les Tenalles, Serra de l'Espassa, Ampurias y Ullastret, que sin grandes precisiones nos remiten a las especies ya conocidas (BUXÓ 1988), y los faunísticos, por su parte, a diversos apéndices o referencias en algunas monografías, que tampoco permiten apreciar cambios⁸. Es decir, que parece que el despegue económico se había producido con anterioridad a la iberización propiamente dicha.

Respecto a la metalurgia, se echan en falta estudios arqueometalúrgicos adecuados⁹, pero la aparición de crisoles, moldes y otros restos permiten suponer que, a lo largo del primer milenio, fue posible conjugar la utilización de los escasos recursos cupríferos existentes, con el aprovechamiento de las piezas amortizadas mediante refundición (ROVIRA 1989/1990), tarea ésta que puede presuponerse en la mayoría de los poblados conocidos, a juzgar por los frecuentes hallazgos de moldes.

El caso del hierro es distinto y, aunque su aparición en algunos contextos de Campos de Urnas o con tipologías de origen continental, como los puñales de antenas, ha incitado a pensar en una introducción ultrapirenaica (JUNYENT 1992), la asociación de buena parte de los primeros objetos féreos a materiales de origen mediterráneo hace muy probable, en nuestra opinión, su conexión con el fenómeno colonial.

Desde el punto de vista económico, el uso habitual del hierro y su aplicación masiva a instrumental y armamento durante el periodo ibérico, es un elemento

diferenciador respecto a la primera Edad del Hierro, pero debemos esperar a la publicación pormenorizada de poblados del Ibérico Antiguo para poder definir el momento inicial de esa utilización normalizada, ya que en general el instrumental conocido corresponde a poblados de cronología ya avanzada (SANAHUJA 1971).

4. EL RITUAL FUNERARIO

Se basa, como es de sobra conocido, en la incineración, cuyo origen ha despertado dudas en otras zonas geográficas, llegando a atribuirse ese ritual a influencias fenicias, pero que en Cataluña, y habida cuenta de los ya abundantes ejemplos, no parece plantear un problema tan complejo como el de las áreas meridionales de la Península.

La incineración es uno de los cambios más claros producidos entre finales del II e inicios del I milenio y su asociación a influencias directa o indirectamente atribuidas a los Campos de Urnas, parece fuera de toda duda.

Es cierto, sin embargo, que el fenómeno incinerador no se nos presenta aquí, al igual que ocurría con los modelos de asentamiento, como un fenómeno unitario, y que su introducción por parte de grupos procedentes del Sur de Francia choca con la tardía adopción de un ritual "estrictamente de Campos de Urnas" en el vecino país, así como con la carencia de un jalonamiento adecuado de necrópolis incineradoras en buena parte del Norte de Cataluña, donde son desconocidas totalmente o conocidas de modo excepcional y en un momento muy moderno.

Por el contrario, frente a la casi generalización en abstracto de la idea de incinerar los cadáveres, podría contraponerse la puesta en práctica del nuevo procedimiento funerario siguiendo un ritual ecléctico, que supondría su fusión con viejas tradiciones locales. Esta sería, a nuestro modo de ver, la explicación de las claras diferencias entre el ritual incinerador de las diversas áreas catalanas, a las que hemos aludido en otras publicaciones, pero cuya cita no podemos obviar al ser este un trabajo de síntesis.

Hace unos años el utilizar como precedente de las necrópolis tumulares ilerdenses incineradoras, variantes locales como los pequeños y tardíos túmulos del Solsonès, podía parecer poco claro, ya que se

⁸. No existe un estudio de conjunto sobre los restos paleontológicos de los poblados ibéricos, por lo que no queda más remedio que recurrir a los apéndices de cada uno de los yacimientos.

⁹. Una reciente y honrosa excepción es el exhaustivo trabajo sobre el depósito de Llavorsí (GALLART 1991).

desconocían en esta comarca los túmulos de incineración. Sin embargo, hoy sabemos de su persistencia en Solsona hasta el siglo VII a.C., así como del uso durante el Bronce Medio/Reciente de necrópolis tumulares de inhumación en el área de Mequinzenza que acaban convirtiéndose en incineradoras, lo que permite establecer un nexo de continuidad (ROYO 1991).

En otras zonas, principalmente en la costa barcelonesa y en la costa e interior de Tarragona, el ritual de depósito de la urna en simple fosa es más ortodoxo, pero no hay que olvidar que alterna con otros depósitos de los restos cinerarios en silo, siguiendo una antigua tradición bien conocida en la Depresión Prelitoral durante la Edad del Bronce.

Como datos complementarios aludiríamos al depósito de urnas de incineración en cueva (Pau III, Can Montmany) y de urnas en numerosos dólmenes, no sabemos si acompañando a inhumados o a la deposición de sus meros despojos cinerarios.

Es éste, en consecuencia, el panorama propio de un país donde el desgaste de las viejas teorías megalíticas llevó a la adopción de una nueva idea de ultratumba, con reinterpretaciones muy peculiares, pero no a una sustitución radical, como sería de esperar si se atribuyese a grupos extranjeros que impusiesen sus concepciones o que simplemente las practicasen entre sus componentes como núcleos encerrados y refractarios al medio circundante.

La existencia de un estudio pormenorizado sobre las incineraciones ibéricas (RAFEL 1985, 13-34), así como diferentes síntesis sobre las necrópolis de Campos de Urnas, permiten una comparación de las persistencias y procesos evolutivos.

En líneas generales el planteamiento es muy similar, con la cremación del cadáver en un *ustrinum* o en la misma fosa¹⁰, provisto de sus ropas, elementos de adorno personal y otros objetos, así como de posibles ofrendas de alimentos depositados en cerámicas, aunque no conozcamos casos de destrucción de armas en las necrópolis de Campos de Urnas catalanas, a diferencia de lo que ocurre en otras zonas, como La Meseta. En la misma línea, la selección y limpieza de algunos huesos y restos está igualmente constatada, así como su preferente depósito en la urna cineraria, a veces acompañada de otros vasos accesorios.

Respecto al continuismo, es preciso tener en cuenta que, a pesar de la menguada representación de

necrópolis ibéricas catalanas, algunas de ellas estaban en uso sin solución de continuidad durante el final de los Campos de Urnas y la iberización. El ejemplo más claro es La Pedrera, con cerámicas a mano equivalentes a las de otras necrópolis tardías como La Pena y con una urna de cierre hermético de avanzado el siglo VII, que permiten equiparar la continuidad en el ámbito funerario con la continuidad en el ámbito habitacional. Algo semejante se produciría en la necrópolis y el cercano poblado de La Femosa.

5.-CONSIDERACIONES SOBRE ORGANIZACIÓN SOCIAL

A partir de los datos anteriores creemos que existen una importante serie de elementos de enlace con el mundo ibérico, siendo muy complejo desentrañar o mejor intuir los niveles de organización de las comunidades preibéricas.

Durante el Bronce Final, el poblamiento refleja una mayor cohesión entre los miembros de las colectividades humanas del Nordeste, especialmente en el occidente catalán, manifiestos en el incremento de los niveles de cooperación en trabajos colectivos. La primera prueba de este hecho es que los poblados anteriores son en materia perecedera y con viviendas individualizadas y aisladas, siguiendo el modelo de campamentos en los que no se establecen ejes de simetría ni elementos de uso colectivo y en los que la impresión de provisionalidad es una constante. Otro tanto puede decirse de los asentamientos en cueva o abrigo, que propician la atomización y que si bien pueden formar parte de una red más compleja que controle el territorio, siguen favoreciendo la individualidad de las células familiares.

En contrapartida, durante el Bronce Final, una parte de los poblados al menos implica planificación previa, distribución equitativa del espacio de las viviendas, trabajo simultáneo que permita aprovechar la medianería, cierre del recinto colectivo y delimitación de zonas de utilización pública. Las fortificaciones en algunos casos como Mas de La Cabra o La Codera y posiblemente incluso Carretelà, son un buen ejemplo, así como la fabricación de cisternas forradas en piedra, al estilo de las de Azafranales y Sidamon, que podemos situar respectivamente en los siglos XI y VII-VI a.C. y que constituirían una vertiente civil de aquellas tareas.

¹⁰ Los escasos ejemplos bien conocidos en Cataluña en este sentido, remiten siempre al uso de *ustrina*, pero es también muy corriente en el mundo ibérico la incineración en la propia fosa, por lo que no consideramos el dato como relevante.

Dichos fenómenos coinciden con bastante certeza con un incremento de los niveles de eficiencia desde el punto de vista económico, que permiten el establecimiento continuado en un mismo poblado durante décadas, lo que debe reforzar los lazos entre los miembros de una misma comunidad, así como los niveles de control por parte de una autoridad con capacidad planificadora.

Si tenemos en cuenta que en rara ocasión contamos con investigaciones *in extenso* de un poblado, es difícil saber si de su análisis espacial se pueden extraer conclusiones sobre desigualdades sociales. Únicamente poseemos la planta y excavación completa del poblado de Genó (Lérida), que denota una reiteración de módulos dimensionales y distribución del espacio interno propicia a presuponer un cierto igualitarismo. Sólo una vivienda, la H-2, situada en la zona central del poblado, en su vertiente norte y, en consecuencia, orientada al sur, rompe este esquema. En primer lugar su planta no es meramente rectangular, sino que forma una L, gracias al adosamiento de un cuerpo alargado a la parte posterior de una vivienda habitual, lo que la convierte en la de mayores dimensiones; esta distribución específica hace que rompa la homogeneidad del desarrollo de la calle central, generándose una pequeña plazoleta frente a la fachada del departamento anexo de H-2. Además, es la única que tiene un hornillo u hogar específico, con grandes piedras clavadas verticalmente y con tendencia a unirse en la parte alta, y también es la única que ha proporcionado indicios de la práctica de trabajos metalúrgicos específicos, con restos de un crisol de fundición y gotitas metálicas.

El caso de esta habitación con hornillo no es exclusivo, puesto que conocemos otro semejante en el cercano poblado de Carretelà, con moldes de fundición en las cercanías de esa estructura; pero, dada la excavación parcial de este yacimiento, no podemos establecer una correlación entre horno y situación preferencial de la habitación que lo contiene. Si resumimos las características de esa vivienda de Genó: situación central, mayor tamaño (48 m² frente a 35.53 m² del resto de las viviendas de la vertiente norte) y tareas metalúrgicas, así como una mayor abundancia de material cerámico¹¹, podría intuirse una posición preferencial de los habitantes de dicha casa.

La existencia de un poder personalizado dentro de estas pequeñas comunidades parece una consecuencia lógica del proceso antes explicado, pero no

sabemos en qué momento se inicia. Si juzgásemos por la escultura de guerrero con espada en bandolera de Preixana, fechada sobre el 1200 a.C. así como la aparición de niveles de cooperación visibles en las cisternas del Regal de Pidola y Azafranales, podríamos presuponer que el proceso se estaba gestando al menos en el Bronce Reciente.

A partir de esta base, la catalización del proceso colonial produce unas fuertes transformaciones, visibles sobre todo en el mundo funerario; pero respecto a los datos socioeconómicos que pueden extraerse a partir de las necrópolis de Campos de Urnas, son muchas las dificultades que obstaculizan su uso como indicador claro de estructuras sociales.

En primer lugar, desde el punto de vista metodológico, rara vez contamos con excavaciones extensas, en las que se hayan registrado minuciosamente los ajuares. En segundo lugar, la información sobre las necrópolis más antiguas, esto es del Bronce Final II, es escasa y fragmentaria. Además, a veces y en especial en momentos en los que la economía es preferentemente cerrada, es difícil determinar un criterio sobre el valor y capacidad indicadora de *status* de determinados elementos. Así por ejemplo, ¿Una tumba con cuatro vasitos accesorios, en los que pudieron haberse depositado ofrendas alimenticias, es más indicadora de rango que otra con una fíbula?

En cualquier caso las necrópolis preibéricas suelen ser más fácilmente diferenciables, si utilizamos como criterio la posesión o no de elementos de importación u origen mediterráneo que deben adquirirse a través de cadenas comerciales que implican complejidad social y control de los excedentes de producción y de los productos obtenidos por intercambio. Por ello creemos que habría que prestar una especial atención a las tumbas situables en torno al siglo VII, que pueden ser particularmente útiles al respecto.

En ellas, las transformaciones son más espectaculares en el mundo de la cultura material que en el de su estructura ideológica, puesto que cuando se han observado las características del depósito, como ocurre en Mas de Mussols (MALUQUER 1987, 41) responden a los rasgos ya explicados con anterioridad. El cambio en los objetos materiales es especialmente notorio a causa de la adopción de la cerámica a torno y de cocción oxidante, del hierro y de piezas en bronce de importación. Así, por citar dos necrópolis relativamente cercanas, en menos de un siglo pasamos desde una necrópolis como Molà, que entre el 650-600 cuenta con urnas cerámicas a mano y raras

¹¹. Consideramos más representativa la abundancia de cerámica que de objetos metálicos, muy escasos en todo el poblado y de tamaño diminuto, lo que atribuimos a una recogida selectiva en el momento del incendio que destruyó el poblado

importaciones de hierro (en el 2,90% de las tumbas), y con un similar número de fibulas de doble resorte en bronce, a una como Mas de Mussols, que sobre el 580-530 a.C. tiene un 96,23% de las urnas a torno y abundantísimas fibulas de doble resorte y materiales en hierro (MALUQUER 1987, 101). Ello podría apoyar una cierta redistribución y enriquecimiento progresivo de un número mayor de componentes de la comunidad.

Este auge en la costa debe reflejar una plena inclusión en los circuitos comerciales mediterráneos, cuyo preludio se observa a partir de las importaciones iniciales de la Iª Edad del Hierro. Una versión más limitada se encuentra también en yacimientos del interior, en los que las hebillas de cinturón, fibulas de doble resorte o de pie alto en bronce y cuchillos o brazaletes en hierro salen en incineraciones con cerámicas aún de Campos de Urnas, como es el caso de la necrópolis de Milmanda (Vimbodí, Tarragona) donde, al lado de un *arybalos* corintio de fines del VII o inicios del VI (RAMON 1989), se imitan a mano dos urnas de cierre hermético, o de La Pedrera (Lérida), donde los recipientes fúnebres siguen siendo en su inmensa mayoría cerámicas locales, aunque los ajuarres metálicos sean más ricos.

Parece lógico, por tanto, pensar que el control del comercio debió de constituir un elemento catalizador de las élites locales, cuyo reflejo han de ser aquellas tumbas excepcionales: Can Canyís (600-575), Granja Soley (560-550), en las que junto a una inmensa mayoría de piezas de procedencia mediterránea pueden aparecer elementos denotadores de *status*, como las espadas de antenas, cuyo origen se encuentra en el mundo continental pero que pudieron integrarse como otros objetos más de ese circuito de bienes de prestigio, pues es difícil asumir de otra manera su dispersión en zonas como las Baleares, donde aparecen abundantemente, mientras que allí no se produjeron penetraciones de Campos de Urnas.

En cualquier caso, ese proceso de jerarquización se desarrolla en unas comunidades que por sí mismas y con anterioridad debían de estar maduras o muy proclives a ella; sus exponentes más avanzados serían aquellos escasos ejemplos de necrópolis de la fase transicional entre los siglos VII-VI, que incluyen las tumbas de guerrero con caballo (Pedrera) o de mujer con asno (Hort d'en Grimau) o incluso la estela antropomorfa de Pedrera, de la que van surgiendo nuevos paralelos en Colomina, Coll del Moro y Castelllets de Mequinenza, aunque aún sin rasgos personalizados. Un ejemplo igualmente significativo sería el de la citada necrópolis de Milmanda, con un ajuar de guerrero que incluye escudo, casco, puntas de lanza, etc.

Pero esos nuevos estímulos generados por el comercio fenicio y el factor colonial son objeto de la siguiente ponencia y consecuentemente no van a ser estudiados aquí.

BIBLIOGRAFIA

- BARBERÀ y SANMARTÍ 1976-1978:
 BARBERÀ, J. y SANMARTÍ, E.: *Nota acerca del poblado protohistórico del "Coll Alt" (Tivissa, Ribera d'Ebre, Tarragona)*, en "Ampurias", 38-40, 1976-1978 (Simposi Internacional: Els orígens del món ibèric, Barcelona-Empúries, 1977), pp. 289-294.
- BARBERÀ y SANMARTÍ, 1982:
 BARBERÀ, J. y SANMARTÍ, E.: *Excavacions al poblat ibèric de la Penya del Moro. Sant Just Desvern. 1974-1975-1977-1981*, en "Monografies Arqueològiques", 1, 1982.
- BARRIL *et alii* 1982:
 BARRIL, M., DELIBES, G. y RUIZ ZAPATERO, G.: *Moldes de fundició del "El Regal de Pidola" (Huesca)*, en "Trabajos de Prehistoria", 39, 1982, pp. 369-383.
- BOQUER *et alii* 1991:
 BOQUER, S., GONZÁLEZ, L., MERCADAL, O., RODON, T. y SAENZ, L.: *El jaciment arqueològic de Can Roqueta: dades sobre la transició del segle VII al VI a.C. al Vallès*, en "Limes", 1, 1991, pp. 7-18.
- BUXÓ 1988:
 BUXÓ, R.: *La reconstrucció de la vegetació prehistòrica: el paper de les llavors i els fruits a Catalunya*, en "Cota Zero", 4, 1988, pp. 39-45.
- CAMPMAJÓ 1984:
 CAMPMAJÓ, P.: *Le Bronze Final I sur le site de Llo*, en "6 Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, 1984", Puigcerdà, 1986 (1986), pp. 47-67.
- CARLUS y RUIZ 1991:
 CARLUS, C. y RUIZ, F.: *Can Xercavins: un nou assentament ibèric al Vallès*, en "Limes", 1, 1991, pp. 127-133.
- COLOMER y PONS 1984:
 COLOMER, A. y PONS, E.: *El primer nivell d'ocupació de la Fonollera (Torroella de Montgrí)*, en "6. Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, 1984", Puigcerdà, 1986 (1986), pp. 79-86.
- FERRANDEZ y LAFUENTE 1989:
 FERRANDEZ, M. y LAFUENTE, A.: *La Colomina 2: primeres notícies d'un assentament del Bronze Final*, en "La Noguera". Estudis, 3, 1989, pp. 71-82.
- FERRANDEZ *et alii* 1991:
 FERRANDEZ, M., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J.B. y PLENS, M.: *La necrópolis tumular d'incineració de La Colomina 1 (Gerb, La Noguera). Campaña d'excavacions 1987-1988*, en "Revista d'Arqueologia de Ponent", 1, 1991, pp. 83-150.
- FRANCES 1992:
 FRANCES, J.: *La cabana del Bronze Final de Can Bertran (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental)*, en "Limes", 2, 1992, pp. 29-41.
- GALLART 1991:
 GALLART, J.: *El dipòsit de bronzes de Llavorsí, Pallars Sobirà*, en "Excavacions Arqueològiques a Catalunya", 10, 1991.

GARCÉS *et alii* 1993:

GARCÉS, I. MARÍ, L. PEREZ CUNILL, J. Y PUCHE, J.M.: *Ocupacions del Bronze Recent i dels Camps d'Urnes tardans al Tossal de les Tenalles de Sidamon*, en Homenatge al Prof. Tarradell pp. ***** Ed. Curial, Barcelona.

GARCÉS y JUNYENT 1988:

GARCÉS, I. y JUNYENT, E.: *El poblament dels camps d'urnes i ibènic de Vilars (Arbeca, les Garrigues)*, en "Tribuna d'Arqueologia, 1987-1988", 1988, pp. 103-115.

GARCÉS y JUNYENT 1989:

GARCÉS, I. y JUNYENT, E.: *Fortificación y defensa en la Iª Edad del Hierro. Piedras hincadas en Els Vilars*, en "Revista de Arqueologia", 93, Enero de 1989, pp.38-49.

GRACIA *et alii* 1988:

GRACIA, F. MUNILLA, G. y PALLARES, R.: *La Moleta del Remei Alcanar - Montsià. Campañas 1985-1986*. Publicaciones de la Diputación de Tarragona, Tarragona, 1988.

GENERA 1986:

GENERA, M.: "Els pobles dels Camps d'Urnes al sud de Catalunya: l'establiment del Puig Roig (el Masroig, Priorat)". *Tribuna d'Arqueologia, 1984-1985*, pp. 53-62.

GENERA, sin fecha:

GENERA, M.: *El poblament del Puig Roig del Roget: un ressò de la Protohistòria d'Europa*, Reus, sin fecha.

GONZÁLEZ y PEÑA 1991:

GONZÁLEZ, J.R. y PEÑA, J.L.: *El fossat: un nou element de la poliorcètica ilergeta*, en "Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica", Manresa, 1990 (1991), pp.219-225.

JUNYENT 1982:

JUNYENT, E.: *Tossal del Molinet, El Poal*, en Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darres anys, "Excavacions Arqueològiques a Catalunya", 1, 1982, pp.256-257.

JUNYENT 1992:

JUNYENT, E.: *Els orígens del ferro a Catalunya*, en "Revista d'Arqueologia de Ponent", 2, 1992, pp. 21-36.

LLOVERA 1984:

LLOVERA, X.: *Carta arqueològica del Principat d'Andorra*, Tesis de licenciatura leída en la Universidad Autónoma de Barcelona en 1984 (iné dita).

MALUQUER 1983:

MALUQUER DE MOTES, J.: *El poblado paleoibérico de La Ferradura. Ulldecona (Tarragona)*, en "Programa de Investigaciones Protohistóricas", VII, 1983.

MALUQUER 1987:

MALUQUER DE MOTES, J.: *La necrópolis paleoibérica de "Mas de Mussols" Tortosa (Tarragona)*, en "Programa de Investigaciones Protohistóricas", VII, 1984, pp.32-110.

MALUQUER *et alii* 1960:

MALUQUER, J. MUÑOZ, A.M. y BLASCO, F.: *Cata estratigráfica en el poblado de La Pedrera, en Vallfogona de Balaguer, Lérida*, Barcelona, 1960.

MARCET y PETIT 1985:

MARCET, R. y PETIT, M.A.: *Assentaments d'habitació a l'aire lliure de la comarca del Vallès. Del Neolític al Bronze Final*, en "Estudios de la Antigüedad", 2, 1985, pp. 93-133.

MARTIN *et alii* 1988A:

MARTIN, A. *et alii*: *Les excavacions al paratge de la Bòbila Madurell i de Can Feu (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental)*, en "Tribuna d'Arqueologia", 1987-1988 (1988), pp. 83-85.

MARTIN *et alii* 1988B:

MARTIN, A. MIRET, J. BLANCH, R.M. ALIAGA, S. ENRICH, R. COLOMER, S. ALBIZURI, S. y BOSCH, J.: *Campaña d'excavacions arqueològiques 1987-88 al jaciment de la Bòbila Madurell-Can Feu (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental)*, en "Arraona", 3, 1988, pp. 9-23.

MASCORT *et alii* 1987-1988:

MASCORT, M. SANMARTÍ, J. y SANTACANA, J.: *L'establiment protohistòric d'Aldovesta (Benifallet, Baix Ebre. Un punt clau del comerç fenici a la Catalunya meridional)*, en "Tribuna d'Arqueologia", 1987-1988, pp. 69-76.

MAYA 1985:

MAYA, J.L.: *Silos de la primera Edad del Hierro en la Universidad Autónoma de Barcelona*, en "Estudios de la Antigüedad", 3, 1985, pp.147-218.

MAYA 1986:

MAYA, J.L.: *El Bronce Final - Hierro Inicial en la zona septentrional del Valle Medio del Ebro*, II Encuentros de Prehistoria Aragonesa, Zaragoza-Caspe, 1986, en "Bajo Aragón, Prehistoria", VIII, 1989 (en prensa).

MAYA 1990:

MAYA, J.L.: "Calcolítico y Edad del Bronce en Cataluña", *Aragón / Litoral mediterráneo: intercambios culturales durante la Prehistoria* (En Homenaje a J. Maluquer de Motes), Zaragoza, pp. 263-298.

MAYA 1992:

MAYA, J.L.: *Aprovechamiento del medio y paleoeconomía durante las etapas metalúrgicas del Nordeste Peninsular*, en "Elefantes, ciervos y ovicaprinos: economía y aprovechamiento del medio en la Prehistoria de España y Portugal", Laredo, 1991 (Universidad de Cantabria, 1992), pp.275-314.

MAYA *et alii* 1989/1990:

MAYA, J.L. FRANCES, J. y PRADA, A.: *El complejo arqueológico de Punta Farisa (Fraga, Huesca): los yacimientos arqueológicos*, en "Estudios de la Antigüedad", 6/7, 1989/1990, pp. 24, figs.29.

MESTRES *et alii* 1990:

MESTRES, J. SANMARTÍ, J. y SANTACANA, J.: *Estructuras de la primera Edad del Hierro de l'Hort d'en Grimau (Castellví de la Marca, Alt Penedès)*, en "Olerdulae", XV, 1-4, 1990, pp. 75-117.

MAYA y BARBERÀ, en prensa:

MAYA, J.L. y BARBERÀ, J.: "Etnogénesis de las etnias prerromanas en Cataluña", *Actas del Congreso de Paleoeconomía de la Península Ibérica*, Universidad Complutense, Madrid (Preactas).

MONTON 1985:

MONTON BROTO, F.: *El poblado prehistórico de Valdeladrones*, en "Bajo Aragón, Prehistoria", VI, 1985, pp.109-146.

PASCUAL y BARBERA 1964-1965:

PASCUAL, R. y BARBERA, J.: *El yacimiento prerromano de Puig Castell (Vallgorguina, Barcelona)*, en "Ampurias", XXVI-XXVII, 1964-1965, pp.233-245.

PETIT y ROVIRA 1982:

PETIT, M.A. y ROVIRA, J.: *Can Cortès, Sant Just Desvern*, en Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darres anys, "Excavacions Arqueològiques a Catalunya", 1, 1982, pp.75-77.

PONS 1977:

PONS, E.: *La Fonollera (Torroella de Montgrí, Girona). Un poblado al aire libre del Bronce Final*, Servicio Técnico de Investigaciones Arqueológicas de la Excma. Diputación de Girona, N°1. Serie Monográfica, 1977.

PONS y COLOMER 1988:

PONS, E. y COLOMER, A.: *La Fonollera. Una aldea del Bronce Final* en "Revista de Arqueologia" 8-24.

PONS et alii 1989:

PONS, E. MAYA, J.L. y BUXÓ, R.: "Hábitat y estructuras domésticas durante el Bronce Final de la Edad del Bronce en el Norte y Oeste de Cataluña", *Colloque International "Habitats et structures domestiques en Méditerranée occidentale durant la Protohistoire"*, Artes-sur-Rhône, 19-21 octobre. Pre-actas, pp. 31-35.

RAFEL 1985:

RAFEL, N.: *El ritual d'enterrament ibèric. Un assaig de reconstrucció*, en "Fonaments", 5, 1985, pp. 13-31.

RAMON 1989:

RAMON SARIÑENA, E.: *Un arybalos procedent de la necròpolis de Milmanda (Vimbodí)*, en "Aplec de Treballs del Centre d'Estudis de la Conca de Barberà", 9, 1989, pp. 123-138.

RIBAS y LLADÓ 1977-1978:

RIBAS, M. y LLADÓ, J.: *Excavació d'unes habitacions pre-romanes a Burriac (Cabrera de Mataró)*, en "Pyrenae", 13-14, 1977-1978, pp. 174-180.

RODANES y MONTON 1990:

RODANES, J.M. y MONTON, F.J.: *Los yacimientos de la Edad del Bronce de Masada de Ratón y Zafranales (Fraga, Huesca). Estado actual de las investigaciones*, Fraga, 1990.

RODRIGUEZ 1984:

RODRIGUEZ DUQUE, J.I.: *La Serra del Calvari (La Granja d'Escarp, Lleida). Noves dades sobre l'edat del Ferro al Baix Segre*, en "6 Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, 1984", Puigcerdà 1986 (1987) pp. 127-134.

ROVIRA 1989/1990:

ROVIRA, S.: *El complejo arqueológico de Punta Farisa (Fraga, Huesca): Estudio analítico de dos punzones de la Cova de Punta Farisa (Fraga)*, en "Estudios de la Antigüedad", 6/7, 1989/1990, pp. 57-60.

ROVIRA y SANTACANA 1982:

ROVIRA, J. y SANTACANA, J.: "El yacimiento de La Mussara (Tarragona). Un modelo de asentamiento pastoril en el Bronce Final de Catalunya". *Monografies Arqueològiques*, 2, 1982.

ROYO 1991:

ROYO, J.I.: *Los Castelletes de Mequinenza (Zaragoza). Trabajos realizados en 1986*, en "Arqueologia aragonesa, 1986-1987", Zaragoza, 1991, pp. 145-148.

RUIZ ZAPATERO 1983:

RUIZ ZAPATERO, G.: *Un hábitat de "campos de Urnas" en Los Monegros*, en "Homenaje al Prof. Martín Almagro Basch, II", 1983, pp. 147-156.

RUIZ ZAPATERO et alii 1988:

RUIZ ZAPATERO, G. LORRIO, A. y CASTRO, P.V.: *Casas redondas y rectangulares de la Edad del Hierro: aproximación a un análisis comparativo del espacio doméstico*, en "Arqueologia Espacial", 9, 1988, pp. 79-102.

SANAHUJA 1971:

SANAHUJA, M.E.: *Instrumental de hierro agrícola e industrial de época ibero-romana en Cataluña*, en "Pyrenae", 7, 1971, pp. 61-110.

SÁNCHEZ 1987:

SÁNCHEZ CAMPOY, E.: *El poblament pre-romà al Bages*, Manresa, 1987.

SERRA VILARÓ 1926:

SERRA VILARÓ, J.: *Excavaciones en Solsona*, en "Informes y Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades", 83, 1925-1926.

SERRA VILARÓ 1966:

SERRA VILARÓ, J.: *Exploraciones arqueológicas en el Solsonés entre 1915 y 1923*, en "Ampurias", XXVIII, 1966.

TOLEDO 1990:

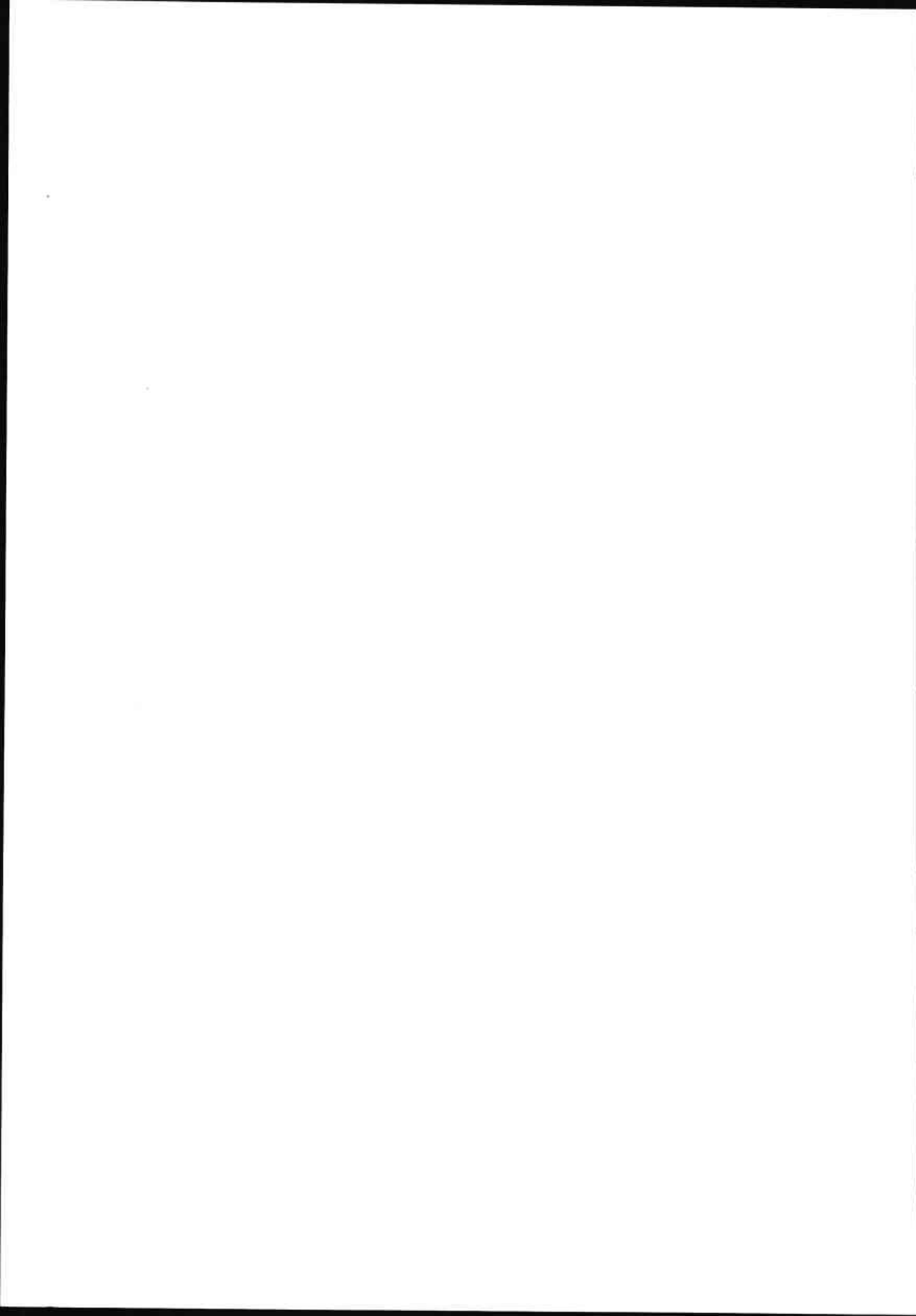
TOLEDO, A.: *El Roc del Napolità (la Jonquera) i Xuliman (Cantallops): l'aprofitament de dues cavitats entre blocs granítics durant l'edat del Bronze a l'Alt Empordà*, en "Cypsela", VIII, 1990, pp. 65-72.

VILASECA 1944:

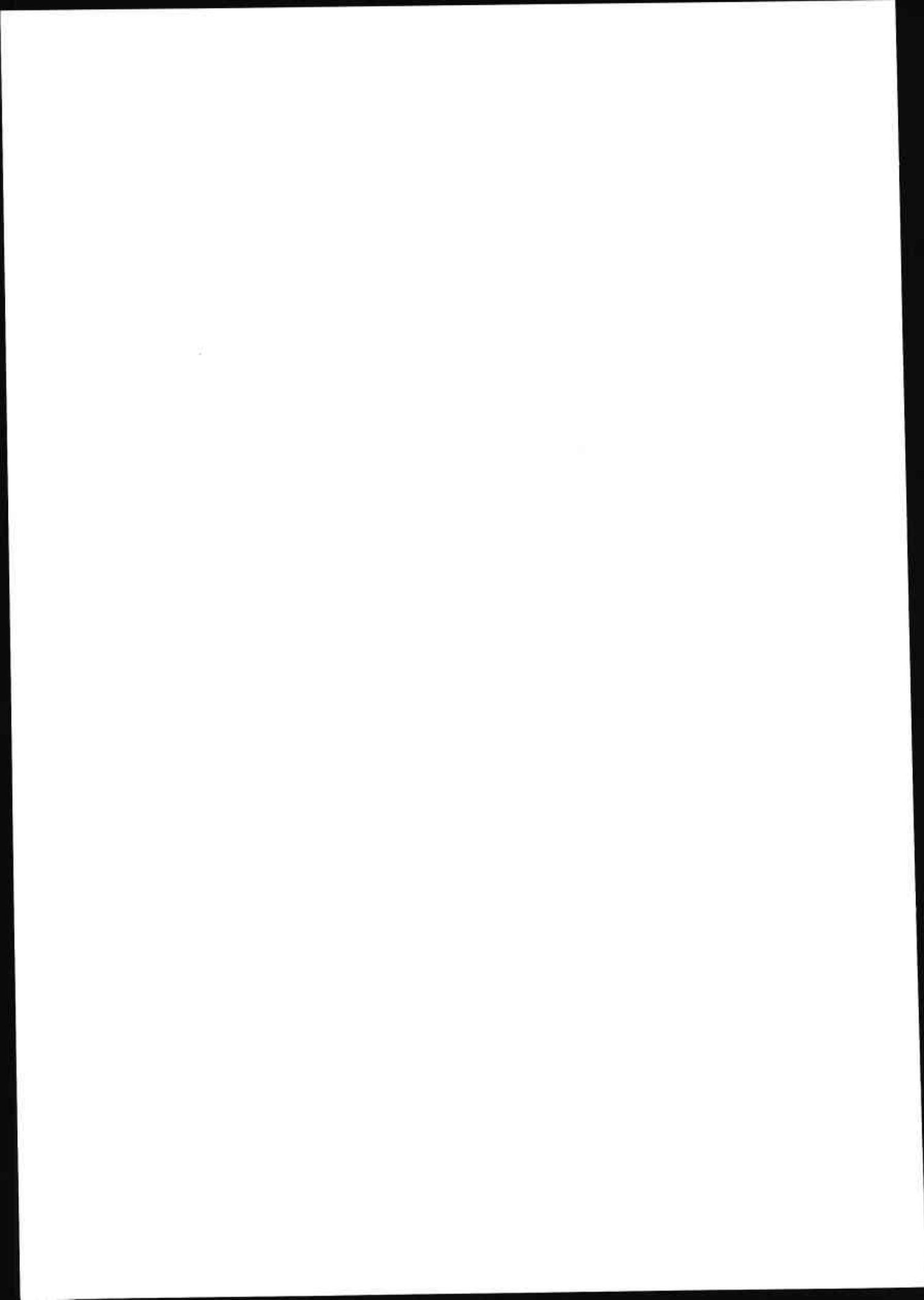
VILASECA, S.: *El poblado y la necrópolis prehistóricos de Molá (Tarragona)*, en *Acta Arqueológica Hispánica*, I, 1943.

VILASECA 1973:

VILASECA, S.: *Reus y su entorno en la Prehistoria*, Eds. Rosa de Reus, Reus, 1973.

**EL COMERÇ FENICI I LES COMUNITATS DEL
FERRO A CATALUNYA**

EL COMERÇ FENICI I LES COMUNITATS DEL FERRO A CATALUNYA

MARIA EUGÈNIA AUBET SEMMLER

Universitat Pompeu Fabra

INTRODUCCIÓ

Els estudis sobre sistemes colonials i formes d'intercanvi en el món antic han experimentat un desenvolupament considerable en aquests últims anys, en haver-se superat definitivament els esquemes tradicionals d'anàlisi regional, que abordaven la qüestió de difusió d'idees des d'Orient a Occident. Com a conseqüència d'això, l'estudi del desenvolupament, els mecanismes i el significat del comerç fenici arcaic en el Mediterrani centre-occidental requereix en l'actualitat un coneixement rigorós de les economies indígenes del ferro, de la seva organització social, dels recursos potencials del medi i de la correlació jeràrquica entre els seus assentaments i territoris. Des d'aquesta perspectiva és possible reconstruir de forma molt més coherent els sistemes d'intercanvi i d'interacció que s'establiren en el marc d'un sistema colonial com el fenici, l'estratègia del qual estava orientada, bàsicament, a captar recursos occidentals i a incentivar la producció local de les comunitats indígenes. A canvi de garantir una continuïtat en l'aprovisionament de productes excedentaris, les èlites indígenes veien consolidar el seu poder mitjançant el control social de la producció de béns de subsistència i de luxe, de la gestió de l'excedent comunitari i de la centralització de la producció dels recursos locals (cf. FRANKENSTEIN i ROWLANDS 1978; AUBET 1990).

Per consegüent, els fenicis necessitaven en la seva empresa occidental un hinterland comercial dominat per comunitats dotades d'una organització social

complexa i una autoritat central que oferissin garanties de continuïtat en els intercanvis i de subministrament regular de productes, primeres matèries i mà d'obra, i que, alhora, controlessin les xarxes interregionals i locals d'intercanvi. Així s'explica que el pes econòmic i comercial de les colònies fenícies en el Mediterrani fos directament proporcional al grau de jerarquització social i al potencial socio-econòmic de les comunitats indígenes de l'interior.

Una de les fórmules més conegudes del comerç fenici arcaic en territoris controlats per societats complexes -hinterland de Cadis, Motya o Tharros, entre d'altres- fou la de crear monopolis comercials que afavorissin el desenvolupament de societats jerarquitzades. La integració d'altres territoris econòmics dependents de les aristocràcies indígenes i el control dels recursos, de les xarxes comercials indígenes i de l'accés als béns de prestigi va anar reforçant progressivament el seu estatus social i polític (AUBET i DELGADO 1993). Aquesta situació contrasta amb la idea tradicional, una mica simplista i bàsicament difusionista, molt arrelada als anys setanta, segons la qual els fenicis, gràcies a la seva "superioritat" cultural i tecnològica, haurien estat els responsables d'una sèrie de transformacions en l'organització social i econòmica de les comunitats indígenes, que haurien culminat en la formació de la cultura ibèrica (cf. SANMARTÍ 1975b: 117; ARTEAGA 1976: 179; RUIZ ZAPATERO 1984: 51). Aquest model proposa factors

exclusivament externs per explicar el fenomen de la "iberització" en l'àrea mediterrània de la península Ibèrica.

A diferència d'Andalusia i del sud-est, el comerç fenici en el nord-est i en el golf del Lleó presenta uns trets diferencials propis, que responen generalment a un comerç incipient més que a un intercanvi regular organitzat, com el que observem per exemple a Andalusia¹ (fig. 1). Així, aquest comerç es tradueix sobretot en la importació de vi o d'oli en grans recipients contenidors (àmfores i *pithoi*) cap a les terres altes de l'interior, una fórmula que en el sud de la península acostuma a precedir el comerç regular pròpiament dit del segle VII, organitzat entorn de la circulació de béns de prestigi, que normalment implica ja un fenomen de plena consolidació del poder polític i econòmic de les èlites indígenes. D'altra banda, el comerç fenici a Catalunya i al sud de França és en general bastant més tardà que en altres àrees del Mediterrani occidental, ja que s'inicia pràcticament un segle després que a Andalusia o Sardenya. En altres paraules, els primers contactes comercials fenicis amb el nord-est peninsular s'establiren quan en el migdia peninsular les comunitats indígenes portaven un llarg temps integrades en els grans circuits mediterranis d'intercanvi. Per aquelles dates -el segle VII- els fenicis estaven assajant noves estratègies comercials i ampliaven la seva esfera de captació de recursos buscant altres mercats en territoris cada vegada més perifèrics, com Extremadura o el Marroc atlàntic. A més, en el litoral de Catalunya i del golf de Lleó no s'adverteix la presència de centres comercials o portuaris fenicis, i el volum i distribució de les importacions suggereixen un panorama més propi d'un comerç fenici perifèric, puntual i no massa intens, que d'un comerç colonial pròpiament dit.

Aquesta activitat comercial es situa en un espai temporal relativament breu: entre el 630/625 i el 575 a.C. (ARTEAGA, PADRÓ i SANMARTÍ 1986: 312) i tot sembla indicar que va incidir de forma desigual en les distintes zones afectades. Així, per exemple, s'adverteixen importants concentracions de manufactures fenícies en la regió propera a la desembocadura de l'Ebre (ALAMINOS, OJUEL, SANMARTÍ i SANTACANA 1991: 278) i generalment aquesta esfera d'intercanvis no sembla que s'estenguí més enllà del Narbonès. En aquest sentit, creiem que s'ha exagerat excessivament el pes real que tingué aquest intercanvi comercial en l'àrea del nord-est peninsular (cf. JULLY 1978; MASCORT, SANMARTÍ i SANTACANA 1991: 9), ja que, en comparació amb el

sud-est o Andalusia, il·llevat de comptades excepcions, constituí un tràfic comercial bastant irregular: quan s'al·ludeix a la presència d'importacions fenícies en la zona, no es tracta, en la majoria dels casos, de més de 4 o 5 fragments de ceràmica fenícia localitzats en cada jaciment.

Per últim, no queda suficientment clar el paper que va interpretar el comerç fenici en els canvis culturals que en el nord-est precediren la iberització. Es tracta d'una qüestió summent delicada i poc estudiada en el seu vessant indígena.

És cert que el registre arqueològic evidencia una estreta relació dels primers objectes de ferro i el desenvolupament de les "economies de prestigi", per la qual cosa s'acostuma a atribuir al comerç fenici la introducció de la metal·lúrgia del ferro entre les societats locals de camps d'urnes tardans. Malgrat tot, en el litoral del sud de França, els primers objectes de ferro, que apareixen en el Mailhacià -segle VIII- en llocs propers al litoral, com les necròpolis de Moulin (Mailhac), de Los Fados i de Millas, són anteriors al comerç fenici en la zona (PONS i PAUTREAU 1993). En qualsevol cas, manca resoldre la qüestió de si la metal·lúrgia del ferro va constituir una innovació tecnològica introduïda pels fenicis per tal d'incrementar el rendiment i la productivitat de l'agricultura -millora en les eines agrícoles, arada, etc.- amb vista a una millor rendibilització dels recursos locals, o si obeï a raons socio-econòmiques alienes al comerç colonial.

ELS ORÍGENS DEL COMERÇ COLONIAL

Hi ha un consens generalitzat entre els especialistes a l'hora de relacionar la presència de mercaders fenicis a Catalunya i al golf del Lleó amb una crisi del comerç colonial semita en el sud de la Península. D'acord amb aquesta hipòtesi, en la segona meitat del segle VII s'hauria produït un deteriorament en les relacions entre fenicis i tartessis, que, unit a la irrupció del comerç grec a Huelva a principis del segle VI, hauria obligat els fenicis a prescindir de l'intermediari tartessí en el comerç dels metalls atlàntics i a buscar un accés alternatiu a través del nord-est peninsular (ARTEAGA, PADRÓ, SANMARTÍ 1986: 313; GOMEZ BELLARD 1988: 73; MASCORT, SANMARTÍ i SANTACANA 1991: 8; OLIVER 1992: 33; PONS i PAUTREAU 1993). D'aquesta manera, tant la fundació d'Eivissa, com el comerç a la vall de l'Ebre i la intervenció fenícia en diversos circuits comercials preexistents -com els que unien el golf del Lleó i l'istme aquità a través de l'Aude i la Garona- haurien constituït únicament una manera de sortir de la "crisi" en el sud

¹ L'estudi d'aquest tipus de relacions comercials es porta a terme en el marc del projecte PB-90-0680 finançat per la DGICYT.

i una alternativa al monopoli tartessí dels metalls atlàntics, com l'estany, el coure i la plata.

Diverses contradiccions sembla que invaliden aquesta hipòtesi tan suggestiva. En primer lloc, no hi ha fins ara indicis arqueològics a favor d'una suposada crisi en les relacions comercials entre les colònies fenícies i les comunitats indígenes de la vall del Guadalquivir i de Huelva en la segona meitat del segle VII. Al contrari, les dades arqueològiques obtingudes en excavacions recents en centres tartessis d'interès econòmic o estratègic com Tejada la Vieja, San Bartolomé de Almonte o la mateixa Huelva reflecteixen una continuïtat absoluta en les relacions d'intercanvi entre els fenicis de la costa i els caps tartessis de l'interior fins ben entrat el segle VI a.C. (FERNANDEZ JURADO 1987; 1988-89; RUIZ MATA i FERNANDEZ JURADO 1986). A més a més, aquells establiments fenicis que conserven intactes els nivells d'ocupació corresponents a la segona meitat del segle VII i principis del VI, com el Cerro del Villar o Toscanos, revelen que el període comprès entre el 650 i el 580 a.C. és un dels més pròspers i intensos en activitats de producció i d'intercanvi de tot l'horitzó colonial fenici a Occident (cf. M.E. AUBET 1991).

En segon lloc, la idea que la ruta terrestre a través de l'istme aquità fou una solució alternativa a la ruta atlàntica a través de Gadir i Huelva, no només per procurar-se estany, plom i coure, sinó també plata de Huelva, sembla desproporcionada, sobretot en termes d'inversió i costos de treball i de temps. No hi ha dubte que aquesta ruta comercial a través de l'Aude i la Garona, bastant freqüentada des del Bronze final, degué ser aprofitada pel comerç fenici o els seus intermediaris per accedir a les fonts d'obtenció de metall de l'àrea atlàntica francesa. Però no sembla admissible que s'utilitzés també per proveir-se de plata procedent de les mines de Riotinto.

En tercer lloc, la idea que la irrupció del comerç grec a l'àrea tartessia pogué desencadenar una diàspora comercial fenicia cap a Catalunya i el golf del Lleó no té de moment una contrastació empírica en el registre arqueològic. Anys enrera, la publicació d'un conjunt espectacular de ceràmiques gregues -en particular de la Grècia de l'Est- descobertes en la zona del carrer del Puerto, a Huelva, va afavorir la hipòtesi de l'existència d'un possible comerç foceu a Tartessos entorn del 600 (CABRERA 1986; 1988-89; OLMOS 1986; FERNANDEZ JURADO 1986). Un cop més es forçaven les dades arqueològiques per tal de legitimar els autors clàssics que, com Herodot, al·ludien a una aliança entre l'èlita tartessia -Argantoni- i els grecs per neutralitzar el monopoli fenici. En realitat, la ceràmica grega arcaica de Huelva ha estat publicada fora del seu context original, per la qual cosa ignorem en quina

proporció exacta es troba en relació amb altres categories de ceràmiques importades. Igualment que al Cerro de Villar, a Malaka o a Toscanos, on també es documenten ceràmiques de la Grècia de l'Est a principis del segle VI, el volum de les importacions gregues sembla ser poc rellevant en comparació amb la ceràmica fenicia tradicional. Es tracta d'un fenomen comú que afecta a altres zones de colonització fenicia d'Occident com Sardenya, Sicília o Cartago, on no es pot parlar en absolut de "intrusions foceas" (cf. CASADEVALL, CURIA, DELGADO, FIEBER, PARRAGA i RUIZ 1991: 386-389). Probablement s'hauran de buscar les raons de l'expansió fenicia cap al nord-est peninsular no en una crisi inexistent, sinó en factors estrictament econòmics, com l'increment de la demanda de primeres matèries i de productes agro-pecuaris per part dels circuits comercials mediterranis, que hauria obligat a reorientar les xarxes d'intercanvi i a intensificar els contactes comercials amb altres regions del Mediterrani occidental.

La fundació fenicia d'Eivissa s'inscriu en aquest context geoestratègic. La presència d'importacions fenícies a la zona septentrional de Castelló i al sud de la província de Tarragona coincideix amb la fundació d'aquesta colònia fenicia, poc després de mitjan segle VII a.C. A més a més, diverses troballes suggereixen la participació dels fenicis d'Eivissa en la introducció de determinades mercaderies transportades en àmfores ebusitanes cap a la vall de l'Ebre i altres punts de Catalunya (RAMON 1986; 1991 a; MASCORT, SANMARTÍ i SANTACANA 1991: 28 i 51; ALAMINOS, OJUEL, SANMARTÍ i SANTACANA 1991: 28). No obstant això, la hipòtesi que hem discutit abans, que al·ludeix a la recerca de nous mercats del metall per part dels fenicis del sud, sembla que consideri Eivissa com una mera escala en la ruta de navegació cap al golf de Lleó i els mercats atlàntics. I amb tot, Eivissa fou molt més que una mera escala marítima. Igualment que Malta o Motya, l'illa d'Eivissa va ser un centre estratègic de pas obligat en les rutes de navegació est-oest en el Mediterrani occidental i una fita important en les rutes marítimes nord-sud. Tota nau procedent de Tir o de Sardenya que es dirigia rumb a l'estret de Gibraltar havia de passar inevitablement per Eivissa en virtut dels vents i els corrents dominants a la conca centre-occidental del Mediterrani (RUIZ DE ARBULO 1991). Per conseqüent, no sembla admissible considerar la fundació d'Eivissa com una conseqüència d'interessos puntuals i localitzats a Huelva, a l'Empordà o al golf del Lleó.

En l'estat actual dels nostres coneixements, els fenicis s'establiren a Eivissa cap al 650 a.C. (RAMON 1981). Tot sembla indicar que els primers colons arribaren des de la zona de Cadis i fundaren petits

establiments costaners d'ocupació molt breu, dels quals en coneixem bàsicament dos: el de Sa Caleta, en una petita península al sud-oest de l'illa, l'ocupació del qual es data en el anys 630-580 a.C. (RAMON 1991b) i el de Puig de Vila, una mica més tardà (ca. 600-570 a.C.) i dominant la badia d'Eivissa, al qual corresponen algunes sepultures d'incineració localitzades al Puig des Molins (GOMEZ BELLARD, COSTA *et alii* 1990; COSTA 1991). Sens dubte, la fundació d'Eivissa va obeir a factors eminentment estratègics. Que la iniciativa va tenir èxit ho demostra el fet que aquesta primera fase arcaica de colonització, caracteritzada per la presència dispersa de petits establiments cap al 580/570 a.C., la succeïx un procés de concentració del poblament a mitjan segle VI i l'aparició d'un únic centre urbà: l'Ebusus púnica. Es tracta, d'altra banda, d'un fenomen similar al que s'observa, per exemple, a la badia de Màlaga (cf. AUBET 1992).

En qualsevol cas, i a diferència d'Andalusia, el registre arqueològic assenyala que la colonització arcaica d'Eivissa va ser obra d'una població fenícia bastant reduïda i modesta. Es tracta de la mateixa població que va iniciar els primers intercanvis comercials amb el litoral de Castelló, Catalunya i el sud de França, en el marc d'un comerç regular però no massa intens abans de la consolidació d'Ebusus cap a l'any 550 a.C. (cf. RUIZ ZAPATERO 1984: 55). Però ja en aquell moment, les circumstàncies geopolítiques havien canviat considerablement, en haver-se fundat poc temps abans l'establiment grec d'Empúries, que haurà de compartir amb una Eivissa cada vegada més poderosa l'explotació comercial dels recursos locals.

Per captar el significat del comerç fenici en el nord-est peninsular és aconsellable revisar prèviament el substrat ètnic i sòcio-cultural de les comunitats indígenes locals, el territori i els seus recursos potencials, les formes d'organització social i econòmica i llurs estratègies de producció en aquelles àrees on s'adverteix una major concentració d'importacions fenícies arcaïques, com el Baix Ebre, l'Empordà i el Rosselló-Llenguadoc.

LA VALL DE L'EBRE I EL BAIX ARAGÓ

La vall de l'Ebre ocupa una posició estratègica entre Catalunya, Llevant i el Baix Aragó (Fig. 2). Es tracta d'una de les regions més estudiades pel que fa al Bronze final i l'edat del ferro i és especialment important en termes sòcio-culturals, ja que la depressió de l'Ebre constitueix el corredor natural d'entrada des del Mediterrani fins a les planures del Baix Aragó, habitat per importants nuclis de població de camps d'urnes.

En l'àrea del litoral i pre-litoral, la major part de les importacions fenícies procedeix de jaciments del delta de l'Ebre: les necròpolis de Mas de Mussols o L'Oriola, a Amposta (MALUQUER 1969; 1984; ESTEVE GALVEZ 1974); de la depressió d'Ulldecona: poblat de la Ferradura (MALUQUER 1983) i del litoral al sud del riu: poblats de la Moleta del Remei i de Sant Jaume-Mas d'en Serra, a Alcanar (GRACIA 1991; 177-78). Aquesta última zona manté estreta relació amb els assentaments situats al litoral de la província de Castelló, on la presència de ceràmiques fenícies d'importació és especialment significativa en els poblats de Vinarragell (Borriana), Puig de la Nao (Benicarló), Puig de la Misericòrdia (Vinaròs), Abric de les Cinc (Almenara), Torrelló del Boverot (Almassora) i la Torrassa (Vall d'Uixó) (ARTEAGA 1976: 190; ARTEAGA, PADRÓ i SANMARTÍ 1978; GUSI 1976a; 1976b; GUSI i SANMARTÍ 1976-78; JUNYENT 1976; JUNYENT, OLARIA, GUSI *et alii* 1982-83; LLOBREGAT 1992; MESADO 1974; MESADO i ARTEAGA 1979; OLIVER 1980; 1992; OLIVER i GUSI 1991; RIPOLLES 1978).

A les regions de l'interior, en plena ruta de penetració cap al Baix Aragó, les importacions es concentren sobretot en el curs baix de l'Ebre (assentaments d'Aldovesta i de Turó de Xalamera, a Benifalset), en la confluència de l'Ebre amb el Siurana (poblat del Puig Roig, al Priorat) i a la zona de Gandesa (poblat del Coll del Moro) (MASCORT, SANMARTÍ i SANTACANA 1991; ALAMINOS, OJUEL, SANMARTÍ i SANTACANA 1991; RAFEL 1989; 1991; GENERA 1985-86).

El Baix Aragó

El conjunt de territoris que envolten el Baix Ebre constitueix una mena de perifèria del baix Aragó. La importància del riu constitueix, sobretot, en la seva navegabilitat i en el seu rol de porta de penetració cap al Baix Aragó, una regió amb entitat geogràfica pròpia, el substrat ètnic i cultural de la qual es remunta, almenys, a l'horitzó antic dels camps d'urnes (segle IX a.C.). A aquest horitzó li corresponen importants assentaments protohistòrics, com el Cabezo de Monleón, a Casp. El primer poblament estable i organitzat documentat correspon al període dels camps d'urnes recents (800-700 a.C.) i als camps del ferro (700-600 a.C.), quan a la conca dels rius Guadalope, Matarranya i Algars proliferaren els grans poblats en altura situats en importants nusos de comunicació i de control territorial, com Roquizal del Rullo (Casp), Les Escandines Altes, Les Escandines Baixes, Zafora, Loma de los Brunos, San Cristóbal de Mazaleón,

Tossal Redó i Tossal del Moro de Pinyeres (SANMARTÍ 1975b; 1978; RUIZ ZAPATERO 1984: 53; ARTEAGA, PADRÓ i SANMARTÍ 1990).

Excepte a la costa, el comerç fenici va estar orientat cap a aquelles comunitats de l'interior que, com les de la conca de Matarranya i Algars, controlaven des de llurs posicions privilegiades les principals xarxes d'intercanvi de la regió i l'accés als recursos i vies de comunicació de l'interior. Es tracta d'un comerç esporàdic i de poc volum, basat probablement en la importació de vi i d'oli, que es manifesta en el registre arqueològic per la presència d'uns pocs fragments d'àmfores, trípodas, bols, vasos policroms, *pithoi* i algun escarabeu dels segles VII-VI a San Cristóbal de Mazaleón, Piuró del Barranc Fondo (Calaceit) i Tossal del Moro de Pinyeres, entre altres (ARTEAGA, PADRÓ i SANMARTÍ 1986; 1990; SANMARTÍ 1978). Aquest comerç va incidir entre unes comunitats que, com demostren els centres de San Cristóbal de Mazaleón o els Vilars d'Arbeca, a Lleida, ja posseïen una organització social i territorial complexa abans de l'arribada del comerç fenici a la zona (GARCÉS i JUNYENT, LAFUENTE i LÓPEZ 1991).

El cas més ben conegut és l'assentament del Coll del Moro de Gandesa, la necròpoli tumularia del qual, de tipus baix-aragonès, s'utilitza des del 800 a.C. Tant les estructures funeràries com el contingut de les sepultures d'aquesta necròpolis suggereixen importants diferències de riquesa entre la població local, i l'existència, des del Bronze final, d'una societat jerarquitzada, amb èlites dominants que mantenen el control de la producció i l'accés a determinats béns de prestigi de circulació limitada. El poblat, situat sobre esperó rocós i en un punt neuràlgic de les vies de comunicació, va controlar els passos naturals entre la costa, el Baix Aragó i les conques del Segre i Cinca a través de Mequinensa (RAFEL 1989: 31). Una de les etapes més intenses de l'assentament es situa en els anys 650-575 a.C., quan el poblat es va transformar en un important centre de domini territorial -molt similar als de Tossal del Moro o Sant Antoni de Calaceit, situats en les proximitats- i de control dels circuits de proveïment d'objectes de ferro i de ceràmiques fines a torn, entre les quals destaquen alguns exemplars que imiten models fenicis del tipus "Cruz del Negro" (Fig. 3) (MOLAS, RAFEL i PUIG 1987; RAFEL 1991: 88, 103 i 107). De tot això s'infereix la presència al Coll del Moro de grups aristocràtics que mantenen el control de la producció de béns de subsistència i de luxe, que probablement exerceixen un domini sobre territoris secundaris d'obtenció de recursos i que inverteixen l'excedent en la construcció d'una muralla i de sepultures de luxe per als seus grups dirigents. Canalitzant mercaderies de luxe cap a aquestes èlites

de l'interior, els fenicis no solament s'asseguraven l'accés a les xarxes locals d'intercanvi, sinó que consolidaven l'estatus social i polític d'uns individus que podien constituir els millors socis comercials en el subministrament regular de productes procedents de l'interior.

Resulta difícil determinar quins van ser aquests productes, ja que a la zona de Gandesa i Baix Aragó encara no s'han portat a terme anàlisis paleoeconòmiques o arqueobotàniques i desconeixem les conseqüències de l'acció antròpica sobre el paisatge i la vegetació de la zona. Es tracta d'un territori densament poblat des del 800 a.C., que no disposa de recursos minero-metal·lúrgics però que compta amb elevats rendiments agrícoles. Les bases econòmiques pogueren derivar, per tant, d'una producció agropecuària orientada cap a la rendibilització dels elevats potencials agraris de la conca de l'Ebre. En el segle VII la producció cerealística de l'horta de l'Ebre fou segurament suficientment important com per garantir una producció excedentària i atraure el comerç mediterrani (cf. RUIZ ZAPATERO 1984: 56).

El Baix Ebre

Aviè (O.M. v. 502) recorda que en la seva època - el segle VI -, els comerciants grecs compraven cereals als habitants de *Tyrichae* (Tortosa). Aquest passatge suggereix la presència d'enclavaments costaners i centres de l'interior que actuaven en qualitat d'intermediaris en els intercanvis comercials entre la costa i els grans centres de producció cerealística del Baix Aragó. Com veurem, la zona del Baix Ebre presenta una organització del territori summament complexa, formada per assentaments secundaris especialitzats que constitueixen una xarxa aparentment organitzada d'enclavaments intermediaris estretament relacionats entre si, i que operen en el marc d'un territori molt vast que va abastar tot el que hem denominat perifèria econòmica del Baix Aragó.

Hi ha indicis suficients per pensar que, paral·lelament als recursos agropecuaris de l'interior, els fenicis es proveïen a la vall de l'Ebre de metall fos i amortitzat, que era canalitzat a través de poblats indígenes secundaris situats a les ribes del riu. Així, per exemple, a prop de la confluència de l'Ebre amb el riu Siurana es poden constatar activitats metal·lúrgiques a Puig Roig, un poblat situat en un lloc elevat i en una zona relativament rica en mines (GENERA 1985-86). Des d'aquesta regió s'accedeix sense dificultat a les mines de plata i plom de l'Argentera, a la zona de Bellmunt, al nord de Falset (ALAMINOS, OJUEL, SANMARTÍ i SANTACANA 1991: 280). L'assentament de Puig

Roig va desenvolupar activitats mineres des del Bronze final i abans de l'arribada del comerç fenici, i allà s'han localitzat fragments d'àmfora fenícia associats a escòries de plom, fragments de galena i motllos de fundició.

Per conèixer alguns aspectes relatius a l'organització del comerç fenici a la vall de l'Ebre, el jaciment que ofereix més informació és el d'Aldovesta, prop de Benifallet. Es tracta d'un petit enclavament comercial situat tocant un meandre de l'Ebre, en un lloc idoni per al control de la navegació fluvial, que va estar destinat a emmagatzematge i distribució d'àmfores (MASCORT, SANMARTÍ i SANTACANA 1991). L'assentament està format per un sol edifici, que consta de zona d'habitació, corrals i un gran magatzem amb capacitat per a contenir fins a 500 litres de vi. Aquest magatzem ha proporcionat la major concentració coneguda fins avui d'àmfores fenícies de tot el nord-est peninsular (Fig.4). Entre elles destaca algun exemplar del tipus denominat PE-10, una versió ebusitana de l'àmfora fenícia arcaica del migdia peninsular, datada aproximadament el 575-525 a.C. (RAMON 1991a: 101-102). L'evidència arqueològica suggereix que Aldovesta fou un petit port fluvial -un altre magatzem fluvial d'identiques característiques ha estat identificat en les seves proximitats i en la riba oposada del riu, al Turó de Xalamera (ALAMINOS, OJUEL, SANMARTÍ i SANTACANA 1991: 277)- especialitzat en l'emmagatzematge i la distribució cap a l'interior i la costa de vi o d'oli transportat en àmfores fenícies, i en altres activitats complementàries, com la refosa del metall. Efectivament, hi han aparegut armes i objectes metàl·lics amortitzats, com també residus i escòries de fosa de coure i bronze (MASCORT, SANMARTÍ i SANTACANA 1991: 32-34). La zona, extremament pobra en recursos miners, és malgrat tot molt rica en terres de conreu i es situa en un accés idoni, riu amunt, cap als rics filons de galenes argentíferes de la zona de Falset i de Bellmunt, i també cap a les mines de plom de Puig Roig (MASCORT, SANMARTÍ i SANTACANA 1991: 15 i 40).

Una altra dada d'interès la constitueix la cronologia de l'assentament. L'enclavament comercial va estar sens dubte en mans d'indígenes, si s'ha de jutjar per l'arquitectura de tipus baix-aragonès o "indoeuropea" i per la ceràmica domèstica (cf. MASCORT, SANMARTÍ i SANTACANA 1991; GRACIA 1991: 178), i es troba en un territori en aparença poc poblat abans del segle VII a.C., ja que tan sols es coneixen unes poques necròpolis del ferro -Les Obagues, Can Canyís, L'Oriola- (VILASECA 1943; 1963; ESTEVE GALVEZ 1974). Fou fundat al mateix temps que el comerç fenici començava a introduir-se en la zona, o

sigui, a mitjan segle VII, i el lloc va quedar definitivament abandonat cap a l'any 575 a.C. (ALAMINOS, OJUEL, SANMARTÍ i SANTACANA 1991: 280). Per tant, pot dir-se que Aldovesta va durar tant com el comerç fenici arcaic a la regió, la qual cosa suggereix que tant la seva ocupació com les seves activitats especialitzades van estar directament relacionades amb aquell, com a part d'una infraestructura creada per iniciativa dels grans centres indígenes de l'interior per tal de facilitar l'organització del tràfic fluvial de mercaderies. Malgrat tot, encara s'ha de determinar amb exactitud la direcció que van prendre algunes mercaderies com el vi o l'oli transportats en les àmfores emmagatzemades a Aldovesta, és a dir, si constituïren productes canalitzats pels fenicis cap a l'interior en qualitat de béns de prestigi destinats a les élites locals (MIRO 1989; MASCORT, SANMARTÍ i SANTACANA 1991: 39) o bé es tracta de vi o d'oli produïts en l'interior i destinats al comerç fenici, tal com s'observa en altres regions mediterrànies, com a Benimaquía (Dènia) o la vall de Guadalhorce. En aquest últim cas, el vi procedent de l'interior i cultivat a gran escala pels indígenes per a satisfer la demanda colonial, era transportat en la majoria dels casos en envasaments fenicis durant els segle VII i començaments del VI (AUBET 1991; GOMEZ BELLARD, GUERIN *et alii* 1993: 24).

El delta de l'Ebre i zones limítrofes.

En el delta de l'Ebre i les zones limítrofes apareix un altre tipus d'establiment indígena amb característiques que denoten un patró d'assentament complex, especialitzat i organitzat en funció del control de la ruta de l'Ebre i dels intercanvis entre la costa i l'interior. El més interessant el constitueix el de la Ferradura, emplaçat en un lloc eminentment estratègic de la depressió d'Ulldecona (MALUQUER 1983). Es tracta d'un petit poblat situat en altura -a 387 metres sobre el nivell del mar-, que domina un important pas natural o canal ramader que uneix el Maestrat amb el Montsià. És evident que l'elecció de l'emplaçament obedi a objectius estratègics, ja que constitueix una mena de talaia o acrópolis des de la qual es domina una àmplia panoràmica de la vall, de la costa i dels accessos cap a l'interior. Consta d'un sol barri d'habitatges i un únic nivell d'ocupació que ha ofert entre altres materials - bàsicament indígenes de tipus baix-aragonès- un plat a torn de ceràmica grisa, una àmfora fenícia, un motlle d'arenosa per fondre sivelles de cinturó i un lingot de bronze (Fig. 5) (MALUQUER 1983:9 ss, figs. 5 i 6).

En les proximitats i prop de la costa, els poblats de la Moleta del Remei i de Sant Jaume-Mas d'en Serra han proporcionat fragments d'àmfora i de tripodes

fenicis i llur situació indica que degueren complir un rol estratègic similar -en aquest cas el control del tràfic marítim al sud de l'Ebre- al de la Ferradura. Igual que a Aldovesta, l'ocupació d'aquests petits centres indígenes -Ferradura, Moleta del Remei, Sant Jaume-Mas d'en Serra- és summament breu i la seva activitat interdependent, ja que tots ells van desaparèixer al mateix temps, entorn del 570-55 a.C. (GRACIA: 178-179).

En les proximitats d'Amposta, l'excepcional riquesa de les necròpolis de Mianes, Mas de Mussols i L'Oriola insinuen la possibilitat que existís en la desembocadura de l'Ebre un important centre portuari indígena, a l'estil de Vinarragell a Castelló. Troballes com un bol de ceràmica grisa utilitzat com a tapadora d'urna i una ampolla fenícia de començaments del segle VI en la tomba més rica de Mas de Mussols (Fig. 6) (MALUQUER 1969; 1984: 67) indiquen un cop més l'estreta coincidència d'interessos que hi va haver entre el comerç fenici i les élites indígenes, que, a més de vi i d'oli perfumat, tenien accés exclusiu, gràcies a la mediació fenícia, a productes tan heterogenis com la ceràmica de *bucchero* etrusc, trobada en els poblats de la Moleta i la Gessera (SANMARTÍ 1973; 1975a; GRACIA 1991: 180; cf. CASADEVALL, CURIA, DELGADO *et alii* 1991: 388-389).

Per reconstruir els mecanismes del comerç fenici arcaic seria fonamental conèixer l'assentament d'Amposta, on en un altre temps alguns autors van pretendre localitzar la presència d'una colònia fenícia. Malgrat tot, el contingut de les sepultures identificades en les necròpolis suggereix l'existència d'un o diversos centres indígenes de certa envergadura que controlaven la desembocadura de l'Ebre, en els quals pogué existir perfectament una petita comunitat de mercaders i artesans fenicis, a l'estil de la que ha aparegut a Peña Negra, a Crevillent, o bé una petita factoria comercial, com les que s'han documentat a la desembocadura del Guadiaro, a Salobreña o a la mateixa Almuñécar, on l'establiment fenici es va fundar prop d'un poblat indígena del Bronze final (AUBET i DELGADO 1993).

El suposat assentament indígena de la desembocadura de l'Ebre hauria pogut mantenir el mateix rang d'emplaçament central que els grans poblats del ferro situats al nord del País Valencià, com Vinarragell (Borriana), dominant la desembocadura del Millars, o el Puig de la Misericòrdia (Vinarós), en la desembocadura del riu Cèrvol o el Puig de la Nao (Benicarló), en la desembocadura del riu Sec (ARTEAGA 1976; MESADO 1974; OLIVER i GUSI 1991). Sense arribar a tenir la categoria estratègica del riu Ebre, els assentaments mencionats es localitzen en territoris de penetració cap a l'interior, als quals el

comerç fenici accedia a través de múltiples centres intermediaris i llocs de distribució indígenes, que jalonen els passos naturals cap al Baix Aragó i els jaciments de ferro, galenes argentíferes, coure i plom de l'interior a través de les rutes transversals del Sénia, Cèrvol, Millars i Palància (OLIVER i GUSI 1991: 207-208). Però, a diferència dels assentaments indígenes del delta de l'Ebre, els del nord de Castelló s'inicien molt abans, en el Bronze final, com és el cas de Castelló s'inicien molt abans, en el Bronze final, com és el cas de Vinarragell, un dels més rics de tota la costa Mediterrània, després de Saladares i Peña Negra, en importacions fenícies del segle VII. La seqüència diacrònica d'aquests poblats és més completa que en els del Baix Ebre i molt similar als de l'àrea alacantina. Així, darrera d'un Bronze tardà encara poc documentat -identificat en l'Abric de les Cinc, Oropesa la Vella, Puig de la Nao i Vinarragell-, es desenvolupa una fase d'intenses activitats metal·lúrgiques i comercials en el segle VIII, probablement coordinades des de punts d'embarcament situats a la costa, com Vinarragell, seguida, a partir del 650 a.C., per un auge demogràfic en la zona, coincidint amb l'arribada de les primeres mercaderies fenícies procedents d'Eivissa (OLIVER i GUSI 1991).

ELS MECANISMES DEL COMERÇ COLONIAL

Tot indica que els recursos agrícoles i els metalls van constituir els principals productes d'intercanvi comercial en les àrees meridionals de Catalunya durant els segles VII i VI. A través de la vall de l'Ebre, el comerç fenici, sense arribar a la intensitat que va tenir al sud-est o a Andalusia, va poder accedir a una àmplia gamma de recursos que podia intercanviar fàcilment amb altres regions de la conca mediterrània en el marc d'uns circuits comercials que abraçaven des de la costa atlàntica del Marroc fins a les illes de l'Egeu. Segons s'infereix de les troballes arqueològiques i dels recursos potencials del territori i en absència de dades paleoeconòmiques, cal pensar que els cereals, el bestiar, les pells, el vi i els metalls en estat brut o amortitzat constituïren les principals mercaderies obtingudes a l'interior. Això implicava, per part de les comunitats indígenes de l'interior, una reorientació de llurs estratègies de producció, orientades cap a la implantació de conreus intensius a la vall, les conseqüències antròpiques de les quals sobre el paisatge hauran d'avaluar-se algun dia a través de diagrames pol·línics. Aquest tràfic comercial va haver-se de portar a terme amb l'acord previ de l'aristocràcia indígena dels grans centres de població

del Baix Aragó, com Coll del Moro, i mitjançant determinades concessions -importació de béns de prestigi- (cf. RUIZ ZAPATERO 1984: 65; ARTEAGA, PADRÓ i SANMARTÍ 1986: 313; MIRÓ 1989). El tràfic d'esclaus pogué exercir també un paper rellevant en tot aquest procés. D'altra banda, algunes troballes com el dipòsit de bronzes del segle VIII de Peña Negra o, en menor mesura, els metalls amortitzats trobats a Aldovesta i la Moleta, com també l'evidència de metal·lúrgia a petita escala a Aldovesta i Ferradura indiquen que, igual que a l'àrea atlàntica, gran part de l'activitat comercial fenícia es va dirigir a la recuperació sistemàtica de ferralla de bronze amb destinació a centres metal·lúrgics o de fosa del mediterrani.

Aquest comerç va haver de ser lucratiu per a les comunitats indígenes de l'interior, com ho demostra el fet que, a partir de mitjan segle VII, sorgís en el tram mitjà i baix del riu Ebre tota una sèrie d'assentaments especialitzats que formaven part d'una infraestructura territorial que va dependre, probablement, dels grans circuits de proveïment de productes agro-pecuaris i de primeres matèries de l'interior. El caire de molts d'aquests assentaments secundaris, dedicats l'emmagatzemament d'àmfores o al processament i preparat de metall amortitzat, s'expressa en una organització complexa del territori, en la qual figuren també, per primera vegada, llocs d'embarcament fluvial (Aldovesta), talaies de control de vies de comunicació (Ferradura, Moleta) i establiments portuaris (Vinarragell, Amposta), l'activitat dels quals s'emmarca en molts casos dintre del que podríem definir com el comerç fenici arcaic dels segles VII i VI.

La cronologia d'aquests assentaments posa de manifest fins a quin punt la seva organització va dependre de la bona marxa del comerç fenici. Així, i com al nord de Castelló, on els poblats de Vinarragell i la Torrassa foren abandonats en el segon quart del segle VI (ARTEAGA 1976: 192; OLIVER i GUSI 1991), en el Baix Ebre, els centres més especialitzats i, per tant, més vulnerables, com Aldovesta o la Moleta del Remei, foren abandonats cap al 580 a.C.: (MASCORT, SANMARTÍ i SANTACANA 1991: 51). Per explicar aquests canvis no s'ha d'acudir necessàriament als esdeveniments tan llunyans com pogué ser la caiguda de Tir (cf. ARTEAGA, PADRÓ i SANMARTÍ 1986: 314) o a canvis geo-estratègics derivats de l'arribada dels grecs a Massàlia i Empòrion (MASCORT, SANMARTÍ i SANTACANA: 51), ja que la principal responsable d'aquest tràfic comercial, Eivissa, va continuar comerciant amb la costa durant tot el segle VI-V, tal com indiquen les troballes de Masies de Sant Miquel o Alorda Park (ALAMINOS, OJUEL, SANMARTÍ i SANTACANA 1991: 281). Però sí que es pot admetre una dràstica reducció en el

volum de transaccions comercials en la zona a partir del 575 a.C. En aquestes dates també s'estava produint una reestructuració general en els establiments fenicis del sud d'Espanya, les causes de la qual encara s'han de determinar (AUBET 1992: 77-78).

L'EMPORDÀ I EL GOLF DE LLEÓ

Tot i que la presència comercial fenícia s'està detectant en altres zones de la costa catalana, com a la regió del Penedès i el Garraf -àmfores fenícies de tipus PE-10 en el poblat d'altura de Santa Bàrbara i en el de Masies de Sant Miquel- o a la vall del Llobregat (MIRET 1984; ALAMINOS, OJUEL, SANMARTÍ i SANTACANA 1991: 279), les troballes arqueològiques resulten encara massa esporàdiques per a intentar reconstruir el procés, que probablement fou similar al de la vall de l'Ebre.

Malgrat tot, al nord-est de Catalunya, al Llenguadoc i al Rosselló, el panorama es presenta una mica diferent (Fig. 1). Diverses troballes de ceràmiques fenícies d'importació o d'imitació en necròpolis de la zona denoten que en aquests territoris el comerç fenici es va orientar cap a les comunitats indígenes situades en l'eix de les principals mares fluvials de l'àrea pirenaica (cf. JULLY 1975). Les troballes més importants són els quatre vasos que imiten prototipus Cruz del Negro de la tomba 184 de la necròpoli d'Agullana (Fig. 7) (PALOL 1958: 153-158; AUBET 1976-78: 283), l'urna i el *pthos* fenicis de la tomba 9 d'Anglès (Fig. 8) (OLIVA i RIURO 1968; PONS i PAUTREAU 1993), un vas a mà d'imitació fenícia de la necròpolis de Bellevue, a Canet, prop de Perpinyà (JULLY 1978), cinc vasos a mà d'imitació de la necròpolis de Grand-Bassin I, a Mailhac (LOUIS i TAFFANEL 1958: tomba 88), i dos vasos a mà d'imitació fenícia de la necròpolis d'Adge, com també altres imitacions procedents de llocs del Rosselló, com Argelers, Azille i Fleury (ARTEAGA, PADRÓ i SANMARTÍ 1986; PONS i PAUTREAU 1993).

La característica més notable d'aquesta àrea és el predomini absolut de les imitacions fetes a partir de prototipus de ceràmica fenícia arcaica -en particular les urnes de tipus Cruz del Negro d'Agullana i Grand-Bassin I-, com si en aquest cas el comerç mediterrani hagués estat en mans d'intermediaris vinculats d'alguna manera amb les colònies d'Eivissa o el sud-est. Una excepció la constitueixen les ceràmiques d'Anglès, que responen a formes i tècniques inequívocament fenícies. D'altra banda, a l'Empordà i al golf de Lleó, tot i que les importacions són bastant escasses, la seva distribució geogràfica és summament reveladora, ja

que es circumscriuen a aquells assentaments indígenes que estan situats a l'interior de la costa mediterrània, controlant les principals vies de comunicació cap a les reserves locals o atlàntiques de metall. Els mecanismes d'aquest comerç mediterrani són idèntics als que hem observat en la vall de l'Ebre: tots els ítems d'importació es concentren en les tombes més riques de les necròpolis locals del ferro, la qual cosa tradueix unes excel·lents relacions entre l'estament comercial fenici i l'aristocràcia local, les seues principals de la qual es localitzen en punts neuràlgics de les vies de comunicació fluvial i terrestre, com Mailhac, Anglès o Agullana.

Les principals troballes es situen en un període d'intensos contactes i relacions comercials entre els dos vessants dels Pirineus, contactes que es remunten al Bronze final, quan la denominada "cultura mailhaciana" es va estendre des del riu Hérault fins a Agullana i Carcassona. La localització i contingut dels principals dipòsits del Bronze final a una i altra banda de la cadena pirenaica, com el de Ripoll, revelen l'existència d'*escales* en el marc d'uns circuits d'intercanvi que van connectar regularment l'Atlàntic amb el Mediterrani a través de l'istme aquità i amb els principals accessos cap a l'Empordà. Aquests contactes entre l'est i l'oest i entre el nord i el sud semblen intensificar-se a partir de l'edat del ferro (750-600) o període de Grand-Bassin I i II (=Mailhac II-III), quan comencen a definir-se límits territorials, es produeix un augment generalitzat de població i es desenvolupa un comerç d'estany, de coure i d'objectes manufacturats de bronze -fibules, fermalls de cinturó, etc.- entre el Mediterrani i l'Atlàntic, que va poder ser canalitzat a través de ports comercials indígenes situats a Adge, a Canet o a Empúries-Parralli, abans de l'arribada dels grecs.

En aquest context, una troballa de particular interès és el derelict de Rochelongue, prop d'Adge, amb un carregament de lingots, armes i objectes de bronze de finals del segle VII (MALUQUER 1966; ARNAL, BOUSCARAS *et alii* 1970; BOUSCARAS 1971; BOUSCARAS i HUGUES 1972). Aquesta troballa subaquàtica, realitzada el 1964, revela l'existència de formes organitzades de comerç marítim a la zona, ja que, com va assenyalar encertadament MALUQUER (1966: 189), el carregament suggereix no una operació comercial de caràcter eventual, sinó un propòsit definit -la seva refosa per tornar a ser utilitzat- i una organització dirigida a la recuperació sistemàtica d'armes i objectes amortitzats de bronze. Aquests "estocs" metàl·lics, exclosos momentàniament de la circulació amb la finalitat de regular-ne el seu preu, no tan sols pogueren afavorir l'abandonament de l'ús del bronze per part de les comunitats indígenes de l'interior, sinó la gradual i

no desinteressada imposició del ferro per part del comerç mediterrani, amb el beneplàcit de les èlites dirigits.

Tant a Agullana com a Anglès les importacions o imitacions fenícies apareixen en les tombes més riques de la necròpolis: la tomba 184 de la necròpolis de Can Bec de Baix, a Agullana, supera considerablement la resta en volum d'objectes metàl·lics i parament ceràmic, ja que contenia, a més de les quatre urnes a mà imitant prototipus fenícis, altres atuells a mà, un fermall de cinturó de placa romboïdal i una magnífica fibula de bronze bellament decorada (Fig. 7) (PALOL 1958: 153-158; NAVARRO 1970: 45-46; PONS 1984: 214-220). Es tracta, generalment, de tombes col·lectives o familiars formades per dues o més sepultures d'incineració, que revelen una societat estructurada en llinatges socialment jerarquizats.

La necròpolis d'Anglès, a la comarca de la Selva i a 50 quilòmetres de distància de la costa, està situada en un important lloc de pas entre la cadena muntanyosa transversal i la costa a l'alçada de Girona (OLIVA i RIURO 1968). A través de Girona -a 17 quilòmetres d'Anglès-, Santa Coloma i Sant Joan de les Abadesses, l'accés des d'Empúries resulta bastant fàcil seguint el curs del Ter i es troba en una zona on abunden les fonts d'aigua ferruginosa, molt rica en altre temps en mines de plom, ferro, galena i barita (OLIVA i RIURO 1968; PONS i PAUTREAU 1993). La revisió dels materials portada a terme recentment per Pons i Pautreau ha posat de manifest que els dos vasos fenícis d'importació de la tomba 9 (Fig. 8) (OLIVA i RIURO 1968: 85-87; PONS 1984: lám. 48; PONS i PAUTREAU 1993) apareixen en la zona al mateix temps que els primers objectes de ferro, o sigui, en la segona meitat del segle VII, formant part del parament de la sepultura més rica de la necròpolis. Igual que a Agullana, les sepultures d'Anglès apareixen agrupades en conjunts familiars, entre les quals destaca per la seva riquesa el format per les tombes 8 i 9. La presència en la tomba 8 d'un *simpulum* de bronze i un bol del mateix metall de tipologia nord-itàlica (OLIVA i RIURO 1968: 83; PONS i PAUTREAU 1993), similars als trobats a la tomba 14 de Grand Bassin I, al Llenguadoc, denota que aquest comerç de béns de prestigi, que probablement va utilitzar el port prefoceus d'Empúries, va operar des d'uns circuits d'intercanvi enormement grans.

D'altra banda, una anàlisi rigorosa de la morfologia i decoració d'algunes urnes a mà de la necròpolis -vasos globulars i de peu alt, acanalats suaus, etc- revela estretes afinitats entre Anglès i les necròpolis situades en els Pirineus centrals i occidentals com Tarbes, Pézens (en la confluència de l'Aude, Tarn i Garona), Avezac-Prat, Lamarque, Ger i Ossun. Tot

això denotaria contactes regulars a través d'Anglès entre el hinterland d'Empúries i la regió atlàntica del sud d'Aquitània en els segles VII i VI a.C. (PONS i PAUTREAU 1993).

Així, l'interès d'Anglès per al comerç mediterrani va consistir no només en els seus recursos miners, sinó en la seva privilegiada posició estratègica, que facilitava l'accés a través dels Pirineus a la ruta fluvial de l'Aude-Tarn-Garona, una ruta molt freqüentada des del Bronze final que conduïa a les reserves atlàntiques de metall. Pons i Pautreau suggereixen que Anglès, en la seva qualitat de punt fronterer en la ruta comercial mediterrània, va formar part des del Bronze final de la perifèria d'un sistema regional integrat que participà en l'economia internacional mediterrània; el principal centre de producció, distribució i control del comerç atlàntic-mediterrani d'aquest sistema pogué constituir-lo Mailhac, un assentament del qual van dependre al mateix temps els ports marítims d'Adge, de Canet i d'Empúries (PONS i PAUTREAU 1993; cf. BRUN 1987). El comerç fenici s'hauria limitat a intervenir i estimular unes xarxes comercials que ja estaven en plena activitat des del segle VIII.

BIBLIOGRAFIA

- Alaminós, A., Ojuel, M., Sanmartí, J. i Santacana, J. (1991). Algunas observaciones sobre el comercio colonial en la costa central y meridional de Catalunya en época arcaica, dins Remesal, J. i Musso, O. (eds.) (1991): 275-294.
- Arnal, J., Bouscaras, C., Hugues, J.P. i Robert, A. (1970). Quelques fibules du dépôt marin de Rochelongue (Adge, Herault), *Pyrenae* 6: 53-58.
- Arteaga, O. (1976). La panorámica protohistórica peninsular y el estado de su conocimiento en el Levante septentrional (Castellón de la Plana), *CPAC* 3: 173-194.
- Arteaga, O., Padró, J. i Sanmartí, E. (1978). El factor fenici a les costes catalanes i del Golf de Lió, *Els Pobles pre-romans del Pirineu*, 2n. *Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà* (1976): 129-135.
- Arteaga, O., Padró, J. i Sanmartí, E. (1986). La expansión fenicia por las costas de Cataluña y del Languedoc, dins G. del Olmo i M. E. Aubet (eds.), *Los fenicios en la Peninsula Ibérica*, vol. II, Sabadell, AUSA: 303-314.
- Arteaga, O., Padró, J. i Sanmartí, E. (1990). *El poblado ibérico del Tossal del Moro de Pinyeres (Batea, Terra Alta, Tarragona)*, Monografías Arqueológicas 7, Diputació de Barcelona.
- Aubet, M. E. (1976-78). La cerámica a torno de la Cruz del Negro (Carmona, Sevilla), *Ampurias* 38-40: 267-287.
- Aubet, M. E. (1990). El impacto fenicio en Tartessos: las esferas de interacción, *Cuadernos Emeritenses* 2, Mérida: 31-44.
- Aubet, M. E. (1991). Die phönizische Niederlassung vom Cerro del Villar (Guadalhorca, Málaga), *Madridier Mitteilungen* 32: 29-51.
- Aubet, M. E. (1992). Nuevos datos arqueológicos sobre las colonias fenicias de la bahía de Málaga, *Lixus. Actes du colloque de l'Institut d'Archéologie et du Patrimoine de Rabat* (Larache 1989), Ecole Française de Rome: 71-78.
- Aubet, M. E. i Delgado, A. (1993). Fenicios e indígenas en occidente, *Cuadernos de Prehistoria de la Univ. de Granada* 14 (en premsa).
- Bouscaras, A. (1971). L'épave des bronzes de Rochelongues, *Archéologia* vol. 39: 68-73.
- Bouscaras, A. i Hugues, C. (1972). La cargaison des bronzes de Rochelongues (Agde, Hérault), *Omaggio a F. Benoit*, vol. I, Bordighera: 173-184.
- Brun, P. (1987). *Princes et princesses de la Celtique. Le premier âge du Fer en Europe. 850-450 a.v. J.-C.*, Paris, Errance.
- Cabrera, P. (1986). Los griegos en Huelva: los materiales griegos, *Homenaje a L. Siret* (Cuevas de Almanzora 1984), Sevilla: 575-583.
- Cabrera, P. (1988-89). El comercio foceo en Huelva: cronología y fisionomía, *Huelva Arqueológica* X-XI: 41-100.
- Casadevall, J., Curiá, E., Delgado, A., Fieber, D., Párraga, M. i Ruiz, A. (1991). El buchero etrusco del Cerro del Villar (Guadalhorca, Málaga), dins Remesal i Musso (eds.) (1991): 383-398.
- Costa, B. (1991). Las excavaciones arqueológicas en el solar nº 38 de la Via romana (Can Partit), *I-IV Jornadas de Arqueologia fenicio-púnica*, Eivissa: 29-51.
- Esteve Gálvez, F. (1974). *La necrópolis ibérica de La Onola de Amposta (Tarragona)*, Estudios Ibéricos 5, Valencia.
- Fernández Jurado, J. (1986). La presencia griega arcaica en Huelva, *Monografías Arqueológicas* 1, Huelva.
- Fernández Jurado, J. (1987). Tejada la Vieja: una ciudad protohistórica, *Huelva Arqueológica* IX, Huelva.
- Fernández Jurado, J. (1988-89). Tartessos y Huelva, *Huelva Arqueológica* X-XI, Huelva.
- Frankenstein, S. i Rowlands, M. (1978). The internal structure and regional context of Early Iron Age society in south-western Germany, *Bulletin of the Institute of Archaeology* 15, University of London: 73-112.
- Garcés, J. i Junyent, E. (1989a). El poblado fortificado de los Campos de Urnas tardías en Els Vilars, Arbeca, Lleida, XIX Congreso Nacional de Arqueologia (1978), vol. II, Zaragoza: 329-339.
- Garcés, J. i Junyent, E. (1989b). Fortificación y defensa en la I Edad de Hierro, Piedras hincadas en Els Vilars, *Revista de Arqueologia* 93: 38-45.
- Garcés, J. i Junyent, E., Lafuente, A. i López, J.B. (1991). El sistema defensivo de "Els Vilars" (Arbeca, Les Garrigues), *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica*, Manresa (1990): 183-197.
- Genera, M. (1985-86). Els pobles dels Camps d'Urnas al sud de Catalunya: l'establiment del Puig Roig (El Masroig, Priorat), *Tribuna d'Arqueologia*, Barcelona: 53-61.
- Gómez Bellard, C. (1988). Les phéniciens en Catalogne, *Dossiers Histoire et Archéologie* 132: 72-73.
- Gómez Bellard, C., Costa, B., Gómez, F., Gurrea, R., Grau, E. i Martínez, R. (1990). *La colonización fenicia de la isla de Ibiza*, EAE 157, Madrid.
- Gómez Bellard, C., Guérin, P., Dies Cusi, E. i Pérez Jordá, G. (1993). El vino en los inicios de la cultura ibérica, *Revista de Arqueologia* 142: 16-27.
- Gracia, P. (1991). Materiales etruscos en el poblado de la Moleta del Remei (Alcanar, Montsià, Tarragona), dins Remesal, J. i Musso, O. (eds.) (1991): 177-186.
- Gusi, G. (1976a). Los hallazgos fenicios y la I Edad del Hierro en el poblado del Puig (Benicarló), *CPAC* 3: 285.
- Gusi, F. (1976b). El Puig de Vinaròs, nuevo yacimiento ibérico con materiales fenicios, *CPAC* 3: 287-288.
- Gusi, F. i Sanmartí, E. (1976-78). Asentamientos indígenas preibéricos con materiales fenicio-púnicos en el área costera del Baix Maestrat (Castelló), *Ampurias* 38-40: 361-380.
- Jully, J.J. (1975). Koiné commerciale et culturelle phénico-punique et

- ibero-languedocienne en Méditerranée à l'Age du Fer, *Archivo Español de Arqueología* 48:22-119.
- Jully, J.J. (1978), Vase non tourné à enduit rouge foncé d'ambiance phénicienne, *Rivista di Studi Fenici* VI, roma: 57-61.
- Junyent, E. (1976), Observaciones a unas cerámicas pintadas de Almenara (Castellón de la Plana), *CPAC* 3: 195-204.
- Junyent, E., Oliana, C., Guis, F., Agulló, P., Román, J. i Seser, R., (1982-83), El Abric de les Cinc (Almenara), *CPAC* 9: 55-122.
- Louis, M. i Taffanel, O. i J. (1958), *Le premier Age du fer languedocien, 2: Les nécropoles à incinération*, Instituto di Studi Liguri, Bordighera.
- Llobregat, E. (1992), Presència fenícia al País Valencià: novetats i balanç provisional, *Fonaments* 8: 171-179.
- Maluquer de Motes, J. (1966), Nuevos datos para el estudio del comercio prerromano en el Mediterráneo occidental, *Pyrenae* 2: 185-190.
- Maluquer de Motes, J. (1969), Los fenicios en Cataluña, *Tartessos y sus problemas. V Symposium Internacional de Prehistoria Peninsular*, Univer. de Barcelona: 241-250.
- Maluquer de Motes, J. (1983), *El poblado de La Ferradura, Uldecona (Tarragona)*, P.I.P. VII, CSIC-Univ. de Barcelona.
- Maluquer de Motes, J. (1984), *La necrópolis paleoibérica de "Mas de Mussols", Tortosa (Tarragona)*, P.I.P. VIII, CSIC-Univ. de Barcelona.
- Mascort, M.T., Sanmartí, J. i Santacana, J. (1991), *El jaciment protohistòric d'Aldovesta (Benifallet) i el comerç fenici arcaic a la Catalunya meridional, Tarragona*.
- Mesado, N. (1974), *Vinarragell (Burriana, Castellón)*, S.I.P. nº 46, València.
- Mesado, N. i Arteaga, O. (1979), *Vinarragell (Burriana, Castellón) II*, S.I.P. nº 61, València.
- Miret, M. (1984), Dades sobre el poblament ibèric (segles VI-III a.C.) a la comarca de Garraf (Barcelona), *Protohistòria Catalana, 6è. Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà.
- Miró, J. (1989), Anforas arcaicas en el litoral catalán. Un estudio acerca de las primeras importaciones de vino en Catalunya (625-500 a.C.), *Archivo Español de Arqueología* 62: 21-67.
- Molas, D., Rafel, N. i Puig, F. (1987), Orientalisierung von Funde von der Grabung 1984 in der Nekropole des Coll de Moro de Gandesa (prov. Tarragona), *Madrider Mitteilungen* 28: 51-57.
- Navarro, R. (1970), *Las fibulas en Cataluña*, Publicaciones Eventuales nº 16, Univ. de Barcelona.
- Oliva, M. i Riuró, F. (1968), Nuevos hallazgos en la necrópolis hallstättica de Anglés (Gerona), *Pyrenae* 4: 67-99.
- Oliver, A. (1980), Las influencias mediterráneas en el mundo ibérico de la zona sur del delta del Ebro, *CPAC* 7: 99-118.
- Oliver, A. (1992), Aproximación al poblamiento del Hierro antiguo en Castellón, dins *Estudios de Arqueología ibérica y romana*, (Homenaje a E. Pla Ballester), S.I.P., *Trabajos Varios* 89, Valencia: 29-36.
- Oliver, A. i Guis, F. (1991), Los primeros contactos comerciales en el norte del País Valenciano (siglos VII-VI a.C.), dins Remesal, J. i Musso, O. (eds.) (1991): 197-213.
- Olmos, R. (1986), Los griegos en Tarteso: replanteamiento arqueológico-histórico del problema, *Homenaje a Luis Siret* (Cuevas de Almanzora 1984), Sevilla: 585-590.
- Palol, P. (1958), *La necrópolis hallstättica de Agullana*, Bibliotheca Praehistorica Hispana, vol. I, Madrid.
- Pons, E. (1984), *L'Empordà, de l'edat del Bronze a l'edat del Ferro, 1100-600 a.C.*, Girona.
- Pons, E. i Pautreau, J.P. (1993), La necrópolis d'anglés, la Selva (Gerone), Espagne, et les relations atlantico-méditerranéennes à travers les Pyrénées, au début de l'age du Fer, *Colloque de l'Age du Fer, Agen 1992, Aquitania* 10, en premsa.
- Rafel, N. (1989), *La necrópolis del Coll del Moro de Gandesa: les estructures funeràries*, Tarragona.
- Rafel, N. (1991), *La necrópolis del Coll del Moro de Gandesa. Els materials*, Tarragona.
- Ramón, J. (1981), Sobre els orígens de la colònia fenícia d'Eivissa, *Eivissa* 12: 24-30.
- Ramón, J. (1986), Exportación en occidente de un tipo ovoide de ánfora fenicio-púnica de época arcaica, *CPAC* 12: 99-122.
- Ramón, J. (1991), *Las ánforas púnicas de Ibiza*, Eivissa.
- Ramón, J. (1991b), El yacimiento fenicio de Sa Caleta, I-IV *Jornadas de Arqueología fenicio-púnica*, Museu d'Eivissa: 177-187.
- Remesal, J. i Musso, O. (eds.) (1991), *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica*, Barcelona.
- Ripollés, P.P. (1978), Una incineración en un ánfora fenicia hallada en La Pobra de Tornesa (Castellón), *CPAC* 5: 369-374.
- Ruiz de Arbulo, J. (1991), Rutas marítimas y colonizaciones en la Península Ibérica. Una aproximación náutica a algunos problemas, *Itálica. Cuadernos de Trabajos de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma* 18: 79-115.
- Ruiz Mata, D. i Fernández Jurado, J. (1986), El yacimiento metalúrgico de época tartésica de San Bartolomé de Almonte (Huelva), *Huelva Arqueológica VIII*, Huelva.
- Ruiz Zapatero, Gonzalo (1984), El comercio protocolonial y los orígenes de la iberización: dos casos de estudio, el Bajo Aragón y la Cataluña interior, *Kalathos* 3-4: 51-70.
- Sanmartí, E. (1973), Materiales cerámicos griegos y etruscos de época arcaica en las comarcas meridionales de Cataluña, *Ampurias* 35: 221-234.
- Sanmartí, E. (1975a), Algunas observaciones sobre el kylix de "La Gessera" (Caseres, Tarragona), *XIII Congreso Internacional de Arqueología* (1973), Zaragoza: 759-766.
- Sanmartí, E. (1975b), Las cerámicas finas de importación de los poblados prerromanos del Bajo Aragón (comarca del Matarranya), *CPAC* 2: 87-127.
- Sanmartí, E. (1978), Les cultures protohistòriques de la comarca del Matarranya: un estat de la qüestió, *Fonaments* 1: 121-149.
- Vilaseca, S. (1943), *El poblado y necrópolis prehistòrics de Molà (Tarragona)*, Acta Arqueológica Hispánica I.
- Vilaseca, S., Solé, J.M. i Mañé, R. (1963), *La necrópolis de Can Canyís (Banyeres, Tarragona)*, *Trabajos de Prehistoria VIII*, Madrid.

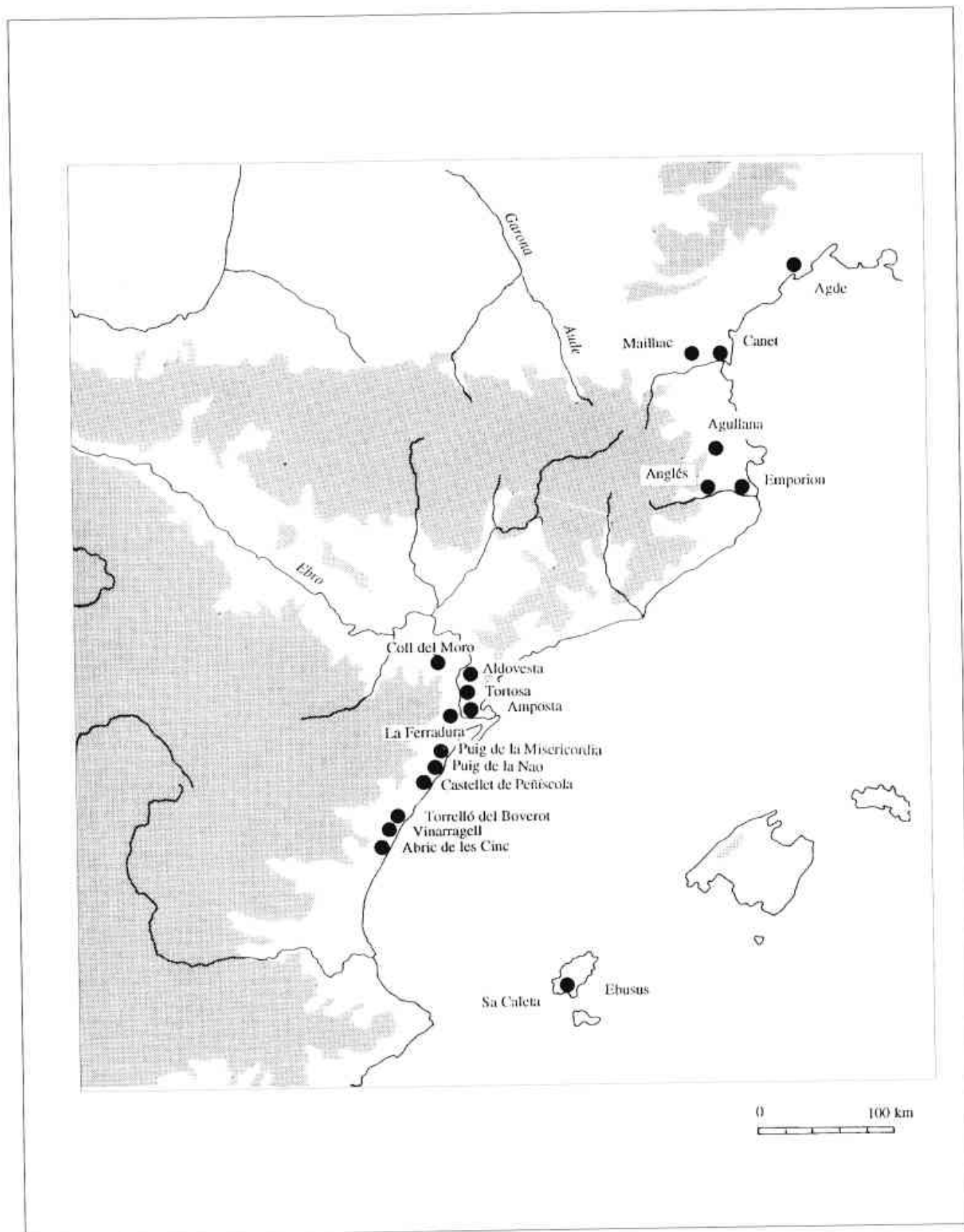

Figura 1.- Principals troballes fenícies en el nord-est i golf del Lleó

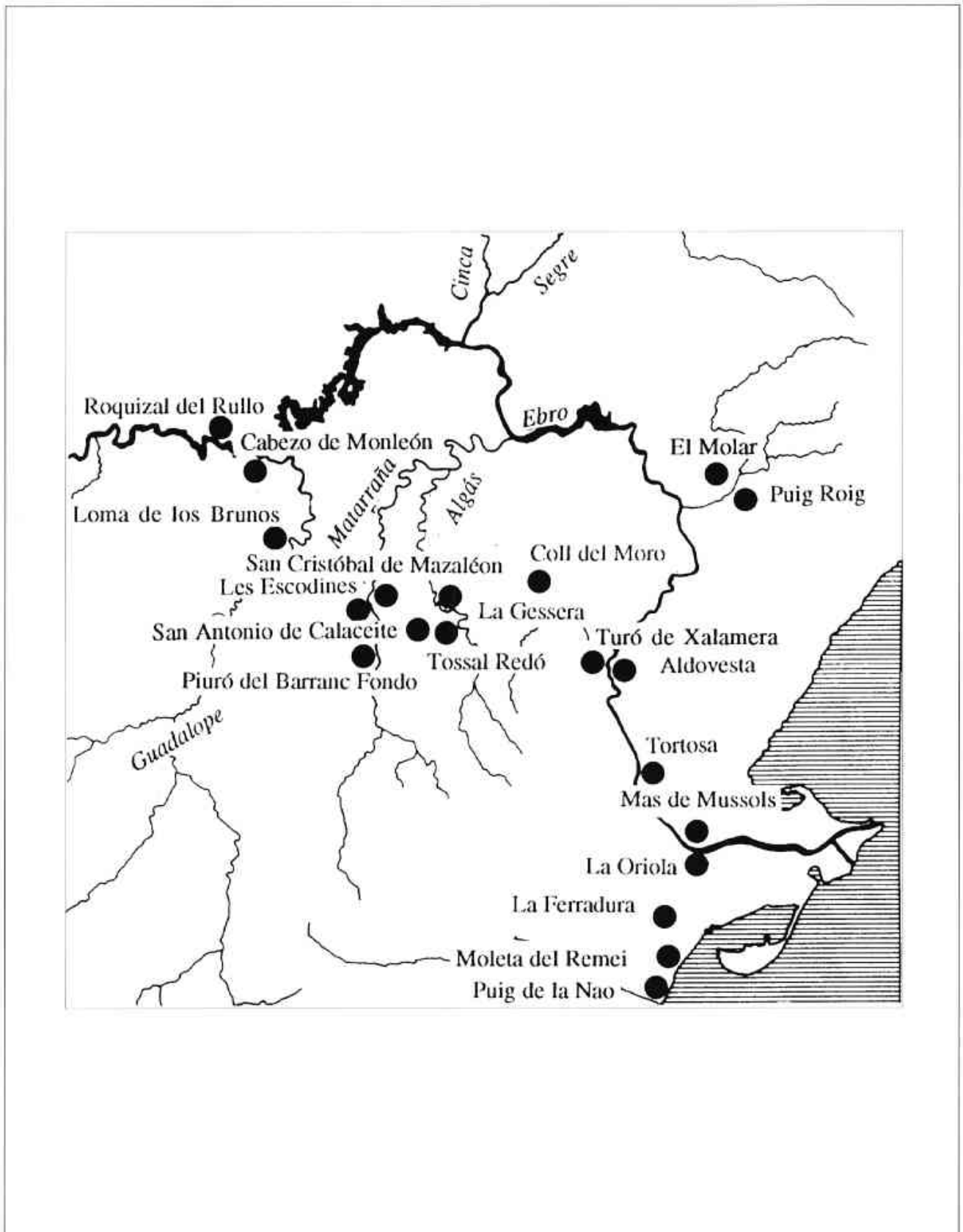

Figura 2.- La vall de l'Ebre i el Baix Aragó

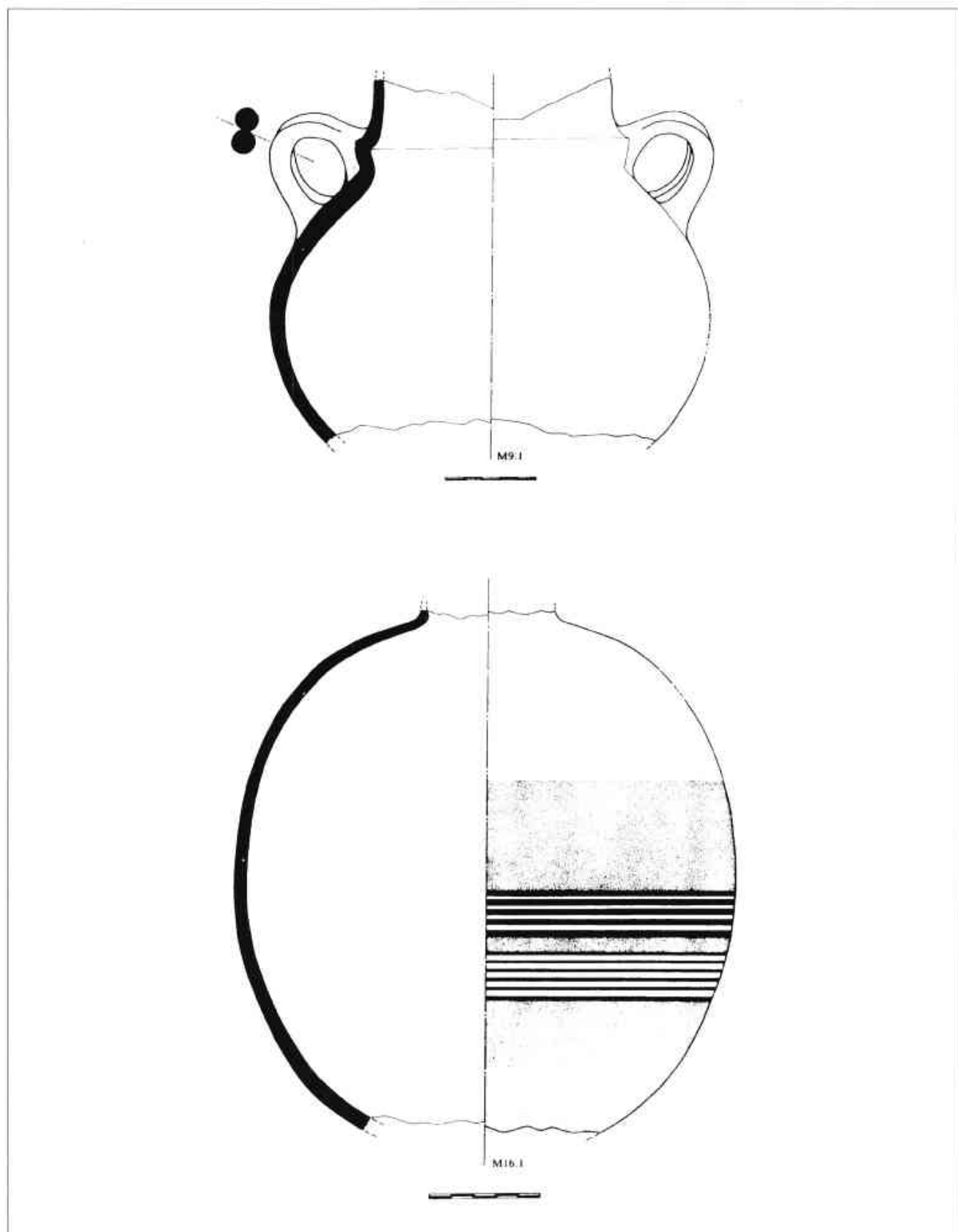

Figura 3.- Ceràmica de tipus fenici de la necròpolis de Coll del Moro (Gandesa)

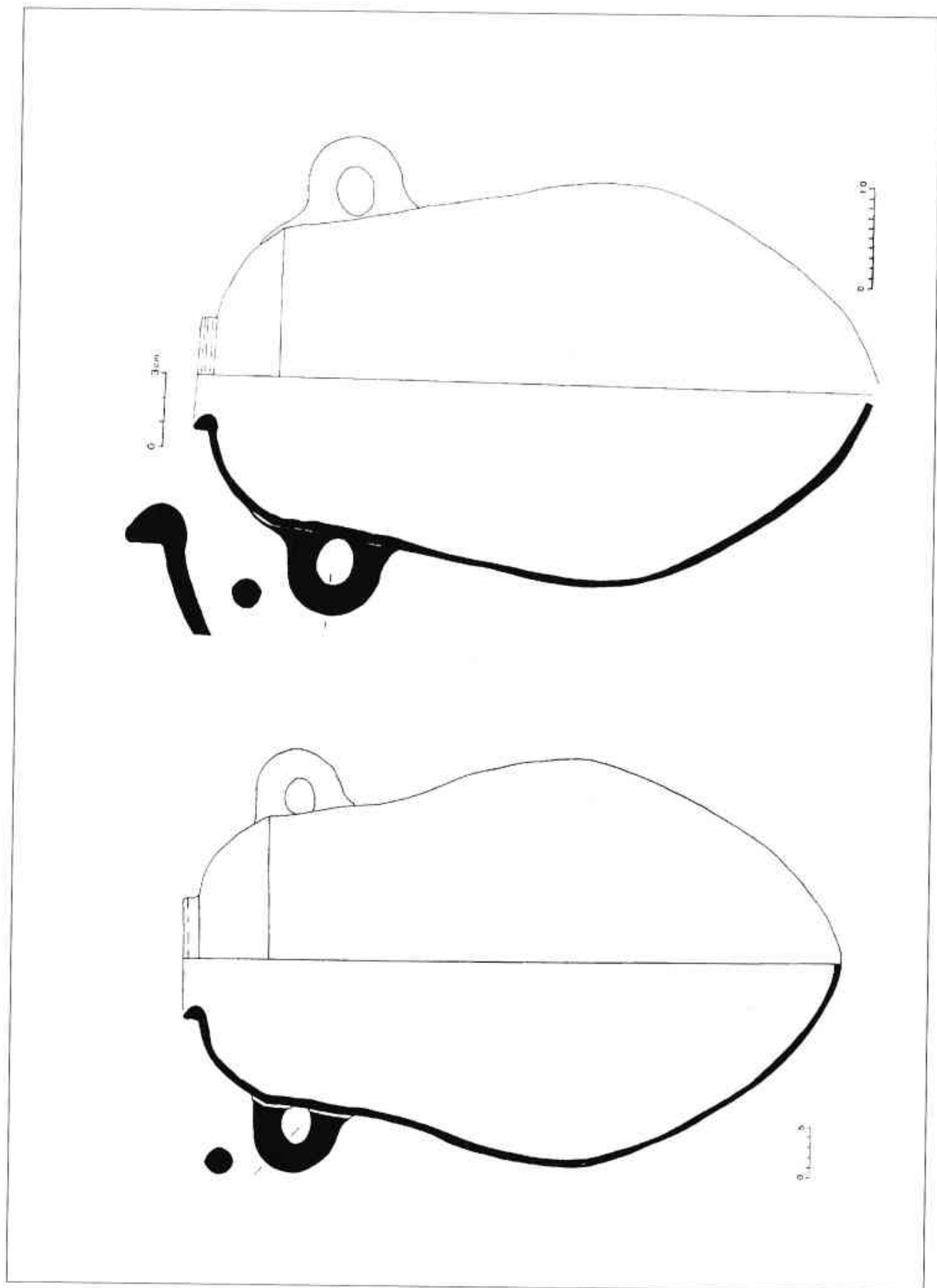

Figura 4. - Àmfores fenícies d'Aldovesta (Benifalet)

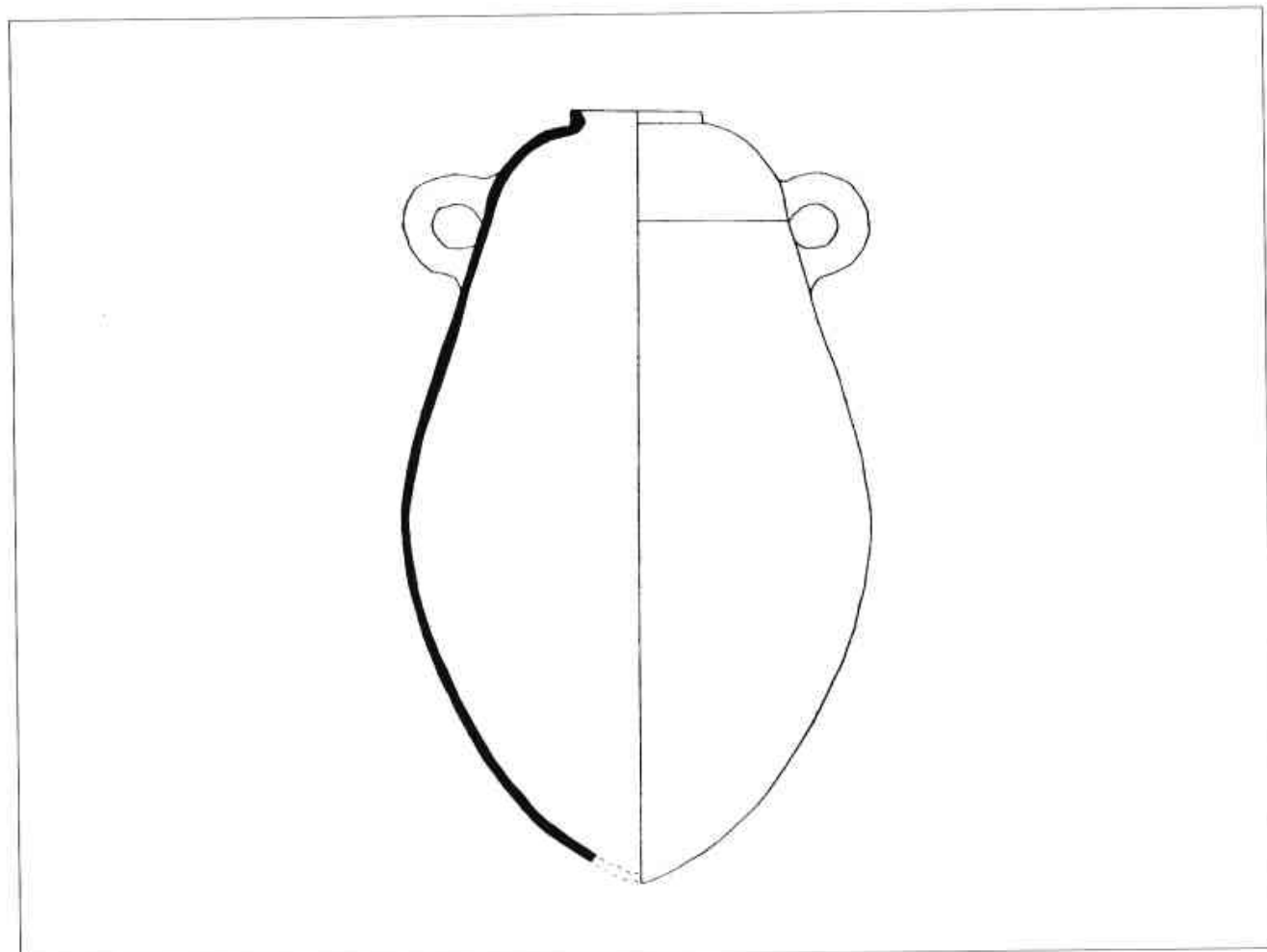

Figura 5.- Àmfora fenícia de la Ferradura (Ulldecona)

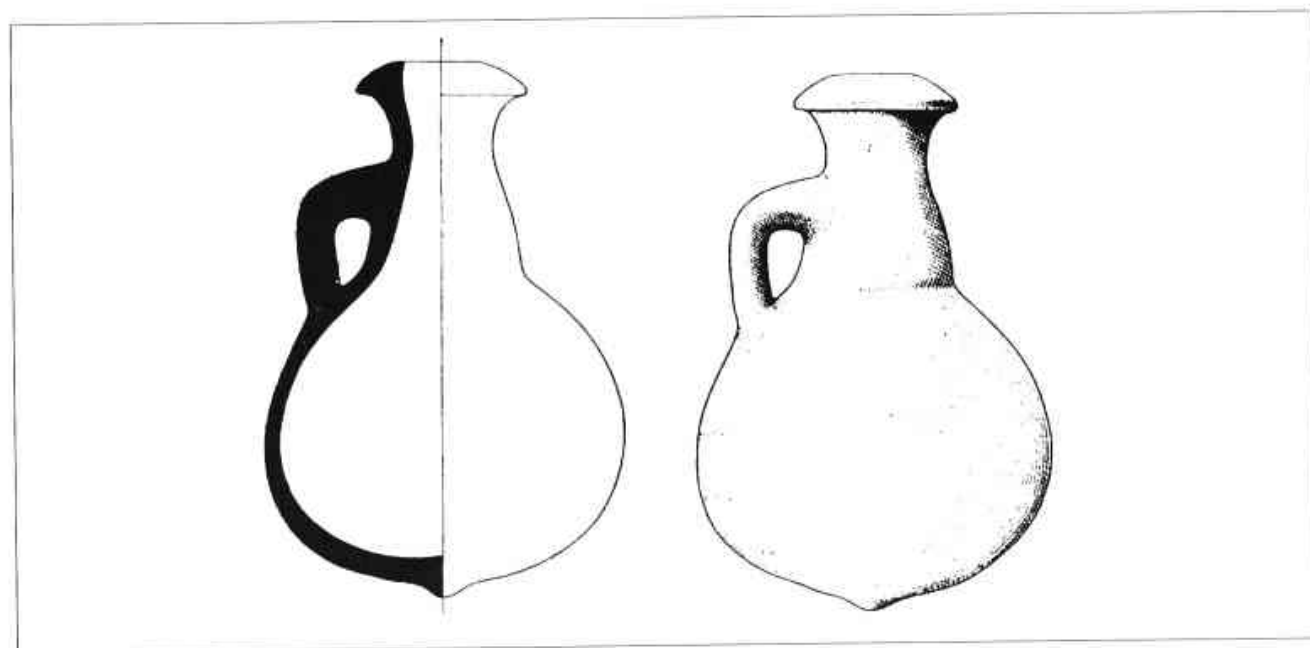

Figura 6.- Ampolla fenícia de la necròpolis de Mas de Mussols (Ampostà)

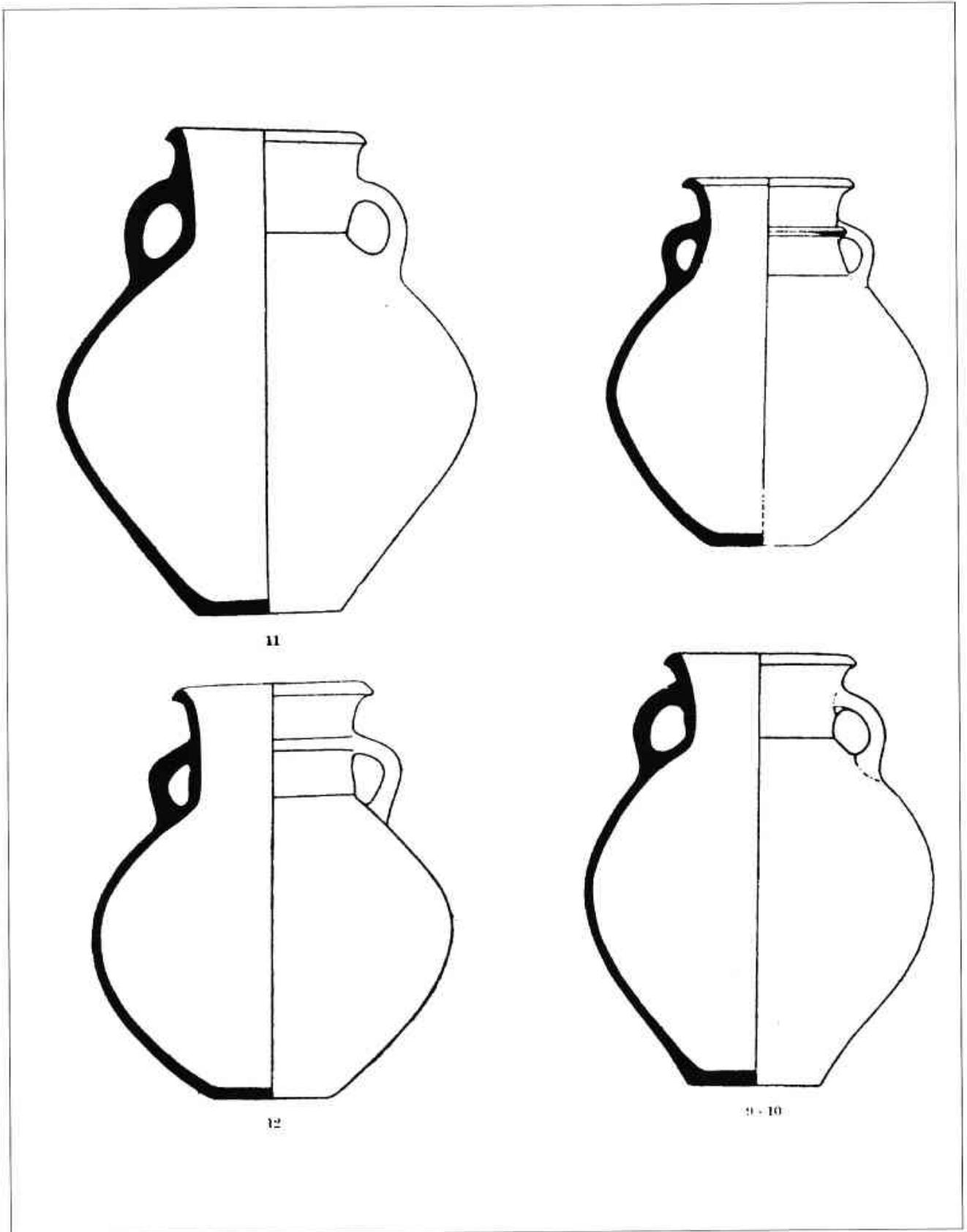

Figura 7.- Urnes d'imitació fenícia de la tomba 184 d'Agullana

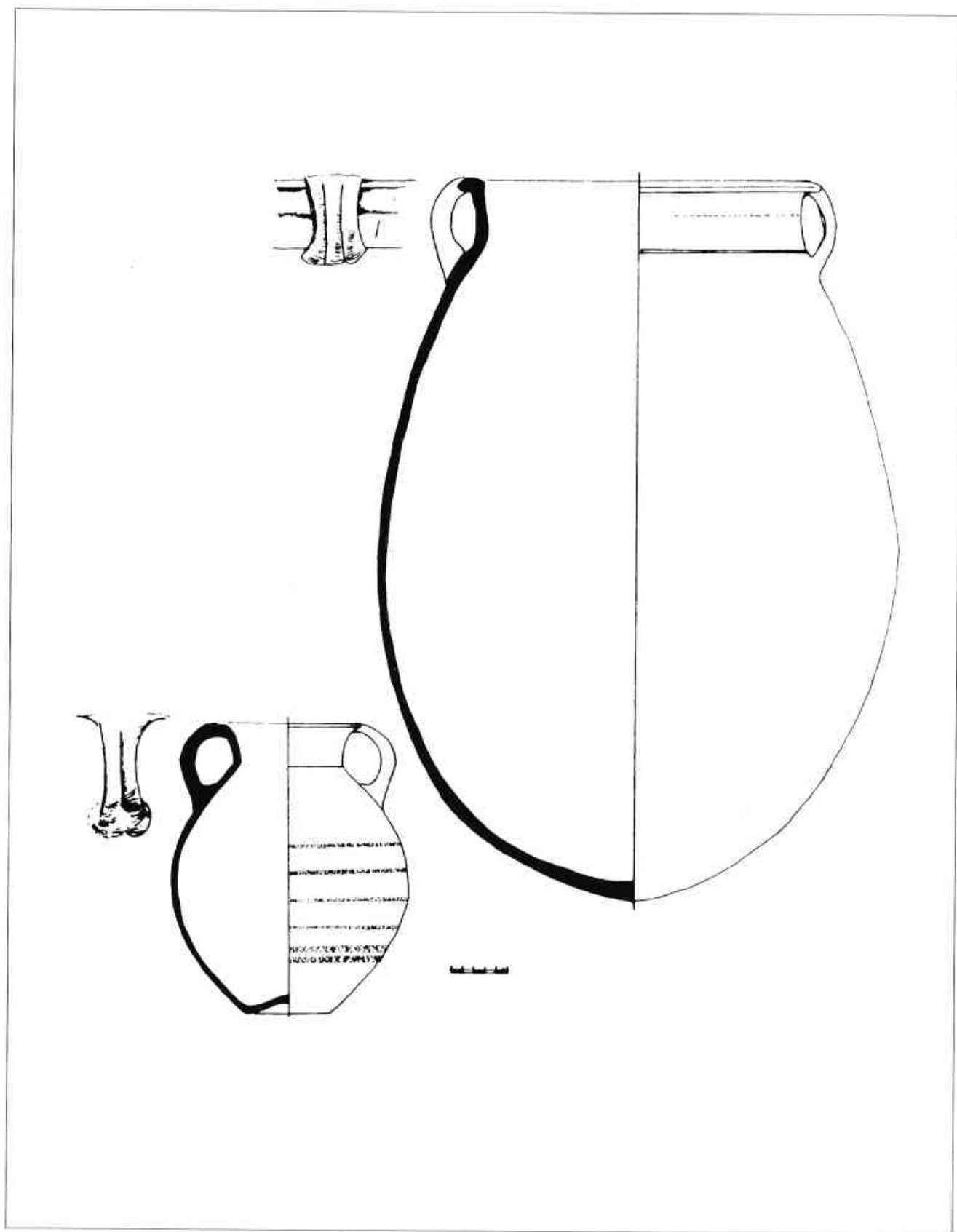
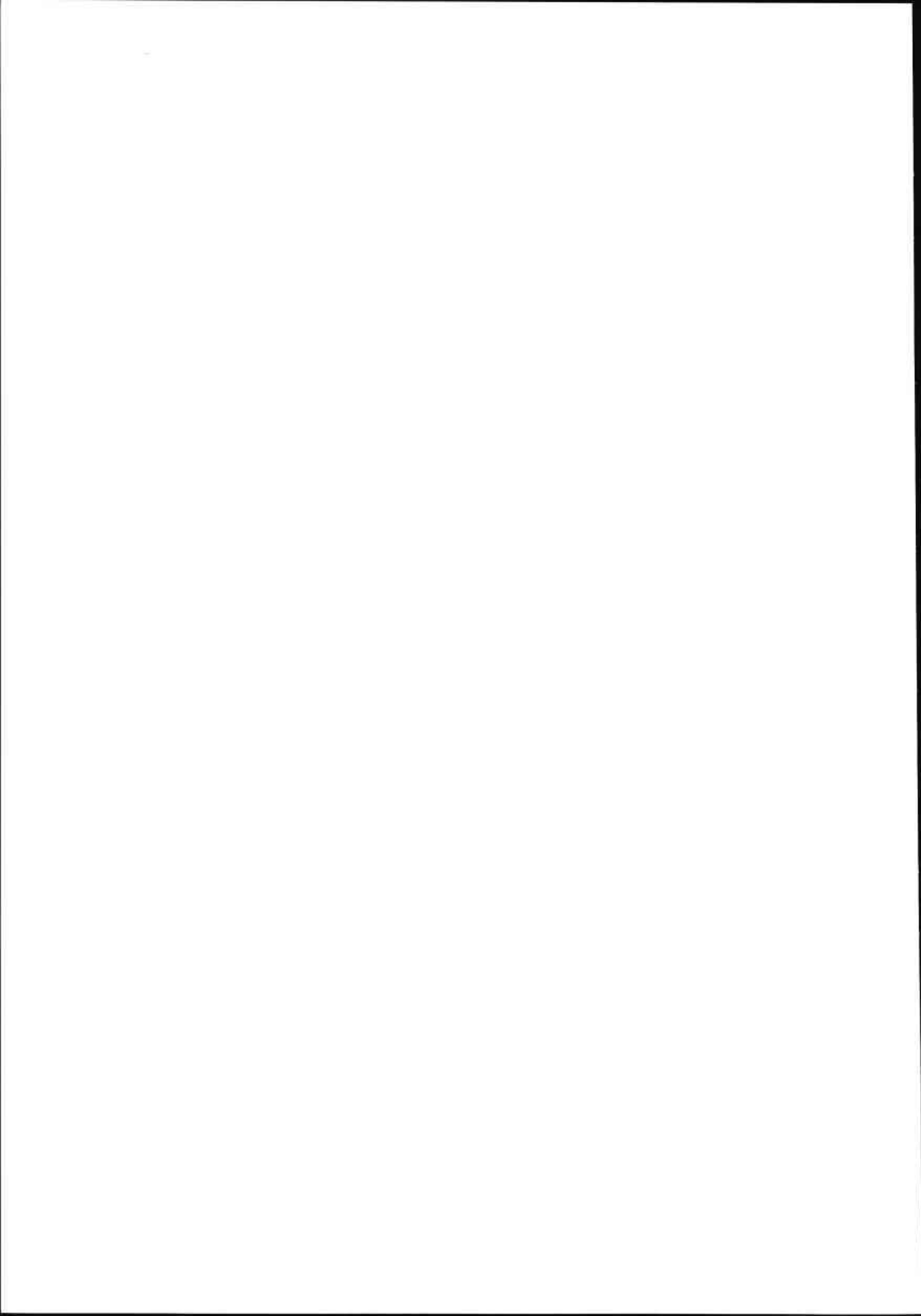

Figura 8.- Vasos fenicis de la tomba 9 d'Anglès (la Selva)

**ELS VILARS (ARBECA, LES GARRIGUES):
PRIMERA EDAT DEL FERRO I ÈPOCA IBÈRICA
A LA PLANA OCCIDENTAL CATALANA**

ELS VILARS (ARBECA, LES GARRIGUES): PRIMERA EDAT DEL FERRO I ÈPOCA IBÈRICA A LA PLANA OCCIDENTAL CATALANA

IGNASI GARCÉS I ESTALLO (*)
EMILI JUNYENT I SÁNCHEZ (**)
ÀNGEL LAFUENTE I REVUELTO (**)
JOAN B. LÓPEZ I MELCIÓN (**)

(*) Universitat de Barcelona

(**) Universitat de Lleida

1. ESTAT ACTUAL DE LES INTERVEN- CIONS EN ELS VILARS

L'antic poblat fortificat d'Els Vilars es situa al nord-est del terme municipal d'Arbeca, en uns terrenys d'origen quaternari de tendència decididament plana. L'acció agrícola dels darrers decennis ha reforçat aquest relleu, i avui esdevé difícil de reconèixer, en la sèquia que frega pel nord les restes arqueològiques, el vell curs del rierol Aixaragall, una de les torrenteres que configuren la imprecisa conca central del riu Corb, afluent del Segre. L'altitud, en termes absoluts, és de tres-cents metres (fig. 1).

L'any 1985 una intervenció d'urgència (GARCÉS 1989) fou motivada per notícies de remocions de terrenys que, no obstant, eren poc importants comparades amb els grans moviments de terres dels anys 70; aquests havien ocasionat pèrdues arqueològiques irreparables, amb desconeixement total dels medis administratius i científics. Des de 1986 es treballa en un programa vinculat a la Universitat de Lleida i subvencionat pel Servei d'Arqueologia de la Generalitat, que ha donat lloc a diversos avenços dels resultats (GARCÉS i JUNYENT 1988; 1989a; 1989b; GARCÉS *et alii* 1991b). Els darrers anys de la passada

dècada veuen la consolidació d'un equip de recerca on, a més a més, intervenen arqueòlegs especialistes, tot cercant una reconstrucció paleoecològica i paleoeconòmica, alhora que es persegueix la delimitació del lloc per mitjans no destructius -prospecció electro-magnètica- en el marc del Projecte "Recerca Paral·lela". Aquests treballs varen ésser possibles gràcies a la col·laboració d'altres institucions (Servei de Geologia de la Generalitat), i a la consecució d'ajudes i beques atorgades per centres públics (Universitat de Lleida) o privats (Caixa de Barcelona). Els resultats, antracològics, paleocarpològics i macrofaunístics que comentarem, han estat finalitzats l'estiu de 1992 i corresponen només a la primera fase de la investigació.

Les excavacions d'Els Vilars es desenvolupen en un marc de renovació metodològica, caracteritzat per la creació d'un sistema de registre propi en la línia dels efectuats a Lattes (Herault, França) i Illa d'en Reixac (Ullastret, Baix Empordà) (LÓPEZ 1991; GARCÉS *et alii* 1991a; JUNYENT *et alii* 1992). Actualment, integrats en el conjunt de les tasques els estudis paleoecològics i paleoeconòmics, apareix com a

objectiu prioritari la delimitació física del recinte, dintre del projecte triannual: "Els Vilars (Arbeca, les Garrigues): primera edat del ferro i època ibèrica a la plana occidental catalana" (1993-1995) que s'inicia aquest mateix any. El programa de recerca es combina amb una actuació consolidatòria sobre un excepcional patrimoni resultat d'aquestes mateixes intervencions.

2. ELS RESULTATS DE LES EXCAVACIONS

Un estat de la qüestió a les comarques lleidatanes s'enfronta actualment amb els problemes derivats de les excavacions inèdites i, també, als resultats de les intervencions marcades d'una estratègia definida. En aquest panorama, almenys els poblats de La Pedrera (Vallfogona de Balaguer, la Noguera), La Colomina 2 (Gerb, la Noguera), Tossal de les Tenalles (Sidamon, Pla d'Urgell), Molí d'Espigol (Tornabous, l'Urgell) i Serra del Calvari (La Granja d'Escarp, Segrià) aporten algunes dades sobre l'organització interna dels hàbitats, però sempre des de sondejos puntuals. L'excavació d'Els Vilars d'Arbeca trenca en certa forma amb aquesta situació, en ésser concebuda com a una actuació en extensió continuada.

Vuit anys d'intervencions aporten dades i replantejaments en diversos temes arqueològics que excedeixen, per llur extensió, el marc d'aquest resum.

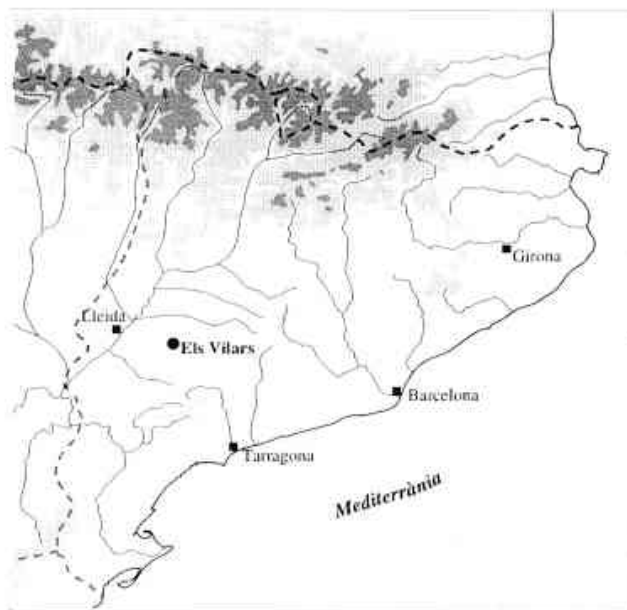

Figura 1: Situació del jaciment

Optarem, en conseqüència, per presentar només algunes característiques de les fases més velles.

2.1. LA SEQÜÈNCIA ESTRATIGRÀFICA: FASES IDENTIFICADES

Quan parlem de fases ens referim a moments generalitzables a diferents llocs del poblat, caracteritzats per l'existència d'estructures constructives d'abast més o menys generalitzable i per aspectes del material moble que determinen horitzons culturals (fig.2). Aquí ens limitarem a assenyalar, novament per economia d'espai, només els anomenats "fòssils directors" que caracteritzen les fases, quan precisament la distinció d'aquestes permet aportar també nous coneixements sobre molts altres objectes.

En el moment d'aparèixer les restes defensives del poblat (muralla, torre i camp frisi), estratigràficament no tinguérem dubtes respecte a la seva adscripció al primer poblat o Vilars I, també representat, almenys, per un carrer paral·lel a la muralla i un barri habitacional intramurs. L'any 1991 localitzàrem una fase encara anterior (per això mateix anomenada Vilars O), la qual suposa l'existència d'un moment constructiu més antic, constituït per una sèrie de vivendes allargades, sembla ser que amb vestibul, de disposició semblant i també recolzades en la muralla. No obstant, s'ha de puntualitzar que per ara és ben poca cosa allò que coneixem d'aquesta fase inicial. Excavar-la, avui per avui, suposaria aixecar les estructures pertanyents a Vilars I que semblen sobreposarse directament, objectiu raonablement ajornable a l'espera de conèixer millor el perímetre i l'estat de conservació general del jaciment. La cultura material de Vilars O, en conseqüència, ens és poc precisable, tot i que les minses ceràmiques tretes a la llum mostren un moment poc allunyat en el temps respecte a la fase posterior.

Diverses consideracions estratigràfiques permeten diferenciar perfectament dues subfases, Vilars Ia i Ib, en el període cronològic 650/625-550/525. Com a fase conjunta es caracteritzen per l'existència d'un barri habitacional a l'extrem meridional del recinte, defensat per una potent muralla, almenys una torre i un camp de pedres dretes, elements dels quals ens hem ocupat en altres ocasions (GARCÉS i JUNYENT 1988; 1989a; 1989b; i especialment GARCÉS *et alii* 1991b). La cultura material es caracteritza per una presència absoluta de ceràmiques elaborades manualment, en la tradició dels Camps d'Urnes de l'Edat del Ferro, amb decoracions acanalades i en relleu (fig. 1), llevat d'un fragment d'àmfora fenícia trobat en superfície, però adscribible a aquest moment. Cal recordar que

els punts més propers amb àmfores d'aquest tipus són els jaciments del Baix Segre, a uns quaranta quilòmetres aproximadament en línia recta. La troballa d'una fibula de doble ressort complementa aquesta periodització.

La fase posterior, Vilars II, omple el període 550/525-425, i també es pot descomposar en dues subfases: Vilars IIa i IIb. Paradoxalment coneixem més bé la fase inferior (IIa) que no la superior (IIb), a causa de les destruccions modernes abans esmentades. De Vilars IIa ja disposem, a més a més d'habitatges intramuralla i del carrer annex, edificacions a l'espai central del poblat, un segon carrer al nord d'aquest i l'inici de noves àrees d'habitat més septentrionals. En propietat s'hauria de valorar com continuen els aspectes autòctons; així, per exemple, predomina la ceràmica a mà en un ordre del 80-90% dels individus, tot i que s'aprecien canvis com és la desaparició de les decoracions acanalades; però la novetat estriba precisament en l'existència del conjunt restant: apareixen ceràmiques a torn oxidades, ibèriques pintades i, particularment, vasos de cuita reductora, del tipus grisa monocroma o grega d'occident, que daten el conjunt, recolzades per les aportacions metàl·liques com la fibula de ressort bilateral (fig. 4). Indiquen la formació de la cultura ibèrica en el jaciment, amb un ressò ja foceu, i en aquest ambient cal assenyalar la presència d'un fragment de ceràmica produïda a la Grècia de l'Est, el primer identificat a les terres de Ponent. Respecte a Vilars IIb només el coneixem puntualment sobre la base d'un testimoni conservat en el llindar de dues finques. La seva fi significà una remodelació urbanística important, la primera que afecta en profunditat la distribució d'habitatges i espais de circulació, a jutjar per les orientacions de les mutilades estructures conservades de la fase següent.

D'aquesta forma, Vilars III il·lustra la plena iberització i cobreix el període 425-390/375. La ceràmica ibèrica a torn esdevé progressivament més freqüent i les importacions del moment són ceràmiques àtiques (*kylix* "delicatte class", *kylix-skyphos* de figures roges) (figs. 5 i 6). Amb les lògiques reserves d'uns treballs no finalitzats, sembla que l'estructura més important del moment és la construcció d'una cisterna col·lectiva paramentada i amb corredor d'accés al centre de la Zona 6. Costa d'admetre, però, que una funció així no fos concebuda abans, i no s'ha de descartar la hipòtesi que aquesta cisterna, en la forma en què ens apareix, en dissimuli d'altres de més antigues.

La darrera fase del poblat és Vilars IV (390/375-350), i la cultura material ja la caracteritza un clar predomini de la ceràmica a torn, així com la presència de fibules del tipus anular hispànica (fig. 7). Les

importacions del moment són bàsicament bols i grans pàteres de vernis negre àtic, decorades amb palmetes impreses, així com algun fragment d'àmfora ibero-púnica. El grau de conservació de la fase és llastimós, però algunes dades són prou significatives: cegament ràpid de la cisterna, obstrucció d'algun espai de circulació i pitjor acurament de les construccions atribuïbles. S'ha d'apuntar que el poblat no presenta restes d'incendis ni en general mostres d'una fi violenta, per la qual cosa podem considerar-ho fruit d'una davallada interna, la raó de la qual se'ns resisteix.

2.2. EL CONEIXEMENT DEL DESENVOLUPAMENT URBANÍSTIC

Mancats com estem del coneixement real del perímetre, l'evolució urbanística ens apareix, avui per avui, condicionada per les destruccions modernes. No obstant, en el costat meridional, el límit del recinte i les estructures defensives en elevació (muralla i torre) varen perviure des de Vilars I. El camp frisi, en l'amplada coneguda sembla haver estat amortitzat en la subfase Vilars Ib, però aquesta impressió haurà de confirmar-se quan disposem d'una excavació extensiva.

De Vilars O poc podem apuntar, ja que per ara només coneixem parcialment les estructures d'alguns habitatges. Aviat la construcció de les vivendes de Vilars I les oblitaria. Les noves vivendes, presenten una sola estança la qual cosa accentua la seva rectangularitat: d'uns 7,8 a 9 metres de llarg per 1,8 a 2,2 metres d'ample. Consten d'una entrada enllosada o empedrada, de paviments de terra construïts i d'altres elements en fang que comentarem més endavant. Assistim a un recreixement dels paviments a Vilars Ib, sense alteració de l'estructura bàsica habitacional, però amb el reforçament exterior de la muralla, que assoleix ara els cinc metres finals d'amplada que posseeix.

Amb Vilars IIa el barri intramurs és remodelat; no obstant, conserva els límits tradicionals respecte al carrer. Apareixen ara habitacions majors, lleugerament trapezoidals. L'excavació tot just iniciada de la banda nord permet constatar el millor estat de conservació dels habitatges la qual cosa permetia conèixer millor en aquesta zona les característiques del barri perimetral. Un carrer nord-sud parteix del de circumval·lació en direcció cap a la muralla. En la zona de confluència dels dos carrers enllosats s'obre una mena de plaçoleta resultant del retrocés de la línia de vivendes que voregen l'espai central. Enllà, dues petites construccions quadrangulades, d'aproximadament un metre de costat, indiquen l'existència d'un

forn i d'un possible rebost annex, confirmat per la presència de nombroses granes carbonitzades. En realitat l'espai central, tot just iniciada la seva excavació en profunditat, mostra una enorme complexitat: espais extremament petits de 2 x 2,5 metres, al costat d'altres de més grans que un recinte d'habitatge, la qual cosa pot indicar zones de treball, de magatzem o d'altres finalitats no estrictament d'habitatge; una complexitat accentuada pels diversos canvis que aquí s'operaren entre Vilars Ila i Vilars IIb.

Si el límit defensiu ja sembla que restarà invariable, segurament per fortes consideracions de tipus pràctic, en canvi l'espai interior sofrirà una distribució totalment diferent amb Vilars IIIa: es bastirà un nou carrer i diferents habitatges, avui malauradament escapçats. A Vilars III cal atribuir la construcció d'una cisterna tal i com la veiem ara, amb una forma propera a un oval de 6 metres d'eix màxim, i amb un sorprenent, en tant que infreqüent a la zona, corredor d'accés. Coneixem bé una estança de Vilars III, que amidaria uns 5,5 per 2,5 metres, amb una notable estructura circular al centre, potser un suport de molí. Amb Vilars IV es produeix, com s'ha dit, el ràpid acurullament de la cisterna i la desaparició del carrer. No es conserva cap habitació sencera d'aquesta fase.

2.3. LES ACTIVITATS DINTRE DEL POBLAT

Les edificacions internes del poblat constaven de parets amb sòcol de pedra i elevació en terra. La base dels paraments s'efectuava amb filades de pedres, preferentment planes de Vilars O a Vilars III, i amb aparell irregular però amb predomini de pedres quadrangulats progressivament a Vilars III i, en especial, a Vilars IV. Alguns habitatges conserven enlluïts de guix que regularitzen les parets (Vilars I); en altres casos, la base de la paret ha estat arrebossada d'argila, guix i pintura (Vilars II). En aquest cas s'assoleix un màxim de perfecció amb el sòcol pintat de negre de Vilars III, que també s'estén per sobre d'una estructura quadrangular construïda en terra. Els esglaons descendents de l'entrada a l'habitatge -unes lloses planes o una munió de pedres menudes disposades a l'efecte- formen part de la tradició constructiva del país al menys des del Bronze Final II a Genó (Aitona, Segrià). Els paviments són formats per capes d'argiles o marges seleccionades, que avui se'ns presenten en fines capes verdoses clares, marrons, ataronjades o vermelloses, diferents sempre dels estrats d'abandó.

Capitol especial mereixen les llars de foc trobades als habitatges, bàsicament rectangulars d'angles arrodonits, sovint delimitades per una revora d'argila. Unes presenten una senzilla base de grava menuda,

altres s'envolten d'una complexitat lleugerament major en ser bastides damunt de soles de ceràmica barrejades amb capes d'argila, ja des d'un moment antic com és el segle VII a.C. Les cubetes properes a les llars, amb finalitat de recollir les cendres, són freqüents; i encara en són més els forats de pal o les fosses per a pilar en les zones immediates, que ens confirmen la presència d'elements aeris sobre les llars, els quals, naturalment, no s'han conservat. Les llars solen ocupar un lloc proper al fons de l'habitatge. Alguns "espais buits" devien ser destinats a rebost i al propi allotjament físic de grups humans. Un habitatge de Vilars I presenta una construcció rectangular amb murets de tovot al final i, longitudinalment al seu eix, una mena de banc adossat també construït en terra, semblant a les estructures en terra recentment trobades a la Serra dels Gàfols (Benifallet, Baix Ebre) i al jaciment alacantí d'El Oral.

Alguns elements domèstics resulten d'una activitat desconeguda per a nosaltres, però d'innegable connexió simbòlica. Per exemple, assenyalem la presència, sota la llar més inferior d'un habitatge de Vilars Ia, d'una gran tenalla intencionadament depositada en aquell punt, que contenia terra cendrosa i un petit vaset amb decoració acanalada. Tot i refrenant la imaginació reconstructora, és molt possible considerar alguns ritus relacionats amb les forces de la terra o protectores, en un espai domèstic nou. En altres casos la interpretació no és tan senzilla, com és el cas d'algunes troballes esquelètiques d'animals amb connexió anatòmica (fetus de cavalls i d'un ovi-càpid), en tant que la seva excavació no presentà, o no va poder determinar, algun tipus de retall o fossa, per la qual cosa també podrien ésser simples deposicions no intencionals en les capes de reompliment, però novament considerem més possible, un origen ritual.

2.4. EL CONEIXEMENT DE L'ENTORN I LES ACTIVITATS PRODUCTIVES

L'estudi antracològic ha estat efectuat per Maite Ros, sobre 616 carbons obtinguts els anys 1988-1990, que un cop analitzats corresponen a quinze espècies vegetals: roure, alzina, garric, pi blanc, pi negre, pinassa, llentiscle, arboç, herbes estepàries, romani, arçot, bruc, tamariu, arç blanc, auró, rosàcies i lleguminoses. Però més il·lustrativa que la seva presència és la interpretació que apunten. Així, a la fase Vilars I predominen els boscos d'alzines i roures, que configurarien els espais forestals ja amb clapes de garriga arbustiva, possiblement deguda a l'acció humana. En aquests moments els habitants disposen de fustes de bona qualitat per als fogars. Durant Els Vilars

El no es produeixen gaires variacions, però sí fluctuacions que parlen de certa extensió de les comunitats secundàries en detriment del bosc d'alzina, i apunten a una antropització ara més acusada. La continuada activitat agrícola-ramadera proporcionaria fustes de pitjor qualitat per als fogars. En definitiva, i expressat d'una forma senzilla, apareix una vegetació semblant a la del pre-litoral català actual, és a dir, sense una notoria continentalitat (això sí, ja més o menys present), però tampoc amb un paisatge particularment sec, definit per la presència del bosc a clapes.

Els treballs efectuats entre 1988 i 1989 a la Cova de Punta Farisa (Fraga, Baix Cinca) (MAYA *et alii* 1993), esdevenen bàsics per comparar la reconstrucció paleoecològica i paleoeconòmica a l'altre extrem de les terres de Ponent, en un moment força anterior, entre 1400-1100 a.C. Enllà apareix un paisatge obert i ja degradat, on els arbres (pi carrasquer, llentiscle i coscoll) són escadussers i l'alzinar es troba en decadència, tot i les clapes de pinars entre garrigues; una vegetació, en definitiva, propera a l'actual, que contrasta amb les dades una mica més frondoses per a un moment més tardà de Vilars; l'explicació potser recau en la seva situació més oriental.

Natàlia Alonso i Ramon Buxó han estat els responsables dels estudis paleocarpològics sobre les mostres recuperades a Els Vilars als anys 1989-1991. Per a aquest fi s'ha comptat amb una màquina de flotació de fabricació pròpia. Les espècies detectades, per allò que fa al blat són: *Triticum durum aestivum*, *monococum* i *dicocum*; i entre els ordis el *Hordeum vulgare*. Resulta notori pels percentatges que l'ordi vestit és l'espècie més determinada, juntament amb el blat dur comú i compacte. Aquest darrer s'adapta bé al clima continental i és conegut a la regió per la tesi de llicenciatura de Natàlia Alonso, en ambients anteriors (Cova Punta Farisa) i lleugerament més tardans com Margalef (Torregrossa, Pla d'Urgell) (ALONSO 1992).

S'ha d'assenyalar que a Vilars I s'aprecia una major diversitat de blats, com per exemple, l'espelta petita i la pisana, i com en la fase Vilars II passen a ésser molt secundaris. La comparació percentual d'Arbeca és molt similar a la d'altres llocs catalans de l'edat del ferro, com per exemple les sitges de la UAB (Bellatera, Vallès Oriental), o de moments ibèrics antics, com és el cas de l'Illa d'en Reixac (Ullastret, Baix Empordà). L'aparició de plantes sinantròpiques, tals com la zitzània, és lògica per la seva colonització dels conreus. No obstant, la seva presència al barri habitacional intramuralla és mínima, com correspon a un lloc d'hàbitat i consum. A grans trets les dades ens indiquen una economia de cereals d'hivern, amb ordi vestit i blat dur/comú, on el pes d'altres conreus, com

les lleguminoses, és escàs. La simple recolecció de vegetals ha perdut molta importància, tot el contrari que les dades de Punta Farisa, que mostra, en conjunt, un repertori agrícola variat, amb preferència per la cibada comuna, el blat dur, escanda, blat compacte, amb algunes lleguminoses, (llentia, pèsol) i productes silvestres (bellotes i mores).

Entre les pautes alimentícies que es desprenen del registre arqueològic de Vilars, s'ha de mencionar la presència de nombrosos molins rotatoris en les fases ibèriques, ja presents des de Vilars II, en conseqüència des del s. V a.C. El procés de tractament del blat per al seu consum es veu reforçat amb la descoberta de l'estructura fornàcia i el seu annex ubicats al centre del poblat. L'utilatge agrícola devia disposar de l'ús decidit del ferro coincidint amb la iberització, com es desprèn d'una mena de gran falç trobada en nivells de Vilars II.

Recollir la macrofauna no necessita tècniques especials; és per això que disposem ja de les dades des de la primera campanya (1985-1990) i corresponents a gairebé totes les fases del jaciment. El seu estudi es deu a Josep Maria Miró. La seva presentació pot donar lloc a moltes lectures, ja prenguem com a punt de comparació el nombre de restes o el nombre d'individus; en línies generals, però, predominen els ovicàprids per sobre dels bòvids i dels súids. Es constata la presència d'èquids, conills, cànids i cèrvols (*cervus elaphus*). Les restes faunístiques del bronze final a l'edat del ferro de què disposem pel Baix Segre i Baix Cinca, han estat recollides recentment per J.L. Maya (MAYA 1992) i mostren afinitats, en general, amb el jaciment d'Arbeca.

En un ràpid repàs de les pautes de sacrifici de les principals espècies trobades a Els Vilars, assenyalaríem que: els ovicàprids en un 40% varen ésser sacrificats abans de 2 anys, essent mostra d'un interès càmic; un 25% de les restes presents tenen més de 4 anys i devien ser destinades, en principi, a la producció de llana i a la pròpia reproducció; n'hi ha alguns exemplars, no obstant, amb nombrosos anys. Els súids posen de manifest un interès càmic ben clar, ja que el 50% foren sacrificats abans d'un any i el 75% del total abans del segon. Els bòvids són presents a Vilars, però no disposem encara de dades suficients per indicar pautes. Els èquids per ara s'han de considerar testimonials en les fases centrals del poblat, amb presència de cavall i d'ase. Destaquen la ja mencionada troballa d'almenys quatre fetus d'èquids i de diversos molars. També apuntarien com a dada significativa els indicis d'una indústria òssia detectada a Vilars I i II, amb poliment. Per ara, la recerca d'ictiofauna no ha donat resultats positius; en un medi allunyat de rius importants podria indicar-ne l'absència.

3. PERSPECTIVES DE LES DARRERES APORTACIONS AL PROCÉS IBERITZADOR A LA CATALUNYA OCCIDENTAL

Fidels a l'esperit de convocatòria d'aquestes jornades, on se'ns demana valorar l'estat del coneixement sobre la iberització a la plana occidental catalana, inclourem un breu repàs a les principals activitats empreses des de l'any 1986. Aquesta data coincideix amb l'inici de les excavacions no d'urgència a Els Vilars i amb la publicació de la darrera síntesi general sobre el tema (JUNYENT 1986).

3.1. LES MANCANCES.

S'ha de recordar que a Lleida no disposem d'estudis sobre ocupació del territori, tot i que aquests es troben en fase inicial, dintre del projecte Vilars i a través de tesis de llicenciatura presentades darrerament (PUCHE 1993). Ja publicats només podem comptar amb una Carta Arqueològica corresponent al Segrià (C.A.S. 1988) i a treballs diversos que mostren el poblament ibèric a la zona occidental de la Noguera (GONZÁLEZ 1986) o la vall del Llobregós i la zona propera a Agramunt (PUCHE i SORRIBES 1988; 1993).

En el capítol de les necròpolis les mancances més acusades provenen dels enfoc dels estudis disponibles, amb predomini d'interessos tipològics i descriptius que, de vegades, incorporen dades del ritual d'enterrament; però es troben a faltar estudis sobre el component social dels enterraments, assajos de demografia, o la pròpia relació amb el territori dels complexos funeraris.

Respecte als poblats les limitacions més importants provenen de la carència d'estudis interdisciplinaris i de projectes que considerin el jaciment en la seva globalitat, la qual cosa es tradueix en molts casos en un desconeixement urbanístic i dels sistemes defensius, entre d'altres qüestions.

3.2. NOVES ORIENTACIONS I RESULTATS

La necròpolis de La Pena (Torregrossa, Pla d'Urgell) ja va ésser objecte d'una tesi de llicenciatura en 1982; però es disposa ara d'un avenç (GALLART 1989) dels 48 túmuls que es van poder identificar, amb mostra de les primeres influències mediterrànies sobre un component de Camps d'Urnes en el període 650-550. Una altra tesi de llicenciatura (PLENS 1986) abordà el reestudi de la necròpolis de La Pedrera, argumentant la continuïtat dels enterraments des del segle VIII al V

a.C. En front d'aquestes grans necròpolis -i d'altres ja conegudes anys enrera- totes properes a grans planes, el món trencat de la Segarra ens comença a oferir alguna dada amb la tomba del Colomer de Pallerols, datable al segle VI a.C. (GALLART i LÓPEZ 1991).

En tant que implica també un resultat d'excavació moderna i alhora una certa reflexió tipològica, destaca la intervenció en 1987-88 a la necròpolis de La Colomina (Gerb, la Noguera) -que ja havia estat parcialment documentada per Lluís Díez-Coronel en la dècada dels 60-; amb els nous treballs apareixen ben detallats 16 nous túmuls amb llurs aixovars que abasten un període de 850 a 650 (FERRANDEZ *et alii* 1991a; 1991b). La interpretació del món de les necròpolis a Lleida avui, passa per la comprensió de la troballa de la necròpolis dels Castelletts, ja a Mequinensa (província de Saragossa), per la continuïtat que presenta des d'almenys el segle XI a.C.

Si hem esmentat la importància dels treballs a la necròpolis de La Colomina, no és menor el descobriment del poblat relacionat, i els treballs d'urgència desenvolupats en 1987, dels quals disposem d'un avenç (FERRANDEZ i LAFUENTE 1989), que mostra estructures rectangulars construïdes amb sòcol de pedra (800-650 a.C.), confirmant un cop més la tradició constructiva sòlida al país, com ja apuntaven les dades del Bronze Final II de Tossal de Solibernat (Torres de Segre), Genó i Carretelà (tots dos a Aitona). A La Colomina 2, els habitatges semblen formar grups de dos o tres, amb presència segura de tovots en la construcció de les parets.

Precisament les qüestions urbanístiques, amb el reconeixement de llargues tradicions autòctones, anteriors a la iberització, han despertat notable interès entre els investigadors en els darrers anys (PONS i MAYA 1987; PONS *et alii* 1989; CURA 1989) i en alguns casos han servit per a reconsiderar la visió general dels ilergets (JUNYENT 1989). Les modernes reflexions han fet envellir ràpidament les apreciacions corresponents a Lleida, efectuades en el conjunt català per un equip de l'Institut d'Arqueologia i Prehistòria (MALUQUER *et alii* 1986).

El panorama de la transició dels camps d'urnes al món ibèric s'ha vist reforçat amb la publicació del nou tall estratigràfic de La Pedrera (GALLART i JUNYENT 1989), efectuat a la fi de la dècada dels 70, que complementa la primera estratigrafia aportada per l'equip del professor Maluquer de Motes l'any 1960. Els treballs evidencien, amb els nous estrats VIII a X, una fase del Bronze Recent (1250-1100) no detectada en el sector analitzat per la Universitat de Barcelona. Existeix un inquietant buit corresponent als Camps d'Urnes antics, fins al nou estrat VII que es dataria ja

a finals del segle VIII a.C. i correspondria a l'inici de la necròpolis. Els nous estrats VI a IV serien un desdoblament de l'estrat VI de Maluquer i correspondrien a la setena centúria. Finalment els estrats III a I ja correspondrien al segle VI a.C.: en el nou sector excavat no es documenten les fases pròpiament ibèriques que va aportar J. Maluquer de Motes. De l'anàlisi de la macrofauna que acompanya el nou tall a La Pedrera, destaquem, com a mínim, la presència de cavall en els estrats dels Camps d'Urnes. Tammateix ressenyem la detecció d'una inhumació infantil dintre d'una olleta en els nivells del Bronze Recent.

La propera aparició d'algunes dades sobre les excavacions a la dècada dels 80 al Tossal de les Tenalles, reforçaran la visió del procés iberitzador que es desprèn de La Pedrera i Els Vilars (GARCÉS *et alii* 1993b, també MARI i GARCÉS 1988; PÉREZ 1988). Novament s'intueix la presència d'un nivell del Bronze Recent sense constatar-se amb claredat el moment dels Camps d'Urnes antics. Arribats a la setena centúria, apareix, juntament a construccions sòlides d'habitatges, una gran cisterna que conserva 3,15 metres paramentats després d'una reparació a cavall dels segles VII/VI a.C. En algun moment no molt tardà dintre del segle VI a.C., la cisterna fou colmatada gairebé fins al cim, i l'espai superior aprofitat com a habitatge, ja amb presència de materials a torn: ceràmiques pintades ibèriques antigues i grises monocromes que ens parlen novament de la fàcies ibèrica antiga (segona meitat del segle VI a.C.). Una de les aportacions més curioses del Tossal de les Tenalles la constitueix la presència en els nivells al·ludits de tradició del Bronze Recent, d'un enterrament infantil en fossa (GARCÉS *et alii* 1993a). La seva anàlisi mostrarà una alteració patològica consistent en una *criba orbitalia* (vinculada a malalties carencials o infeccioses), fet no estrany en esquelets d'infants, però sí excepcional en trobar-se en un nadó.

Les excavacions de l'Institut d'Estudis Ilerdencs també dels anys 80 a la Serra del Calvari, mostren un poblat sobre una terrassa que domina la confluència dels rius Segre i Cinca, molt desfet per les pràctiques agrícoles. Només en coneixem amb seguretat la fase més antiga, corresponent a un hàbitat de l'edat del Ferro obert als contactes colonials vers el 600 a.C., representat per l'àmfora fenícia, les primeres importacions a torn pintades i l'utilatge de ferro (RODRÍGUEZ DUQUE 1986). Així no deu emmascarar les construccions rectangulars de 14 per 2 o 2,5 metres, realitzades en la tradició del país, amb presència de sòcols de pedra, tovots plans i enlluïts d'argila. Es coneixen per prospecció altres jaciments afins a la rodalia (RODRÍGUEZ DUQUE 1991). A

curta distància del poblat, al lloc anomenat Tossal del Tancat, es va practicar un singular enterrament col·lectiu durant l'edat del Ferro (GALLART i VIVES 1986; 1989).

Respecte al període ibèric antic ja consolidat, les dades més interessants les aporten les descobertes de fortificacions al Moli d'Espigol (MALUQUER 1986; CURA 1990), però d'aquests treballs ja se'n presenta una intervenció monogràfica en aquestes mateixes jornades a càrrec de Miquel Cura i Jordi Principal. La data tradicional de la fi d'aquest jaciment, sobre el 218 a.C., apuntada per Maluquer de Motes, ha estat suficientment corregida -així com les dades de les fases en general- per l'estudi del vernís negre, que la situa ara al voltant del 140 a.C. (GRACIA 1986; 1988). Altres autors encara assenyalen indicis testimonials, percentualment febles, però que el portarien al trànsit amb la centúria següent (CURA i GARCÉS 1991).

El capítol de les fortificacions ilergetes s'ha vist enriquit després del congrés de Manresa, amb la valoració de les defenses a Vilars (GARCÉS *et alii* 1991a); la constatació de possibles fossars defensius al Segrià (GONZÁLEZ i PEÑA 1991), als que hauriem d'afegir un possible exemple a la Segarra (BARTLETT *et alii* 1990), i la consideració de noves defenses sòlides en els límits meridionals del ponent, així com la seva valoració de conjunt (JUNYENT 1991).

En realitat no disposem de gaires novetats sobre els moments ilergets plens, ja que les intervencions de la Universitat de Lleida a Gebut (Soses, Segrià) corresponen a una primera fase de recuperació patrimonial, limitant-se al dibuix i a la consolidació de les estructures desordenadament descobertes el 1941. L'altra intervenció que podem apuntar és la del Pla de les Tenalles (Granyanella, la Segarra), que mostra un jaciment pluriestratificat dels segles V al II a.C. (PÉREZ 1990a; 1990c; 1991), del qual s'han publicat selectivament ceràmiques grises estampillades (PÉREZ 1992), o ibèriques pintades fitozoomorfes (PÉREZ 1990b), però sense aportacions estratigràfiques ni de conjunt.

L'estudi ceràmic dels períodes ibèrics consolidats és l'únic actiu en els darrers anys, amb l'aportació de nous exemplars del moment ple a Subau (Sarrocà, Segrià) (GALLART i JUNYENT 1986) i amb el repàs per tipus: vasos de broc inferior (CONDE 1988), els *kalathoi* (CONDE 1992) i el vernís roig ilerget, que ja havia estat definit per E. Junyent en 1974 i que recentment s'ha vist actualitzat (JUNYENT i ALASTUEY 1991). Propers a la romanització, cal destacar la troballa de les sitges d'Els Cortals (Cervera), en un ambient de trànsit del segle II a l'II a.C. (LAFUENTE i LÓPEZ 1987; LÓPEZ i LAFUENTE 1988).

Algunes reflexions sobre la etnogènesi de les poblacions del Ponent, fent particular esment en les diferenciacions entre la plana i la muntanya des dels orígens dels camps d'urnes a la iberització, han estat tractades recentment (MAYA i BARBERÀ 1992). En el terreny de les fonts literàries, les idees més apassionants emanen de la reconstrucció d'una societat en via poliada que efectua el professor G. Fatás (FATÁS 1987). J.M. Blázquez ha tornat sobre la figura dels cabdills ilergets només des de la documentació escrita (BLÁZQUEZ 1988).

3.3. L'APORTACIÓ D'ELS VILARS AL PROCÉS D'IBERITZACIÓ

Sabem que Els Vilars va ésser habitat ininterrompudament una mica més de tres segles (650-350 a.C.), i per tant abasta sobradament els períodes caracteritzats per la cultura autòctona dels camps d'urnes de l'edat del ferro, els moments inicials del contacte amb els pobles colonials, la iberització i la seva consolidació. La pregunta és si aquestes dades són significatives i representen la totalitat del procés a les planes lleidatanes o, formulat més directament, si és pot parlar de ruptures. És cert que s'observa una important reorientació urbanística interna del poblat en el trànsit Vilars IIb a Vilars IIIa (vers 425 a.C. aprox.), però respectant els límits generals del recinte edificat, i sense suposar cap interrupció llarga de la seva vida.

Altres poblats excavats parcialment presenten un comportament similar. Des dels treballs del professor Maluquer de Motes a La Pedrera ja es coneixia la superposició de fases ibèriques sobre altres anteriors, avui del Bronze Recent. Al Moli d'Espigol de Tornabous, alguns indicis com ceràmiques acanalades trobades en sondejos puntuals, apunten a un fenomen semblant, que es confirma plenament al Tossal de les Tenalles de Sidamon, i també al Tossal del Molinet de El Poal (Pla d'Urgell). I són diversos els jaciments que en prospecció presenten materials dels Camps d'Urnas amb els específicament ibèrics. És cert, però, que algun poblat excavat no ha donat materials tan antics, com per exemple Roques de Sant Formatge (Seròs, Segrià), per la qual cosa generalitzar en extrem pot amagar la possibilitat, sempre interessant, de creació de nous poblats en plena època ibèrica, fet que no fóra estrany. En base a tota aquesta informació pensem que ara s'haurien d'invertir els raonaments, i no justificar el poblament ibèric nou fins que no n'estiguem segurs, i això vol dir comptar amb jaciments excavats en gran part o amb garanties suficients. Es tracta, en definitiva, de constatar al ponent català fenòmens

análegs als representats pels coneguts poblats litorals de Burriac (Cabrera de Mar, Maresme) o Penya del Moro (Sant Just Desvern, Baix Llobregat). La iberització a Lleida arranca de la transformació d'un peculiar substrat autòcton i en dates idèntiques a les del litoral. Segurament amb futurs treballs es podrà matisar el grau i les característiques d'aquest procés, i com incideix en la formació ilergeta posterior.

Diferents elements de Vilars, encapçalats pel singular camp frisi, i il·lustrat per la cultura material de les fases més velles de tipus Camps d'Urnas, ens parlen d'innegables contactes transpirinencs, segurament no interromputs posteriorment. No obstant, les tècniques constructives (solucions a l'espai, distribució, elements interns, etc.) apunten més directament a la tradició autòctona, almenys des del Bronze Final II, si no abans, que a constants innovacions ultrapirinènques. Els elements col·lectius, com per exemple les cisternes, enfonsen els seus orígens en velles pràctiques locals. Malgrat les innegables connexions europees, predominaria la continuïtat determinada per un matiner despertar de les construccions sòlides.

Una continuïtat cultural que no ha d'amagar, però, el ritme de transformació. S'haurà d'esperar als inicis de la iberització per assitir a la substitució decidida de l'utilatge lític per eines de ferro, que uns investigadors consideren d'influència colonial, si bé un de nosaltres ha manifestat la possibilitat de la doble via, continental i colonial (GALLART i JUNYENT 1989; JUNYENT 1992). Però més que el problema dels orígens, aquest canvi suposarà una definitiva consolidació agropecuària i de les estratègies de productivitat, segurament no innovades, però sí recolzades ara.

La troballa de nivells corresponents al període Ibèric Antic, no constituiria en si una novetat. Allò que és remarcable, és que per fi els coneixem amb certa amplitud en un jaciment de les planes de Lleida. En prospecció la identificació de material àtic no passava desapercebuda als diferents autors, però el problema sorgia quan no hi havia aquest "fòssil director". La identificació de les ceràmiques grises monocromes i d'algunes importacions a torn antigues, esdevé un element importantíssim a l'hora de tancar el suposat "buit" cronològic anterior a finals del segle V a.C. Això suposa d'immediat erradicar la pretesa iberització tardana del món ilerget, fins la presència, com hem dit, de material àtic, i incorporar-lo cronològicament al mateix moment que el procés iberitzador del litoral.

En el coneixement de la iberització, els treballs pluridisciplinars a Els Vilars juguen un paper destacat, perquè ens permetran saltar d'un "buit" cronològic, a caracteritzar tota una sèrie de fases culturals, acompanyades al mateix temps d'un primer

comportament econòmic, que ens aproximarà, sens dubte, a un model més proper a la vida d'aquells temps.

BIBLIOGRAFIA

ALONSO 1992

Alonso, Natàlia: *Paleoeconomia i paleoecologia a la plana occidental catalana durant la protohistòria. Aports de l'arqueobotànica (llavors i fruits)*, tesi de llicenciatura inèdita. Universitat de Lleida, octubre de 1992.

BARTLETT et alii 1990

Bartlett, Xavier; Puche, Josep M. i Sombes, Elisabet: "La romanització a la Vall del Llobregós: el cas de la vila de la Jove i del poblat del Tossal del Barcelonès", *8è Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: Homenatge al Prof. Miquel Tarradell*, (8-11 desembre 1988), pp. 27-34.

BLÁZQUEZ 1988

Blázquez, José M.: "Los ilergetes en el cuadro de los restantes pueblos ibéricos durante la segunda guerra púnica", *7è Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: Homenatge al Prof. Joan Maluquer de Motes*, (6-8 juny 1986), pp. 201-206.

C.A.S. 1988

Carta Arqueològica del Segrià, (2 vols.), Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya, Generalitat de Catalunya, Barcelona.

CONDE 1988

Conde, Maria Josep: "Els vasos amb broc inferior a la conca del Segre", *7è Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: Homenatge al Prof. Joan Maluquer de Motes*, (6-8 juny 1986), pp. 207-214.

CONDE 1992

Conde, Maria Josep: "Una producció ceràmica característica del món ibèric tardà: el kalathos 'barret de copa'", *Fonaments*, 8, pp. 117-169.

COSTAFREDA et alii 1988

Costafreda, Adolf; GALLART, Josep i LLUSSA, Antoni: "Estudi dels materials del jaciment de la Serra, del Bronze Final (Puigverd de Lleida, Segrià)", *Recerques Terres de Ponent*, IX, pp. 49-61.

CURA 1989

Cura, Miquel: "Modelos de asentamiento y estructuras de hábitat durante la segunda Edad del Hierro en la Catalunya central", *Habitats et structures domestiques en Méditerranée occidentale durant la Protohistoire*, pre-actes, Colloque International Arles-sur-Rhône, pp. 91-94.

CURA 1990

Cura, Miquel: "Notes sobre el poblat prerromà del Moli d'Espigol (Tornabous, Urgell)", *8è Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: Homenatge al Prof. Miquel Tarradell*, (8-11 desembre 1988), pp. 175-183.

CURA i GARCÉS 1991

Cura, Miquel i Garcés, Ignasi: "A propósito de la cronología final del poblado ibérico del Moli d'Espigol (Tornabous, Lleida)", *Espacio, Tiempo y Forma*, serie I, tomo 3, pp. 299-304.

CURA 1993

Cura, Miquel: "Ceràmiques de vernís negre procedents del Moli d'Espigol al Museu Comarcal de l'Urgell", *Urtx*, 5, pp. 33-50.

FATAS 1987

Fatas, Guillermo: "Apunt sobre els ilergets i llurs terres occidentals", *Fonaments*, pp. 11-22.

FERRANDEZ i LAFUENTE 1989

Ferrández, Maria i Lafuente, Angel: "La Colomina 2: primeres notícies d'un assentament del Bronze Final", *Estudis "La Noguera"*, 3, pp. 71-82.

FERRANDEZ et alii 1991a

Ferrández, Maria; Lafuent, Angel; López, Joan B. i Plens, Mercè: "La necròpolis tumular d'incineració de la Colomina 1 (Gerb, la Noguera). Campanya d'excavació 1987-1988", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 1, pp. 83-150.

FERRANDEZ et alii 1991b

Ferrández, Maria; Lafuent, Angel; López, Joan B. i Plens, Mercè: "La necròpolis tumular d'incineració de la Colomina 1 (Gerb, la Noguera). Metodologia i classificació de les estructures tumulars", *Limes*, 1, pp. 87-115.

GALLART i JUNYENT 1986

Gallart, Josep i Junyent, Emili: "El jaciment del Bronze Final de Rocaferida (Sarrocà de Lleida, Segrià)", *6è Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (7-9 desembre 1984)*, pp. 115-126.

GALLART i VIVES 1986

Gallart, Josep i Vives, Elisenda: "El túmul del Tossal del Tancat a La Granja d'Escarp (El Segrià)", *6è Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (7-9 desembre 1984)*, pp. 135-143.

GALLART 1988

Gallart, Josep: "Avenç de l'estudi de la necròpolis d'incineració de La Pena (Torregrossa, el Pla d'Urgell)", *Quaderns d'Arqueologia del Grup de Recerques de "La Femosa"*, 3 (monogràfic), Artesa de Lleida, 32 pp.

GALLART i JUNYENT 1989

Gallart, Josep i Junyent, Emili: *Un nou tall estratigràfic a la Pedrera, Vallfogona de Balaguer, Termens, La Noguera, Lleida*. Estudi General de Lleida, 124 pp.

GALLART i VIVES 1989

Gallart, Josep i Vives, Elisenda: "L'excavació d'urgència del túmul del Tancat (La Granja d'Escarp, Segrià)", *Excavacions d'urgència a les comarques de Lleida (E.A.C., 9)*, pp. 84-97.

GALLART i LÓPEZ 1991

Gallart, Josep i López, Joan B.: "El Colomer de Pallerols: una necròpolis d'incineració, tipus camps d'urnes, a la conca de l'Ondara", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 1, pp. 189-207.

GARCÉS i JUNYENT 1988

Garcés, Ignasi i Junyent, Emili: "El poblat dels Camps d'Urnas Ibèric de Vilars (Arbeca, Les Garrigues)", *Tribuna d'Arqueologia 1987-1988*, Barcelona, pp. 103-114.

GARCÉS 1989

Garcés, Ignasi: "Avanç de les excavacions al poblat ibèric dels Vilars d'Arbeca (Les Garrigues)", *Excavacions d'urgència a les comarques de Lleida (E.A.C., 9)*, pp. 98-107.

GARCÉS i JUNYENT 1989a

Garcés, Ignasi i Junyent, Emili: "El poblado fortificado de los Campos de Urnas Tardías de Els Vilars, Arbeca, Lleida", *XIX Congreso Nacional de Arqueología*, vol. II, (Castellón de la Plana, 12-17 diciembre 1987), Zaragoza, pp. 329-339.

GARCÉS i JUNYENT 1989b

Garcés, Ignasi i Junyent, Emili: "Fortificación y defensa en la primera Edad del Hierro. Piedras hincadas en Els Vilars", *Revista de Arqueología*, 93, pp. 38-49.

GARCÉS *et alii* 1991a

Garcés, Ignasi; Junyent, Emili; Lafuente, Angel i López, Joan B.: "Sistema de registro y tratamiento automático de la información en el yacimiento protohistórico de Els Vilars (Arbeca, Lleida)", *I Reunión sobre aplicaciones informáticas en Arqueología*, (Madrid, 8-9 octubre 1990), Complutum, 1, pp. 189-210.

GARCÉS *et alii* 1991b

Garcés, Ignasi; Junyent, Emili; Lafuente, Angel i López, Joan B.: "El sistema defensivo de Els Vilars (Arbeca, Les Garrigues)", *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Fortificacions, la problemàtica de l'ibèric ple*, (Manresa 6-9 desembre 1990), pp. 183-197.

GARCÉS *et alii* 1993a

Garcés, Ignasi; Mari, Lluís; Puche, Josep M. i Sorribes, Elisabet: "Un enterrament infantil al Tossal de les Tenalles de Sidamon", *Llibre Homenatge al professor Miquel Tarradell*, Ed. Curial, Barcelona, pp. 527 - 534

GARCÉS *et alii* 1993

Garcés, Ignasi; Mari, Lluís; Pérez, Jordi i Puche, Josep M.: "Ocupacions de tradició del bronze recent i dels camps d'urnes tardans al Tossal de les Tenalles de Sidamon", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3, en premsa.

GONZÁLEZ 1986

González, Joan Ramon: "El poblament ibèric al nord de la ciutat de Lleida", *6è Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà* (7-9 desembre 1984), pp. 275-279.

GONZÁLEZ i PEÑA 1991

González, Joan Ramon i Peña, Josep Lluís: "El fossat: un nou element de la poliorcètica ilergeta", *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Fortificacions, la problemàtica de l'ibèric ple*, (Manresa 6-9 desembre 1990), pp. 219-225.

GRACIA 1986

Gracia, Francisco: *Las influencias mediterráneas y el momento de plena formación de la Cultura Ibérica en Cataluña. Las cerámicas aticas y de barniz negro del poblado ibérico del Moli d'Espigol*, *Tornabous, Urgell*, Resumen de tesis doctoral, Universidad de Barcelona,

GRACIA 1988

Gracia, Francisco: "Precisiones sobre la cronología del momento final del poblado ibérico del Moli d'Espigol (Tornabous)", *7è Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: Homenatge al Prof. Joan Maluquer de Motes*, (6-8 juny 1986), pp. 179-184.

JUNYENT 1986

Junyent, Emili: "El poblament ibèric a l'àrea ilergeta", *6è Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà* (7-9 desembre 1984), pp. 257-263.

JUNYENT 1989

Junyent, Emili: "La evolución del habitat en la Catalunya occidental durante la Edad del Bronce, Primera Edad del Hierro y Época Ibérica", *Habitats et structures domestiques en Méditerranée occidentale durant la Protohistoire*, pre-actes, Colloque International Arles-sur-Rhône, pp. 95-105.

JUNYENT 1991

Junyent, Emili: "Contribució al coneixement de les estructures defensives en els assentaments de la Catalunya Occidental. Bronze Final, Primera Edat del Ferro i Època Ibèrica. Estat de la qüestió", *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Fortificacions, la problemàtica de l'ibèric ple*, (Manresa 6-9 desembre 1990), pp. 103-108.

JUNYENT i ALASTUEY 1991

Junyent, Emili i Alastuey, Andrés: "La vaixela ilergeta de vernis roig", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 1, pp. 9-50.

JUNYENT 1992

Junyent, Emili: "Els orígens del ferro a Catalunya", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 2, pp. 21-35.

JUNYENT *et alii* 1992

Junyent, Emili; López, Joan B. i Oliver, A.: "Estratègia, anàlisi estratigràfica i registre en l'arqueologia lleidatana dels 80. La Harris Matrix", *Harris Matrix. Sistemes de registre en arqueologia*, vol. II, Estudi General de Lleida, pp. 184-269.

LAFUENTE i LÓPEZ 1987

Lafuente, Angel i López, Joan B.: "Els Cortals (Cervera): Aproximació a l'estudi de dues sitges ibèriques", *Miscel.lània certerina*, V, pp. 11-31 i 5 làms.

LÓPEZ i LAFUENTE 1988

López, Joan B. i Lafuente, Angel: "La vall de l'Ondara (Segarra): Noves troballes i revisió dels jaciments ibèrics", *Recerques Terres de Ponent*, IX, pp. 97-106.

LÓPEZ 1991

López, Joan B.: "La difusión del sistema de registro de Lattes en Cataluña y su adaptación a los yacimientos de 'L'illa d'en Reixac' (Ullastret, Baix Empordà) y 'Els Vilars' (Arbeca, Les Garrigues)", *Lattara*, 4, pp. 203-206.

MALUQUER 1986

Maluquer de Motes, Joan: *Moli d'Espigol. Tornabous*, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 24 pp.

MALUQUER *et alii* 1986

Maluquer de Motes, J.; Huntingford, E.; Martin, R.; Rauret, A.M.; Pallarès, R. i Vilà, M. del V.: *Arquitectura i urbanisme ibèrics a Catalunya*, Universitat de Barcelona

MARÍ i GARCÉS 1988

Mari, Lluís i Garcés, Ignasi: "Una cisterna pre-ibèrica al Tossal de les Tenalles (Sidamon)", *Recerques Terres de Ponent*, IX, pp. 7-17.

MAYA 1990

Maya, José Luis: "Primera Edad del Hierro: Los Campos de Urnas", *Historia de España*, vol. I, Ed. Planeta, Barcelona, pp. 296-377.

MAYA 1992

Maya, José Luis: "Aprovechamiento del medio y paleoeconomía durante las etapas metalúrgicas del nordeste peninsular", a Moure Romanillo, A. (ed.): *Elefantes, ciervos y ovinos: economía y aprovechamiento del medio en la prehistoria de España y Portugal*, (Laredo 9-12 septiembre 1991), pp. 275-314.

MAYA *et alii* 1992

Maya, José Luis; Francès, Joan i Prada, Alfons: "Avance a las excavaciones en la Cova de Punta Farisa, (Fraga, Huesca)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 2, pp. 217-223.

MAYA *et alii* 1993

Maya, José Luis; Francès, Joan i Prada, Alfons: "Los yacimientos arqueológicos de Punta Farisa, en Fraga, (Huesca)", *Estudios de la Antigüedad*, 6/7, pp. 7-30.

MAYA i BARBERÀ 1992

Maya, José Luis y Barberà, Josep: "Etnogénesis de las étnias prerromanas en Cataluña", *Paleoetnología de la Península Ibérica*, *Complutum*, 2-3. Universidad Complutense de Madrid, pp. 167-184.

PÉREZ 1988

Pérez, Jordi: "Noticia d'un horitzó pre-ibèric al Tossal de les Tenalles (Sidamon, Segrià)", *7è Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Homenatge al prof. J. Maluquer de Motes, (6-8 juny 1986))*, pp. 131-137.

PÉREZ 1990a

Pérez, Jordi: "El Pla de les Tenalles (Granyanella, Segarra) i la fi de

l'Hàbitat ibèric excavat a la il·lèrgia oriental", *8è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: Homenatge al Prof. Miquel Tarradell*, (8-11 desembre 1988), pp. 185-189.

PÉREZ 1990b

Pérez, Jordi: "El kalathos del ave del Pla de les Tenalles, Granyanella (Lérida)", *Verdolay*, 2, pp. 207-212.

PÉREZ 1990c

Pérez, Jordi: "El Pla de les Tenalles de La Mora, (Granyanella, la Segarra). Avanç de l'estat general", *Urtx*, 2, pp. 5-13.

PÉREZ 1991

Pérez, Jordi: "Motius de l'excavació del Pla de les Tenalles a Granyanella (la Segarra)", *Miscel·lània Cerverina*, 7, pp. 13-17.

PÉREZ 1992

Pérez, Jordi: "La ceràmica grisa del Pla de les Tenalles de Granyanella (la Segarra) en el marc il·lèrgia oriental", *Miscel·lània Cerverina*, 8, pp. 9-25.

PLENS 1986

Plens, Mercè: *La necròpolis de la Pedrera*, tesi de llicenciatura, Estudi General de Lleida, inèdita.

PONS i MAYA 1987

Pons, Enriqueta i Maya, José Luis: "L'Âge du Bronze Final en Catalogne", *Actes Colloque de Nemours 1986*, Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ille-de-France, I, pp. 545-557.

PONS *et alii* 1989

Pons, Enriqueta; Maya, José Luis i Buxó, Ramon: "Habitat y estructuras domésticas durante el final de la Edad del Bronce en el norte y oeste de Catalunya", *Habitats et structures domestiques en Méditerranée occidentale durant la Protohistoire*, *Colloque International Arles-sur-Rhône*, pp. 31-35.

PUCHE i SORRIBES 1988

Puche, Josep M. i Sorribes, Elisabet: "El poblament ibèric a la vall del Llobregós (Lleida)", *Congrés Internacional Història dels Pirineus*, (Cervera), actas, pp. 287-300.

PUCHE 1993

Puche, Josep M.: "Evolució del poblament i relacions macroespacials durant l'edat del Bronze a l'Urgell", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3, (en premsa).

PUCHE i SORRIBES 1993

Puche, Josep M. i Sorribes, Elisabet: "La necròpolis d'Almenara i el seu entorn: una revisió cronològico-cultural", *Urtx*, 5, pp. 19-31.

RODRÍGUEZ DUQUE 1986

Rodríguez Duque, Josep Ignasi: "La Serra del Calvari (La Granja d'Escarp, Segrià). Noves dades sobre l'Edat del Ferro al Baix Segre", *6è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, (7-9 desembre 1984), pp. 127-134.

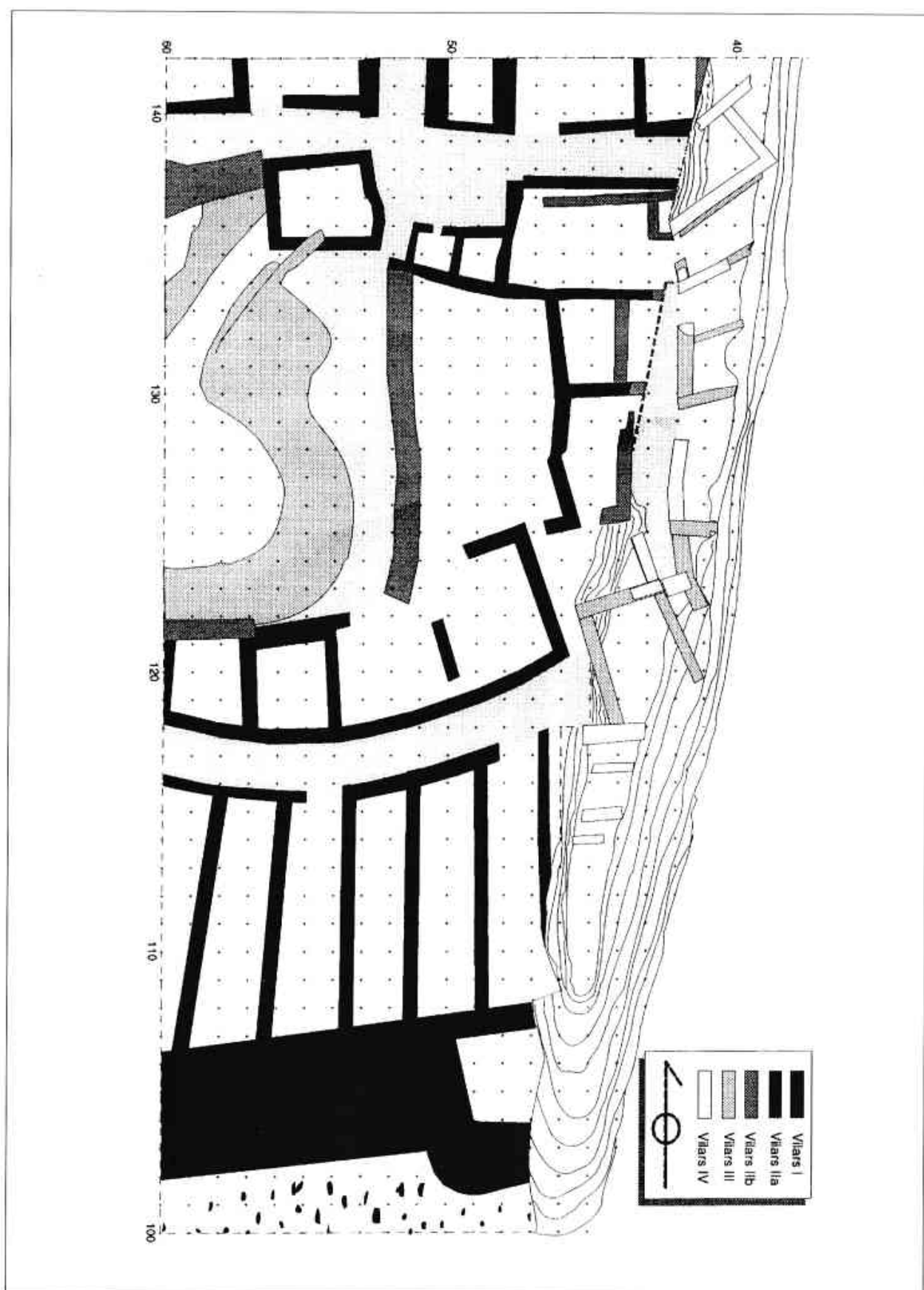
RODRÍGUEZ DUQUE 1991

Rodríguez Duque, Josep Ignasi: "Algunes dades sobre l'edat del ferro al Segrià: el jaciment de la Serra del Calvari (La Granja d'Escarp) i altres del seu entorn", *Tribuna d'Arqueologia 1989-1990*, Barcelona, pp. 77-86.

RUIZ i MOLINOS 1993

Ruiz, Arturo i Molinos, Manuel: *Los Iberos. Análisis arqueológico de un proceso histórico*, Ed. Crítica, Barcelona.

Figura 2: Planta croquis de les estructures trobades a Vilars fins a 1992.

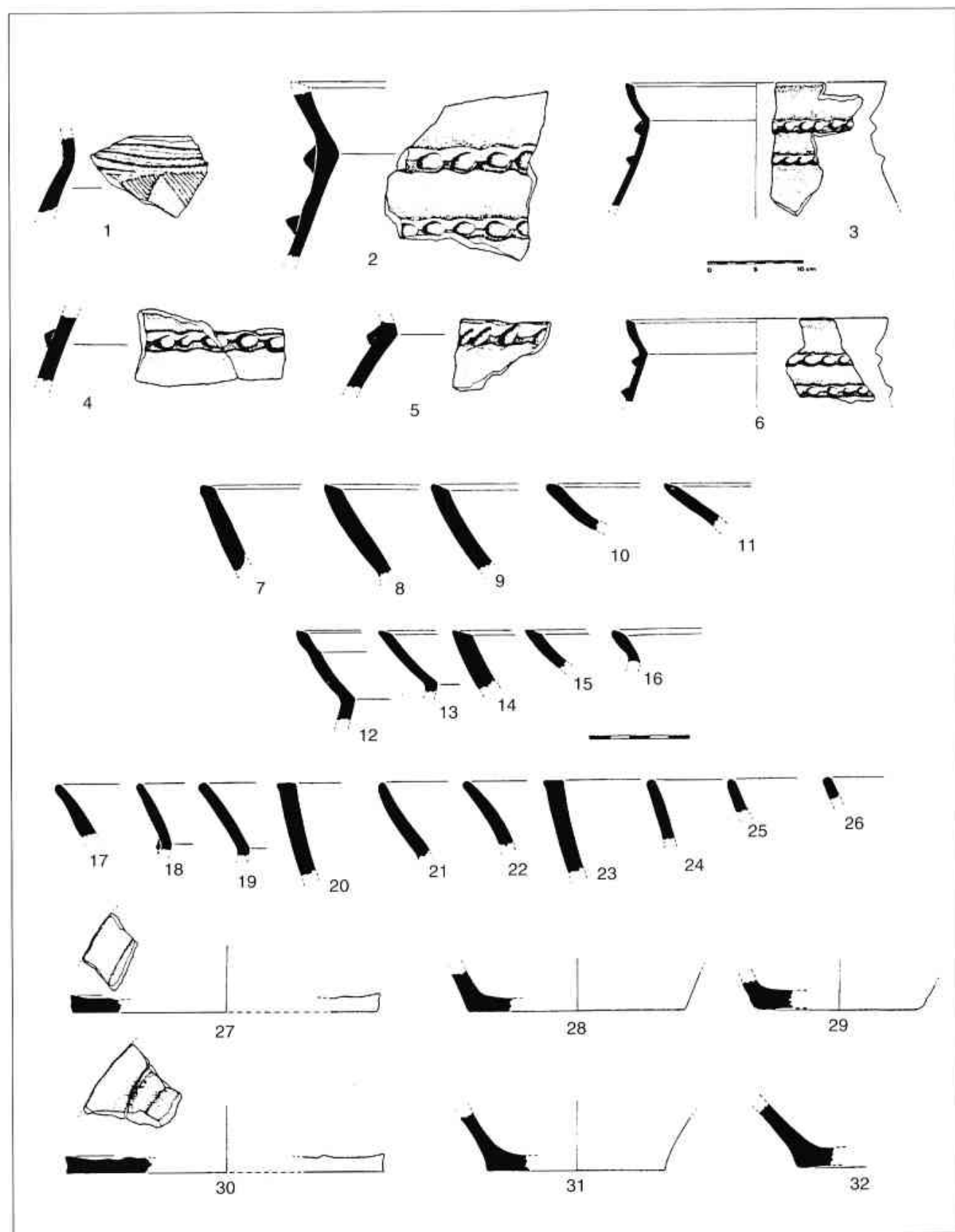

Figura 3. Materials de la fase Vilars I. Ceràmiques modelades a mà: núms. 1 a 32.

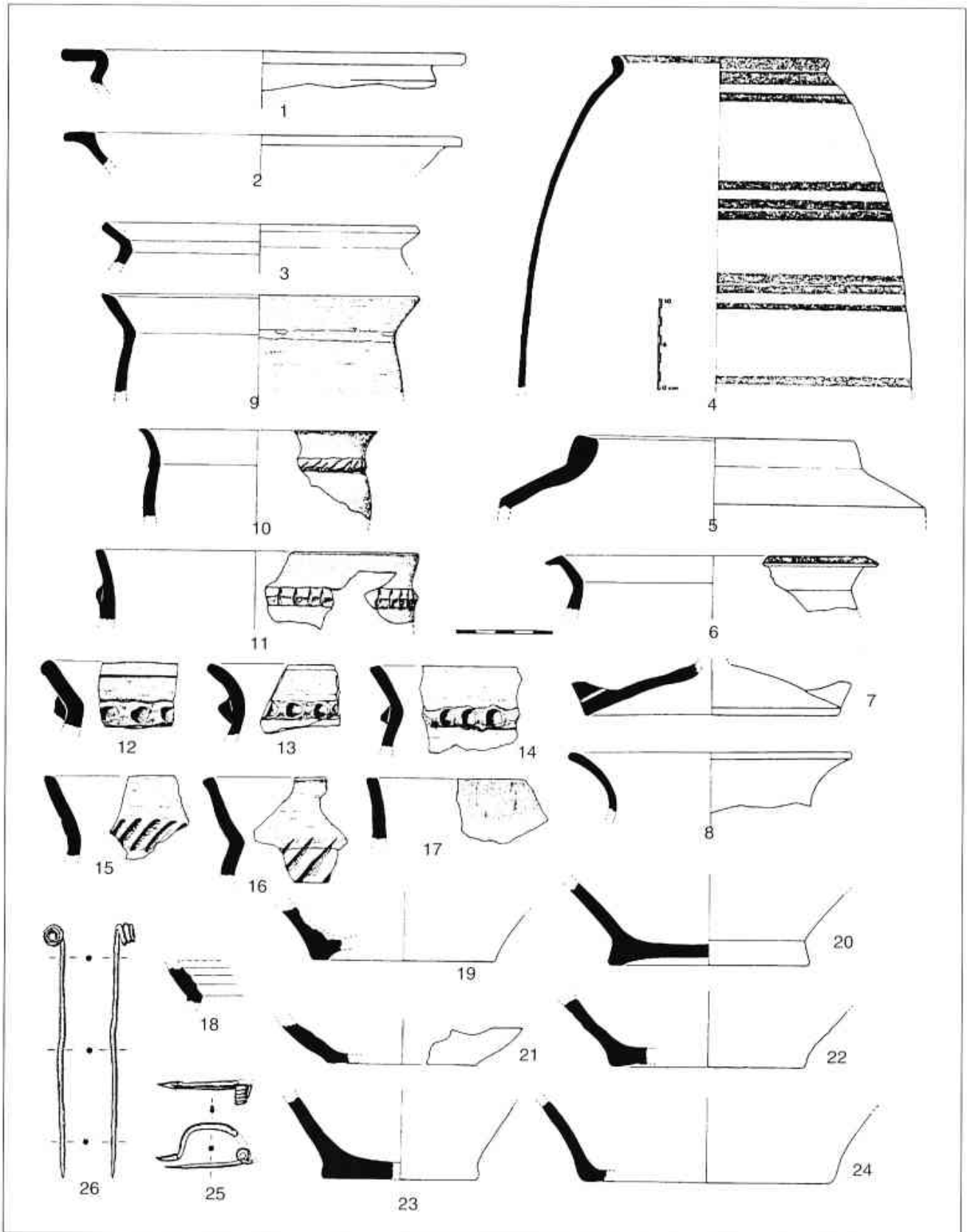

Figura 4. Materials de la fase Vilars II. Ceràmiques modelades a torn (gris monocroma: nùms. 1 a 3; ibèrica pintada: nùms. 4 i 6; ibèrica llista: nùms. 5, 7 i 8) i a mà: nùms. 9 a 24. Objectes de bronze: nùms. 25 a 26.

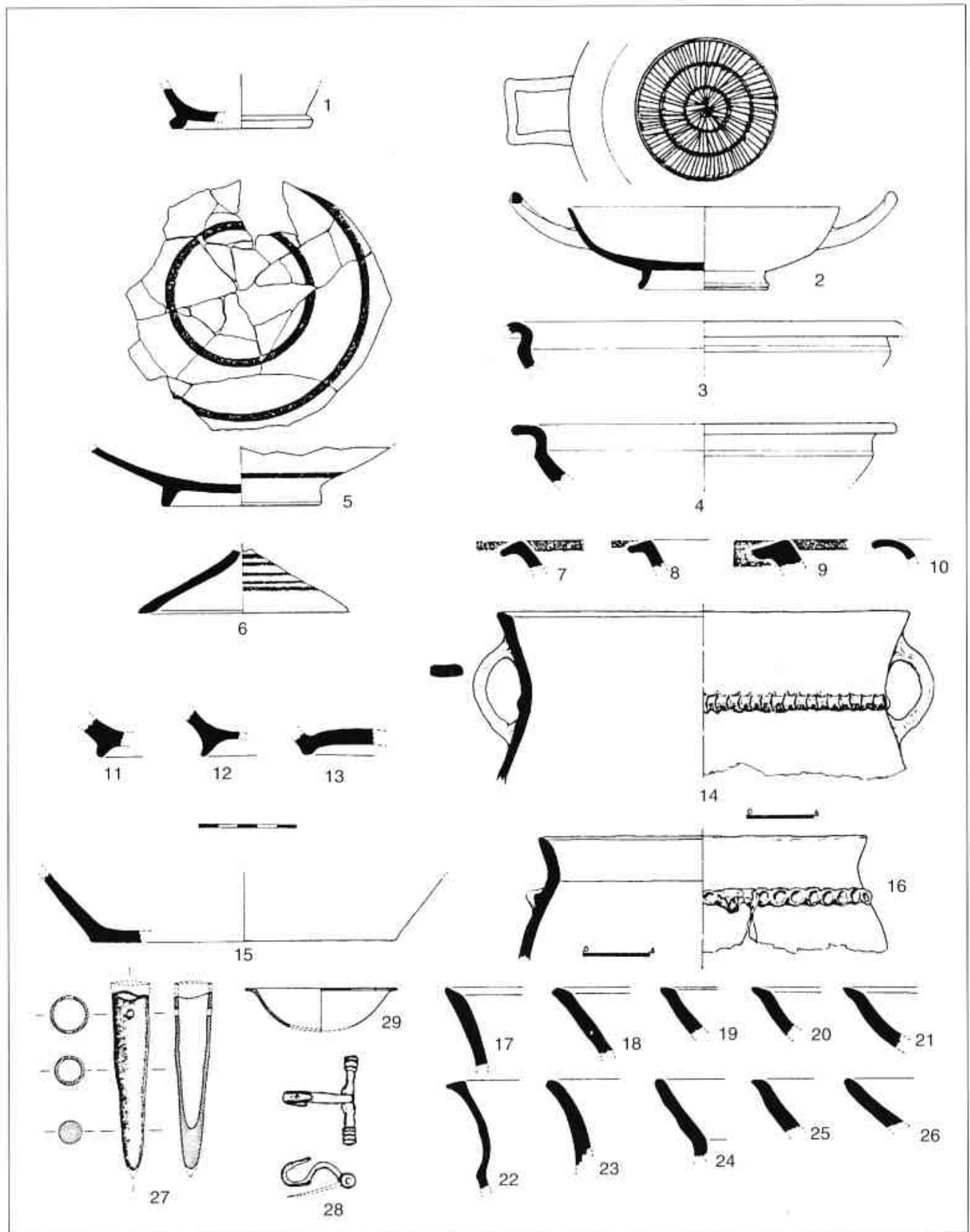

Figura 5. Materials de la fase Vilars III. Ceràmiques de vernís negre: nùms. 1 i 2; gris monocroma: nùms. 3 i 4; ibèrica pintada: nùms. 5 a 9; ibèrica llisa: nùm. 10; modelada a mà: nùms. 11 a 26. Objectes de ferro (nùms. 27 i 28) i bronze (nùms. 28 i 29).

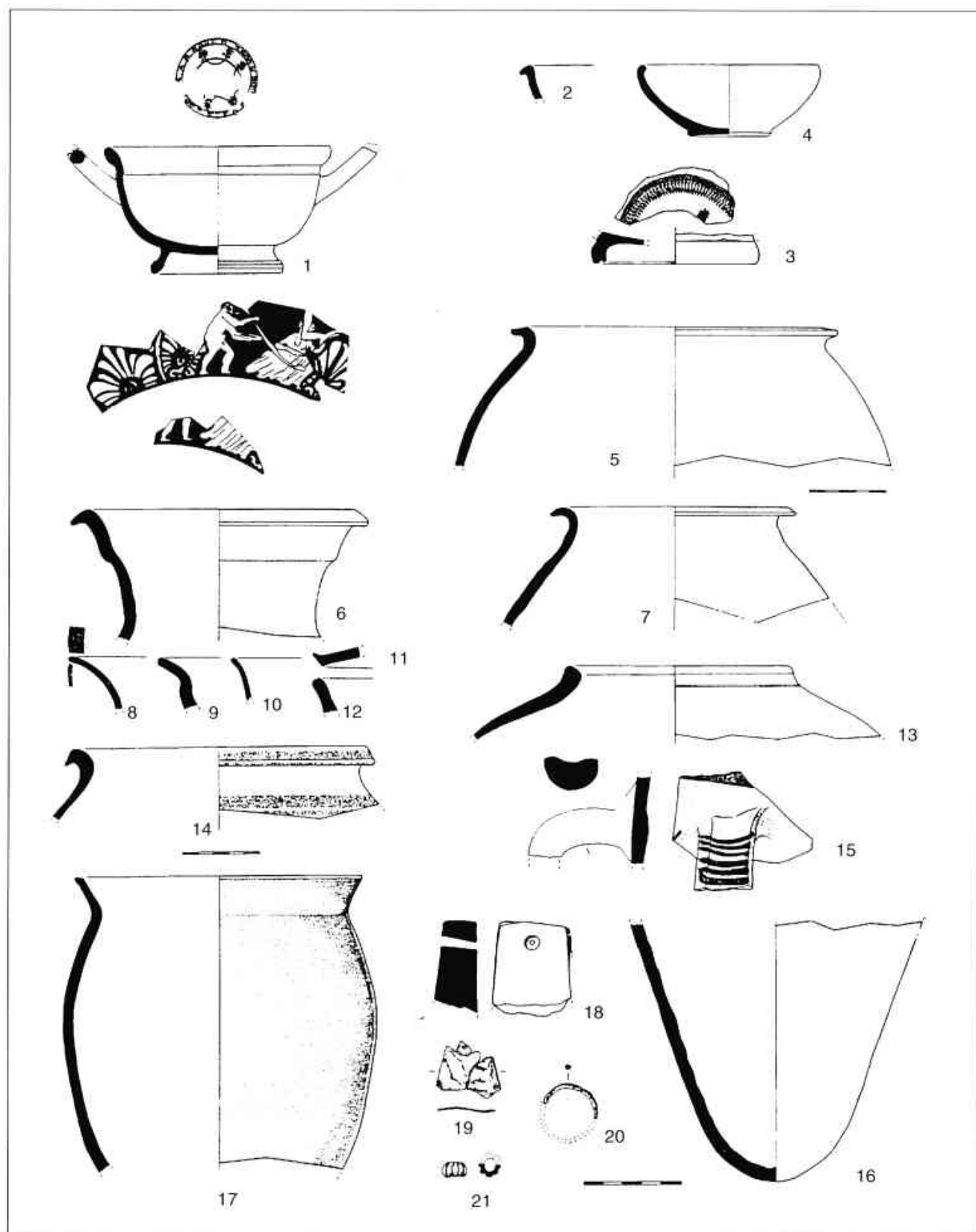

Figura 6. Materials de la fase Vilars III. Ceràmiques de vernís negre: nùms. 1 a 3; ibèrica reduïda: nùm. 4; ibèrica pintada: nùms. 8, 14 i 15; ibèrica llisa: nùms. 5 a 7, 9 a 13 i 16; modelada a mà: nùm. 17. Pes de teler: nùm. 18. Objectes de bronze: nùms. 19 i 20. Dena de pasta vitríria: nùm. 21.

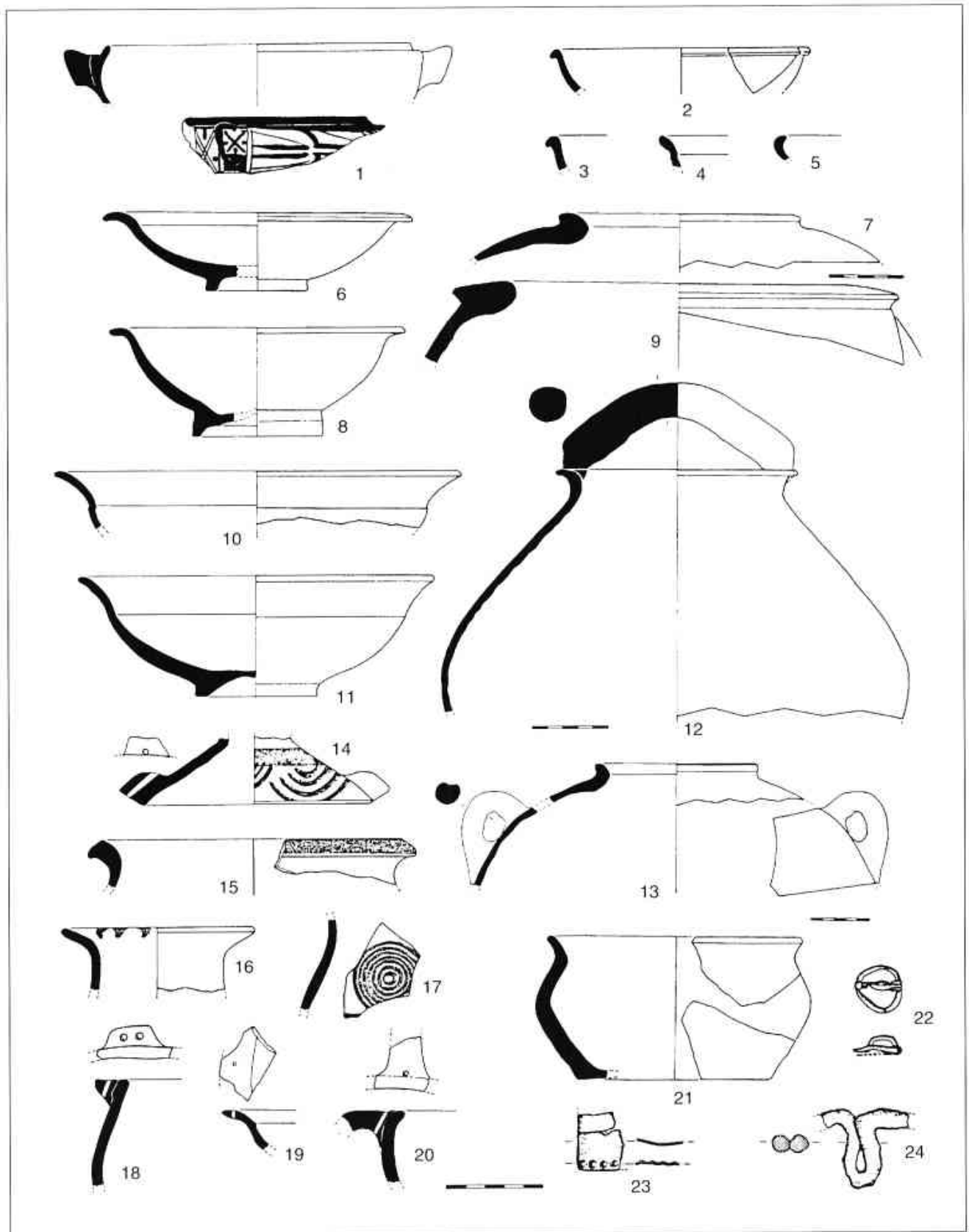
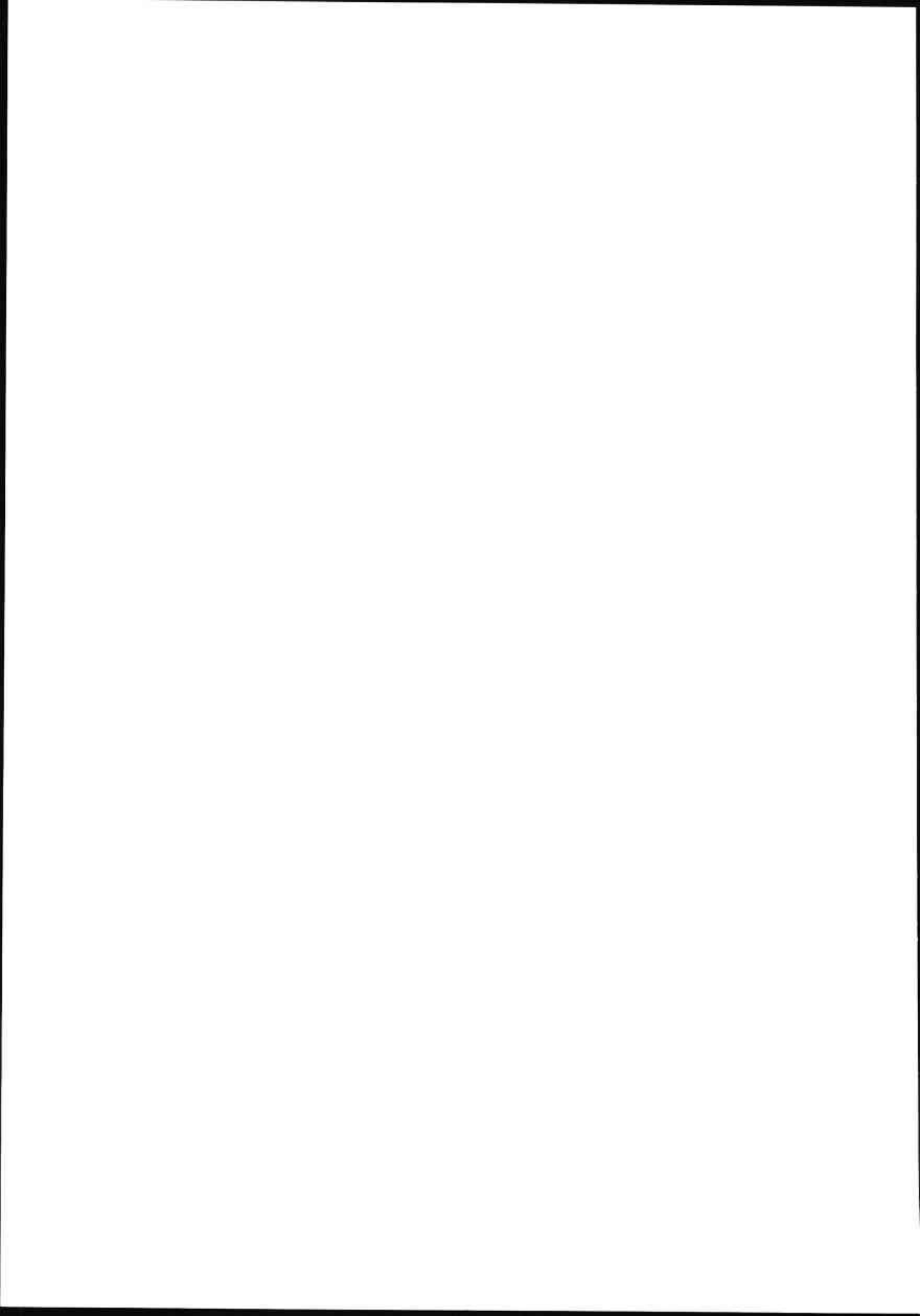
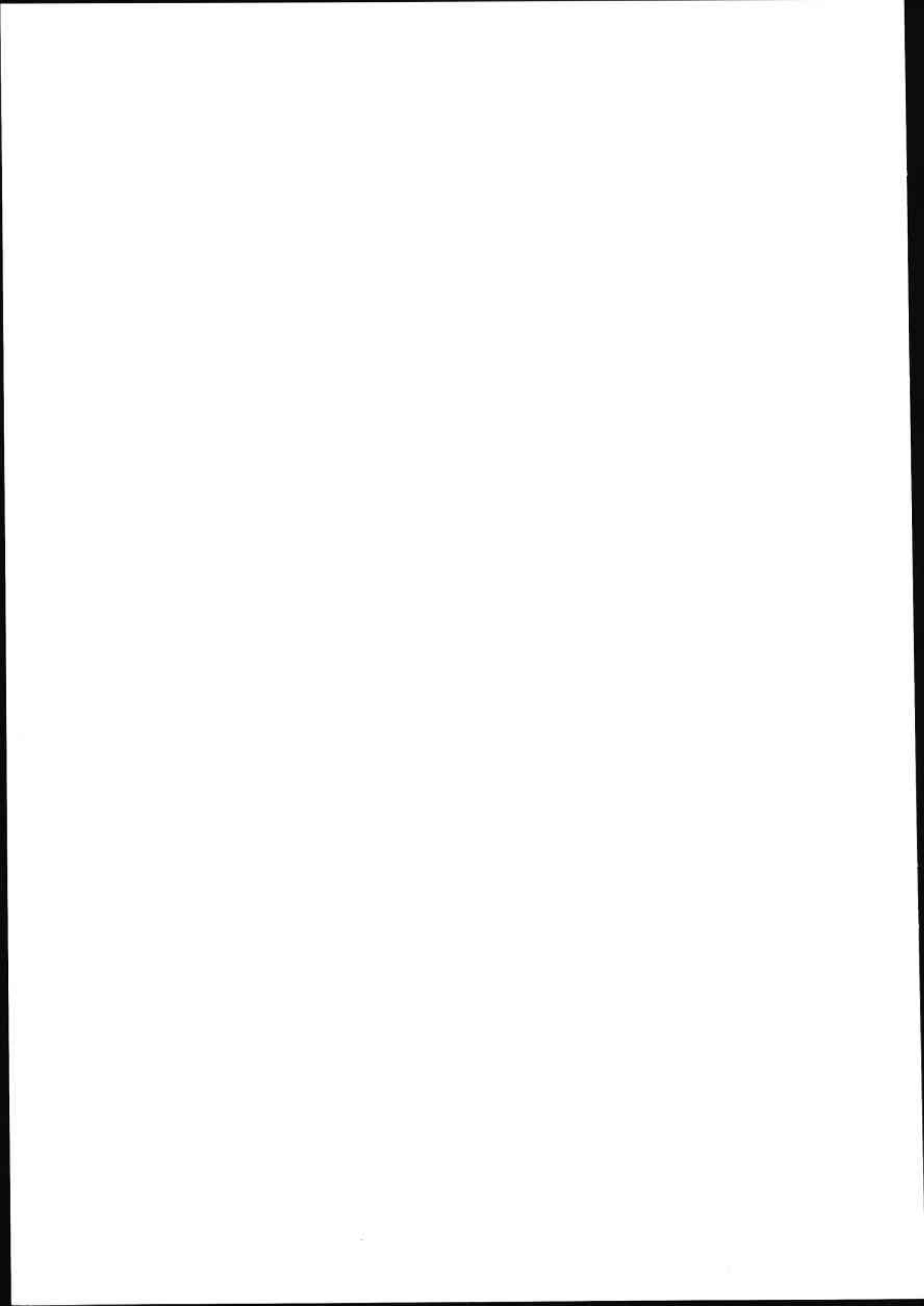

Figura 7. Materials de la fase Vilars IV. Ceràmiques de vernís negre: núms. 1 a 5; ibèrica pintada: núms. 14 a 17; ibèrica llisa: núms. 6 a 13 i 18 a 20; modelada a mà: núm. 21. Objectes de ferro (núm. 24) i bronze (núms. 22 i 23).

**EL MOLÍ D'ESPÍGOL (TORNABOUS): NOVES
CONSTATACIONS ARQUEOLÒGIQUES I NOVES
PROPOSTES INTERPRETATIVES ENTORN EL
MÓN PRE-ROMÀ**

EL MOLÍ D'ESPÍGOL (TORNABOUS): NOVES CONSTATAcions ARQUEOLÒGIQUES I NOVES PROPOSTES INTERPRETATIVES ENTORN DEL MÓN PRE-ROMÀ

MIQUEL CURA-MORERA
JORDI PRINCIPAL I PONCE
Universitat de Barcelona

Creiem que podem prescindir d'una introducció presentant el jaciment del Molí d'Espígol, ja que per a tothom és prou conegut, i més quan en diversos articles es reproduïx la localització i la història de les excavacions, empreses per Mn. Antoni Llorens entre 1970-72 i continuades pel Dr. Joan Maluquer de Motes al llarg de deu anys, des de 1975 a 1984. A partir de 1987, i fins al present, el Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya ha dut a terme un conjunt d'actuacions destinades a condicionar el jaciment, les quals han permès refer parcialment el buit d'informacions entorn d'aquest, de manera que ara s'hi poden diferenciar diverses fases constructives, que exposem a continuació¹.

TORNABOUS I (SEGLE I A.N.E.)-Fig.1-

S'ha constatat l'existència d'aquesta fase bàsicament en l'extrem nordoest del jaciment, corresponent a les estances núm. 95 a 98, i a l'enllosat en aquest sector del carrer núm. 5, que per projecció inclou la construcció de la claveguera excavada en aquest mateix carrer pel Dr. J. Maluquer, car hem de tenir en compte que en una claveguera en posició central en un carrer, el nivell d'utilització d'una estructura d'aquest tipus, no n'és mai la base, sinó la coberta.

La cronologia d'aquesta fase ens ve determinada principalment per les troballes de l'estança núm. 96²,

¹MALUQUER, J; LLORENS, A; BALDELLOU, V; JUNYENT, E; CURA, M.(1971) "Colaboración de la Universidad de Barcelona en las excavaciones del poblado ibérico del Molí d'Espígol", *Pyrenae*, 7, pp.19/46; MALUQUER, J.(1986) *Molí d'Espígol, Tornabous*. Guia del jaciment, Barcelona; CURA-MORERA, M.(1990) "Notes sobre el poblat preromà del Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell)", *8è Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, pp.175/183; CURA-MORERA, M.(en premsa) "El poblat pre-romà del Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell) Noves constatacions arqueològiques després de les actuacions del servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya (1987-1992)", *Tribuna d'Arqueologia*, Barcelona.

²CURA-MORERA, M; GARCÉS, I. (1990) "A propósito de la cronología final del poblado ibérico del Molí d'Espígol (Tornabous, Lleida)". *Espacio, Tiempo y Forma*, 3, pp.299/304. (En l'article existeix un error d'impremta, respecte el núm. de l'estança, assenyalant 90 en comptes de 96)

on s'ha localitzat una gerreta bicònica amb nanses i pintada amb motius vegetals, associada a una forma 1 de Campaniana B, que ofereix semblances amb d'altres localitzades a l'àrea de Lleida, i que es dataria a partir de l'estratigrafia de La Paeria entre els anys -90 i -70.

No es tracta, doncs, d'un poblament residual com s'ofereix en altres poblats ibèrics, d'ocupació d'unes estances, sino de tot un barri amb un urbanisme propi, com mostra la claveguera; el problema resideix en el fet que aquesta fase ha estat pràcticament destruïda en l'acció de retirada de terres per als terraplenaments agrícoles.

TORNABOUS II A (-230/-185)-Fig.1-

Aquesta fase la trobem pràcticament a un nivell superficial, des de la part alta del jaciment, on ja havíem constatat la presència de Tornabous I, fins a aproximadament la cota 95,5 -és a dir, aproximadament al sud del carrer núm.3-; ens permet, no obstant, entreveure alguns dels aspectes urbanístics. Hem d'advertir que Tornabous IIa és mal coneguda, car, pràcticament, els seus nivells foren excavats per Mn. A. Llorens i pel professor Maluquer havent-se perdut molta informació; a la vegada, sabem que en molts indrets els seus nivells es van confondre amb el nivell inferior corresponent a *Tornabous II b*.

De fet, es tracta d'una fase caracteritzada essencialment per la presència dels grans *kalathoi* amb decoració vegetal pintada, alguns d'ells relacionables amb l'anomenat Taller de Fontscaldes, tot i que perduren, com a majoritaris, els de decoració geomètrica, identificats com de l'àrea occidental catalana³, gran quantitat d'àmfores de tipus ibèric, alguns petits fragments de ceràmica "roig ilergeta"⁴, importacions de Campanianes A autèntiques, així com d'alguna àmfora i ceràmica comuna romana⁵, tot al qual pertanyerien les "olletes tipus Tornabous" que, en aquesta fase, pràcticament vénen a substituir les ceràmiques obrades a mà. Les dues monedes aparegudes i conservades, pertanyents a aquesta fase, són un *victoriat*, i un semis amb l'epígraf ROMA, datables de finals del segle III a.n.e.

Quant a l'urbanisme, podem assenyalar que es troba en vigència l'illa central anomenada de l'"edifici singular", havent perdut aquell el seu caràcter excepcional, si bé en aquesta fase, dins aquesta mateixa illa, se'ns constata una construcció complexa que obre la seva porta al carrer núm.4 i que mostra una distribució peculiar i simètrica, precisament a partir de l'eix de l'entrada. Estructura que recorda la dels habitatges identificats en la fase anterior, i que després comentarem més àmpliament.

En el barri adossat al parament intern de la muralla núm.1, s'observa una compartimentació i individualització de les estances, respecte a la fase anterior. Quant a la gran illa d'estances quadrangulars al costat sud del carrer núm. 3, que aleshores es presentava enllosat, sabem que algunes d'elles tenien restes pertanyents a aquesta fase, però no podem afirmar res més, car és en aquest sector que desapareixen els nivells de *Tornabous II a*.

És també en aquesta fase quan datem la muralla núm.3, muralla que discorre per sota dels nivells de Tornabous I en les estances nùms. 96-97, i que quedava arranada a nivell de l'enllosat d'aquesta fase en el carrer núm.5. És a dir, que ens trobaríem que en aquest moment el carrer núm.5 desemboca en el carrer núm.8 mitjançant una corbatura, protegint la nova entrada amb restes de la muralla núm. 1.

La muralla núm.3 apareix de nou, per sobre i tallant les estructures de la gran torre del costat nord, i fins i tot aci, provisionalment, creiem que es trobaria una altra porta del poblament, en forma d'angle obtús, si veritablement el petit tram descobert als límits de l'actual zona excavada correspon a un nou tram d'aquesta mateixa muralla, que ara s'assenta sobre una capa d'argiles groguenques aportades al jaciment.

Aquesta muralla presenta un gruix que oscil·la entorn de 1,5 m, i està constituïda per un sòcol d'un pedruscall irregular. La possible porta del costat nord deixaria un pas de 5,5 m, i, a la vegada, quedaria protegida a l'esquerra per la vigència encara de la gran torre quadrangular, d'acord amb les normes militars de l'època.

Així els límits reconeguts per les seves muralles ens indicarien una reducció de la superfície del poblament, fet que ens explicaria que a l'interior, s'hagi produït una concentració i reducció en la mida de les estances.

³CONDE, M. J.(1992) "Una producció ceràmica característica del món ibèric tardà: els kalathos(barrets de copa)". *Fonaments*, 8, pp.117/169.

⁴JUNYENT, E.; ALASTUEY, A.(1991) "La vaixel·la ilergeta de vernís roig". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 1, pp. 9/50

⁵CURA-MORERA, M; SANMARTÍ, J.(1986-89) "Les importacions d'àmfores i ceràmiques comunes del poblament ibèric del Moli d'Espigol". *Empúries*, 48-50, pp. 270/279.

TORNABOUS IIB (PRINCIPIS DEL S.III/-230)-Fig.2-

La destrucció d'aquesta fase ve caracteritzada per un incendi generalitzat a la major part del jaciment, fins al punt, precisament, que a causa del fet que algunes estances de *Tornabous Ila* també presentaven un nivell d'incendi i es trobaven pràcticament en superfície, o bé perdudes, aquest fou el motiu que originà la confusió d'aquests dos nivells. En trobar-nos, doncs, amb un nivell d'incendi, és evident que els materials recuperats responen a l'últim moment d'aquesta fase, i per tant, avui podem precisar una data aproximada per al seu moment final.

En primer lloc, hem d'aclarir que ens trobem davant la dificultat que ens ofereix tot un conjunt de ceràmiques de vernís negre, que tradicionalment s'han interpretat com a Campanianes A (més tard s'han adoptat els matisos d'antigues o arcaïques), atribució que ens sembla excessivament arriscada, i que pot comportar involuntàriament uns resultats erronis, ja que, de fet, aquestes ceràmiques apareixen en el mateix nivell d'ús que les produccions de *Nikia*, els estils anomenats de Roses i les darreres produccions del Taller de les Petites Estampilles⁶.

Remarquem així mateix que, en aquest nivell, apareixen els primers *kalathoi* pintats amb motius geomètrics típics de l'àrea occidental⁷, relativa abundància d'àmfores de tipus ibèric, vasos amb broc, vasos-tulipa i aríbals en forma de pera, bicònics petits amb nansa, la majoria grisos, i que no són *ceràmiques grises emporitanes*, presència de fragments de ceràmiques grises estampillades⁸, i sobretot, s'observa una massiva presència d'àmfores ebusitanes i púniques nord-africanes⁹.

Quant al moment inicial de *Tornabous Iib*, tan sols podem assenyalar que s'observa una reedificació generalitzada de les estructures existents, i en alguns indrets, aquestes reedificacions responen a estructures de nova planta, com esdevindria al barri adossat al parament intern de la muralla núm. 1. Prèviament, ja s'observava que existia en certa regularitat en la distribució de les estances, però finalment, després d'un estudi acurat dels paraments, ens hem trobat amb la sorpresa de poder individualitzar-les per unitats.

Les unitats d'habitació, queden formades així per edificis de més de 60m², dotats de dues portes d'entrada: una dona a una gran estança de tendència quadrangular, on es localitza la llar i que pot ser compartimentada per una paret, que en la majoria dels casos esdevé un simple envà, reforçat amb un sòcol quan s'adossa a les parets externes; una segona porta dona entrada a l'estança rectangular, quedant al fons d'aquesta un pas de comunicació amb la primera.

El carrer núm.3 no presenta enllosat segurament perquè s'havia reaprofitat per al nivell de *Tornabous Ila*. Ens trobem doncs que, progressivament, cada fase suposa un augment de cota del nivell d'ús, respecte a les fases anteriors, i aquest fet origina, a la vegada, que també augmenti el nivell de la rampa d'accés pel costat Oest, amb l'aggravant que a partir de *Tornabous Iib*, aquesta depassa el nivell conservat de la muralla núm. 1, cosa que ens origina el problema de saber si la muralla núm. 1 havia quedat amortitzada en aquest indret en aquesta fase; aleshores trobariem el poblat mancat d'unes defenses, en aquest sector, però que devien anar suplides per estructures més avançades, en bona part destruïdes pels terraplenaments que sofrí el sector, als anys cinquanta. No obstant, molt possiblement podrem reconèixer en el futur alguna d'aquestes estructures, com ens indica el tram de muralla o de torre que apareix al costat nord d'aquest sector, per davant de la muralla núm. 1.

Remarquem així mateix que ens resulta difícil admetre que la muralla núm. 1, continuï complint una funció defensiva, car en presentar les estances adossades al seu parament intern, i tenint en compte que la coberta d'aquestes és de palla, un incendi faria mantenir la defensa d'aquesta; és a dir, doncs que simplement es reaprofitava l'antiga muralla com a mur per adossar-hi les noves estances.

Un altre element important a tenir en compte és la gran construcció situada davant de l'"edifici singular", a l'altre costat del carrer núm. 3, i caracteritzada per les estances de planta quadrangular d'uns 16m², que configuren un total d'uns 130m². Durant molt de temps, no sabíem explicar-nos la presència d'aquestes estances que difereixen completament de les de la resta del jaciment, ja que creïem que cada una d'elles havia de ser considerada com una unitat independent¹⁰.

⁶CURA-MORERA, M.(1993) "Ceràmiques de vernís negre procedents del Moli d'Espigol al Museu Comarcal de Tàrraga", *Urtx*, 4, pp.33/50.

⁷CONDE, M.J.(1992) *Op.cit.*, nota 3.

⁸CURA-MORERA, M.(1971) "Acerca de unas cerámicas grises estampilladas en la Cataluña prerromana". *Pyrenae*, 7, pp.47/60

⁹CURA-MORERA, M; SANMARTÍ, J.(1986-89) *Op.cit.*, nota 5.

¹⁰CURA-MORERA, M.(en premsa) "Modeles de stations et structure des habitats pendant l'Age du Fer en Catalogne Centrale". *Colloque sur habitats et structures domestiques en Méditerranée occidentale durant la Protohistoire*, (Arles sur Rhone, 1989).

Ara bé, després de reconèixer les estances individualitzades complexes del barri adossat a la muralla núm. 1, comencem a creure en la hipòtesi que totes les estances quadrangulars formen una sola gran unitat, la qual ens quedaria confirmada pel gruix de les parets internes que han d'aguantar unes bigues transversals, no per suport de la teulada, sinó per mantenir un pis elevat, donant una estructura possiblement d'una gran sala, és a dir un espai comunitari. Aquest fet, junt amb la ubicació enfront de l'"edifici singular", el caràcter polivalent de cada una de les estances (unes amb llar, altres típicament magatzems i alguna amb funcions de taller de ferrer), i l'aparició d'un gran espai o plaça tancat, per darrera d'aquest edifici, ens obliga a admetre la possibilitat de pensar si tot no forma part d'un sol conjunt ampli que inclouria també la resta d'estances quadrangulars que apareixen a l'extrem oest, de manera que el petit carreró núm. 2 quedaria com un passatge intern.

TORNABOUS IIIA (EN TORN L'ANY -300)- Fig.3-

Correspon a una fase imprecisa en l'àmbit cronològic, ja que de fet, ens trobem en un moment mancat d'importacions, on les úniques i escadusseres ceràmiques importades responen a vasos àtics similars a aquells que apareixien en la fase anterior.

Tornabous IIIa es caracteritza per presentar certes reestructuracions parcials de Tornabous IIIb, sobretot en el poc espai que coneixem en l'àrea central del poblat; però, contràriament, tindriem la constatació que seria en aquesta fase quan es construeix l'anomenat "barri d'extramurs", en els sectors nord i nord-est del jaciment. La construcció d'aquest barri nou col.lapsa en certa mesura la circulació de la porta del costat nord, i deixa la gran torre quadrangular en una posició interna respecte a l'exterior del poblat.

Caldrà, doncs, esbrinar quines poden ésser les fortificacions d'aquest nou barri. En primer lloc, hem de puntualitzar que havent efectuat tres sondejos de prospecció per davant d'aquest, entre el nucli del jaciment i l'edifici de l'actual magatzem/futur museu, hem constatat l'existència d'un fossat de fins a 2,85m de profunditat respecte al nivell actual. La problemàtica que se'ns planteja, i que no podem resoldre actualment, és saber si aquest fossat és una obra expressa, i per tant artificial, o al contrari ens marcaria el perfil del turó primitiu, abans de sofrir els terraplenaments de les tasques agrícoles.

A més, hem d'assenyalar que a la capçalera de les estances núms. 153 i 152, apareixen els sòcols d'una possible torre que pertanyeria a la muralla núm.2. Aquest sòcol, construït a base de pedres irregulars, presenta un gruix considerable, 3 m; en l'interior, s'hi aprecia l'existència d'una paret transversal, prolongació del mur que separava l'estança núm.152 de la 153, a partir del qual, a la dreta el sòcol, augmenta encara 1m més de gruix. En un principi, havíem cregut que la major part d'aquesta muralla podria haver estat destruïda precisament pel reaprofitament de les pedres, fet que ens explicaria la manca de les capçaleres de la major part de les estances d'aquest barri; però avui, coneixent un xic més les tècniques constructives de les fases de Tornabous III i II, creiem que els murs laterals de les estances anaven a adossar-se a una espècie de talús d'argila groga, restes d'algun parament encofrat d'aquest material, i que dissortadament, per manca de veritables murs havia passat desapercebut quan es netejà aquest sector amb màquina.

Així doncs, interpretem que per darrera del possible fossat devia existir una muralla de tàpia, l'anomenada muralla núm.2, la qual en determinats indrets podria presentar torres amb sòcols de pedra, i per donar més consistència a aquestes, el sòcol de pedres es prolongaria, per cada costat, 3 m més.

Respecte a l'"edifici singular", hem d'assenyalar que és en aquesta fase quan es construeixen les dues cel.les quadrangulars del costat oest, tot utilitzant encara l'entrada porticada construïda en la fase anterior.

També a la fase de *Tornabous IIIa* li correspondrien les estances que per l'oest limiten amb el mur de capçalera el recinte de la gran plaça. Estances que com les del barri d'"extramurs" semblen haver perdurat tan sols al llarg d'aquesta fase i la següent, Tornabous IIb.

TORNABOUS III B (SEGLE IV A.N.E.) - Fig.4-

Correspon a l'edificació, de nova planta, d'un urbanisme que pràcticament configurarà els paràmetres que es mantindran al llarg d'uns dos cents anys. L'àmbit cronològic d'aquesta subfase s'inicià en el segle IV a.n.e. amb una aportació massiva d'importacions de ceràmiques d'estil àtic, dintre del seu segon quart, si acceptem la datació d'aquestes ceràmiques a partir de les cronologies de l'Àgora d'Atenes¹¹.

¹¹ SPARKES, B; TALCOTT, L. (1970) *The Athenian Agora XII. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries*. Princeton.

De Tornabous IIIb, en realitat en coneixem poc, si exceptuem el carrer núm. 3, que es presenta enllosat, les estances núms. 3, 6, 15 i 17, i l'anomenat "edifici singular", tot en el mateix sector. En construir Tornabous IIIb, s'efectua un important terraplenament a l'interior del poblat, que amortitzà, en bona part, l'alçada interna de la muralla núm. 1; i per tant, en augmentar el nivell de l'hàbitat es fa imprescindible la construcció d'una rampa d'accés a l'entrada de la porta oest. Rampa que queda flanquejada per la construcció de dos grans paraments.

Respecte al sector del carrer núm.3, se'ns constata que en aquest moment es construeix l'"edifici singular", que disposa d'una façana, com a mínim, de 13m (si bé, els 3m restants de l'extrem occidental de la façana foren refets en la fase de *Tornabous IIa*), reaprofitant els blocs de pedra sorrenca d'una gran construcció, d'aquesta antiga construcció també degueren reaprofitar-se els basaments de columnes que ara es col.loquen a l'entrada de l'"edifici singular".

A l'altra banda del carrer núm.3 es constaten, així mateix, els primers indicis d'edificacions d'estances quadrangulars, que també constituïren una edificació important, de la qual parlarem més endavant. Trobem, doncs, que a partir d'aquest moment es reestructura un sistema complex que sobrepassa les característiques d'un simple poblat d'aquest període.

També és en aquesta subfase quan, molt possiblement, devia tenir lloc la primera reestructuració de l'entrada nord del poblat, arrasant-ne la primitiva muralla núm.1 en aquest indret, i aixecant una gran torre quadrangular. La referida torre presenta un front de 6,5m, i se'n conserva, bàsicament, el sòcol atalussat, massís, i construït amb pedra de calarenc; per l'exterior és protegida per un talús d'argila groguenca aportada al jaciment. És a dir, una construcció excessivament compacta, que no té altra explicació que aixecar una torre de gran alçada, la qual, per altra banda, compliria unes funcions de atalaia, donades les condicions topogràfiques del jaciment¹².

No obstant, malgrat haver-se enderrocat la muralla núm.1, a uns 7m de la perpendicular de l'angle est de la torre, es manté al llarg d'uns altres 7m una porció de la muralla primitiva retallada; construcció que, sens dubte, hem de relacionar com un complement del propi sistema defensiu d'aquest sector. En la cara interna d'aquest tram conservat de la muralla núm.1 és on es constataren els nivells ceràmics antics referits en la fase de Tornabous V.

TORNABOUS IV I V (SEGLE V A.N.E.)- Fig.4-

Aquest període és poc conegut, i, de fet, ha d'incloure com a mínim dues fases. *Tornabous IV*, que correspondria a un hàbitat completament enderrocat i posteriorment terraplenat, sobre el qual s'ha construït el poblat de nova planta del segle IV a.n.e., i *Tornabous IIIb*. Dataríem aquesta fase a finals del segle V a.n.e., ja que per sota de l'enllosat del carrer núm. 3 ha aparegut un fragment de ceràmica del tipus Sant Valenti¹³; per altra banda, les ceràmiques a torn d'aquesta fase es caracteritzen per les seves pastes oxidants, que difereixen de la típica ceràmica ibèrica, la qual no apareix massivament fins a la fase posterior, perdurant encara, en aquella, alguns vasos ceràmics de cocció oxidant "no ibèrics".

En relació a aquesta fase, coneixem dos murs de pedra seca que passen per sota de l'"edifici singular", i sobretot, el sòcol construït de grans blocs de pedra sorrenca de color gris en el qual s'assenten les parets en sentit est-oest que separen les estances núms. 62 i 63, de les núms. 64 i 65. La qualitat d'aquest sòcol ens permet de creure, en l'estat present de les excavacions, que correspon a un gran edifici públic, del qual procedien les bases originàries de les columnes, i els blocs de pedra sorrenca reaprofitats, en construir la façana sobre el carrer núm.3, de l'"edifici singular" durant la fase de *Tornabous IIIb*.

També correspondria a aquesta fase l'amortització de la gran claveguera apareguda sota l'entrada del costat oest del poblat, si bé, molt possiblement, es construí en la primera fase coneguda del jaciment, és a dir *Tornabous V*, ja que la superfície de l'enllosat que la recobreix solament es troba 0,23m per damunt de l'inici de la muralla núm.1, que seria la construcció més antiga reconeguda en el jaciment, i a la base de la qual, segons ens mostrà el sondeig efectuat a l'estança núm.82, adossada al parament intern d'aquesta, aparegueren fragments de ceràmica a torn "no ibèrica", junt amb ceràmiques a mà, entre elles algun fragment amb decoracions d'acanalats.

Respecte a la cronologia d'aquesta fase, estem molt insegurs, car, estratigràficament, i si veritablement la muralla núm.1 correspongués a aquest moment, ens inclinariem a datar-la amb una cronologia de la primera meitat del segle V a.n.e., o en tot cas, a finals del segle VI a.n.e. Aleshores, la pervivència de les ceràmiques acanalades s'esdevindria fins aquest

¹²Es manté viva la tradició a Tornabous que en aquest indret havia existit un poble vell, del qual es conservava encara el campanar.

¹³MALUQUER, J.(1974) "La ceràmica de Saint Valentin en Ullastret (Gerona)". *Miscelànea Arqueològica*, 1, pp.411/437.

moment, i això, en general, no és acceptat entre els investigadors, que, com a màxim, admeten la seva continuïtat fins a principis del segle VI a.n.e.¹⁴.

Així doncs, creiem que cal fer una reflexió entorn de les cronologies acceptades tradicionalment pel món ibèric de Catalunya. El principal problema resideix en la datació de les ceràmiques d'estil àtic: en acceptar les datacions de l'Àgora d'Atenes, esdevé un postulat que les produccions més antigues aparegudes a Catalunya de vernís negre, amb palmetes impreses i sanefes d'oves i fons externs pintats en cercles, s'han de datar de finals del segle V a.n.e., quan, com hem exposat anteriorment en referència a *Tornabous IIIb*, aquestes produccions no deuen aparèixer, majoritàriament, fins a mitjans del segle IV. Així, els poblats que es desenvolupen en el període de l'ibèric ple, tindrien l'origen al llarg del segle IV a.n.e., mentre que l'anomenat període ibèric antic finalitzaria entorn de l'any -400, havent desenvolupat un urbanisme complex i, fins hi tot, tècnicament superior, al qual es sobreposa.

2. HIPÒTESI-PROPOSTA D'ESTUDI

Així doncs, a partir de les constatacions arqueològiques que hem exposat, podem intentar refer les condicions de vida en els diferents períodes del jaciment, és a dir intentar esbrinar la seva història, elaborant uns models interpretatius que permetin encaixar d'una manera coherent, no tan sols els registres arqueològics de la cultura material apareguda, sinó també altres aspectes complementaris com serien les condicions territorials, el bagatge d'informacions recollides en altres jaciments, i sobretot les referències transmeses pels texts històrics.

A manera d'introducció, hem d'aclarir, en primer terme, que per nosaltres l'arqueòleg és un historiador que partint de la recuperació i estudi dels elements d'una cultura material, intenta refer la història i el comportament de l'home. Som per tant conscients que altres col·legues poden adoptar altres criteris i objectius en les seves investigacions, ja que resulta evident i per tant absurd d'amagar, que en l'actualitat els criteris històrico-culturals no estan de moda, i fins a cert punt són bescantats en nom d'un pretès "mètode científic".

Amb tot, no hem d'oblidar que el subjecte de la nostra investigació es l'home, i, precisament, per ser ell el protagonista, difícilment entra en els paràmetres

científics: les seves obres, els seus moviments, els processos d'agrupació o les transformacions polítiques i culturals queden sotmeses a elevats graus de variabilitat com a conseqüència d'una capacitat de decisió intel·lectual, sigui individual o col·lectiva. Per exemple, disposem d'un munt de testimonis a través de tota la història, en els quals una cultura material no és específica d'un determinat grup, sinó que arriba a englobar grups humans diversos; sabem que un canvi cultural tant es pot originar a partir d'un procés d'acceptació voluntària d'aculturació, com per una imposició violenta; o veiem com un grup dominador que ha modificat el status social o polític del grup dominat, arriba a assimilar la cultura material dels dominats; o com en una zona on es parla una llengua, els únics testimonis escrits ho són en una altra llengua diferent.

Per tant, hem de ser molt conscients que treballem amb pocs elements, i per tant hi haurà aspectes que difícilment mai podrem apreciar, havent d'admetre l'agnosticisme com una part fonamental del nostre mètode. L'arqueologia té les seves pròpies limitacions, ja que sabem que l'essencial està perdut (la ratio dels subjectes), i que tots els nostres esforços es redueixen a l'intent d'una recerca mitjançant les excavacions, de trobar un indici miraculosament preservat, la clau que ens clarificarà el passat; per tant, fins a aconseguir aquest indici, *res no és segur i tota interpretació és possible*.

Per això mateix, també hem de ser summament crítics en l'acceptació d'aquelles hipòtesis anteriorment admeses, i que constitueixen el nostre bagatge intel·lectual sobre un tema objecte d'investigació, i per tant, cal, defugint, a priori, tot recolzament en el prestigi de tal o tal investigador com a garantia absoluta, més tenint en compte que, malgrat reconèixer a alguns investigadors una gran capacitat de síntesi, aquestes síntesis havien estat elaborades desconeixent gran quantitat d'informació de la qual avui disposem. És a dir, no acceptar allò que alguns anomenen l'economia d'hipòtesis, com a falsa via d'investigació, que té com a exponent inflar amb les petites aportacions personals tot el llegat bibliogràfic, amb l'agravament i la pèrdua de temps que, per justificar aquella aportació personal, representa la còpia i reproducció, una i altra vegada, de tot el llegat.

Cal, doncs, reprendre una nova actitud, en la nostra microespecialitat, partint com a base de les dades obtingudes en les nostres excavacions arqueològiques, però conscients de les seves limitacions;

¹⁴Aquesta datació pot ésser vàlida en relació a aquelles zones on l'anomenat procés d'iberització ha implicat l'adopció massiva de ceràmiques obrades a torn; però també hem de tenir present que a les zones septentrionals de Catalunya, on el procés d'iberització no es produeix fins els inicis de la romanització, la tradició de les ceràmiques del Bronze Final perdura fins a aquesta època.

interrelacionar-les amb les peculiaritats de l'espai territorial i la crítica al bagatge intel·lectual, per, finalment, confrontar-les amb els textos històrics, adequant uns models, en els quals tots aquests elements ens permetin, com les peces d'un complicat puzzle, entreveure una possibilitat d'interpretació històrica, la qual solament adquirirà solera si, a partir de noves excavacions arqueològiques, es reproduïx el model, sempre, ben segur, adequant-li modificacions correctores dins dels marges de variabilitat. A més, tampoc no hi ha cap inconvenient d'arribar a acceptar que el plantejament de la hipòtesi que presentem a continuació esdevingui fals; però, com a mínim, que sigui motiu de debat i de reflexió, dos aspectes que, malauradament, no semblen, en l'actualitat, tenir vigència, ni desenvolupar-se.

Per tant, volem orientar la segona part de la nostra ponència a replantejar alguns problemes que els, fins ara, lleus indicis arqueològics obtinguts de les excavacions del Moli d'Espigol, vénen a suscitar-nos. És cert que aquests indicis hauran de refermar-se amb futurs estudis acurats; però és evident que per obtenir resultats cal temps i possibilitats, trobant-nos en l'actualitat mancats d'aquests darrers factors; i per altra banda, no podem renunciar als plantejaments de la nostra formació universitària.

El que volem, doncs, és suscitar el debat i la reflexió, a partir de l'enumeració de noves hipòtesis.

El poblat de Moli d'Espigol ofereix, com hem vist, unes estructures urbanístiques complexes, fins ara desconegudes en la resta de jaciments coneguts a les comarques centre-occidentals de Catalunya. Per tant, ens trobem davant:

2.1. PROBLEMES ENTORN DE LA UBICACIÓ I EL TERRITORI

Les condicions geogràfiques del territori en el qual queda immersa, en el seu extrem oriental, la plana de l'Urgell, és essencialment obert a la vall de l'Ebre; gaudeix, per tant, de totes les vies de relació que de nord a sud, i viceversa, travessen aquest eix, des dels

Pirineus fins al sistema Ibèric, on, mitjançant els seus passos, s'accedeix al sud de França i a la zona oriental de la Meseta¹⁵. Per tant, una vegada més hem de constatar que ens trobem davant de la diferenciació entre les comarques occidentals, i les del litoral.

Podríem exposar les condicions topogràfiques i els recursos necessaris per desenvolupar la vida del jaciment, tals com la presència de l'aigua, la pedra, i la disponibilitat de fusta, però aquests plantejaments esdevenen en el present treball marginals, si bé no per això menys importants. En segon lloc, podríem replantejar-nos, una vegada més, les possibilitats admeses entorn de l'agricultura, però creiem que sobre aquesta qüestió la investigació actual l'ha sobrevalorat, partint del científisme proporcionat per les anàlisis de granes localitzades a l'interior de vasos d'emmagatzematge, o troballes esporàdiques en cert racons, o bé disseminades a l'interior dels habitatges¹⁶. Amb tot, resulta evident que actualment hi ha una progressió dels estudis carpològics, palinològics, etc., estudis que, evidentment, vénen a confirmar-nos que a l'entorn de tot nucli poblacional, existeixen camps de conreu; però no es valora, en la nostra opinió, els amplis recursos del vast territori que, com el cas de l'Urgell, s'estendria més enllà d'aquests pròxims camps de conreu.

Aquest, tenint en compte les informacions etnogràfiques, és un territori tradicionalment destinat a les pastures d'hivern, i, adjacent al costat nord del jaciment, passa una antiga carrerada del camí de Santa Maria¹⁷. Per tant, fins al present es valora, quasi exclusivament, l'impacte agrícola del món pre-romà i se n'extrapola la idea que els excedents agraris arribaven a exportar-se massivament des de les comarques de l'interior, a territoris d'ultramar¹⁸. Però què sabem de la ramaderia, de la qual trobem una manca absoluta d'estudis, referències i informacions?

També, però, ens queda un altre punt: veritablement, quin és el factor d'unió i cohesió d'aquests zones occidentals? Els lligams, principalment econòmics, més fàcilment constatables, són aquells definits per la ramaderia, estretament lligada amb les necessitats imposades per la transhumància¹⁹.

¹⁵Aquest fet, semblen també corroborar-nos-ho les fonts històriques, ja que durant els episodis de les lluites emmarcades en la II Guerra Púnica i les revoltes indígenes posteriors, podem veure el cabdill ilergeta Indibil encapçalant, ara una host de 7.000 Suesetans (TITUS LIVI 25.34.6.), ara forces Celtiberes (TITUS LIVI 28.24.4.). També a FATÁS, G. (1987) "Apunts sobre els ilergets illurs terres occidentals". *Fonaments*, 6, p. 18, s'apunten aquestes apreciacions.

¹⁶ALONSO, N. (1992) *Paleoeconomia i paleoecologia a la Plana occidental catalana durant la protohistòria. Aportacions de l'arqueobotànica (Lavors i fruits)*. Tesi de Llicenciatura inèdita, Universitat de Lleida. Lleida.

¹⁷MARTÍ, E. (1916) *Estadística de las vías pecuarias de la Provincia de Lérida*. Lleida, p. 50.

¹⁸GRACIA, F. (1986) *Las influencias mediterráneas y el momento de plena formación de la cultura ibérica en Cataluña (Las cerámicas áticas y de barniz negro del poblado ibérico del Moli d'Espigol - Tornabous-Urgell)*. Resum Tesi doctoral inèdita, Barcelona, U.B., pp. 48/49

¹⁹Dispossem, per a la zona del Baix Aragó, d'informació sobre xarxes de carrerades que unien aquest zona, amb les pastures d'hivern meridionals catalanes (nota 33); també estan documentades aquelles establertes entre l'àrea del Pirineu Aragonés i la Depressió occidental catalana (cf. *infra*).

Reivindiquem, doncs, la necessitat d'aprofundir, com a nova via d'investigació per a les societats pre-romanes de la zona occidental de Catalunya, la ramaderia, comprnent tots els seus aspectes.

La nostra hipòtesi de treball per a l'estudi de les societats pre-romanes a la Catalunya interior, s'orienta cap a la definició d'un sistema basat en una economia ramadera pastoral, que tindria en la transhumància el seu màxim exponent.

En l'actualitat, els estudis sobre ramaderia i transhumància a l'antiguitat a les nostres terres, són pràcticament nuls (per preeminència del bagatge dels estudis prehistòrics en la concepció del procés de neolitització, que prima els testimonis agrícoles, a causa de la novetat que representen en l'economia i de la seva varietat, enfront de la limitació d'espècies domèstiques), així com els reculls etnogràfics o treballs de síntesi de caire geogràfic, ja que estem parlant d'un sistema completament desaparegut avui dia. Tanmateix, aquests no són pas negligits a amples zones de l'Europa meridional-mediterrània, on la investigació sobre l'economia transhumant a l'antiguitat abasta un gran ventall cronològic, des del neolític fins a època romana, amb resultats sorprenents²⁰. Així doncs, ens trobem davant d'uns estudis mancats de tradició al nostre País, encara que històricament, la tradició ramadera-transhumant no sigui aliena al món agrari català, sobretot al món interior.

El nostre principal objectiu és la proposta d'una hipòtesi de treball basada en un estudi interdisciplinari, que ens en pugui aportar les proves. Aquesta es trobaria fonamentada en 5 àmbits -Fig.5-

Àmbit paleoambiental-geomorfològic

Disposem de poca informació pel que fa a aquest àmbit, a causa de la manca d'estudis realitzats. Els fins ara publicats, pràcticament es limiten al conjunt de

Punta Farisa (Fraga)²¹, i ens mostra l'existència a la zona del baix Cinca d'una vegetació similar a l'actual. És a dir, que el paisatge en el I mil·lenari a.n.e., és similar a l'actual, i per tant, podríem suposar que les condicions de l'Urgell no devien diferir gaire de les exposades. Les anàlisis de l'evolució geomorfològica també són pràcticament inexistents. Podríem, però, referir-nos al treball de J.L. Peña, que tractà dits processos, més centrats a l'àrea de l'Ebre-Segre-Cinca, en els quals identificava unes modificacions erosives produïdes, molt possiblement, per una deforestació aguditzada durant l'Holocè, i que ell situava en un període ampli que abastaria des del Bronze Final fins a l'època ibèrica.

Com podem veure, la manca d'estudis d'aquest tipus a l'àrea de l'Urgell és força palesa, però no obstant, i mentre esperem nous resultats en aquest sentit, no hauríem d'oblidar referències tals com la del geògraf P. Defontaines²².

Àmbit etnogràfic

Consistiria en el recull de la tradició ramadera-transhumant indígena, pròpia de la nostra zona d'estudi, que reflecteixi tots els seus aspectes i totes les seves significacions tradicionals (ecològiques, econòmiques, etc.).

Gràcies als estudis, ja antics, de Vilà i Valentí, i de Violant i Simorra²³, podem disposar, avui dia, d'una documentació força acurada sobre aquest tema. Actualment, la transhumància només es practica d'una manera residual a terres catalanes. La proliferació del conreu intensiu, que progressivament ha anat guanyant preeminència a costa de les zones de pastura -tant d'estiu com d'hivern, essent, però, aquestes últimes les més afectades-, la creació de grans nuclis de poblament que han estimulat aquest fet, l'establiment massiva del bestiar, i el desenvolupament dels mitjans

²⁰Grècia i Balcans: DOORN, P.K.; SEBASTIAAN, L. (1990) "Transhumance in Aetolia, Central Greece: mountain economy caught between storage and mobility". *Rivista di Studi Liguri*, 56(1-4), pp.81/97; NANDRIS, J. (1990) "The Balkan dimension of Highland zone in pastoralism". *Rivista di Studi Liguri*, 56(1-4), pp.99/107; HODKINSON, S. (1990) "Politics as determinant of pastoralism: the case of Southern Greece, ca. 800-300 B.C.". *Rivista di Studi Liguri*, 56(1-4), pp.139/163. Itàlia: BARKER, G. (1990) "Archaeological survey and ethnoarchaeology in the Cicolano Mountains, Central Italy. Preliminary results". *Rivista di Studi Liguri*, 56(1-4), pp.109/121; PASQUINUCCI, M. (1990) "Aspetti dell'allevamento transumante nell'Italia centro-meridionale fra l'età arcaica e il medioevo. Il caso della Sabina". *Rivista di Studi Liguri*, 56(1-4), pp.165/177; DE BENEDETTIS, G. (1990) "Note sull'uso del territorio in un'area del Sannio interno nel periodo preromano". *Rivista di Studi Liguri*, 56(1-4), pp.179/191.

²¹BURJACHS, F. (1993) "Anàlisi paleopalinoalògica del jaciment arqueològic de la Cova Farisa". *Estudios de la Antigüedad*, 6-7, p.43; ROS, M.T. (1993) "Análisis antracológico del yacimiento del Bronce Medio de Punta Farisa (Fraga, Huesca)". *Estudios de la Antigüedad*, 6-7, pp.46/47.

²²DEFONTAINES, P. (1960) "Introduction à une géographie humaine de la Catalogne". *Méditerranée*, 1: "la grande dépression fermée de l'Ebre moyen qui borde l'occident catalan est une sorte de plaine pannonique de l'ibérie, elle borde des steppes arides à croûtes salines et à pauvres végétations d'arborescences; telle était la plaine de Lleida avant les irrigations, tels sont encore les Monegros où, dit-on, il est plus facile de faire le ciment avec le vin qu'avec l'eau".

²³VILÀ I VALENTÍ, J. (1950) "Una encuesta sobre la trashumancia en Cataluña". *Pirineos*, 17-18, pp.405/445; VIOLANT I SIMORRA, R. (1948) "Notas de entografía pastoril pirenaica. - La trashumancia". *Pirineos*, 8, pp.271/289.

sector els camins transhumants semblen més concentrats i extensos, seguint només una direcció NORD-SUD³⁰. Té, pràcticament, un caire interior, i rep també aportacions de la zona alta-mitjana aragonesa, a la qual el lliguen les pastures d'hivern en alguns casos³¹.

c)- Sector Meridional- Bàsicament, abastaria, pel que fa a l'àrea de pastures d'estiu, els PORTS DE BECEIT, i les Terres Altes del MAESTRAT, essent les respectives d'hivern a l'àrea que s'estén al voltant de la conca baixa del riu Ebre³². Sector aquest també de contacte amb d'altres zones peninsulars, ara com el País Valencià centre-septentrional i el Baix Aragó, que comparteixen pastures³³. És, doncs, l'únic sector extrapirinenc dels tres que conformen la Catalunya transhumant.

Tenim ara ja definides, d'una manera ràpida, les àrees catalanes allà on la transhumància ha tingut un pes important. No són, com es podria pensar a primer cop d'ull, àrees tancades i autoexcloents. Poden contactar entre elles i fer transhumar els ramats de les pastures d'un sector a les d'un altre previ acord entre propietari del bestiar i l'arrendatari del past.

Hem de tenir en compte també que no tota la transhumància es desenvolupa de la mateixa manera, i que a la nostra àrea d'estudi existeix una dualitat. Un tipus de transhumància dit complet o doble³⁴, la més freqüent i la que respon amb més exactitud a la idea que tenim del mot transhumància: desplaçament de pastures d'hivern a pastures d'estiu i viceversa, normalment viatjant llargues distàncies, i amb gran quantitat de bestiar. En canvi, en l'actualitat es tendeix a practicar un tipus de transhumància basada en l'aprofitament del past hivernal proper, i l'estabulació del bestiar, a causa de la progressiva desaparició dels grans ramats, que queden reduïts a les àrees d'ambient pirinenc. Aquest tipus rep el nom de parcial o mixta.

Dins de l'anterior definició sectorial, els camins jugaven una part molt important. Les rutes no es trien

perquè sí. Com tot, tenen la seva lògica i el seu raonament que haurem de cercar en funció del bestiar. Les carrerades busquen la comoditat del bestiar, que la ruta triada sigui la més propícia per a satisfer les necessitats del ramat. Això significa que el camí ramader serà, fonamentalment, la ruta que proporcioni past i llocs per abeurar. La funcionalitat és, doncs, clara; són camins de pastura i no pas per fer via. Al llarg del camí es troben zones on aquest es fa més ample, i permet el descans dels animals, essent moltes vegades punt de trobada i reunió d'altres ramats. Una altra qüestió influent en la disposició de les carrerades és la necessitat o obligació d'aparar-se de les zones de conreu a fi i efecte que els animals no les puguin danyar; per això es trien àrees aturonades o de carena³⁵. Tanmateix, aquest sentit estàtic de la carrerada, embotida en el mateix camí i poc més, suposem que no deuria ser així a l'antiguitat, quan els conreus no eren dominadors, ni s'estenien arreu; en aquells moments, el camí no havia de ser una via pròpiament dita, sinó una ruta entesa com a trams a recórrer entre dos punts, un de sortida al matí i un d'arribada cap al vespre, els quals sí que devien ser ja més o menys prefixats, oscil·lant llavors la ruta per aquells llocs que el pastor cregués convenient.

L'ús d'aquests camins i rutes s'esdevé a partir del canvi estacional, tot mobilitzant el bestiar a la recerca de noves pastures. La marxa estival començaria cap a l'abril (amb els ramats ja més nombrosos a causa de la cria hivernal), arribant als anomenats 'baixants' (o muntanyes d'alçada menor que precedeixen a les autèntiques pastures d'alçada) més o menys el 3 de maig (diada de la Santa Creu), o el 8 del mateix mes (dia de Sant Miquel). Amb tot, romandran encara un parell de mesos més, aprofitant past de les muntanyes menors (anomenades 'baixants'), i el boscatge proper a les viles d'alçada. Posteriorment s'efectua la barreja dels ramats, i aquests es desplacen definitivament a les Terres Altes, on pasturaran tot l'estiu. Dos fets

³⁰VILÀ i VALENTÍ, J. (1973) *Op. cit.*, pp.88/89 -nota 27-. Amb tot, aquest sector contacta amb les rutes de les pastures hivernals tarragonines a partir del pre-Piineu, RIU i RIU, M. (1952) "Transhumància de la Vall de Llord a les comarques centrals de Catalunya". *Actas y comunicaciones de la I asamblea intercomarcal de investigadores del Penedès y Conca d'Odena*. Igualada, pp.152/153, on es detallen, pas a pas, algunes de les rutes de pujada i de baixada.

³¹VIOLANT i SIMORRA, R. (1948) *Op.cit.*, p.273 -nota 23-.

³²VILÀ i VALENTÍ, J. (1950) *Op.cit.*, p.417 -nota 23-.

³³OTEGUI, R. (1985-86) "Ir a extremar: Algunas prácticas de trashumancia y pastoreo en la comarca del Maestrazgo turolense". *Kalathos*, 5-6, pp.355/357, per al Baix Aragó; per a Castelló. OBIOL, E.M. (1989) *La ganadería en el norte del País Valenciano*. Castelló, p.240 pel que fa a les àrees de pastura coincidents, i pp.254/255 pels respectius camins.

³⁴VILÀ i VALENTÍ, J. (1950) *Op.cit.*, p.419 -nota 23-.

³⁵*Idem* p.420 -nota 23-.

³⁶LLOBET, S.; VILÀ i VALENTÍ, J. (1949-52) "La trashumancia en Cataluña". *Comptes rendus du XVIè congrès international de géographie*. Vol.III, Lisboa, pp.40/1.

importants, però, marquen aquesta operació; un primer és la tosa o esquilada, que es devia dur a terme durant aquesta època primaveral, amb tota la problemàtica que comporta, tant a nivell social -ja que tradicionalment sempre són colles vingudes d'altres zones (mai el pastor mateix!), i especialitzades només en aquest tipus de feina, les que la realitzen-, com a nivell econòmic -pel que fa a la llana, la seva manipulació i filatura, etc.-³⁷. El segon punt a tenir en compte és el fet que, en aquests moments, es marca el bestiar, abans de marxar i ésser barrejat amb d'altres ramats³⁸ a resultes dels possibles conllocs que s'hagin establert entre propietaris³⁹, o d'una manera definitiva en assolir les pastures d'estiu.

La segona marxa anual es produeix, d'una manera tradicional, a partir del 29 de setembre (dia de l'arcàngel Sant Miquel), cap a les pastures on el bestiar romandrà durant l'hivern. Amb tot, els ramats encara aprofiten els pasts pirinecs, sobretot a la zona oriental (majoritàriament a territori aragonès), fins a l'u de novembre (festivitat de Tots Sants). És en aquests moments que tenen lloc les famoses fires ramaderes, durant la baixada⁴⁰, un cop feta la tria del bestiar barrejat a la muntanya durant l'estiu. De fet, les fires juguen també un paper importantíssim per a la transhumància i per a les relacions entre Terres Altes i Baixes, ja que són lloc de contacte i d'intercanvi. A part de la venda o compra del bestiar, s'hi estableixen contactes entre propietaris per a definir conllocs o arrendaments de pastures -tant d'estiu com d'hivern, contractar els serveis de pastors, o de les colles d'esquilada per a la propera temporada, així com la venda dels subproductes agraris produïts pel bestiar durant la seva estada a les pastures de muntanya⁴¹. Aquestes trobades es realitzen a l'abric d'un nucli de

poblament, però en una àrea ampla, de descampat, allà on el bestiar pugui ser ajuntat i exposat.

Però veritablement, a qui pertanyen els ramats? Quin és el seu lloc d'origen? Aquestes preguntes no tenen una resposta fixa, ja que els ramats i el bestiar pertanyen als amos ramaders que tant poden ser de les Terres Altes com de les Terres Baixes. El que sí que s'ha donat al llarg de la història de la transhumància, són tendències majoritàries de concentració de propietaris en alguna de les dues zones. Amb tot, aquest fet no ha estat mai estàtic, i el focus de "propietat" ha anat variant considerablement, tot succeint-se, al llarg dels temps, de Terres Altes a Baixes o viceversa⁴². El pastor és, doncs, l'únic element humà mòbil en tota aquesta problemàtica. Ell s'encarrega de conduir els ramats, vigilar-los i, a més, conviu amb ells. De fet, el pastor és un semi-nòmada que, en l'actualitat, la societat contempla com un individu solitari i marginal, un xic menystingut. Però el seu mode de vida particular, denota una riquesa i un bagatge cultural molt fort, lligat a les tradicions i a una manera d'entendre la vida, que s'ha perdut en els nostres temps.

L'organització dels pastors és força peculiar pel que fa al moviment transhumant, sobretot en els seus aspectes social -entre el grup de pastors que duen a terme, sistema d'habitatge, utilitat i costums-⁴³, essent una constant el fet de només ser ells els únics que es desplacen, mai la família. No obstant això, hem de tenir en compte que no sempre la transhumància s'havia desenvolupat de la manera en què la coneixem ara; a principis de segle, a certs llocs d'Europa, encara es practicava una espècie de barreja entre nomadisme-transhumància que implicava (a més del del bestiar) un desplaçament poblacional⁴⁴.

³⁷VILÀ i VALENTÍ, J. (1950) *Op. cit.* p. 426 -nota 23-, per a una anàlisi més detallada d'aquestes operacions. Tanmateix no hauriem d'oblidar que el moviment d'aquestes colles significa també un desplaçament estacional de població.

³⁸Per al procés de marcatge, somerament, VIOLANT i SIMORRA, R. (1948) *Op. cit.* p. 274 -nota 23-, i també, RIU i RIU, M. (1952) *Op. cit.* p. 160 -nota 30-. Tanmateix és força útil de consultar un extens estudi dedicat exclusivament a aquest fet, les tradicions decoratives de les marques estampades damunt del bestiar, la seva significació i origen a VIOLANT i SIMORRA, R. (1981) *Obra oberta*, 4, Barcelona, pp. 283/376.

³⁹Per a una definició exacte del conlloc, VIOLANT i SIMORRA, R. (1948) *Op. cit.* pp. 271/272 -nota 23-.

⁴⁰Val a dir que també es realitzen fires ramaderes durant el temps de pujada del bestiar a les pastures d'estiu, com ara la de Verdú. Tanmateix també hem de tornar a advertir que ens referim ja, en l'actualitat a un món residual, en progressiva decadència, i que molts dels fets exposats han perdut bona part de la seva importància i raó de ser, havent desaparegut totalment alguns d'ells.

⁴¹VILÀ i VALENTÍ, J. (1950) *Op. cit.*, p. 428 -nota 23-.

⁴²Per exemple, sembla que durant l'època medieval i també l'edat moderna es tendeix a una major concentració de la propietat a les Terres Baixes, invertint-se aquesta situació posteriorment, donant pas a un predomini de les Terres Altes i dels propietaris pre-pirinecs i pirinecs; LLOBET, S.; VILÀ i VALENTÍ, J. (1949-52) *Op. cit.*, pp. 37/39 -nota 36-, i VILÀ i VALENTÍ, J. (1950) *Op. cit.*, pp. 415/416 -nota 23-.

⁴³Per a una visió força completa de tots aquests aspectes, *Idem*, pp. 420/426 -nota 23-.

⁴⁴BLANCHARD, R. (1925) "Assaig de la geografia humana de la muntanya". *Bulleti del centre excursionista de Catalunya*, 35, pp. 22/6, on es donen varis exemples, ja residuals, però encara actius, de l'Europa d'aquell temps. Tampoc hauriem d'oblidar l'existència, caminant paral·lelament a la transhumància, del NOMADISME, com a model agrari-ramader; aquest implica un moviment poblacional a nivell de família, grup ample o clan, acompanyant als ramats en la seva recerca de pastures, en un trajecte que pot ser curt o llarg (inclús superant els 100km.). De vegades, això implicava que un mateix grup tingues dues residències diferents, com a conseqüència del desplaçament estacional.

Àmbit etnoarqueològic

Es tracta d'un àmbit encara per definir, a partir dels coneixements que ens aporti el recull etnogràfic, els estudis sobre l'evolució del paisatge, complementats amb les referències històriques. D'aquest àmbit es desenvoluparà l'elaboració de models, que els estudis arqueològics s'encarregaran de confirmar o desmentir.

Dins d'aquest apartat, jugaria un paper molt important el recull de notícies i estudis sobre societats actuals, amb models econòmics ramaders, a partir del qual es podran establir contrastacions. Només volem citar, com a exemple, i que dona peu a una reflexió sobre la relativitat de les evidències arqueològiques, l'estudi de P. Parkes sobre les poblacions no-islàmiques de l'àrea de l'Hindu Kush⁴⁵, les quals, emminentment ramaderes-transhumants, mantenen una dualitat econòmica associada a la diferenciació sexual. Mentre que els homes passen la major part de l'any fora del poblats base, acompanyant els animals en les pastures d'estiu, les dones romanen als poblats situats a l'àrea de pastures d'hivern on practiquen una economia de subsistència agrícola i duent a terme activitats artesanals derivades del bestiar (teixits, catifes, etc.); però essent la veritable font de riquesa, excedent i prestigi social, el manteniment dels ramats. Arqueològicament, la conclusió que sobre l'economia de l'assentament obtindríem, seria la d'un sistema eminentment agrícola, mentre que la realitat actual ens demostra que el predomini seria francament ramader.

Àmbit històric

Ens el proporcionen les referències recollides en els texts clàssics, car l'epigrafia encara no ha reportat testimonis significatius al respecte.

Ja es troben cites i referències a la transhumància en els texts dels autors clàssics, però, dissortadament per a nosaltres, només en relació a la Península Itàlica⁴⁶.

Amb tot, cal primer fer una advertència. Malgrat que els texts clàssics solament fan referència al protagonisme del banyol guanyador, i les mencions al contrari són simples referències anecdòtiques, és evident que aquestes han de reinterpretar-se, i en principi hem d'acceptar-les com a verídiques, i no rebutjar-les amb la fàcil excusa que tal o tal autor s'equivoca reiteradament. Amb això no volem dir que aquestes referències siguin una prova inqüestionable de l'existència indubtable d'una economia ramadera-transhumant reflectida en les fonts, per part d'aquests pobles; només oferim la possibilitat de fer un exercici reinterpretatiu d'aquestes mencions, a les quals de ben segur ningú no havia prestat atenció.

Principalment, l'autor del qual podem extreure més informació per a la nostra àrea d'estudi és TITUS LIVI. Així, la primera menció, de la qual també ens parla POLIBI⁴⁷, fa referència al botí obtingut a l'*oppidum* de Cissa, després de la batalla del -218, qualificant-lo de pobre, en contraposició a l'obtingut en el campament cartaginès d'Hannó⁴⁸. Per altra part, és remarcable la sorpresa dels romans, en haver de reprendre la lluita contra les poblacions indígenes durant l'hivern del -218/-217, davant la sublevació d'aquests, a instàncies d'Hasdrúbal Barca, contra els romans, un cop ja havien rebut hostatges, i la seva submissió durant l'estiu⁴⁹. Una altre referència curiosa, i potser la més directa, és la recollida durant la Revolta llergeta del -206, quan P. Corneli Escipiò (africà), en intentar atreure els rebels a una posició desfavorable per al combat, utilitza un parany, consistent a escampar ramats de bestiar per la zona, ja que Escipiò coneix aquests pobles, i sap que no deixaran passar l'oportunitat d'emparar-se'n⁵⁰, a causa de la importància que tenen aquests en la vida dels indígenes.

Què ens indiquen aquestes mencions? La nostra interpretació vindria guiada per la hipòtesi d'una economia ramadera-transhumant duta a terme per aquests pobles indígenes de l'interior. L'any -218 representa un any de sorpreses per als romans, que per primera vegada entren en contacte amb les poblacions nadiues; la primera és el pobre botí de Cissa, un *oppidum* amb certa importància i que hauria

⁴⁵PARKES, P. (1987) "Livestock symbolism and pastoral ideology among the Kafirs of the Hindu Kush". *Man (N.S.)*, 22(4), pp.637/660.

⁴⁶TITUS LIVI 22.14.8., SILI ITÀLIC 7.365-6, i VARRÒ, 2.9ss. També algunes de les poblacions pre-romanes itàliques sembla ser que tindrien un important component transhumant, en base al qual, probablement, haurien organitzat la seva expansió territorial; SALMON, E.T. (1967) *Samnium and the samnites*. Cambridge, pp.67/9.

⁴⁷POLIBI 3.76.3.

⁴⁸TITUS LIVI 21.60.5/9.

⁴⁹*Idem* 21.61.5/11., cas dels llergetes, l'*oppidum* ausetà d'Amusic, i els Lacetans.

⁵⁰*Idem* 28.33.2/3.

d'haver reportat, potser, més beneficis; i l'altra, el fet d'haver de continuar campanya durant l'hivern, que resulta ser el moment més conflictiu. Si tenim present que, tradicionalment, la guerra a l'antiguitat es feia sobretot, durant el mesos de primavera-estiu, a Hispània, els romans es troben amb el cas invers, ja que l'època de major virulència resulta ser l'hivern, quan a l'estiu ja s'havia fet campanya i s'havia sotmès les poblacions indígenes⁵¹. Aquest fet tindria una explicació versemblant si considerem els períodes transhumants, ja que durant l'estiu, part important de la població s'hauria desplaçat a les zones de Terres Altes-Pastures d'Estiu conduint els ramats, amb la qual cosa els romans no trobaren gaire resistència a la submissió d'aquestes poblacions, essent a més poca la quantitat de botí de l'*oppidum*, pel fet a que la veritable riquesa no era al nucli en aquells moments. En canvi, en arribar el període hivernal, i havent marxat els romans a hivernar a Empúries i Tarragona, les poblacions natives es rebel·len, a causa de la nova força de combat que representa el contingent de població que, baixant de les pastures d'Estiu, torna a la zona base de pastures d'Hivern, completant el cicle transhumant com cada any. El cap cartaginès Hasdrúbal, coneixedor de les costums i tarannà dels indígenes, només s'aprofitaria de la situació per a hostigar els romans.

Pel que fa a la menció del parany d'Escipió, sembla clar que es tracta de poblacions eminentment ramaderes, ja que uns agricultors, ni haurien prestat atenció al bestiar, ni haurien corregut a emparar-se'n.

Àmbit arqueològic

Aquest punt posaria de manifest la veracitat de les hipòtesis formulades a través de l'estudi dels àmbits anteriors, aportant la informació necessària per a la contrastació o refutació. En l'actualitat, la documentació arqueològica és força parcial en aquesta àrea d'estudi, ja que només disposem d'uns quants jaciments importants d'època pre-romana en curs d'excavació o ja excavats en època antiga, i no existeixen projectes ni programes d'investigació que cobreixin amples zones de territori o que estudiïn aquesta àrea d'una manera conjunta i global.

Els estudis futurs, haurien de prestar més atenció a qualsevol aspecte, tant a l'interior del jaciment com a l'exterior, pel que fa a les excavacions, i intentar reconèixer restes estructurals (existència de coberts, zones d'estabulació, d'abeurament, complexos pseudo-industrials relacionats amb l'esquilada o l'adequació de la llana, etc.), així com materials (eines i estris ramaders, etc.) d'activitats relacionades amb les pràctiques ramaderes, i que fins ara no s'han tingut en consideració i que molt possiblement hagin existit. Per altra banda, una part important de la investigació s'hauria d'enfocar en la delimitació, seguiment i prospecció de les carrerades, intentar definir els punts de control i d'aturada de les rutes, ja que actualment no coneixem l'evolució de les rutes ramaderes amb suficient seguretat, malgrat tenir una idea aproximada de quina era la seva realitat i repercussió en època medieval. Amb tot, la distribució sobre el mapa dels assentaments coneguts fins al moment, en dona una idea força aproximada. Curiosament, aquests, es situen sobre els camins ramaders més tradicionals, concentrant-se, sobretot a la zona de Terres Baixes-Pastures d'Hivern, i mantenint una projecció sobre les carrerades en direcció NE i S -Fig.6-. Tampoc s'hauria de negligir l'obtenció de mostres per a l'estudi de llavors i de fauna, indicadors relatius de les pautes econòmiques i de la vida dels jaciments⁵².

També la investigació hauria de tenir en compte l'existència d'establiments, d'un marcat caràcter passatger/estacional, de poca entitat arqueològica⁵³, localitzats a les zones definides com de Pastures d'Estiu.

2.2. PROBLEMES D'INTERPRETACIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA

Podem deixar de banda, no tan sols perquè no és tema d'aquest Seminari, sinó perquè ben poca cosa en coneixem, la fase de *Tornabous I*, és a dir, els indicis més recents del jaciment, imbricats en el procés de romanització que es dona en el període ibèric tardà.

Tampoc ací creiem, per manca de dades arqueològiques generalitzades, plantejar-nos, en principi, els anomenats períodes de *Tornabous IV* i *V*, corresponents al període ibèric antic, si abans no

⁵¹També val a remarcar la sorpresa dels romans en conèixer la rebel·lió dels llergetes, ja que aquests els havien entregat hostatges: *Idem* 21,61.5.

⁵²Ja alguns estudis faunístics, comencen a considerar tímidament, la possibilitat d'un sistema ramader transhumant, situable a zones de ponent, a jaciments concrets: e.g. MIRÓ, J.M. (1989) "Estudi de la fauna" dins de GALLART, J.; JUNYENT, E. *Un nou tall estratigràfic a la Pedrera, Vallfogona de Balaguer, Termens, La Noguera, Lleida*, p. 91.

⁵³FATÁS, G. (1990) "Para un estudio del Pirineo prerromano". *8è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, p.21.

exposem què representen les fases de *Tornabous II i III*, les més ben conegudes arqueològicament. Hem d'assenyalar en primer lloc, que aquestes dues darreres fases amb les seves subfases corresponen aproximadament a uns 150 anys de vida del jaciment, des de mitjans del segle IV a.n.e. fins a les primeres dècades del segle II a.n.e.

Així doncs, i en relació als problemes suscitats en les qüestions d'ubicació i territori, cal preguntar-nos què estem excavant, què és i què representa tot el conjunt d'aquestes estructures d'hàbitat? La resposta simple i generalitzada és fàcilment contestada, com molt bé ens indiquen molts articles o memòries encapçalades per "*El poblat ibèric de tal o tal.*", emprant doncs el terme imprecís de poblat, com a indret de restes d'hàbitat sense especificar-ne la categoria.

Cal simplement fer una revisió breu dels anomenats poblats en les diferents zones geogràfiques de Catalunya, per comprovar que no en totes el nom de poblat ens indica el mateix. Així, és obvi que quan parlem de la zona costanera, deixant de banda indrets que podem qualificar d'assentaments urbans colonials, tipus Ullastret, trobem bàsicament dos models: nuclis més o menys grans d'hàbitat, fortificats, en indrets aturonats, disposant d'un urbanisme esgraonat sobre les vessants, tipus Puig Castellar de Santa Coloma de Gramanet, per donar un exemple, i petits nuclis que corresponen al desenvolupament de certes especialitzacions, és a dir, una jerarquització dels establiments en el marc d'un control, o explotació del territori.

Difícilment aquest esquema podrà mantenir-se vàlid a mesura que ens allunyem de la costa vers l'interior del país, i posem d'exemple la comarca del Bages. Allà, el que en diem poblats, com es el cas d'El Cogulló a Sallent, són de fet fortalises-refugi amb estructura "d'èperon barré" que controlen un territori, amb els hàbitats poblacionals poc coneguts a la plana, com el cas de Can Ramon a Santpedor.

Finalment la perspectiva que ens ofereix la regió centro-occidental, on uns poblats es localitzen al llarg de les carrerades que uneixen les pastures d'hivern amb les d'estiu, són en general, d'unes dimensions més aviat petites, situats al cim d'elevacions del terreny, i amb una estructura urbanística encerclant

un espai central, com és el d'Anseresa a Oliús⁵⁴. Finalment tenim aquells localitzats en els territoris de les pastures d'hivern, presentant una estructura urbanística similar però més grans, més complexos, amb sistemes defensius importants, talment com el Moli d'Espigol, i junt als quals existeixen altres nuclis petits de tipus familiar, com ara el Pla de les Tenalles a Granyella⁵⁵.

Es tractaria, doncs, en el nostre cas, essencialment de poblats-mercats. En l'actualitat les restes descobertes, pertanyents al segle III a.n.e., es corresponen, aproximadament, a 1/4 del jaciment, denotant que devia comprendre unes 17 estances d'hàbitat individualitzades i 2 edificis públics. El primer correspon a l'edifici singular assenyalat pel Dr. Maluquer, que en el període de *Tornabous Ila* queda representat per tres unitats fins avui descobertes: la part pública que dona façana al carrer 3, la residència que és una estructura doblada que s'obre al carrer 4, i un conjunt d'estances-magatzem de planta rectangular amb portes individualitzades, sobre el carrer 5.

El segon edifici ens queda representat per les estances de planta quadrangular que es troben davant del primer, estances la majoria de les quals, les que donen al carrer 3, presenten llars de foc, mentre que a les estances de darrera aquest element és inexistent. Per altra banda, el fet de trobar-nos amb estances quadrangulars que no superen els 16m² de superfície, semblaria indicar-nos que parcialment, s'aixecara un pis superior a tot aquest conjunt, que nosaltres evaluem com un edifici únic, interposat entre el carrer principal i la plaça que apareix darrera d'ell, on s'accedeix pel petit carreró 2. Aquest edifici, construït en pedra, denota l'antiga tradició de les cases allargades del món indoeuropeu; les hipòtesis que suggereix, tenen altres connotacions que de fet defugen la problemàtica de la present reunió. Assenyalarem finalment l'existència d'uns carrers amples, sobre els enllosats dels quals no es constaten empremtes de rodes, i finalment tota la complexitat d'uns sistemes defensius, que depassen els fins ara coneguts, i denoten l'afany de preservar quelcom.

Així doncs, el poblat del Moli d'Espigol ve a constituir un exponent, i molt possiblement no l'únic -estem pensant en el cas del Tossal de les Tenalles de Sidamon, per la semblança dels materials apareguts, de la possibilitat que existeixi tot un conjunt de grans

⁵⁴SERRA i VILARÓ J. (1921) "Poblado ibérico de Anseresa, Olius. Memoria de las excavaciones realizadas en 1919-1920". *Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*, 35.

⁵⁵PÉREZ, J. (1990) "El Pla de les Tenalles (Granyella, Segarra) i la fi de l'hàbitat ibèric excavat a la llergècia oriental". *Bè Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, pp. 185/189.

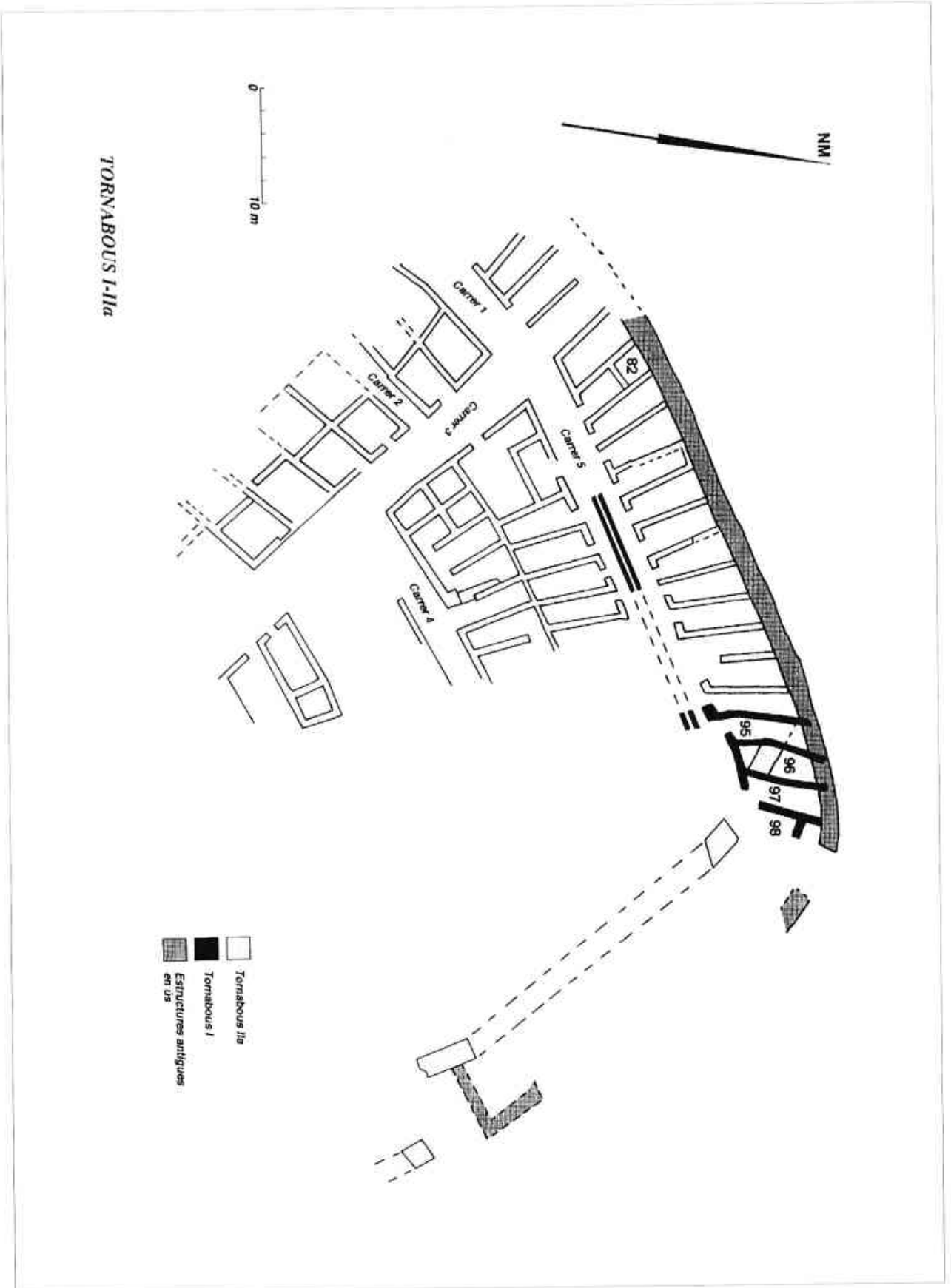
hàbitats disseminats sobre un territori obert, i per tant, on els criteris de territorialitat no es presenten prioritàriament com a dominis tancats sota un control polític; és a dir, on la font econòmica no seria el domini d'un territori agrícola, sinó que la riquesa residiria en els propis ramats, i d'ací que haguem d'utilitzar nous aspectes tals com el *factor mobilitat*, el qual aniria estretament lligat a un sistema de transhumància basat en el contacte i interdependència de diverses zones geogràfiques. Així mateix, es dominaria un territori o espai, en tant que aquest és ocupat pel ramat, i precisament a causa del *factor mobilitat* i de les necessitats que comporta, s'originarien en el si dels diferents grups de les societats indígenes ramaderes els vincles socials relacionats amb aquells del tipus de les *clienteles*, que semblen reflectir-nos les fonts històriques⁵⁶.

Aquesta última apreciació ens porta a considerar un aspecte que es desprèn directament, i com una

conseqüència indissociable, de tot allò que defineix aquest model econòmic: es tracta del sistema político-social atribuït a aquests pobles pre-romans, tradicionalment anomenats "*ibèrics*". No entrarem ara en el debat de la significació real d'aquest mot, ni les seves connotacions ètniques, vinculades a societats més aviat del tipus de les que coneixem per al sud, sudest i llevant peninsular. Simplement volem apuntar que el reconeixement i la definició d'aquestes noves estructures econòmiques ha de comportar, forçosament, un canvi substancial en la visió d'aquesta anomenada societat ibèrica, mal definida i coneguda, que les fonts clàssiques ens reflecteixen indirectament durant el període Ibèric Ple a les terres de l'interior de Catalunya. Aquest replantejament haurà de basar-se més en les poblacions properes i vinculades a l'interior de la Península amb les quals comparteixen un seguit de vincles fonamentals, que no pas en les estrictament costaneres molt més lligades als estímuls mediterranis.

⁵⁶Molt possiblement causa de les notícies expressades a la nota 17.

Fig. 1. TORNABOUS I - IIa

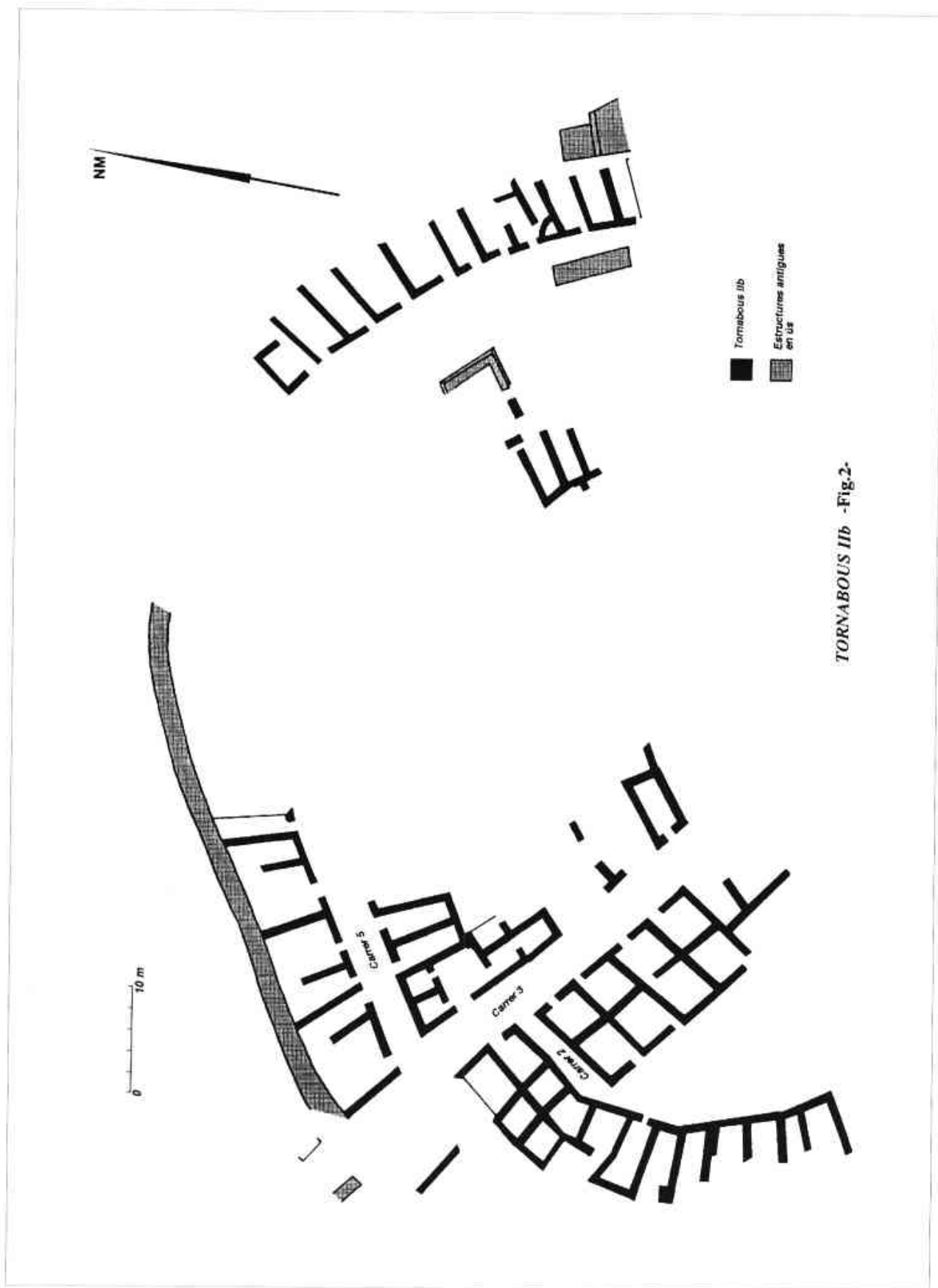
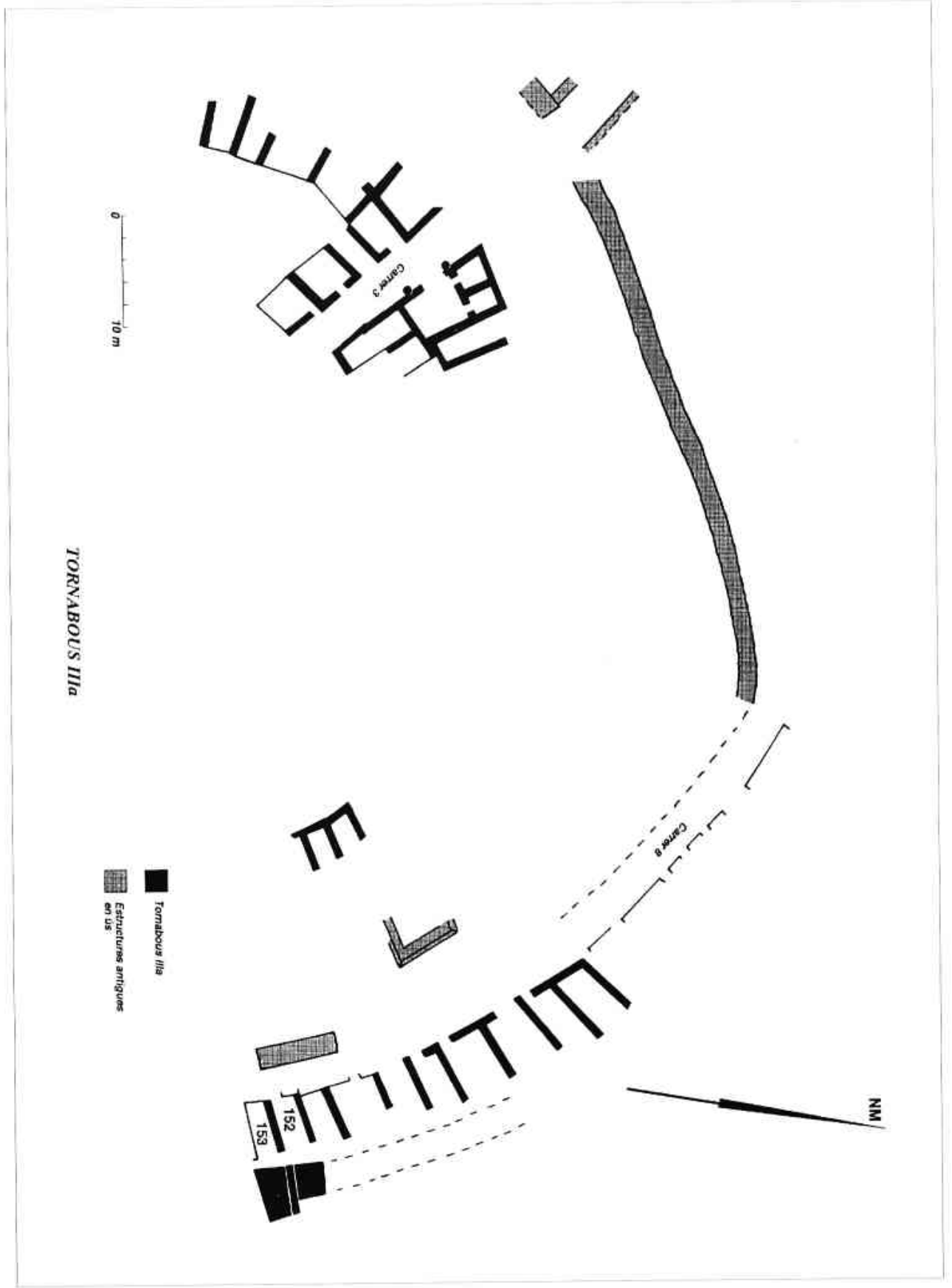

Fig. 2. TORNABOUS IIb

Fig. 3. TORNABOUS IIIa

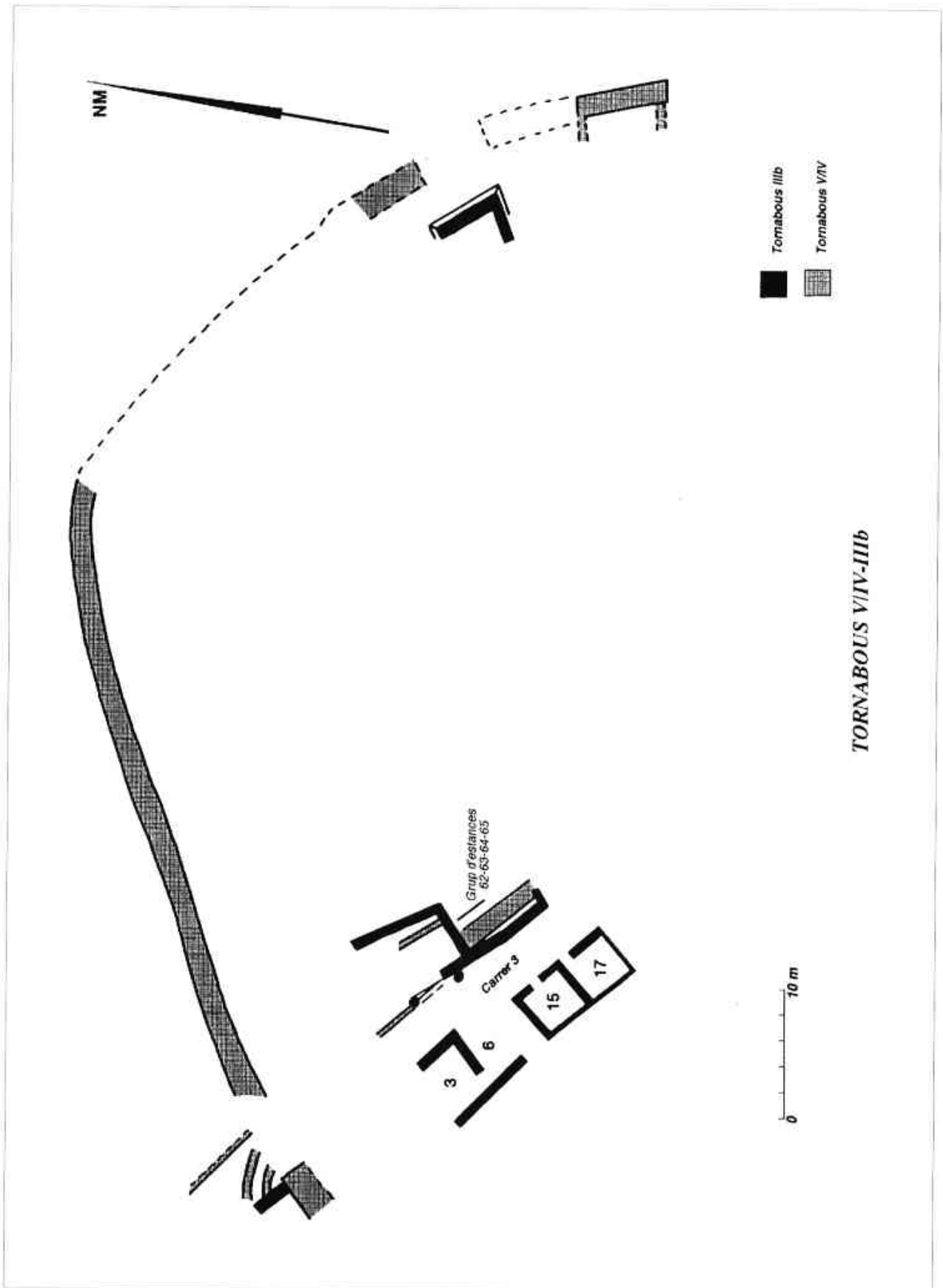

Fig. 4. TORNABOUS V/IV - IIIb

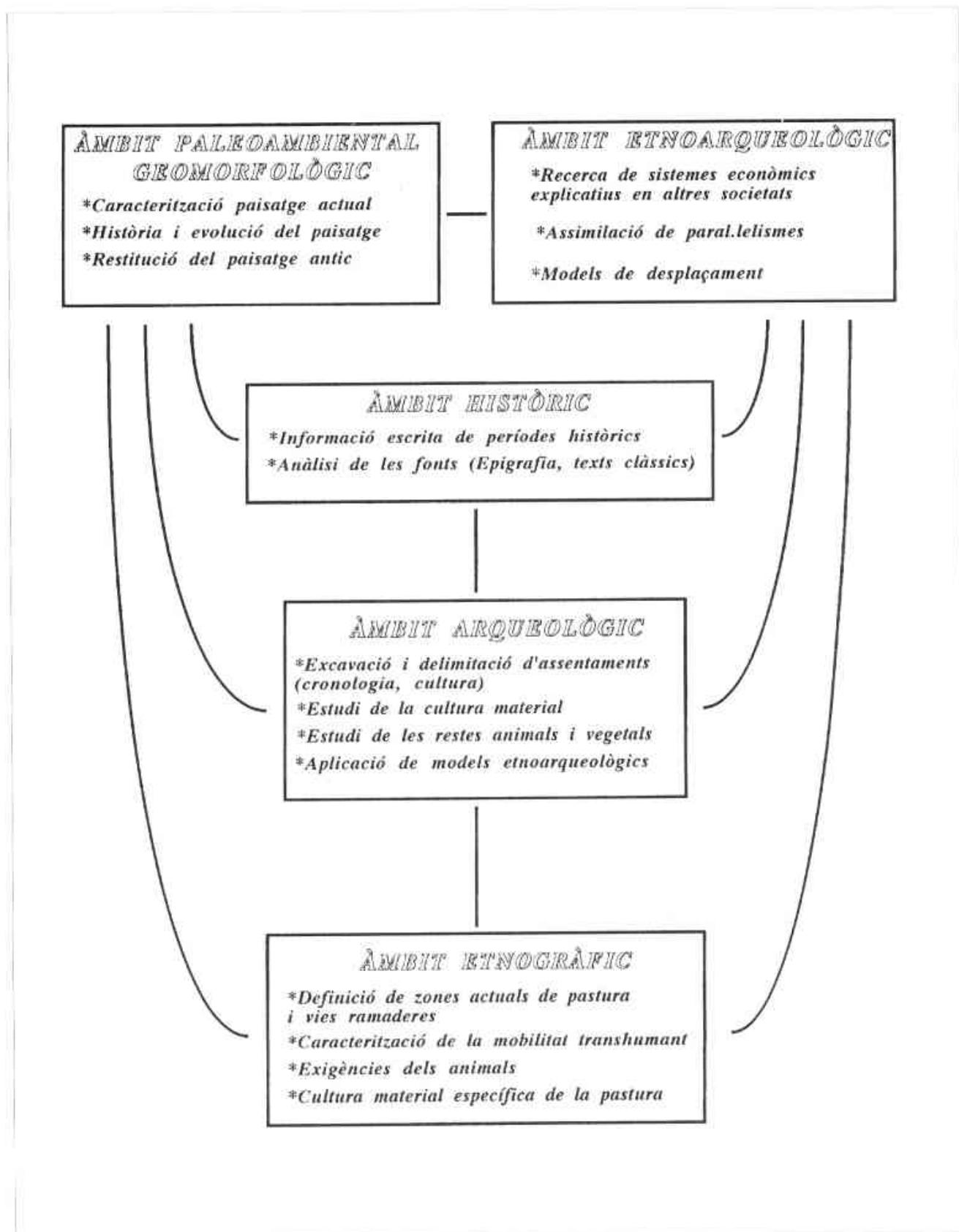
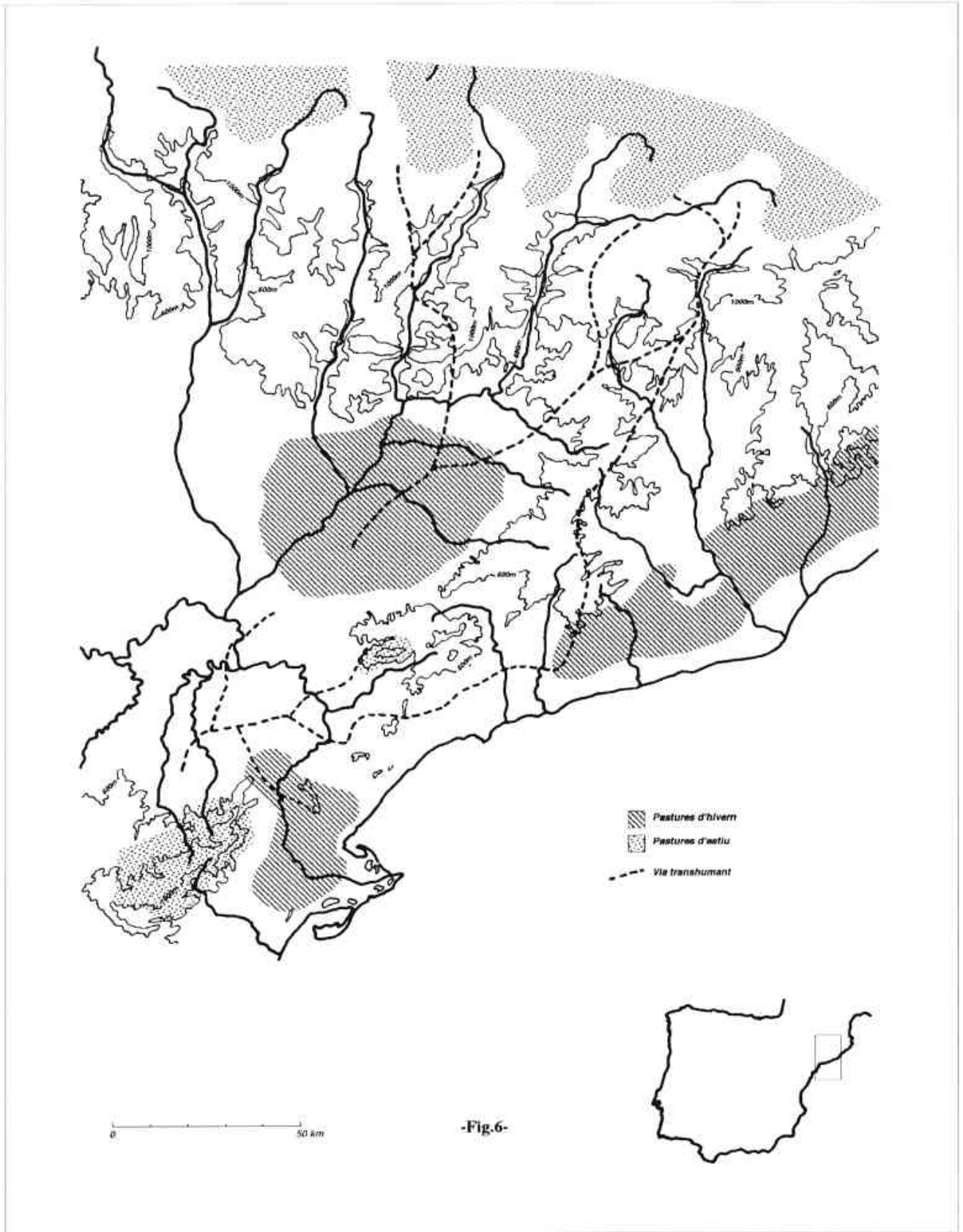
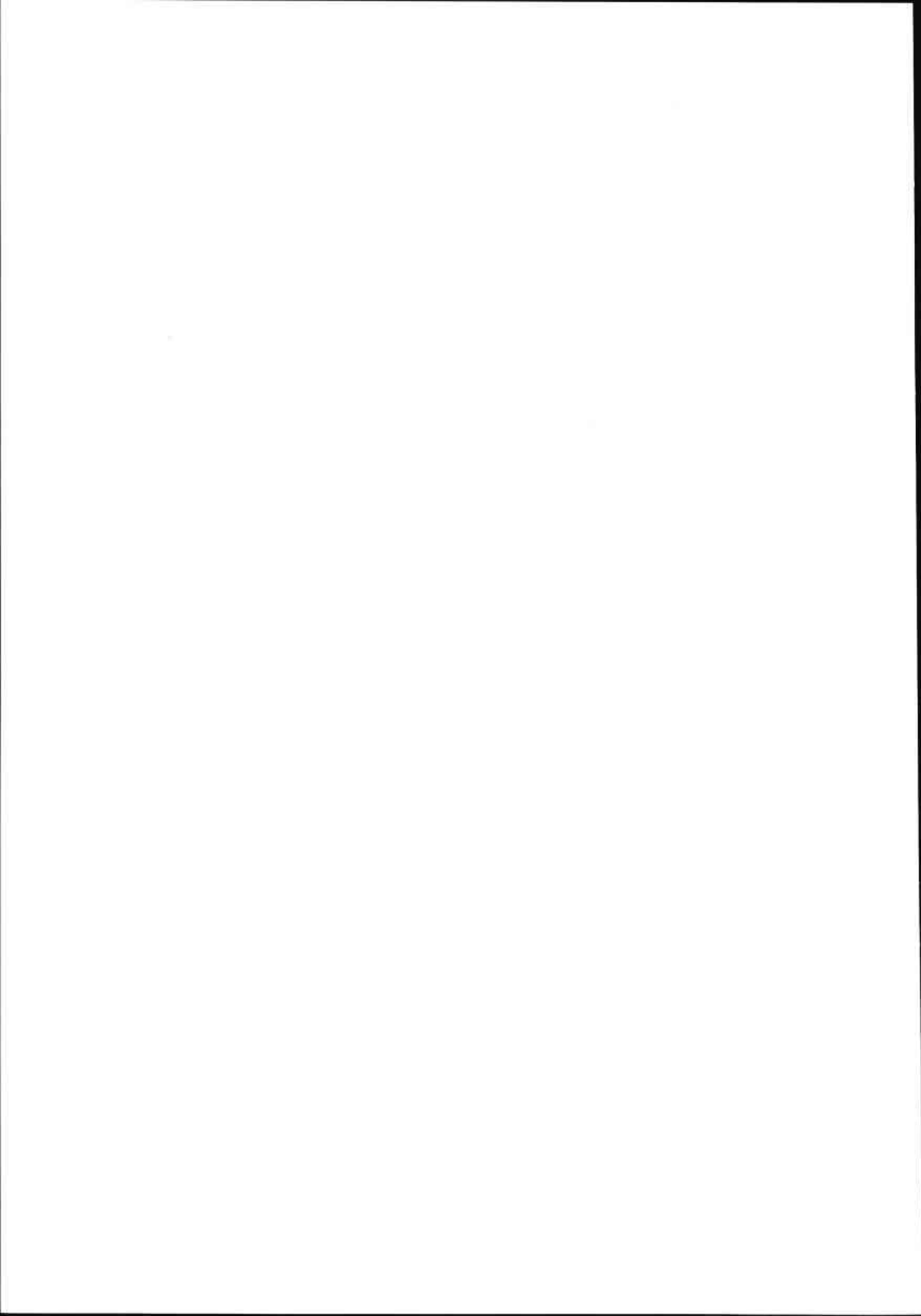

Fig. 5

-Fig.6-

Fig. 6

ELS ÍBERS A *EMPORION* (SEGLES VI-III A. C.)

ELS ÍBERS A EMPORION (SEGLES VI-III A. C.)

ENRIC SANMARTÍ-GREGO

Museu d'Empúries

1. INTRODUCCIÓ

Tradicionalment la colònia focea d'Emporion ha tingut un considerable protagonisme a l'hora d'estudiar l'origen i posterior evolució del món ibèric del nord-est català, i això ha estat d'aquesta manera per tres raons principals que passo a enumerar. En primer lloc, pel fet que les fonts escrites -bàsicament reduïdes a les conegudes descripcions contingudes en l'obra d'Estrabó i Livi-, per bé que limitades i relativament poc explícites, ofereixen no obstant això una certa informació sobre les relacions mantingudes entre grecs i indígenes en uns moments molt precisos de les seves respectives històries; en segon lloc, perquè d'una forma o d'una altra, amb més o menys regularitat, el jaciment ha anat lliurant restes de cultura material i elements de caire filològic -epigrafia monumental, monedes emeses localment, ploms escrits i grafitis sobre ceràmica- que han permès d'obtenir dades que ajuden a caracteritzar l'entitat de la població indígena emporitana i, finalment, perquè la llarga història de la ciutat colonial la convertí en un testimoni d'excepció en relació a la gènesi, plenitud, decadència i desaparició de la societat ibèrica que li fou contemporània.

Serà doncs dins d'aquest marc de referència que intentaré de posar avui de manifest quins han estat els resultats assolits en l'àmbit del què avui aquí ens interessa -és a dir, el que fa referència a la caracterització del món ibèric emporità -al llarg de les investigacions que d'una forma continuada han estat desenvolupades a Empúries durant el període que s'estén entre 1985 i 1990.

2. QUINS ÍBERS ?

Deixant de costat què és el que entenem per iberisme, noció aquesta darrera sobre la qual no hem de tractar aquí perquè ens portaria molt lluny i per no ser de fet el subjecte que motiva aquestes línies, si que en canvi haurem de dir de quina classe d'ibers parlem quan ens referim a la població que ocupava els territoris que envolten Emporion tant a aquesta com a l'altra banda dels Pirineus.

A principis del segle VI a. C., quan els foces procediren a instal·lar-se al sud del Golf de Roses, al damunt del minúscul illot de Sant Martí d'Empúries, per tal de crear una base segura destinada a ser el darrer punt segur abans de prosseguir la navegació vers el sud de la Península Ibèrica, allí on es trobava situat l'Eldorado tartèssic, trobaren un país habitat per unes poblacions de la Primera Edat del Ferro que genèricament podem qualificar de "Pobles dels Camps d'Urnes" (PONS 1984). Aquestes poblacions anònimes, llavors encara mal estructurades, per bé que excel·lentment adaptades al medi natural que les envoltava i al si del qual desenvolupaven una economia agropecuària de subsistència, en poc menys d'un segle, gràcies a l'arribada des del sud d'influències humanes i culturals ja pròpiament ibèriques vehiculades des d'un punt de vista econòmic i comercial pels grecs emporitans i també mercès als coneixements tecnològics i intel·lectuals que aquests darrers aportaren, es transformaren en quelcom de ben diferent i, fins i tot, reberen un nom de la part dels colonitzadors els quals, des del seu privilegiat mirador costaner,

haviem assistit en qualitat de testimonis propers al procés d'aculturació del qual ells havien estat en bona part responsables (PADRÓ 1992; SANMARTÍ-GREGO, en premsa C).

Els abans innominats pobles veïns d'*Emporion* sabem que, ja des del darrer quart del segle VI, rebien el nom de Misgets, car és d'aquesta manera com els anomena Hecateu de Milet, segons la breu informació que ens ha pervingut a través de l'obra d'Esteve de Bizanci. Hecateu, que composà la seva obra entre el 520 i el 510 a. C. (DUNBABIN 1948), és molt probable i versemblant que hagués estat informat pels mateixos foces occidentals de la realitat del mosaic humà que conformaven les ètnies ibèriques, per la qual cosa el seu testimoni és d'una importància cabdal. D'altra banda, cal fer notar que en citar el conjunt de pobles costaners de la Península, l'únic al qui s'atorga una denominació pròpiament grega és el dels Misgets ("els barrejats", del verb grec *Μισγω*), la qual cosa fa pensar que el seu gentilici devia reflectir la percepció que els grecs tenien del poble indígena que els era més proper, el qual devia ser el producte d'una barreja entre ibers purs i l'antiga població preibèrica (BOSCH-GIMPERA 1922, pp. 36-37). Aquesta situació fa que sigui possible considerar la iberització no exclusivament com una conseqüència del procés d'aculturació desenvolupat a partir de la presència colonial grega, sinó també com el resultat de l'arribada a la Catalunya septentrional d'influències provinents d'una cultura generada en terres més meridionals, les de la Contestània probablement (DE HOZ 1883, pp. 656-663). Si considerem els Misgets veïns d'*Emporion* és pel fet que aquests darrers foren situats per Hecateu al nord dels llaragats, els quals al seu torn venien citats després dels Esdets, és a dir, l'ètnia que habitava el sector central del País Valencià, els quals després passaren a denominar-se Edetans. D'aquesta forma, ens és permès de tenir una idea bastant aproximada de quina era l'estructuració paleoetnològica de la façana mediterrània peninsular abans de la fragmentació d'aquestes ètnies esdevinguda a partir del segle V, que donà així lloc a l'aparició de les tribus ibèriques -entre les quals hi havia la dels Indikets veïns d'*Emporion*- els noms de les quals ens han pervingut gràcies a l'esment que en fan fonts més tardanes, com ara Livi, Estrabó o Plini (SANMARTÍ-GREGO 1982, pp. 98-99).

3. EL PAPER D'EMPORION

L'establiment grec emporità constituí un lloc privilegiat per al contacte entre indígenes i nou vinguts, de tal manera que va esdevenir un testimoni d'excepció

en relació al procés de transformació econòmica social i cultural iniciat a partir de l'arribada dels primers estímuls colonials. L'atracció que les formes de vida hel·lèniques despertaren entre els indígenes, potenciades per un augment de la seva riquesa i, per tant, del seu nivell de vida, motivaren que les relacions s'incrementessin fins a límits insospitats i motivessin l'aparició d'una nova societat que participava activament, tal com tindrem seguidament ocasió de veure, en la vida econòmica i social, tant a la mateixa colònia, com a les seves àrees d'influència, la meridional i la septentrional.

4. DOCUMENTS PROVATORIS DE LA PRESENCIA INDÍGENA A EMPORION

4.1. L'ARQUITECTURA DOMÈSTICA

Arqueològicament parlant, podem afirmar que l'existència de població indígena instal·lada a les rodalies d'*Emporion* és un fet constatable a partir dels anys que ronden l'any 500 a. C., sense que això vulgui dir que una ocupació anterior a aquesta data no hagués tingut lloc. En aquest sentit, si bé no hem trobat encara l'indret on s'estaven quan es trobaven en vida els difunts enterrats a la necròpolis de la Muralla NE, resulta evident que devien desenvolupar la seva activitat en un indret no molt allunyat de l'establiment grec, qui sap si en algun punt del petit altiplà on després s'aixecà la ciutat romana. No obstant això, ara per ara, les restes més antigues atribuïbles al poblament indígena han estat trobades al subsòl del sector on s'ubiquen els santuaris, al sud de la ciutat grega, i corresponen a un moment en què la implantació dels edificis religiosos encara no era un fet (fig. 1). Es tracta de deixalles d'origen domèstic que foren dipositades a l'interior d'una fossa excavada a la roca que es trobava situada extramurs de l'aglomeració grega. Aquestes restes sens dubte han de correspondre a les activitats menades per elements indígenes que en vivien a les portes. Per desgràcia les excavacions en aquest punt, que correspon a la petita elevació al bell mig de la qual s'aixeca l'altar geminat situat a l'extrem sud de la ciutat, quasi a tocar de la muralla meridional, no van permetre de trobar elements arquitectònics, per la qual cosa la fossa resta aïllada i desconnectada de qualsevol resta assimilable a l'arquitectura domèstica indígena.

On sí que van aparèixer restes d'aquesta mena fou per dessota de l'anomenat altar X, és a dir l'estructura religiosa de sacrificis que funcionava en relació amb

l'*oikos* d'Asklepi davant del qual es troba situada, així com també al costat de la torre occidental de la muralla del segle IV i, finalment, també al subsòl del temple de Serapis, davant per davant de la citada muralla (SANMARTÍ-GREGO 1986). Totes aquestes restes que havien format part d'habitacions bastides mitjançant la utilització de sòcols de pedra amb posterior elevació de mur de tovots es daten al segle V a. C. i són el que queda dels habitacles construïts per la població indígena que vivia al costat d'Emporion a prop del santuari, articulats al voltant d'un pou, que situat extramurs de la ciutat actuava com a lloc neutral on es realitzava, a l'empar de la divinitat allí venerada, el trobament pacífic entre les dues ètnies en contacte (MARCET 1989 pp. 82-85; SANMARTÍ-GREGO 1991, pp. 103-109; SANMARTÍ-GREGO 1992, pp. 31-32).

La vida d'aquestes construccions fou relativament curta, de poc més de cent anys, car durant la primera meitat del segle IV, amb motiu de la refundació de la polis emporitana mercès a un sinecisme que reuni sota una mateixa entitat política tant els emporitans d'estirp hel·lènica com els d'origen ibèric -i amb el qual culminava el procés d'assimilació interètnica iniciat dos segles abans- (ESTRABÓ, III 4, 8), van ser totes elles desafectades en deixar de ser habitades pels indígenes esdevinguts ciutadans de la polis, de la qual passaren a formar part políticament i materialment. La prova arqueològica d'aquesta obliteració la trobem en la construcció de la nova muralla meridional situada per davant de la del segle V, el bastiment de la qual obligà a desmantellar les cases que abans figuraven en aquell indret (SANMARTÍ-GREGO 1988).

4.2. ELS ASPECTES FUNERARIS

4.2.1. La necròpolis de la Muralla N.E.

Pel que fa referència al món funerari, les dades de què disposem creiem que serveixen per demostrar l'existència d'indígenes instal·lats a les rodalies d'Emporion des del segle VI a. C., sempre i quan s'accepti que les tombes de la necròpolis de la Muralla N.E. corresponen efectivament a una població d'estirp no hel·lènica, la qual cosa, tot seguint l'opinió emesa pel seu excavador M. Almagro aviat farà quaranta anys (ALMAGRO 1955; també SANMARTÍ 1991), creiem plausible, si bé cal recordar que aquesta idea ha estat recentment contestada per J. Barberà amb arguments que no acaben de convèncer (BARBERÀ 1990). En aquest sentit, cal tenir en compte que la major part de les tombes d'aquesta necròpolis, amb

l'excepció de les tres identificades com a pertanyents a infants, són d'incineració, i això en un moment en que la població forastera practicava el ritus de la inhumació, tal com ho demostren les tombes de la necròpolis del Portitxol, situada al sud de Sant Martí d'Empúries, al paratge de Les Coves, la qual, en part, fou contemporània de la de la Muralla NE (SANMARTÍ-GREGO 1982). D'altra banda, els materials no importats que conformen els conjunts d'acompanyament funerari, tot i que també podrien, no ho ignorem, ser presents en tombes prístinament gregues, mostren una coloració altament ibèrica, tant pel seu origen com per la seva relativa abundor, tret aquest darrer de caire pròpiament indígena, que contrasta amb l'austeritat de les tombes gregues, com ara les que conformen la necròpolis Bonjoan (ALMAGRO 1952)

4.2.2. L'estela funerària d'un guerrer indígena

La revisió de vells materials conservats a les reserves del Museu d'Empúries que he anat efectuant des que em vaig fer càrrec de la direcció científica del jaciment emporità ha permès valorar certes peces que, per les raons que sigui, havien passat desapercebudes als ulls dels qui ens precediren, qui sap si pel fet que mancava la formulació de les preguntes prèvies capaces de suscitar la necessitat d'enquadrar els citats materials dins del seu context històric-arqueològic. Entre les peces rehabilitades en destaca una que, en relació a la temàtica de la qual estem tractant, crec que presenta un cert interès (SANMARTÍ-GREGO 1988, SANMARTÍ-GREGO en premsa A). Es tracta d'una estela de pedra sorrenca que porta al damunt de les seves dues cares, simètricament situada, una idèntica decoració gravada consistent en un casc de tipus corinti vist de perfil dins del qual hi apareix situada una llança enrotllada, la representació simbòlica del que podem suposar un *soliferreum* amortitzat (fig. 2). La temàtica emprada en la decoració, clarament vinculada a la panòplia, fa pensar de forma versemblant que ens trobem davant d'una estela funerària d'un guerrer indígena, la tomba del qual devia formar part d'alguna necròpolis - (la de la Muralla N.E. ?) - situada a les proximitats d'Emporion. Malauradament, no sabem ni el lloc exacte on l'estela fou trobada ni les circumstàncies del seu descobriment, per bé que la seva adscripció al solar emporità no sembla que plantegi cap mena de dubte. D'altra banda, tot i la representació d'un casc d'origen hel·lènic, la seva pertinença a un membre de la comunitat ibèrica local queda garantida, no tan sols pel seu allunyament dels patrons iconogràfics pròpiament

grecs, sino també per l'existència del *soliferreum* amortitzat, representat sobre l'estela de la mateixa manera que en la realitat apareix a l'interior de les tombes de guerrer del període ibèric antic. Es tracta, doncs, de l'estela d'un guerrer indígena a la superfície de la qual hi figura representada una part del seu equip, el qual, en un lloc de contacte com era Emporion, no podia ser altra cosa més que una amalgama de peces d'origens diversos, integrada per una arma defensiva, el casc corinti, d'origen netament grec, i un element ofensiu, el *soliferreum*, arma característica de la panòpia ibèrica. És probable que a l'interior de la tomba, a més del casc i del *soliferreum* vertaders, hi figuressin també unes cnèmides (DEHN 1988, SANMARTÍ-GREGO 1993) i una espasa de ferro, probablement d'antenes. Aquest interessant document, la datació del qual penso que cal situar al segle VI a. C., és doncs un element més que serveix per provar documentalment la presència de població indígena a les rodalies del nucli grec, i que d'altra banda permet pensar que alguns dels seus membres devien tenir probablement encomanades les tasques relacionades amb la defensa de la comunitat.

4. 3. L'INFORMACIÓ DE CAIRE FILOLÒGIC

4. 3. 1. Els ploms escrits d'Emporion i de Pech Maho

A més de la quasi absoluta mancança de fonts literàries, un dels inconvenients més greus amb què es troba la nostra recerca protohistòrica rau en la manca d'informació de caire epigràfic amb què s'ha d'afrontar, d'una banda perquè fins a l'adopció del l'alfabet per part dels indígenes a finals del segle V a. C., el poder disposar de documents escrits és una il·lusió -la qual, d'altra banda, un cop apareguts, persisteix per causa de la impossibilitat de saber el que diuen- i, de l'altra, perquè el món focu occidental de les èpoques arcaica i clàssica, pel que sembla, no fou gaire pròdig en la generació de documents escrits, tant pel que fa referència a l'epigrafia monumental com a la de tipus privat. Amb tot, aquests darrers anys, gràcies a les troballes dels ploms grecs d'Emporion i de Pech Maho, veiem que una certa llum s'ha començat a fer en un camp on malauradament la informació ha estat fins avui pràcticament nul·la.

Pel que fa referència a la carta privada apareguda a Empúries l'any 1985 (fig. 3), la qual ja ha estat objecte de diverses publicacions (SANMARTÍ 1987 i 1988), cal dir que, pel que ens interessa aquí, la seva

importància és gran ja que en el text es fa esment d'un personatge que ostenta un nom ibèric BAS-P(—), amb qui el soci o consignatari emporità de l'armador que li envia la carta des de l'exterior, ha de contactar amb la finalitat que dugui a terme una sèrie de comeses relacionades amb el comerç i la navegació. Per bé que les llacunes textuais facin que no quedi clar si el contacte amb BAS-P(—) s'havia de fer a la mateixa Emporion, o bé a la població indígena, Saigantha (Sagunt ?), que apareix citada dues vegades al text, sí que és evident que a finals del segle VI a. C., o ja entrada la següent centúria, a Emporion i/o a les seves rodalies, ja existien al si de la comunitat indígena homes nous que, esperonats pels estímuls generats a partir de les influències que emanaven de l'empòrion focu de la costa empordanesa, havien après a comerciar i a realitzar serveis vinculats a les activitats econòmiques suscitées pels grecs tot servint-se de les mateixes tècniques que aquest darrers els havien aportat. És doncs possible d'imaginar que als voltants de l'empori, freqüentant el santuari situat extramurs, així com als voltants del port fluvial, hom hi pogués trobar una gernació de gents dedicades a les activitats relacionades amb la mar -velers, corders, mestres d'aixa, etc- i els intercanvis marítims -comerciants, mercaders, bastaixos, mariners, etc- molts dels quals no devien ser grecs, sino indígenes purs o bé mestissos. De fet ens trobaríem per primera vegada davant de testimonis clars d'una vertadera eclosió de la divisió del treball que hauria estat potenciada per l'aparició i l'extensió del mercat emporità, sense el qual la primera hauria estat impossible.

Aquesta impressió es veu d'altra banda reforçada gràcies a les noves dades que proporciona el text grec del plom bilingüe de Pech Maho (LEJEUNE 1988), gràcies al qual podem saber que, en el curs d'una transacció comercial que tenia per objecte la venda d'una embarcació adquirida prèviament a Emporion, la qual comportava uns pagaments d'arres efectuats en dues tongades -operació que hauria tingut lloc al mateix port de la ciutat focu, com volen els editors del document, o bé a les proximitats del mateix Pech Maho, com semblaria més plausible segons opinen alguns altres autors (SANTIAGO 1989, pp. 178-179; AMPOLO 1990-1991, pp. 46-48) -hi intervingueren, donant fe dels pagaments efectuats, cinc personatges no grecs, tres dels quals -BASIGERROS, GOLO(-) BIUR i NALBE(-)N- ostentaven antropònims clarament ibèrics.

Per primera vegada se'ns ofereix la possibilitat de copsar, gràcies a les proves inqüestionables que ofereixen aquests dos documents, de quina manera les activitats comercials i marítimes dels focus es realitzaven integrant de forma pregonna els elements

més dinàmics de les societats indígenes i com el radi d'acció de l'empori foceu no es limitava solament al hinterland emporità, sino que, com a mínim, s'estenia des del Narbonès fins a la zona central del País Valencià. I si això s'esdevenia així en indrets que podríem considerar relativament marginals en relació a la pròpia Emporion, és lícit pensar que aquí el grau de participació de població indígena local en els afers econòmics de l'empori degué ser en realitat molt més intens del que ens podem actualment arribar a imaginar; en aquest sentit només cal que ens fixem en el nivell de complexitat assolit per la veïna ciutat indígena d'Ullastret per poder copsar fins a quin punt la vida de la societat ibèrica local gravitava al voltant de l'establiment foceu de la costa.

4. 3. 2. El grafit ibèric sobre ceràmica àtica del segle IV

La revisió de l'epigrafia ibèrica emporitana que ha dut a terme l'equip científic que treballa actualment a Empúries ens ha permès determinar l'existència d'una sèrie de marques de propietat grafitades sobre ceràmica àtica de vernís negre del segle IV, singularment *skyphoi* per beure, per bé que també hi hagi un plat de peix (SANMARTÍ-GREGO en premsa B). En total es tracta de sis bases grafitades, quatre de les quals ja eren conegudes i havien estat publicades d'antic, i de dues altres que foren trobades per nosaltres mateixos en el curs de les excavacions practicades aquests darrers anys al sector meridional de la ciutat grega (fig. 4). Hi ha documentats els antropònims següents: BIUR-KERE (a sobre d'un plat de peix àtic); TURS-BIUR, BIKI-TIR, BIUR-BOR i KI-BAS (al damunt de *skyphoi* àtics) i UN-BAS (a sobre d'un vas de producció local que imita un *skyphos* àtic). Com és fàcil de comprovar, ens trobem davant d'antropònims ibèrics marcats sobre vasos àtics els quals van ser recuperats precisament en aquell sector de la ciutat on l'arqueologia hi detecta indicis d'una presència indígena prèvia al sinecisme, i on després de la realització d'aquest darrer, instal·lats ja a l'interior de la nova polis els límits de la qual materialitza la muralla del segle IV, hi visqueren també els nous emporitans d'estirp indígena. Per tant, no és de cap manera irreal pensar que aquests vasos grecs provistos d'antropònims locals constitueixin el testimoni d'una presència d'ibers hel·lenitzats sobre l'existència dels quals, primer a les portes i després a l'interior de la ciutat, en sabem quelcom gràcies a la descripció d'Emporion inclosa dins l'obra d'Estrabó (III 4,8).

Davant d'aquestes evidències se'ns planteja immediatament el problema de saber quins foren els

factors exògens que van portar els grecs a modificar l'estructura política interna del seu nucli colonial i els van obligar, al cap d'uns dos segles de permanència en terra forània, no solament a integrar dins la polis els indígenes veïns, sino també a forçar-los a ells mateixos a regir-se per una nova constitució mixta feta de lleis bàrbares i de lleis gregues. Aquesta nova situació, segons el meu entendre, fou motivada per la necessitat de donar una resposta a una més que probable demanda d'integració reclamada per una població composta, tant d'elements que eren el fruit de matrimonis mixtos (GALLO 1983, VAN COMPENOLLE 1983), com d'elements indígenes purs, que havia assolit, gràcies a les oportunitats que oferien les activitats econòmiques que generava l'empori grec, una elevació de status que en molts aspectes els devia igualar als grecs, de qui certament devien haver adquirit les mateixes formes de vida però de qui es diferenciaven pel fet de no tenir els mateixos drets civils. En aquest sentit, els emporitans d'estirp focea, seculars mestres en el difícil art de saber contemporitzar dins l'àmbit de regions i de societats bàrbares en principi no gaire propícies a acceptar-los, van tenir els reflexos i la intel·ligència suficients per saber d'on bufava el vent i, en funció de la nova situació, procediren a efectuar les reformes necessàries que havien de garantir la futura supervivència de la polis.

4. 3. 3. El plom ibèric del segle III a. C.

Amb posterioritat a la refundació de la polis, motivada com hem vist per l'accés d'una part de la població indígena al cos social de la ciutat, durant la resta del segle IV i durant el segle III, Emporion va coneixer una notable prosperitat tan sols superada per la que al segle II, ja sota el domini de Roma, li reportà el comerç marítim amb Itàlia. Se'm dirà que les dades que aporta la ceràmica no són suficients per bastir teories massa globalitzadores, però cal tenir en compte que, gràcies a les produccions de ceràmica de vernís negre fabricades a la veïna Roses, localitat ja situada al segle III dins l'òrbita d'Emporion (SANMARTÍ-GREGO 1978), aquesta darrera va dominar en règim pràcticament monopolístic el mercat de la ceràmica fina de taula des de la zona de Narbona fins a la de Múrcia, i la seva penetració arribà fins a les comarques catalanes de Ponent d'on, molt probablement, procedia bona part dels cereals que des de Emporion eren probablement exportats Mediterrània enllà. Si més no, l'existència del fòssil director constituït per la ceràmica produïda a Roses, fàcil de reconèixer gràcies a les característiques que li són pròpies, demostra la

presència, directa o indirecta, dels interessos d'*Emporion* a les mateixes regions costaneres peninsulars i del sud de la Gàl·lia on venia actuant des de sempre (SANMARTÍ-GREGO 1978).

Des del punt de vista de l'epigrafia, resulta interessant constatar que fou precisament al segle III quan a *Emporion* i a la seva zona d'influència s'intensificà l'ús de l'escriptura ibèrica utilitzada per a la redacció de documents de tipus comercial els quals eren plasmats sobre làmines de plom (OLIVA 1967; SOLIER 1979; RIURO 1982), de manera que d'un extrem a l'altre del domini ibèric es va difondre, pel que fa referència al suport, un sistema escriptori que havia estat introduït pels foces des de molt temps abans, tal com ho demostren els documents grecs sobre plom d'*Emporion* i de Pech Maho (DE HOZ 1985-1986, p. 294 i 1989, pp. 183-187). Cal pensar que *Emporion* degué jugar sens dubte un paper important en la difusió de la llengua i de l'escriptura ibèriques, sobretot per a usos comercials (DE HOZ 1993, pp. 651-662) si tenim en compte les seves privilegiades relacions amb el món ibèric costaner de la Península i del sud de la Gàl·lia i el fet que una bona part dels seus ciutadans no tan sols practicava el comerç, sinó que també tenia l'ibèric com a llengua pròpia. Tot això molt probablement convertí la llengua ibèrica en un instrument vehicular de primer ordre que facilità de forma notable les relacions comercials amb el món indígena amb la consegüent difusió de l'ús de l'alfabet ibèric des del sud-est peninsular fins a la regió de Narbona.

És doncs en aquest ambient que cal emmarcar la presència del plom escrit en llengua ibèrica de finals del segle III a.C. que fou trobat l'any 1988 al sector sud de la ciutat grega (SANMARTÍ-GREGO 1988) (figs. 5 a 7). Es tracta d'un document summament interessant, car consisteix en una carta molt probablement de tipus comercial que era adreçada, segurament des de fora de la ciutat, a un personatge no ibèric que hi devia residir, un tal KATULATIE, el nom del qual figura escrit transversalment sobre el plom. El text, on figuren expressions i paraules estereotipades que trobem sovint repetides en els ploms valencians i catalans contemporanis, tals com: "neitin iunstir", "salir", "irika iunstirika", "basirtir", ha de correspondre sens dubte a un document de tipus comercial on l'abundosa presència d'antropònims pristinament ibèrics, tals com BIUR-TIKI, ULTI-DIKAN, ERTE-BAS, BIN-TURKE i ABADU-TIKER, suggereix que d'una forma o bé d'una altra tots ells -per els quals és raonable suposar que es tractava de ciutadans d'*Emporion*- devien participar en la transacció, negoci o intercanvi al qual feia referència el contingut del text. D'altra banda, el fet que el destinatari sigui un no grec d'estirp cèltica, és un element molt interessant que incita a creure que a

Emporion hi tenien igualment cabuda personatges estrangers a la *polis*, probablement metecs desprovistos del dret de ciutadania que, no obstant això, es trobaven en condicions de poder desenvolupar activitats de tipus econòmic en les quals també participaven els ciutadans de ple dret. Per tot el que acabo d'exposar, un cop més, la ciutat foceo-ibèrica apareix als nostres ulls com un gran empori econòmic i comercial, obert a tothom, a partir del qual es vertebrava l'activitat econòmica de les contrades ibèriques de l'Est peninsular i de les terres transpirenques que s'estenen des del Rosselló al riu Auda (SANMARTÍ-GREGO 1992).

5. UNES PUNTUALITZACIONS

Vull aprofitar l'oportunitat que m'ofereix la redacció d'aquest text per tocar de passada una qüestió arran de la intervenció de la Dra. Enriqueta Pons en ocasió del Seminari de Mataró, sobre el jaciment de Mas Castellar, de Pontós i les seves relacions amb *Emporion* pel que fa referència a les necessitats de l'empori foceu de béns alimentaris de cara a la seva pròpia autosubsistència.

Per començar, direm que durant la seva intervenció la Dra. Pons diverses vegades repetí que *Emporion*, per subsistir, sens dubte va haver de comptar amb aprovisionaments de béns alimentaris, en aquest cas cereals -cosa del tot evident, que ningú no ha posat mai en dubte-; deixa així entreveure que aquest cereals amb tota probabilitat havien de procedir de l'explotació del territori empordanès, i això a través del gran centre productor -emmagatzemador del Puig Castellar, a Pontós. Personalment, davant d'afirmacions d'aquesta mena, sovint tinc la impressió que quan alguns dels nostres col·legues es refereixen a *Emporion* no calibren ben bé la magnitud d'allò de què estan parlant, de tal manera que fa l'efecte com si tinguessin al cap la idea d'una colònia grega de poblament de tipus siciliota o magno-grec, detentadora d'una economia basada principalment en l'explotació agrícola del seu territori i inequívocament necessitada d'una gran producció agrícola de tipus cerealístic extensiu imprescindible per poder subvenir a les necessitats nutricionals de la seva nombrosa població urbana i camperola. Davant d'aquesta visió, que no cal dir que pensem que es troba molt allunyada de la realitat, tan sols cal que recordem als qui així raonen que, per posar uns exemples, enfront de les 100 ha que assoliren les *poleis* de Metapont o Posidònia, o enfront de les 500 que tingueren Sibaris o Tarent, *Emporion*, tot i tenir en compte l'existència de la *Paleopolis*, no n'assolí, a tot estirar, més de 5, i que la

població que li hem calculat devia trobar-se situada entre les 1500 i les 2000 ànimes. Fins i tot dos altres establiments focuus occidentals són incomparablement més extensos que *Emporion: Massalia*, que atenyia unes 75 Ha i *Hyele*, que n'assolia unes 72.

I si ara passem a evaluar la quantitat de cereal necessària per nodrir una població, posem de 1500 ànimes, que és la que ha estat calculada de forma aproximada per a l'*Emporion* d'època clàssica (MARCET 1989, p. 118), els resultats que s'obtenen cal dir que són francament interessants de cara a comprendre què en realitat representava *Emporion* des del punt de vista de les seves necessitats alimentàries. Així, per exemple, si la població emporitana -tal com sembla haver estat una constant generalitzada tant al món grec antic com al del Laci arcaic- es nodria pel que fa als cereals principalment d'ordi, (GALLO 1984, pp. 26-30; AMOURETTI 1986, pp. 38-39; DE MARTINO 1984, p. 242) -probablement consumit sota la forma de maza (AMOURETTI 1986, pp. 123-126)- que és el que també assenyalen les anàlisis paleocarpològiques fetes amb mostres de cereals procedents d'*Emporion* i del seu hinterland (CASTRO 1982; BUXÓ 1985 i BUXÓ 1986, p. 202), i cada individu en necessitava anualment, com s'esdevenia a l'Àtica del segle IV a. C., uns 230 quilògrams, quantitat que li proporcionava el 75% de les necessitats energètiques que li calien per sobreviure (FOXHALL 1982, pp 58-59; GARNSEY 1988, p. 104), llavors feien falta anualment 345 tones de cereal per alimentar aquesta població. Com que per terme mitjà no és molt allunyat de la realitat pensar que la productivitat del territori era d'un 0'75 tones per hectàrea, que és una quantitat a prop de la qual es situen les produccions de l'Àtica antiga (762 kgr per ha) (GARNSEY 1988, p. 104) o del Laci arcaic (entre 628 i 732 kgr per ha) (DE MARTINO 1984, p. 262), d'això és doncs possible deduir-ne que calien 460 ha de conreu per arribar a produir tot el gra que *Emporion* havia de menester a fi d'assegurar la subsistència de la seva població. Si a aquesta quantitat imperativament se li resta, però, un 30% del total, és a dir, 115 tones, quantitat que es reparteix entre un 20% destinat a reserves per a temps d'escassetat i, tirant llarg, un 10% destinat a llavor (un 6%, segons GALLO 1984, p. 69), aleshores calia posar en conreu 153 ha més a fi de compensar a efectes alimentaris constants aquest 30% de cereal no destinat a usos nutricionals immediats, la qual cosa fa que les necessitats de terra arable augmentessin fins a assolir les 613 ha. I encara, la necessitat d'haver de deixar reposar els camps - en aquesta època probablement devia tractar-se d'un "guaret curt" consistent en una collita anual seguida d'un altre any de repòs (JARDE 1925, p. 81; BOSERUP

1974, p. 542), o bé d'una alternància biennal de conreu amb plantació de lleguminoses: entre-altres, llenties o veves (AMOURETTI 1986, pp. 54-56), dues espècies que han estat precisament documentades a *Emporion* (BUXÓ 1986, pp. 203-204)- ens obliga a duplicar aquesta superfície dedicada al conreu fins a assolir la quantitat de 1226 ha, que és, tot comptat i debatut, la superfície total necessària per alimentar aquesta suposada població emporitana de 1500 persones. Per fer-nos una idea del que aquella quantitat de terreny representa, podem dir que tan sols equival a poc més de 51 vegades l'extensió de la ciutat romana -21 Ha-, una superfície que tot just és una mica superior a la que actualment ocupa el territori urbanitzat de la veïna localitat de l'Escala, la zona on al nostre parer - juntament amb les revores del massís que s'estenen fins a Sobrestany i Bellcaire- les condicions per a l'agricultura eren més favorables. D'altra banda, és molt significatiu constatar també que el resultat dels nostres càlculs, que permeten imaginar que per alimentar 300 famílies de 5 persones cadascuna (1500 persones) calia una superfície arable de 1226 ha -de la qual cosa en resulta que cadascuna de les famílies havia de poder comptar amb 4 ha conreables- no s'allunya excessivament dels obtinguts per part de L. Gallo en evaluar les necessitats de terra de conreu a l'Àtica d'època clàssica, car allí hauria estat suficient, segons aquest autor, una superfície cerealícola de 3 ha per poder nodrir una família de 5 persones (GALLO 1984, p. 78). Finalment, és interessant observar, davant la immutabilitat que sembla haver mantingut la porció habitada de la ciutat grega situada-al nord dels santuaris des dels inicis del segle V, que, pel que sembla ser, la població d'*Emporion* degué de mantenir-se sempre molt estable, ja fos potser per l'efecte d'una imposició coercitiva emanada del poder local indígena, que d'alguna forma hauria impedit, abans del sinecisme, un creixement de la població grega que a la llarga els hauria pogut resultar perillós, o bé perquè, vist des del costat grec, un augment de la seva pròpia població hauria pogut ser la causa motivadora d'un col.lapse del rendiment agrari en ultrapassar les capacitats productives del territori, fet que havia creat una situació conflictiva en relació a la supervivència de la ciutat.

Davant del que acabem d'exposar, es fa palès que si els focuus es van instal.lar al lloc on ho feren, tot i l'absència d'un bon port, és perquè sabien que cap al Sud, entre aquest punt i els primers contraforts septentrionals del massís del Montgrí, que podem situar al límit que determina el promontori de Montgó, situat entre el mar i l'estany de Bellcaire, s'estenia un territori que *grosso modo* atenyia unes 1300 ha, apte sobretot per produir ordi, un cereal capaç de desenvolupar-se sense problemes en sòls calcaris i

silicis (JARDE 1925, p. 63), com és el cas del que ens ocupa, format per la descomposició del sòcol secundari Urgo-Albià (ALVAREZ 1983, p. 158 i fig. 1) i per les sorres d'aportació eòlica que el tapissen. Aquest territori pensem que fou adequat per produir el gra necessari per la subsistència d'Emporion, sense que a la ciutat li hagués calgut, vistes les magnituds que hem manejat fins ara, de dependre d'aprovisionaments aliens. A més a més aquest territori posseïa els avantatges suplementaris de ser, per una banda, en bona part costaner, dotat de cales susceptibles de ser utilitzades com petits ports des dels quals hom podia transportar per via marítima els productes dels camps vers la ciutat i, per l'altra, de comptar, vers el sud, amb una extensa *εσχατιά* de més de 2000 ha on podien pastar els ramats i d'on es podia obtenir fusta i altres productes boscosos. Per tant, creiem, sense forçar massa la realitat dels fets, que Emporion, tot i el nombre reduït dels seus habitants, va poder des de ben aviat comptar amb una petita *khora* situada al territori que s'estén al sud de la ciutat, i que aquesta, perfectament abastable, fou suficient tant per nodrir la seva població com per oferir-li matèries primeres. Així doncs, aquest petit territori enlairat, que a l'arribada dels grecs es trobava cobert per un extens alzinar -en procés de desestabilització i de degradació cent anys més tard (ROS 1986, p. 210)-, constituïa de fet l'única porció de terreny immediatament abastable des de l'establiment colonial emporità que no es trobava afectada per la configuració humida de la plana costanera empordanesa, i per tant, a diferència d'aquesta darrera, que era inutilitzable per a la producció de cereals, la que reunia les característiques necessàries per poder esdevenir una terra de conreu. Durant el cicle vital de les dues primeres generacions colonials, constituïdes, com tot sembla apuntar, per una població molt limitada -la que podia mantenir-se en un indret tan poc adequat per a la vida humana com era l'illot on fou fundat el primer establiment grec- el territori més proper degué ser explotat utilitzant el sistema consistent a cremar el bosc a fi d'obtenir camps d'on obtenir unes quantes collites successives, a les que seguien sens dubte uns períodes de guarets molt dilatats (és el que s'anomena "guarets de bosc" i "guarets de sotabosc" (BOSERUP 1974, p. 542). Més tard, després de l'augment de la població, i per tant dels braços destinats a fornir la força de treball necessària, que testimonia l'extensió de la ciutat grega fins als seus límits meridionals als inicis del segle VI; després de l'obtenció dels camps de conreu destinats a l'agricultura mitjançant una supressió selectiva del bosc i, finalment, després de la creació d'una cabanya ramadera, de l'existència de la qual hi ha proves al segle V, formada principalment d'ovicàprids però també de bòvids i

èquids (MOLIST 1986, pp. 196-197), destinada a assegurar la fertilitat de la terra i a contribuir amb la seva força muscular a les labors del camp, tot estigué a punt per iniciar l'explotació del territori agrari a una escala, per bé que relativament modesta, fins llavors desconeguda.

Malgrat que les coses probablement es desenvoluparen de la forma que acabem d'exposar, també és perfectament plausible imaginar que en aquests afers de producció agrícola, els focs, a mida que el temps anava passant, degueren d'establir lligams, les característiques dels quals òbviament se'ns escapen, amb la població indígena local per tal d'explotar els territoris empordanesos susceptibles de ser productius. Per tant, el fet que Emporion fos autosuficient en cereals, no exclou de cap de les maneres que al seu rerapaís s'hagués posat en marxa un procés d'explotació agrària del territori, en la gènesi de la qual els grecs segurament degueren de jugar un paper decisiu. En aquest sentit, els ploms escrits que ja hem comentat, tot i no ser del tot explícits, ja hem vist com insinuen, però, que les relacions entre grecs i indígenes eren més intenses i estretes del que ara ens és possible de poder arribar a imaginar, sobretot a partir del moment en què l'exportació del *biotos* començà a esdevenir un afer lucratiu per a Emporion. A partir d'aquest moment podem hipotetitzar, perquè encara resta el fet de provar-ho, que l'establiment de Pontós tingué un paper molt important com a centre de producció i recollida d'un cereal que Fluvià avall devia arribar a la ciutat grega de la costa a fi de ser embarcat cap una destinació que, molt m'ho temo, ens restarà per sempre desconeguda.

6. EPÍLEG

Després d'aquest breu repàs dedicat a comentar quines són les dades més actuals que permeten de rastrejar la presència de la comunitat indígena que vivia i desenvolupava les seves activitats, primer a redòs de la *polis* emporitana, i després formant-ne ja part integral, pensem que queda ben palès que ha estat gràcies a la recerca arqueològica duta a terme al llarg de la segona meitat de la passada dècada, que hom ha aconseguit de donar uns primers passos encaminats a interpretar històricament el paper jugat per l'empori focu abans d'ésser sotmès al poder de Roma. Les investigacions arqueològiques han demostrat d'una forma diàfana que el jaciment grec emporità, lluny d'estar esgotat, com moltes vegades en el passat se'ns havia volgut fer creure, és una extraordinària font d'informació històrica que val la pena de continuar explotant, tant pel que significa de

cara al coneixement intrínsec de la mateixa ciutat, com als beneficis de segon grau que poden obtenir els jaciments indígenes del seu propi hinterland i de contrades molt més allunyades. Per tant, fem vots perquè l'*Agathos Daimon* no cessi d'afavorir-la, tot procurant que no faltin, ni la voluntat investigadora ni els mitjans materials per tirar endavant la recerca, i, sobretot, demanem que tan il·lustre i per a nosaltres, com a col·lectivitat, imprescindible punt de referència històric, no es converteixi en quelcom de residual que de forma merament mercantilista, tot banalitzant-lo, és insubstancialment presentat al públic en una vulgar barraca de fira.

BIBLIOGRAFIA

- ALMAGRO 1953: Almagro Basch, M., *Las necrópolis de Ampurias*, vol. I: Necrópolis griegas, Barcelona, 1953.
- ALMAGRO 1955: Almagro Basch, M., *Las necrópolis de Ampurias*, vol. II: Necrópolis romanas y necrópolis indígenas, Barcelona, 1955.
- AMPOLO 1990: Ampolo, N., Caruso, T., I Greci e gli altri nel Mediterraneo occidentale. Le iscrizioni greca ed etrusca di Pech-Maho: circolazione di beni, di uomini, di istituti, a *Opus*, IX-X, 1990, pp. 29-56.
- BARBERÀ 1990: Barberà Farràs, J., La necrópolis de la Muralla NE de Ampurias en el proceso de la iberización, a *Verdolay*, 2, 1990, pp. 201-205.
- BOSCH-GIMPERA 1922: Bosch-Gimpera, P., *Assaig de reconstrucció de l'etnologia de Catalunya*, Discursos llegits a la "Real Academia de Buenas Letras" de Barcelona en la solemne recepció pública de D. Pere Bosch Gimpera el dia 16 de juliol de 1922, Barcelona, 1922.
- BUXÓ 1985: Buxó, R., *Dinàmica de l'alimentació vegetal a partir de l'anàlisi de llavors i fruits. Interès del seu estudi per la reconstrucció de la dieta vegetal antiga humana*, Memòria de llicenciatura. Inèdita.
- BUXÓ 1986: Buxó i Capdevila, R., Estudio paleocarpológico, a *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 12, 1986, pp. 199-107.
- CASTRO 1982: Castro, Z., Hopf, M., Estudio de los restos vegetales en el poblado protohistórico lla d'en Reixach (Ullastret, Girona), a *Cypsela*, IV, 1982, pp. 103-111.
- DE HOZ 1985-1986: de Hoz, J., La escritura greco-ibérica, Actas del IV Coloquio sobre Lenguas y Culturas Paleohispánicas, Vitoria-Gasteiz, 6-10 mayo 1985, *Veleia*, 2-3, 1985-1986 pp. 285-298.
- DE HOZ 1989: de Hoz, J., La epigrafía focea vista desde el extremo Occidente, Actas del VII Congreso Español de Estudios Clásicos, III, Madrid, 20-24 de abril de 1987, Madrid, 1989, pp. 179-187.
- DE HOZ 1993: de Hoz, J., La lengua y la escritura ibéricas, y las lenguas de los iberos, a *Lengua y cultura en la Hispania prerromana*, Actas del V coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica, Colonia, 25-28 de noviembre de 1988, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1993, pp. 635-666.
- DEHN 1988: Dehn, W., Eisenzeitliche Beinschienen in Südeuropa. Eine Ausstrahlung griechischer Hoplitentrüstung, a *Madridrer Mitteilungen*, 29, 1988, pp. 174-190.
- DUNBABIN 1948: Dunbabin, T. J., *The Western Greeks*, Oxford, 1948.
- GALLO 1983: Gallo, L., Colonizzazione, demografia e strutture di parentela, Modes de Contact et Procédus de Transformation dans les Sociétés Anciennes, Cortone, 24-30 mai 1981, *Collection de l'Ecole Française de Rome*, 67, Pise-Rome, 1983, pp. 703-728.
- GARNSEY 1988: Garnsey, P., *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World, Responses to Risk and Crisis*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.
- LEJEUNE 1988: Lejeune, M., Pouilloux, J., Solier, Y., Etrusque et ionien archaïques sur un plomb de Pech Maho (Aude), a *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 21, 1988, pp. 19-59.
- MARCET, SANMARTÍ-GREGO 1989: Marcet, R., Sanmartí-Grego, E., *Empúries*, Barcelona, 1989.
- OLIVA 1967: Oliva, M., El nuevo plomo con inscripción ibérica hallado en Ullastret, a *Pyrenae*, 3, 1967, pp. 107-122.
- PADRÓ 1992: Padró, J., Sanmartí-Grego, E., Areas geográficas de las etnias prerromanas en Cataluña, *Actas de la Reunión sobre Paleontología de la Península Ibérica*, Madrid, 1989. Madrid, 1992, pp. 185-194.
- PONS 1984: Pons Brun, E., *L'Empordà de l'Edat del Bronze a l'Edat del Ferro*, Diputació de Girona, 1984.
- RIURÓ 1982: Riuró, F., El plom amb epigrafia ibérica del poblat de Castell (Palamós), a *Cypsela*, IV, 1982, pp. 123-131.
- SANMARTÍ-GREGO 1978: Sanmartí-Grego, E., L'atelier des patères à trois palmettes radiales et quelques productions connexes. Journée d'Etudes de Montpellier sur la Céramique Campanienne. *Archéologie en Languedoc*, 1, 1978, 21-36.
- SANMARTÍ-GREGO 1982: Sanmartí-Grego, E., *Les influences méditerranéennes au Nord-Est de la Catalogne à l'époque archaïque et la réponse indigène*, a *La Parola del Passato*, CCIV-CCVII, 1982, 281-298.
- SANMARTÍ-GREGO 1988: Sanmartí-Grego, E., Una estela de guerrer procedent d'Empúries, a *Fonaments*, 7, 1988, pp. 111-114.
- SANMARTÍ-GREGO 1986: Sanmartí-Grego, E., Castanyer, P., Tremoleda, J., i Barberà, J., Las estructuras griegas de los siglos V y IV a. de J. C., halladas en el sector sur de la Neapolis de Ampurias. (Campaña de excavaciones del año 1986), a *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 12, 1986, pp. 141-184.
- SANMARTÍ-GREGO 1982: Sanmartí-Grego, E., Barberà, J., Costa, F., García, P., Les troballes funeràries d'època ibèrica arcaica de la Granja Soley (Santa Perpètua de Mogoda, Vallès Occidental, Barcelona), a *Ampurias*, 44, 1982, 71-103. 71-103.
- SANMARTÍ-GREGO 1988: Sanmartí-Grego, E., Castañer, P., Tremoleda, J., La secuencia histórico-topográfica de las murallas del sector meridional de Emporion, a *Madridrer Mitteilungen*, 29, 1988, pp. 191-200.
- SANMARTÍ-GREGO 1991: Sanmartí-Grego, E., Castanyer i Masoliver, P., Tremoleda i Trilla, J., Nuevos datos sobre la historia y la topografía de las murallas de Emporion, a *Madridrer Mitteilungen*, 33, 1991, pp. 102-112. 102-112.
- SANMARTÍ-GREGO 1992: Sanmartí-Grego, E., Massalia et Emporion: une origine commune, deux destins différents, *Actes du Colloque International d'Histoire et d'Archéologie du Ve Congrès Archéologique de la Gaule Méridionale, Marseille, 18-23 novembre 1990*, Lattes, 1992, pp. 27-41.
- SANMARTÍ-GREGO en premsa: Sanmartí-Grego, E., "Cada piedra es un mundo": reflexiones sobre una estela de guerrero procedente de Emporion, *Homenaje al Prof. don A. Arribas Palau*, en premsa.
- SANMARTÍ-GREGO en premsa B: Sanmartí-Grego, E., Castanyer, P., Tremoleda, P., Santos, M., Testimonios epigráficos de la presencia indígena en Emporion, *Actes del Simposium d'Empúries*, en premsa.
- SANMARTÍ-GREGO 1993: Sanmartí-Grego, E., Una tomba de guerrer de la Primera Edat del Ferro trobada a Llinars del Vallès (Vallès Oriental, Barcelona), *Treballs del Museu de Granollers*, 1, 1993.
- SANMARTÍ-GREGO en premsa C: Sanmartí-Grego, E., *Grecs et Ibères à Emporion. Notes sur la population indigène de l'Empordà et des territoires limitrophes*, Lattes, 1992, en premsa.

SANMARTÍ-GREGO 1987: Sanmartí, E., Santiago, R. A., Une lettre grecque sur plomb trouvée à Emporion, a *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 68, 1987, pp. 119-127.

SANMARTÍ-GREGO 1988: Sanmartí-Grego, E., Santiago, R. A., La lettre grecque d'Emporion et son contexte archéologique, a *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 21, 1988, pp. 3-17.

SANTIAGO 1989: Santiago, R. A., En torno al plomo de Pech Maho, a *Faventia*, 11/2, 1989, pp. 163-179.

SOLIER 1979: Solier, Y., Découverte d'inscriptions sur plombs en écriture ibérique dans un entrepot de Pech Maho (Sigean), a *Revue Archéologique de Narbonnaise*, XII, 1979, pp. 55-123.

VAN COMPERNOLLE 1983: Van Compernelle, R., Femmes indigènes et colonisateurs, Modes de Contact et Procédus de Transformation dans les Sociétés Anciennes, *Actes du Colloque de Cortone, 24-30 mai 1981, Collection de l'École Française de Rome*, 67, Pise-Rome, 1983, pp. 1033-1049.

MOLIST 1986: Molist i Capella, N., Miró i Alaix, C., Estudio de la macrofauna, a *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 12, 1986, pp. 185-198.

JARDÉ 1925: Jardé, A., Les céréales dans l'antiquité classique, *Bibliothèque des Ecoles Françaises d'Athènes et de Rome*, fascicule 130, Paris, 1925.

DE MARTINO 1979: De Martino, F., *Produzione di cereali in Roma nell'età arcaica*, a pp. 187, 1979, pp. 241-255.

DE MARTINO 1984: De Martino, F., *Ancora sulla produzione di cereali in Roma arcaica*, a pp. 217, 1984, pp. 241-263.

AMOURETTI 1986: Amouretti, M. C., Le pain et l'huile dans la Grèce antique, Centre de Recherche d'Histoire Ancienne, 67, *Annales Littéraires de L'Université de Besançon*, 328, Paris, 1986.

BOSERUP 1974: Boserup, E., Environment, population et technologie dans les sociétés primitives, a *Annales E. S. C.*, mai-juin, 1974, pp. 538-552.

ROS 1986: Ros Mora, M. T., Estudio antracológico, a *Cuadernos de Prehistoria y arqueología castellonenses*, 12, 1986, pp. 209-213.

GALLO 1984: Gallo, L., *Alimentazione e demografia della Grecia antica*, Salerno, 1984.

FOXHALL 1982: Foxhall, L., Forbes, H. A., Sitometreia: The Role of Grain as Staple Food in Classical Antiquity, a *Chiron*, XII, 1982, pp. 41-90.

ALVAREZ 1983: Alvarez i Pérez, A., de Bru i Sala, E., Materials locals utilitzats a Empúries en època greco-republicana, a *Informació Arqueològica*, 41, 1983, pp. 158-162.

Figura 1.- Vista aèria obliqua, presa des del sud, del sector meridional d'Emporion.

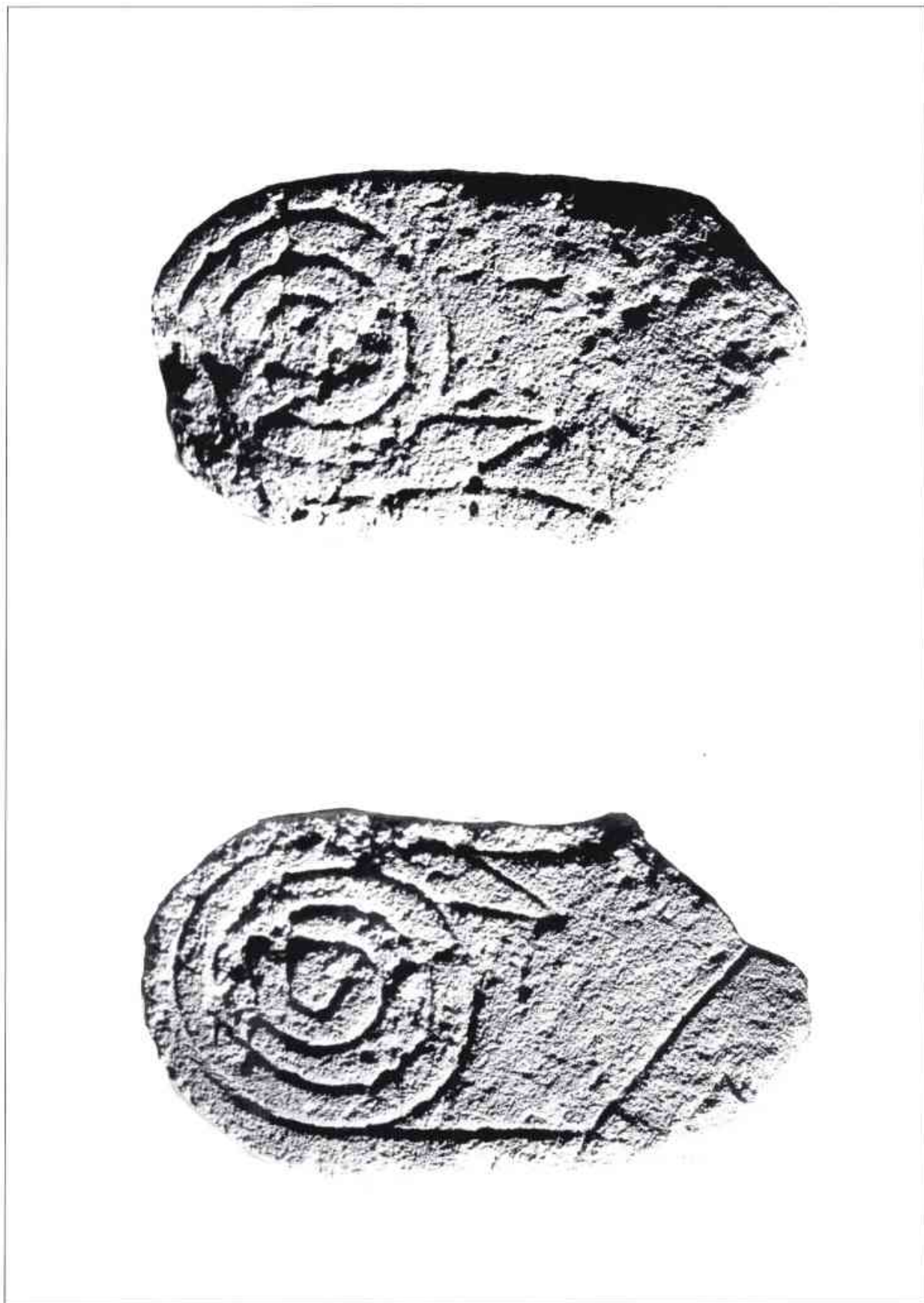
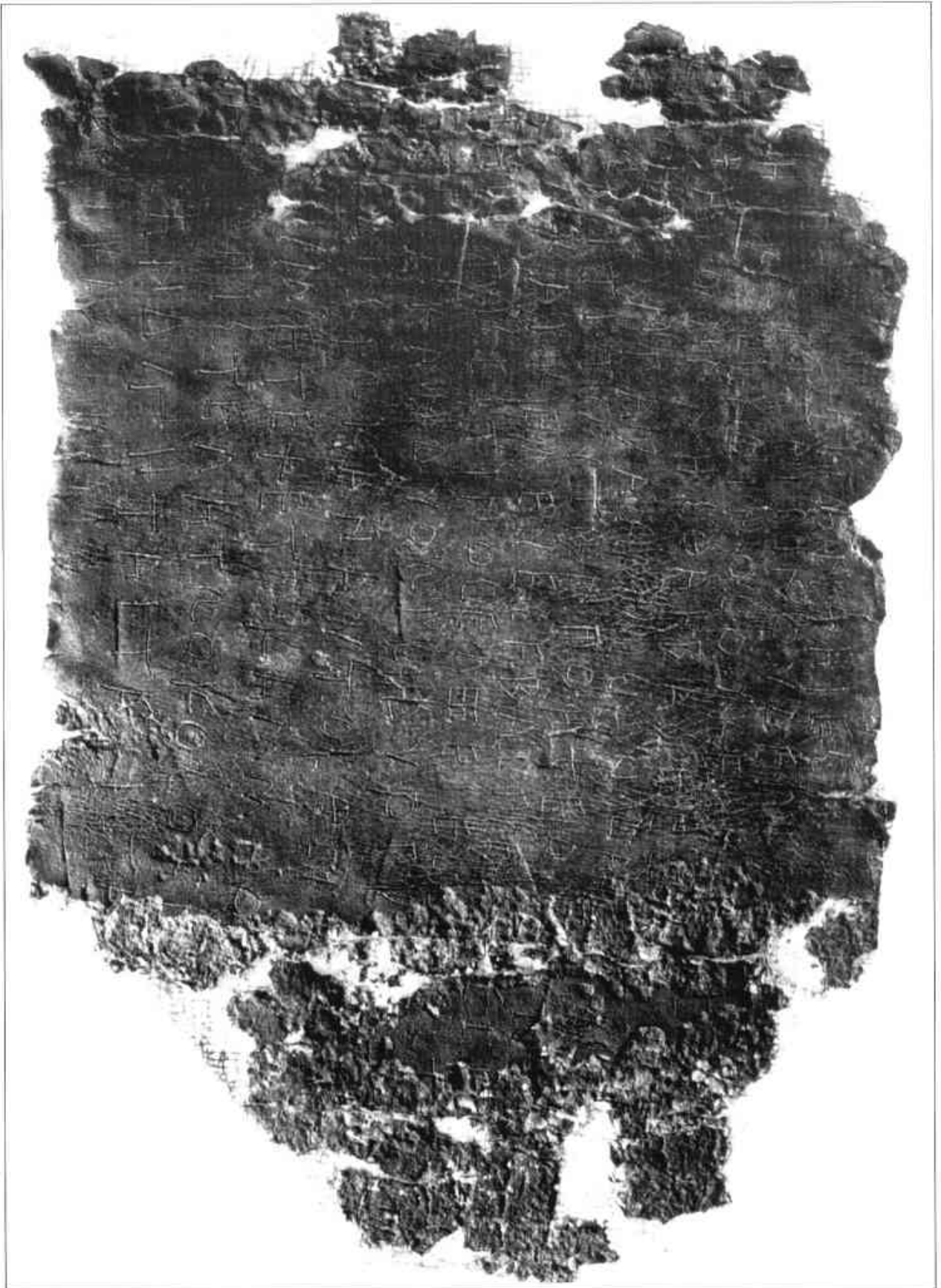

Figura 2. Estela funerària decorada, de pedra sorrenca, que degué formar part de la tomba d'un guerrer ibèric. Sobre les seves dues cares hi figuren unes mateixes representacions consistents en un casc corinti i un *soliferreum*.

Figura 3 - Carta comercial grega sobre plom trobada a **Emporion** l'any 1965. Es data a finals del segle VI o als inicis del segle V a. C.

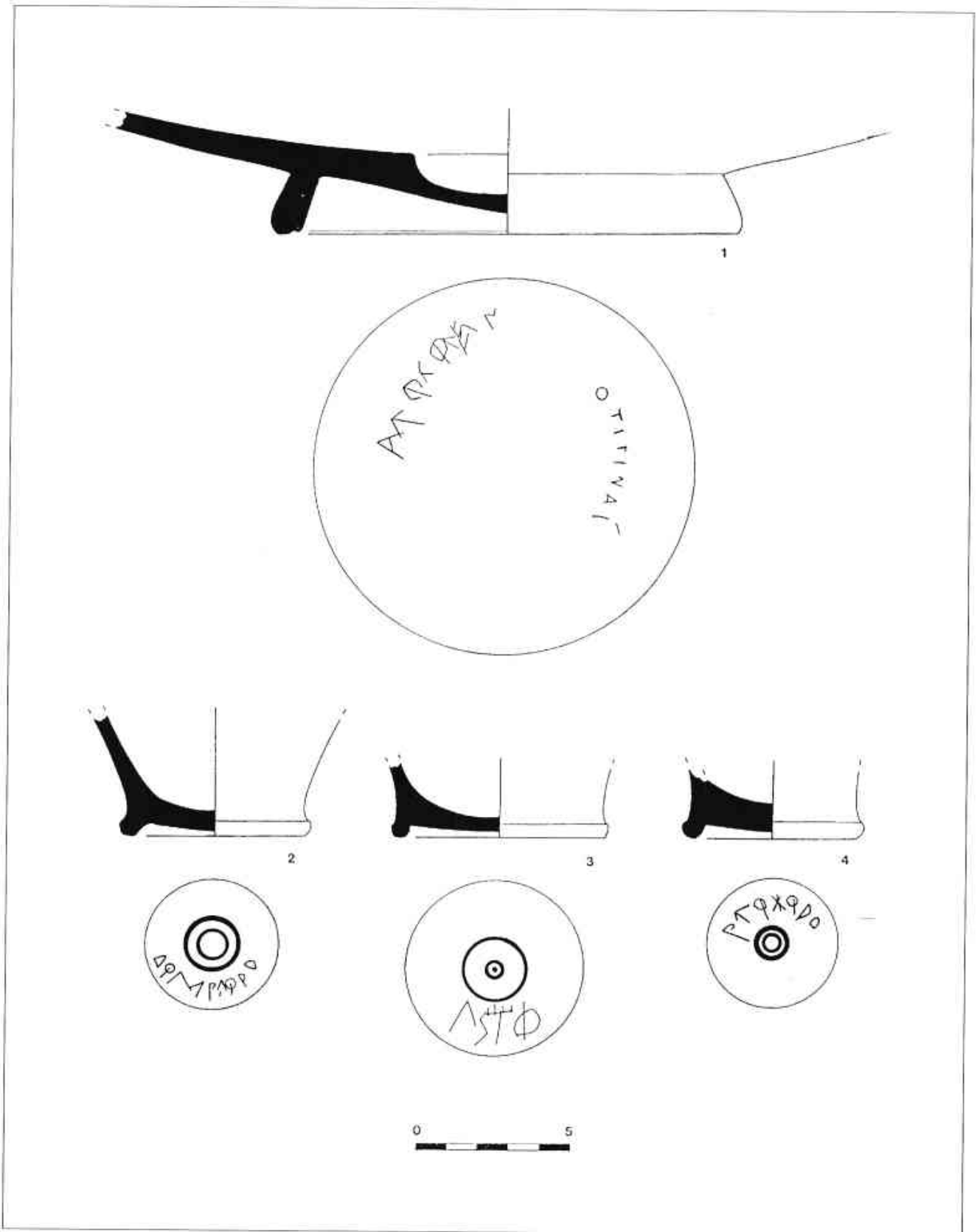

Figura 4. - Bases de vasos àtics de vernís negre trobats al sector meridional de la ciutat grega emporitana, que van provistos d'antroponims ibèrics utilitzats per individualitzar-los. 1: BIUR-KERE, 2: TURS-BIUR (AR), 3: BIKI-TIR, 4: BIUR-BOR (AR).

Figura 5.- Forma com es presentava el plom ibèric de finals del segle III abans de desenrotllar-lo, amb el nom del seu probable receptor: KATULATIE(N).

Figura 6. Cara A del plom ibèric amb el text omplint completament tota la superfície del camp escriptori.

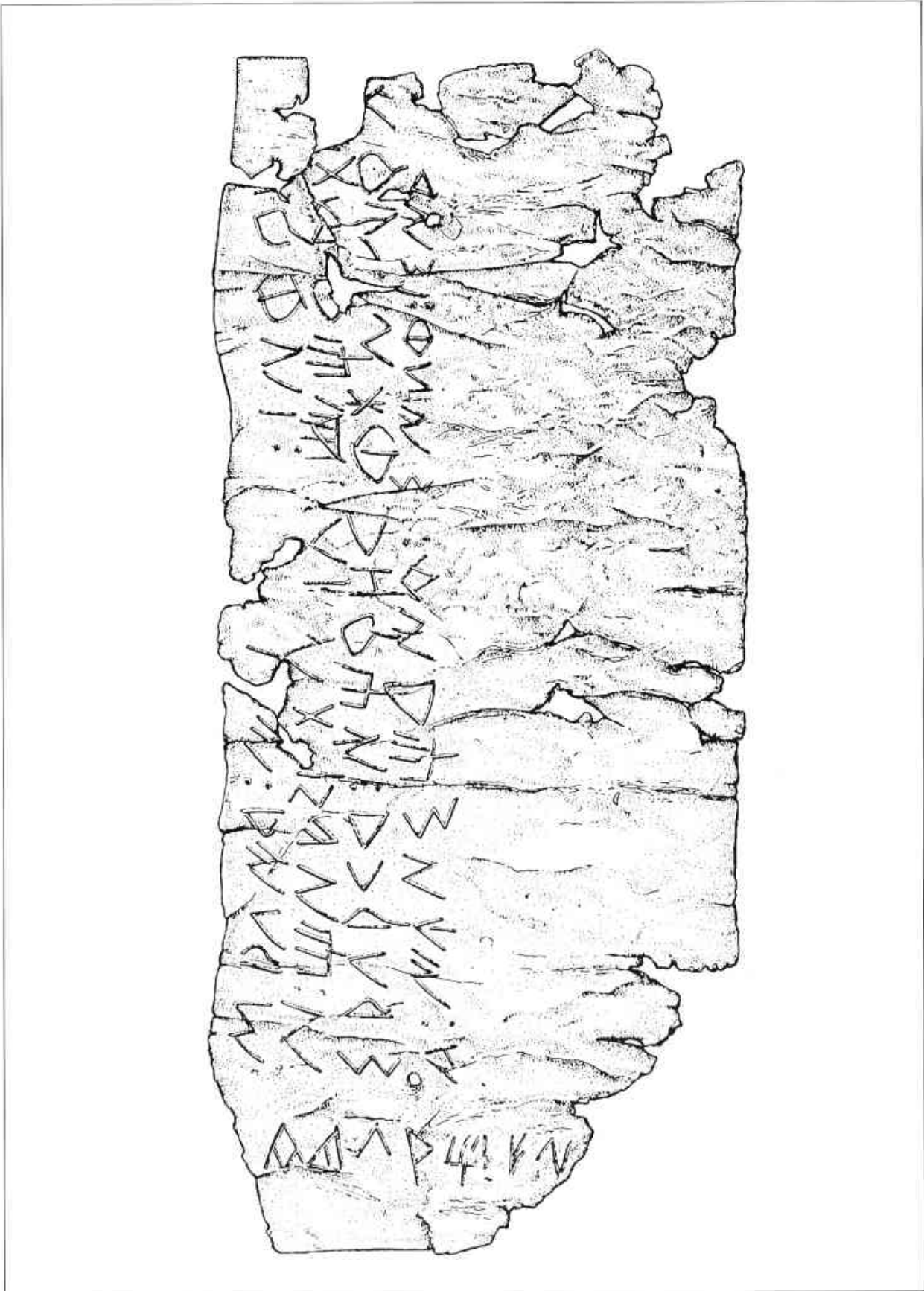
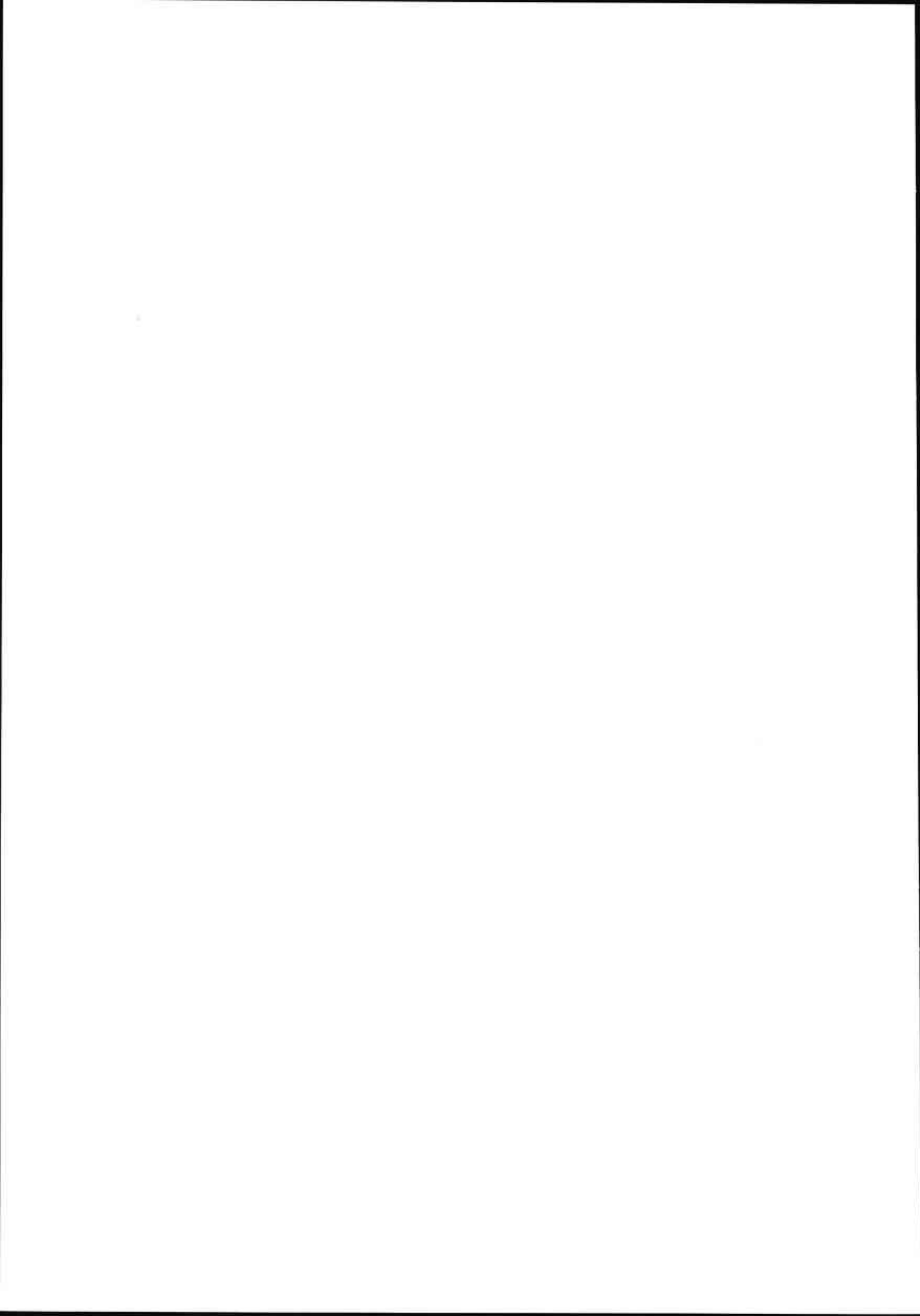
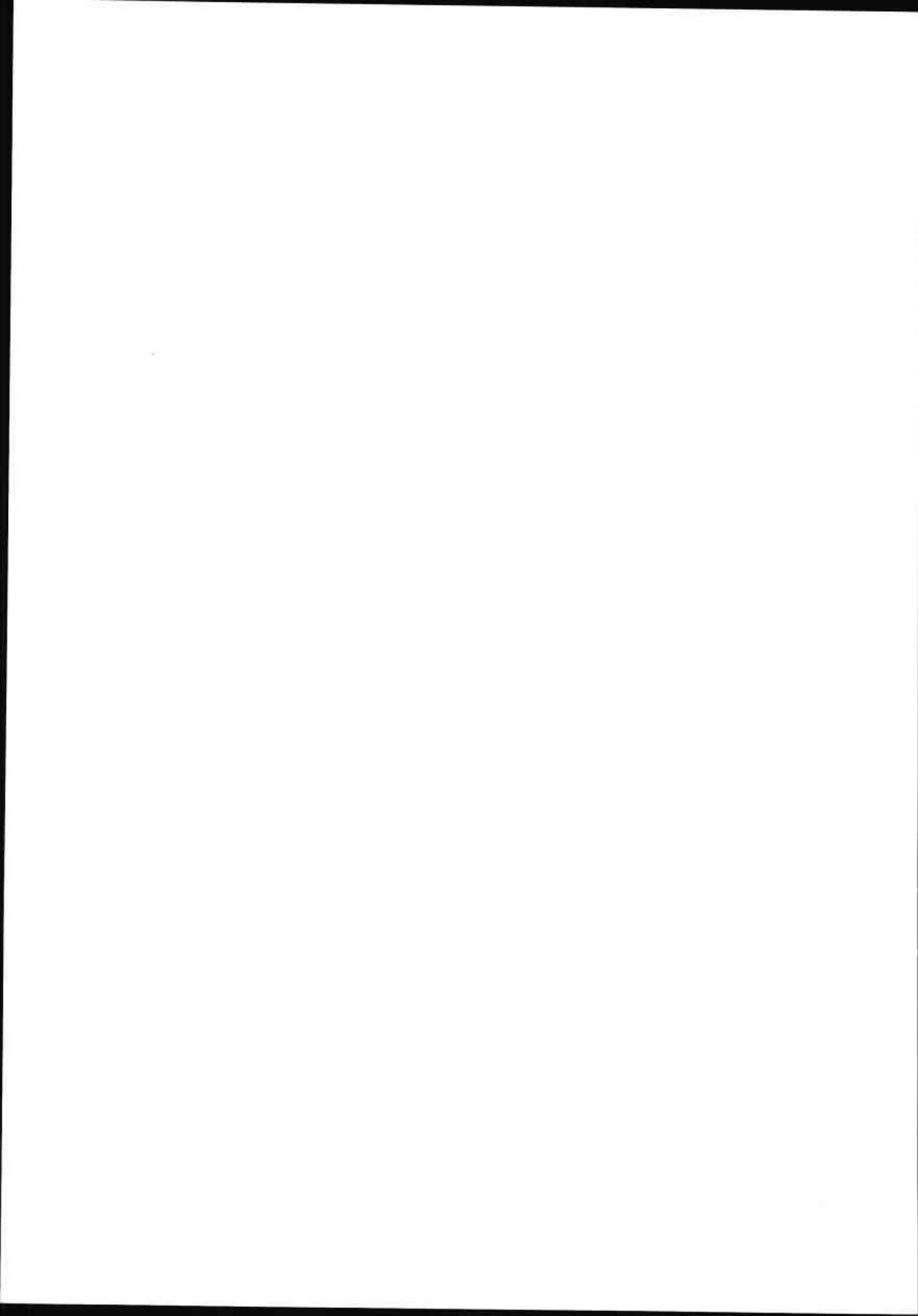

Figura 7. Cara B del plom ibèric amb la resta del text i, a l'esquerra, la inscripció vertical amb el nom del qui probablement el va rebre.

**L'EXPANSIÓ SEPTENTRIONAL DEL MÓN IBER:
EL JACIMENT DE MAS CASTELLAR-PONTÓS I
LES SEVES ESPECIALITZACIONS**

L'EXPANSIÓ SEPTENTRIONAL DEL MÓN IBER: EL JACIMENT DE MAS CASTELLAR-PONTÓS I LES SEVES ESPECIALITZACIONS

ENRIQUETA PONS I BRUN

Centre Arqueològic i Museístic de Girona

1.-INTRODUCCIÓ

Les darreres investigacions realitzades en el jaciment de Mas Castellar durant els anys 1990-1993 permeten aprofundir en la problemàtica plantejada a l'Alt Empordà en època ibèrica¹. Les troballes han detectat llocs d'habitació, de treball, de defensa i de culte, en diferents fases, i això conjuntament amb les troballes anteriors (MARTÍN 1979) permet situar la zona en un marc interpretatiu més ampli. Per una altra banda, els canvis que s'observen a l'Empordà a finals del s.V i sobretot en el segle IV a.n.e. signifiquen que els jaciments perjudicats s'especialitzaren econòmicament. En alguns casos els poblats són substituïts o amortitzades les seves estructures defensives, a canvi d'una remodelació de l'espai per a una millor explotació del terreny. Això succeï especialment a l'Alt Empordà, on uns poblats ibèrics desapareixen i es presenten d'altres jaciments del tipus "camp de sitges" que s'estenen per tota la plana, la qual cosa hauria d'implicar un nou control i una nova jerarquització del territori.

2.- ELS ANTECEDENTS D'UNA POBLACIÓ EMPORITANA (fig.1)

La posició geogràfica de l'Empordà farà que aquest s'integri, per primera vegada, dins un sistema econòmic regional, originat en un punt estratègic de l'Auda, a partir del Bronze Final. Efectivament, l'anomenada "cultura mailhaciana" que s'estengué des de l'Erau fins a Carcassona (DEDET 1990), sobrepassà els Pirineus Orientals i s'establí al Nord de l'Empordà². En una fase més tardana, ja a inicis de l'Edat del Ferro, aquest territori integrat consta de ports comercials i mercantils, com ara a Agda, a Canet o a Empúries (PONS 1984). A partir d'aquesta data, als voltants del s.VI a.n.e., es troben des de l'Auda fins a l'Ebre una sèrie d'elements culturals de característiques similars, formant equipaments, panòpies, vaixelles, més o menys heterogenis, que assenyalaren els possibles centres de producció i / o distribució per tota la zona pirinenca i relacionaren a la vegada els dos mars: l'Atlàntic i el Mediterrani (PAUTREAU & PONS en premsa). En tota la zona pirinenca s'escampa un

¹.-Agraïm les opinions de A.M. ADROHER, J. BARTUREN, F.CONTRERAS, A.LOPEZ i A.VARGAS i J.RUIZ de ARBULO, que han fet possible aquest treball.

².- Els coneixements d'una població estable a l'entorn de Pontós són escassos i a penes en sabem res fins a l'època del Bronze Final. D'aquesta època foren localitzades un parell de fosses-sitges allunyades uns tres quilòmetres del punt de les intervencions arqueològiques actuals, i dins les quals es trobà material de l'estil mailhacià (PONS 1982 i 1984).

règimen comercial marcat per un sistema d'intercanvi de productes al·loctons, que es reflecteixen fins i tot a la pròpia cultura. Un fet evident és la presència en tot el Pirineu de necròpolis d'incineració, les tombes de les quals estan limitades per cercles de pedres (LOPEZ & PONS en premsa). Per una altra banda, en tota la zona mediterrània catalana, podem diferenciar grups de població a través dels materials que componen els dipòsits funeraris. Aquesta diferenciació en grups s'observa a partir de finals del s.VII, diferència que sembla perdurar al llarg de tot el segle VI (J.SANMARTÍ 1991). Aquest autor remarca la convivència entre necròpolis de característiques "ibèriques" (per les necròpolis situades aprop de l'Ebre i rodalies), i necròpolis de formació transpirenca (Camps d'Urnes recents), situades al nord de Catalunya (Peralada, Camallera, Anglès, etc.).

Un dels pobles impulsors i que actuaren amb forta intensitat en aquest mercat internacional foren els fenicis, que a finals del s.VII interferiren a tota Catalunya i al Golf de Lleó. L'interès fenici a les costes catalanes, a part de perdre el protagonisme anterior en el Sud, derivaria del prestigi que la zona catalana començava a tenir pels comerciants mediterranis (corintis, etruscs, focues) per aconseguir directament els principals mecanismes que el portessin a l'obtenció de l'estany atlàntic, o altres productes metal·logènics (plom, coure, plata).

Aquesta fase incipient d'ocupació territorial i estabilitat de l'hàbitat serà el moment d'altres influències colonials, sobretot gregues, les quals ens portaran a una ordenació del territori empordanès (PLANAS 1990). En l'edat del Ferro, moment de desenvolupament i d'expansió de la cultura ibèrica, l'estructura paisatgística i territorial es fa més regular i estable. L'Empordà es veu afavorit per un procés de dessecació dels seus paranyes, els quals explotaran intensament. Tot i així, la població estant ocuparà les zones més enlairades, al voltant de les planes, sobre turons i pujols, de manera que es dona, almenys aparentment, una dualitat de població entre l'Alt i el Baix Empordà, dualitat marcada per les diferents configuracions geogràfiques.

En una primera fase d'aquesta nova ocupació territorial, la població es concentra en els vessants dels turons, badies marítimes i fluvials i amunt de petits

monticles; més tard, i per causes desconegudes, enfortiran els seus poblats, emmurallant-los. Una bona quantitat canviaran les seves posicions prèvies i ocuparan els llocs més enlairats. En tot aquest procés es pot observar la presència dels primers estocs d'emmagatzematge de cereals, amb el procediment de la sitja (Mas Castellar-Pontós, Illa d'en Reixac-Ullastret, Castell-Palamós).

Aquest últim canvi formal, que sembla succeir-se entre els segles VI i V a.n.e., és vàlid per a tot l'Empordà, malgrat les diferències geogràfiques, però cap als voltants del 400 a.n.e. els especialistes marquen altres canvis (MARTÍN 1987), més aviat de remodelacions, ampliacions, intrusions urbanístiques, que desembocaran evidentment en una ordenació més homogènia i més adequada del territori. Els poblats ibèrics coneguts de l'Alt Empordà (Mas Castellar-Pontós; Peralada) seran suprimits i substituïts per una altra estratègia relacionada sembla amb la consolidació de les estructures agràries: intensificació de l'agricultura i augment considerable de l'estoc cerealístic³. El Baix Empordà es caracteritza per la presència de nombrosos poblats fortificats en tota la zona, especialment a la costa⁴, i sobretot per les ampliacions i canvis que sembla experimentar el poblament doble d'Ullastret, un gran poblament de turó i de vessant que un llac o riu planer semblava dividir en dues zones habitades, també emmurallades.

3.-EL JACIMENT DE MAS CASTELLAR-PONTÓS

3.1.- LA SITUACIÓ GEOGRÀFICA (fig.2)

Mas Castellar és una propietat que consta d'una masia i d'una sèrie de terrenys escalonats en tres nivells, de formació especialment fluvial, situada en la depressió de l'Alt Empordà. En un dels nivells més alts i a uns 160 metres s.n.m. es situa el Camp de Dalt, al nord de la masia, centre de les intervencions arqueològiques. Aquest Camp, de 2,5 ha de superfície i retallat en tots els seus cantons, té una forma

³-Resulta encara prematur qüestionar els poblats ibèrics de Pontós o Peralada, ja que són inèdits. El present treball versarà sobre aquest tema en el cas del jaciment de Mas Castellar-Pontós, el qual ja ha estat objecte d'algunes notícies (veure nota 2). Sobre el jaciment de Peralada hi ha treballs inèdits (MIRO *et alii* en premsa), als autors dels quals agraïm la informació. Cal recordar aquí les troballes realitzades en la construcció de l'autopista, on MARTÍN 1975-77 assenyala un nombre considerable de jaciments especificats en "camps de sitges".

⁴-Cal tenir en compte que un bon nombre d'aquests jaciments eren de dimensions mitjanament petites, i que, estant situats en eroles, esperons o peninsules, ces omporten com a llocs de vigilància, de barrera i de control territorial. Cadascun d'aquests jaciments pot veure'n a curta distància tres o més. (SANMARTÍ & SANTACANA 1991).

arroyonada i s'alça uns 5 a 10 metres en relació al segon nivell del mas. Això fa que tingui una visibilitat de 360° i en un radi de 15 a 25 km; s'hi observen al nord les serres del Prepirineu gironí (Garrotxa, Roda i Albera), al sud el Massís del Montgrí i a l'est la costa mediterrània amb Rhode (Roses) i Emporion (Empúries-L'Escala). La seva posició general, al bell mig de la depressió empordanesa i en un punt interfluvial entre l'Alguema i el Fluvià, li dona una situació estratègica i de defensa natural. Efectivament, presenta cap a nord i nord-est un desnivell de 25 a 40 metres, produït pel curs de l'Alguema, i cap al sud i a l'est discorre en un suau pendent on circula el Fluvià i es perd a la zona costanera de l'Alt Empordà.

3.2.- LA PROSPECCIÓ ARQUEOLÒGICA

El jaciment de Mas Castellar-Pontós comença a ser conegut després de les visites dels drs. Maluquer i Oliva, els quals identificaren un poblat ibèric de categoria (OLIVA 1968). La seva importància comença a ser tractada gràcies a les excavacions portades a terme pel Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, entre els anys 1975 i 1978 (MARTÍN 1976, 1977 i 1979).

Els treballs arqueològics tornen a ser repesos pel mateix Centre sota la nostra responsabilitat a partir de l'any 1990. Davant els coneixements previs, els quals facilitaren una seqüència cronològica i cultural interessant, ara s'intervindrà en el jaciment des d'altres punts de mira, donant més importància al paisatge, a les modificacions morfològiques i geogràfiques, a les alteracions sofertes, per tal de valorar aquesta manera la posició del jaciment i la intensitat de l'ocupació⁵

Cal destacar en aquest apartat els treballs edafològics, els de prospecció geomorfològica, i els d'elèctrico-radar, els quals han determinat en gran part l'elecció dels sondejos estratigràfics, i en el curs de les intervencions arqueològiques ens ajuden encara a modificar o a decidir les nostres intervencions (TABERNERO, VALLEJO & PONS en premsa; N.CARULLA 1991 i 1993 inèdit)⁶. Gràcies a aquests estudis hem pogut determinar que el Camp de Dalt és una mola conglomeràtica situada sobre un replà de formació al·luvial, el qual presenta anomalies lineals o acumulades a tot el voltant. Aquestes anomalies s'han

produït, sembla, per extracció de terres, en uns casos, i per aportacions antròpiques en altres, i li donen un alçat característic i vistós enmig d'un paisatge suau i erosiu (figs. 3 i 4).

3.3.- ELS SONDEJOS ESTRATIGRÀFICO-ARQUEOLÒGICS (fig.5)

Tot i que una bona part del material trobat o compilat ens dirigia *a priori* vers el replà del Camp de Dalt, el retall característic i les anomalies detectades pels estudis geomorfològics foren les causes principals per les quals aquest Camp fou elegit per a intervenir-hi i aplicar-hi uns sondejos estratigràfics (Campanyes 1991-1993). Aquests sondejos es situaren estratègicament sobre el replà de Dalt:

Sondeig 1, situat a l'extrem est, fou elegit segons detectació d'estructures per la prospecció magnètico-radar. Efectivament, la troballa ha estat la d'una estructura urbanística, la qual presenta una organització ortogonal que es distribueix en espais rectangulars al cantó de carrers. La superfície excavada és actualment de 500 m². Les fases de destrucció i abandonament de les estructures són datades de finals del s.III a.n.e. i principis del s.II a.n.e.

El sondeig 2, elegit segons detectació d'estructures, però també perquè es situava en un punt central del replà, donà algunes estructures domèstiques, entre les quals destaquem una fossa de transformació de granes. Tot plegat fa pensar que aquest sondeig pertany a una zona interna de l'hàbitat, manifestat en els sondejos 3, 5 i 7 (de cronologia finals del s.V- s. IV a.).

Els sondejos 3, 5 i 7 Un tall accidental, actualment camí per arribar al Camp de Dalt, fou elegit per a realitzar-hi els treballs edafològics. Al voltant d'aquest es realitzaren els sondejos esmentats i la seva descoberta fou elegida pels estudis edafològics i també per situar-se en el punt més alt del Camp. Els sondejos 2, 3, 5 i 7 ocupen una extensió de 50 m² en la zona més alta del Camp, i les seves troballes representen l'existència d'un poblat ibèric emmurallat (sondeig 3) amb restes d'hàbitat intramurs (sondeig 2), i extramurs (sondeigs 5 i 7). Sobre d'aquestes estructures que semblen amortitzades a finals del s.V a.n.e. hi observem els ciments d'una altra estructura circular (sondeig 3).

⁵-La documentació de totes les prospeccions realitzades en el jaciment es troben recollides en els informes d'excavació pertinents, lliurats al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, i en el Centre d'Investigacions Arqueològiques. Mencions resumides se n'han publicat a ADROHER *et alii* 1992, i a PONS *et alii* 1993.

⁶-Cal esmentar els treballs de topografia, realitzats per Lluís Sant del Servei d'Arqueologia, els quals han estat imprescindibles per a la realització de qualsevol treball de camp i especialment útils per al geòleg, per al prospector i per a l'arqueòleg.

El sondeig 4, realitzat a l'oest del Camp de Dalt fou elegit segons detecció de fotografia aèria que assenyalava la presència d'unes taques circulars fosques, que més tard s'han determinat com a fosses excavades en el sòl i que bé podien haver format part del que en diem "sitges subterrànies". Per la presència de 7 fosses en un espai reduït i vistes les perspectives que poden oferir-se, podem afirmar que ens trobem davant un camp de sitges, que conjuntament amb el camp de sitges localitzat en el pati de la masia i entorn, ocuparien ambdós camps junts unes dues Ha.

3.4.-ELS PRINCIPALS RESULTATS DE LES CAMPANYES DE 1990-1993

A part d'algunes restes antigues trobades a Pontós i separades del Camp de Dalt, pertanyents al Bronze Final (PONS 1982 i 1984) i a la primera edat del Ferro (MARTÍN 1976 i 1979; PONS 1984), les noves intervencions no han pogut establir correspondències segures amb aquelles troballes, però la seva aproximació podria molt bé indicar-nos l'existència d'un hàbitat més o menys permanent en la zona, des de finals de l'Edat del Bronze. Les noves investigacions ens porten a períodes més pròxims, i en definitiva fan referència a una població que construeix poblats i proteccions sòlides que tindrien els seus inicis cap al s.VI a.n.e., i perduraran fins al s.II a.n.e.

Les noves excavacions arqueològiques ens posaren al descobert tres temes principals, a debatre en aquestes jornades, temes que exposem ara de manera descriptiva (trobada d'un poblat ibèric del s.V a.n.e., d'un camp de sitges que abraça tota la sèrie cronològica, i presència d'una factoria-santuari, d'estructura urbanística d'influència hel·lenística).

a.- El poblat ibèric de Mas Castellar (sondejos 2, 3, 5 i 7) (figs. 6, 7, 8 i 9)

La zona on s'ubica el poblat ibèric, situada en l'extrem sud de la part més elevada del Camp de Dalt, ocupa segons els sondejos 2, i 3-5-7 una extensió de 2500 m²; els primers nivells arqueològics manifestaren l'existència d'un hàbitat amb estructures defensives (sondeig 3), un habitatge extramurs (sondeig 5 i 7) i restes d'una habitació amb la presència d'algunes estructures domèstiques com una fossa de transformació de cereals (sondeig 2), corresponent tot plegat a un poblat ibèric, que fou obliterat a finals del s.V a.n.e. (Es desconeix de moment l'inici d'aquest hàbitat, que, segons es preveu, pot remuntar-se a finals del s.VII a.n.e.).

De moment només hem pogut observar el desmantellament de les estructures defensives, la qual cosa s'ha interpretat com un pany de muralla, amb les lloses de l'aparell extern importants, però aquest malmès, i el reompliment intern d'una torre rectangular (?), o contrafort, format per blocs de mides mitjaneres, disposats irregularment, l'aparell extern de la qual fou suprimit *ex profeso* (fig. 6). L'extracció dels blocs es devia realitzar per replantejar les estructures urbanístiques de nova planta, que ara desconeixem; però aquest moment es data a través d'un reompliment que cobreix i anivella totes les depressions produïdes per la destrucció de les estructures defensives, dins del qual es conté gran quantitat de ceràmica àtica d'importació, en la qual destaca un alt percentatge de figures roges, vernís negre, àmfors massaliottes i altres productes centre-mediterranis, una fàcies mediterrània que en el nostre jaciment correspon a l'últim quart del s. V a.n.e. (TPQ-TAQ= -425, -400). Tot aquest reompliment es produeix de forma ràpida, i conté, dins de la seva heterogeneïtat, paquets de cendres, deixalles culinàries i restes d'elements de construcció. Aquest reompliment antròpic que cobria sembla les depressions produïdes per una aparent gran construcció, s'alterna amb altres aports sedimentaris d'origen detrític col·locats harmoniosament cap a l'oest de les estructures mencionades (prospecció edafològica), simulant tot ell una doble funcionalitat: ampliació de la terrassa superior del poblat i/o colmatació, previ anivellament dels nivells antics d'ocupació, llavors extramurs, la finalitat del qual s'ens escapa a causa de la destrucció produïda a la vegada pels treballs superficials del camp. De totes maneres hem observat restes d'alguna construcció i sòl d'ocupació per sobre dels enderrocs de l'esmentat poblat ibèric. Si tenim en compte la composició del material detrític en aquests últims aports, podem observar clarament que aquests devien procedir de l'excavació de les fosses-sitges que s'observen en el camp (sondeig 4), i que devien ser abocats en aquest punt per a les funcions pertinents: terrassament? remodelacions, aixecament d'una torre de vigia?. El que podem afirmar és que la col·locació d'aquests últims aports es féu amb destresa i ordenació, cosa que ens fa pensar que devia tractar-se d'alguna remodelació constructiva, o canvi funcional important (TABERNERO *et alii* en premsa) (figs. 7 i 8).

Entre aquests dos moments s'observa en l'estratègia del talús meridional (sondeig 5) un nivell de destrucció compost per tovots i fustes cremades pertanyents a un habitatge que sembla estar situat extramurs, i que s'amortitza en el mateix moment que documentem els dos processos anteriorment descrits (ADROHER *et alii* 1992 i PONS *et alii* 1993).

Les restes aparegudes en el sondeig 2, situat a la zona central del camp de Dalt (dues fosses i les restes d'un mur) semblen correspondre a un hàbitat destruït pelfoc i pels nivells agrícoles. Una d'aquestes troballes, la fossa FS6, conservada en part gràcies a la seva construcció subterrània, ha donat abundants restes de granes *in situ*. Això i la troballa d'un moli pla, de dimensions grans, i fragmentat per l'acció tèrmica *in situ*, fan pensar que es tracta d'una fossa de transformació de cereals, la fase final de funcionament de la qual pot haver succeït també a finals del s.V a.n.e.⁷ (fig.9).

b.- El Camp de sitges del Camp de Dalt (sondeig 4)

L'evolució que pateix més tard el poblat ens és poc coneguda, ja que en aquest període, dels segles IV a II, fonamentalment ha estat només documentat a través de les fosses-sitges conegudes d'antic i les trobades en el sondeig 4. Aquest camp ocuparia tota la zona occidental del Camp de Dalt. Un petit sondeig de 8m. x 10m., l'any 1992, fou realitzat en funció de la fotografia aèria i va posar al descobert 7 fosses, de les quals poguerem excavar-ne tres, anomenades FS100, FS101 i FS102 (figs. 10 i 11).

La fossa-sitja SJ101, (Ø = 144 cm, h = 140 cm), fou objecte en un primer moment, posterior a la funció primària, d'un reompliment de característiques semblants a les admeses tradicionalment (amortització antròpica amb materials d'escombraria, com a abocador), fet que pot documentar-se cap el tercer quart del s.III a.n.e., però en un moment a precisar dins del primer quart del s.II a.n.e. (-200, -175). El reompliment és extret amb la clara intenció d'introduir un conjunt de materials, els quals són coberts per les mateixes terres extretes anteriorment. En l'extracció de les terres de la fossa es deixà un petit testimoni sobre el qual i en un sòl planer es col.locà una llar lenticular. Aquesta ocupava un lloc central i estava formada per cendres exclusivament⁸, i juntament amb el foc fou trobada una figureta de terracota, un cap

femení amb *monyó*⁹, a part d'alguns objectes que devien formar també part del dipòsit. La llar fou coberta també per les terres anteriorment extretes i a sobre fou col.locat un dipòsit format pels materials: 8 àmfores greco-itàliques, (tres d'elles amb marques de segell, una amb una inscripció llatina sobre les espatlles, MAR-RVLIQ, (PONS 1993), i una altra segellada per les dues nanses amb un nom grec); 4 àmfores ibèriques; un *kalathos* pintat, un *askos* i un ungüentari, en ceràmica comuna ibèrica; un plat de peix i dos bols en ceràmica d'estil campaniana A; diversos bronzes: un torques, una fibula amb anella, un ham, una arracada, etc; i diverses eines agrícoles i domèstiques de ferro: dues arpelles, tres serres, dues falçs, tres podalls, dos ganivets, dues destrals-picoletes, una clau, una ratlladora, etc... Aquest dipòsit no sembla propi d'un aixovar funerari ni tampoc d'unes escombreries, sinó que més aviat s'hauria de pensar en un dipòsit-ofrena. (figs. 12, 13, 14 i 15).

Les altres fosses descobertes l'any 1992, la SJ100 i la SJ102, tenien un altre aspecte. Ambdues presentaven una fondària molt curta, i no hem pogut determinar si realment aquest fenomen es deu al fet que de seguida sorgí la roca dura o si realment aquestes fosses foren escapçades amb el temps. Aquesta última probabilitat podria ser, si tenim en compte que els materials de reompliment d'ambdues fosses eren més antics que els de la SJ101. Efectivament la fossa SJ100, (Ø = 100 cm, i h = 50 cm.), de parets verticals i arrebossades d'un material argilós de color groguenc, contenia materials ceràmics fets a mà només, per la qual cosa se li ha donat una cronologia de finals del s.VI a.n.e. La fossa SJ102 (Ø = 145 cm, i h = 40 cm.) contenia material ceràmic a torn i d'importació, d'entre el qual destaca una àmfora ibèrica de pivot aplanat i una copa Càstulo-Lamb.42A, datant el conjunt de la fossa de finals del segle V a.n.e. (-425, -400). Aquestes dues fosses, per la seva fondària i capacitat, no poden haver estat sitges, si és que no foren escapçades. La funció de la fossa SJ100 hauria estat la de refrigeri (parets arrebossades i categoria ceràmica domèstica) i la fossa SJ102 fou utilitzada com a abocador (material complet però trencat)¹⁰.

⁷. - De l'estudi previ de les mostres carpòlogiques trobades en la fossa FS6, s'han extret els resultats següents: de 5.000 carporestes, un 73% correspon a ordi (*Hordeum vulgare L.*) i un 21% a panís (*Setaria itàlica*), i una mica de blat comú (*Triticum aestivum-durum*), i civada (*Avena sativa*) entre altres. Agraïm la col.laboració de David Canal i Ramon Buxó.

⁸. - Un estudi previ a aquestes cendres ha pogut determinar restes de pi o alzina (restes de carbó de fusta) i la presència d'un gra de blat i 2 fragments d'os d'oliva. Agraïm la col.laboració de Maite ROS (estudi antracològic) i de David CANAL (estudi carpòlògic).

⁹. - Es tracta d'un cap femení amb els ulls enfonsats, el cap una mica dirigit a la dreta i llueix un pentinat "de meló" cenyit per una diadema i acabat en un *monyó* alt. A les orelles porta arracades de disc. Apareixen documentades com a ofrenes religioses o formant part d'aixovars funeraris. El pentinat és molt freqüent en la cloroplasta helenística que s'inicia a finals del s. IV i perdura en els segles III i II (ADROHER, PONS & RUIZ de ARBULO en premsa).

¹⁰. - Per a més detall de les fosses del sondeig 4, cal veure l'Informe 1992 de Mas Castellar, conservat al Servei d'Arqueologia de la Generalitat i al Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona.

c.-Les estructures urbanístiques de la zona 1

El sondeig 1, situat a la zona més oriental del Camp de Dalt (fig. 5) i arran del marge d'un talús de més de 10 m. de desnivell, fou iniciat l'any 1991 i ampliat el 1992. En aquest sondeig, a part d'unes estructures arquitectòniques, aparegueren en l'anomenada estança 3 algunes restes fragmentades d'una ara de marbre, d'estil jònic, datada de finals del s.III a.n.e. (PONS *et alii* 1993)¹¹. La importància de la troballa (ADROHER, PONS & RUIZ DE ARBULO en premsa) (figs. 16 i 17) determinà que els treballs de la campanya de 1993 es concentrassin en aquesta cala amb la finalitat de localitzar les parts restants de l'ara, esbrinar la funcionalitat de l'estança i, en general, de les estructures urbanístiques posades al descobert.

Les noves estructures localitzades han permès completar la zona i a la vegada limitar nous espais, per la qual cosa l'edifici inicial es fa més complex i extens. Aquestes estructures es troben entre un carrer de 5 metres d'amplada i un mur de contenció que protegeix el talús. Aquesta gran via de comunicació (carrer 100), situada a l'oest de les estructures urbanístiques, circula paral·lelament al talús protegit, en direcció nord-sud, el qual sembla que circumval·laria aquest cantó. Ambdues característiques, talús protegit i carrer principal circulant en paral·lel, semblen el resultat d'una estructura urbanística basada en l'adaptació topogràfica, cosa que sembla força corrent en les urbanitzacions de jaciments costaners de l'època, i sota influències hel·lenístiques (Lattes, Illa d'en Reixac, Roses, etc.).

Són tres les fases de remodelació o d'habilitació que podem atribuir a aquestes estructures situades a la part oriental del carrer principal (fig.18):

-En la fase més antiga detectada fins ara, (Fase 1D) les estructures estarien organitzades en dues illes, separades per un carrer o pati que discorre perpendicular al carrer principal i que es troba sota l'anomenat sector 1. La part septentrional està formada per una estructura rectangular que consta de les estances 4 i 5 a nord i una part de l'estança 1. Les estances 4 i 5 es comuniquen amb la 1, la qual es comportaria com una avantsala porticada, amb basament, que tindria comunicació amb un pati exterior el qual es comunica a la vegada amb el carrer principal. La funcionalitat de l'estança 4 seria la d'una zona de treball per a la

metal·lúrgia i la de l'estança 5, de 8m² aproximadament, amb un sòl i parets arrebossades d'obra (argamasa de cal amb fragments i argila cuita i pedretes), es comportaria com un recipient per contenir oli¹². La part meridional, d'estructura rectangular i formada per tres estances, la 3, la 6 i la 7, podria funcionar igual que en la segona fase.

En una segona fase (Fase 1C) es construeix l'estança del sector 2, a l'est de les estances 5 i 1, la qual es comunica amb aquesta última per una porta. El sector 1 ha modificat també la seva forma, i resta com una sala central amb basament, a la qual accedeixen les estances anteriors, la 4, la 5, ara també la 2, i tota la zona meridional a través de l'estança 3, estança on es trobaren les restes de l'ara de marbre. Les funcions de les estances situades a nord han variat. La 5, entesa com un contenidor de líquids, ara es comportarà com un celler (PONS *et alii* 1993) (fig. 19), la 2 com un lloc de combustió, i la 4 resta desconeguda, a causa de l'arrasament, però pensem que podria tenir alguna categoria especial, ja que tota ella està construïda amb grans blocs travertínics, i es comunica directament amb el carrer.

La part meridional de la zona 1 es comporta sembla com una illa de tres estances: la 3, la 6 i la 7. Les estances 6 i 7 es troben al sud de la cala i es comuniquen cadascuna amb l'estança 3, la qual es comunica pel nord amb l'estança 1. Tot aquest conjunt no presenta cap comunicació amb el carrer principal, la qual cosa fa pensar que devia estar forçosament relacionada amb tota l'estructura septentrional.

Aquest conjunt es comporta de manera diferent a l'altre, i sembla funcionar especialment en la fase 1C. Cal destacar la importància de l'estança 3, perquè s'hi han trobat les restes de l'ara de marbre i per tenir unes dimensions grans (fig.16). De forma rectangular (5,60 x 12,40 m) ocupa una extensió aproximada de 70 m² d'espai útil, i es distribueix longitudinalment en direcció contrària al carrer principal, s'estén des del mencionat carrer fins al mur de contenció del talús, i es comunica a nord amb el sector 1 per una gran porta, i al sud amb les estances 6 i 7. En general està construït amb uns murs formats de doble filada de blocs ben escairats i de caràcter sorrenc, especialment en les façanes nord i oest. Això i la possible existència d'una gran porta (comunicació amb el sector 1) poden fer pensar que es tractaria d'un edifici extern, visible almenys en aquest

¹¹.-Cal recordar que la cronologia d'aquestes estructures i tot el que engloben, és la mateixa que la presentada en la sitja 101, trobada a l'altre extrem del Camp de Dalt.

¹².-La idea d'un possible contenidor d'oli ve reforçada pel trencament lateral que presenta el basament del sector 1 i per la presència d'una estructura quadrada, ambdós elements per sostenir una màquina de pressió. Els nivells de la investigació arqueològica encara no poden assegurar aquesta afirmació.

angle. Aquesta estança serveix a la vegada de distribuïdor d'espais, com ho demostren les portes de comunicació amb els sectors 6 i 7. Un fet destacable d'aquesta habitació és la presència de nombrosos fogars, quatre fins ara. Tres d'aquests fogars són de petites dimensions, uns 60 cms. dm. i es troben a la perifèria, mentre que un altre fogar LL73, de dimensions més grans, es troba en posició centrada, i a la vegada alineada amb els murs mitjaners que separen els sectors 1-2 i 7-6, en direcció nord-sud¹³. La gran part de les restes de l'ara foren trobades en aquesta estança i vora del gran fogar central. El fet que tots els fragments han previst un altar complet, d'uns 62 cms. d'alçada, fa pensar que aquest es trobava *in situ*, i fou destruït en el mateix lloc on estava instal·lat¹⁴. Tota la sala de l'estança 3 presentava una repartició seleccionada de l'espai, on entre d'altres complements fou trobat un fragment de mandíbula humana¹⁵ i una moneda de bronze¹⁶.

L'estança 7 al sud-oest del complex meridional es comunica per el sector 3 amb una gran porta (amplada de quasi 3 metres). Aquesta estança, no localitzada en tota la seva extensió (es preveu d'una superfície de 45 m²) és de forma rectangular i en el seu suposat centre s'hi col·locà un basament de columna. Adossat al mur lateral que dona al carrer principal, s'hi localitzà un forn domèstic, d'una sola cambra i de forma circular, d'uns 2 metres de dm¹⁷. Els treballs arqueològics no han permès l'excavació total del sector, ni del sòl, però sí que han manifestat la presència d'una gran riquesa de material, trencat *in situ* i abandonat en tota l'estança descoberta. Entre aquests materials cal destacar una certa distribució espacial del material. Cap a l'est de l'estança, on es localitza el basament de columna, una llar i un molí *in situ*, es concentrava la vaixela fina (ceràmiques del taller de Roses, de la costa catalana, vasets votius), eines de metall i altres

objectes d'ornamentació, mentre que en l'àrea del forn es trobava la vaixela de gran format, especialment àmfores ibèriques i greco-itàliques. Vora al forn es localitzà una concentració important de peces ceràmiques de forma discoïdal¹⁸.

-La fase més recent (fase 1B), comentada en altres treballs, és la que ha resultat més afectada pels treballs agrícoles, car tots els nivells es troben per sota el superficial¹⁹. D'ací podem diferenciar un sòl que s'estén en tota l'estança del sector 1, amb base de columna al fons i en un eix longitudinal central, amb restes de comunicació (portes) amb les estances 2 i 4. Aquesta sala centrada, de més de 40m², també es caracteritza per tenir unes concentracions peculiars de fauna en els llocs angulars. L'anàlisi de la fauna recollida en aquest nivell del sòl de l'estança 1 mostra un percentatge destacat de gos *Canis familiaris* (85,2% i 5 individus), seguit amb molta diferència del bou *Bos taurus* (4,6% i 2 individus), d'ovella-cabra *Ovis aries* (4,1% i 1 individu), de cavall *Equus sp.* (2,9% i 1 individu) i porc *Sus domesticus* (2,9 % i 1 individu)²⁰.

4.- L'EMPORDÀ I EL SEU TERRITORI EN L'ÈPOCA IBÈRICA (SEGLES V-II A.N.E.)

Els resultats senyalitzats en el jaciment de Mas Castellar, durant les campanyes 1991-1993, ens porten a les següents reflexions:

-Els treballs realitzats en el Mas Castellar, durant els anys 1975-1977, pel Centre d'Investigacions Arqueològiques sota la direcció d'Aurora Martín, definiren el lloc com un "Camp de sitges". Les excavacions s'havien concentrat en el pati de la casa on el propietari havia indicat l'existència d'aquesta classe de fosses que havien aparegut a causa dels

¹³- Amb això volem indicar que la col·locació d'una llar principal complia els requisits d'una planificació urbanística preconcebuda.

¹⁴- La tipologia de l'esmentat altar ja ha estat comentada en altres treballs. Manca ara una restauració completa per poder fer l'estudi pertinent. Per una banda, algunes mostres de l'altar han estat analitzades prèviament pel Dr. A. Alvarez de la Universitat Autònoma, i sembla que el marbre procedeix de les canteres de Pentèlic, i per altra banda, la destrucció de l'altar sembla ser feta, per acció voluntària, per allò de destrossar quelcom valuós o religiós, en moments d'abandonament de la zona i a efectes de no ser transportat, robat o anatematitzat.

¹⁵- Pertany al cos dret d'una mandíbula humana d'un adult per sobre dels 25 anys i probablement del sexe masculí. Estudi previ realitzat per B. Agustí, a qui agraïm la informació.

¹⁶- La moneda de bronze és una unitat d'Ebusus: A) Bes dempeus de front i R) Toro a l'esquerra, datada post c. 214 a.C. Estudi previ realitzat per M. Campo a qui agraïm la informació.

¹⁷- Aquest forn, tipologat com a forn construït d'una sola cambra (PONS & MOLIST 1989 i en premsa), estava limitat per un mur circular que presentava una obertura en el cantó sud (entrada o boca?). Es troba arrasat en la base del sòl de la cambra de combustió-cocció, construït per una sola capa d'argila cuita amb base refractària de fragments de ceràmica.

¹⁸- Cal esmentar aquesta troballa, ja que pot aportar més dades sobre la funcionalitat de les peces discoïdals, de les quals se n'ha parlat sovint (CASTRO 1978). Aquesta peça es troba en el jaciment amb relativa freqüència en totes les unitats estratigràfiques.

¹⁹- ADROHER *et alii* 1992; PONS *et alii* 1993; ADROHER, PONS & RUIZ DE ARBULO en premsa.

²⁰- Estudi realitzat per Maria Saña i Susanna Caselles, a les quals agraïm la seva col·laboració.

treballs de remodelació de la casa. En la construcció d'un corral per al ramat situat en el pati i en condicionar l'espai per a cisterna i circulació regular d'aigües i d'altres, es posaren al descobert un total de 28 sitges, algunes excavades, i d'altres buidades, i no totes es trobaren reomplertes de material arqueològic. Les sitges excavades pel C.I.A. de Girona (sitges 15, 25, 26 i 27) foren publicades en el seu temps (MARTÍN 1976, 1977 i 1979). Això i un estudi previ actual del material de totes les sitges localitzades, donaren un esquema aproximatiu de la seva cronologia. Segons el material localitzat, hem distingit tres categories de cronologia: curta, mitjana i llarga. Les sitges excavades l'any 1992 són de cronologia curta (fig.20).

-La cronologia plantejada per a les sitges, a part dels dos casos extrems que pertanyen al Bronze Final i a la 1a. Edat del ferro (PONS 1984), inclou els segles VI fins als inicis del s.II a.n.e, amb clar domini de la seva presència durant els segles IV i III a.n.e.

-Les sitges excavades d'antic es troben en un segon replà de formació conglomeràtica, al mateix nivell on reposa el mas, i que segons fotografies aèries podien ocupar una bona part d'aquest terreny. La distància existent entre les sitges localitzades en el Mas de Dalt (any 1992) i les de la masia és de 300 metres, la qual cosa ocuparia una extensió estimada de 2 ha.

-La troballa, de fet i en potència, d'un nombre contingent de fosses-sitges, de diferent cronologia, en el Mas Castellar, ens fa reflexionar sobre el seu ús i la seva contemporaneïtat, així com també ens fa interessar sobre el grau de la producció agrícola, i sobre l'estoc del cereal en la plana empordanesa en època ibèrica plena.

-La fossa-sitja entesa com una estructura negativa, excavada en el subsòl o dins un sòl modern (sediment) ha estat construïda sota diverses formes i també per a diverses funcions relacionades amb la contenció, l'acumulació o la conservació d'algun producte. Plantegem una doble problemàtica enfocada sobre el cas de les fosses-sitges, en relació a la seva construcció i possibles usos:

a.- La funció primària per a la qual foren construïdes i que caracteritza aquesta classe de fets: sitges d'emmagatzematge de cereals, pous d'acumulació d'aigües, fosses d'escombraries, dipòsits votius, dipòsits funeraris, etc., o

b.-La funció secundària de les pròpies fosses, un cop acabat el seu ús primari. En aquest sentit les fosses són obliterades, essent dos els vessants principals: un de primer, i amb la finalitat d'evitar possibles perills, és el d'utilitzar-les com a dipòsits d'escombraries, provocats pel cúmul de deixalles pròpies de les activitats quotidianes (restes de menjar, cendres, vaixela inservible)²¹; una segona opció, cas de la sitja 28 (MARTÍN & LLAVANERAS 1980) i sens dubte la sitja SJ101 (PONS 1993 en premsa), és que es tracti de dipòsits voluntaris de material, la intenció dels quals és difícil d'interpretar, si bé habitualment se'ls dona un caràcter ostentós. El cas de la sitja 28, descoberta l'any 1977, presenta un conjunt de *thymiateria* associats a ungüentaris amb una cronologia de començaments de la segona meitat del s.II a.n.e. Altres casos de fosses també es caracteritzen per contenir elements exòtics: la sitja 25 comportava una llar construïda en el seu interior (MARTÍN 1977, PONS & MOLIST 1989 i en premsa).

- De l'extensió de terra, propietats del mas, que han determinat la possible existència de sitges, ocupant una extensió de 2ha, està previst que aquestes ocuparien més terreny. Una extensió semblant produïa cereal per cobrir un parell de sitges que continguessin, almenys, uns 1.800 kgs de cereal²². Es pot endevinar aproximadament les possibles terres aptes per ser conreades a l'època, als voltants de Mas Castellar i a 5 km a la rodona, les quals abraçarien unes 1.000 ha productibles²³. En aquest radi és coneixen altres "Camps de sitges" no gaire explotades: Borrassà, Ermedàs i Vilafant (MARTÍN 1975-1977). Aquests "camps de sitges" es localitzen precisament entre l'espai interfluvial dominat pel Fluvià i La Muga, ambdós desembocant a la Mediterrània, exactament prop dels ports comercials grecs d'Empúries i Roses

²¹.-Existeix la possibilitat que la fossa d'escombraries pogués tenir una funció primària i exclusiva, però dubtem que sigui el cas de les sitges localitzades en el sondeig 4, l'any 1991-1992, de Mas Castellar.

²².- En alguna ocasió MARTÍN 1977: 55 destaca el volum de les sitges excavades en el pati, de capacitats entre 6 i 8 m³, més grans que les del Camp de Dalt. Tenint en compte que un metre cúbic de blat pesa 660 kg. i una ha. de terreny produeix en l'actualitat 1.800 kgs., una sitja gran podria arribar a contenir la producció de dues ha.

²³.-Calculant una extensió de 7.850 ha. per 5 km a la rodona, de les terres que voltegen Mas Castellar són aprofitables per l'agricultura una quarta part, és a dir 1.962 ha. Si entenem que aquesta part s'aprofita també per hàbitat, zona de prats, espais de circulació d'aigües i espais improductius, ens quedariem amb unes 1000 ha., les quals produïen material per a 1.000 sitges bianuals. Això pensant que només el terreny cultivable fos el d'una agricultura extensiva i de secà, i el territori que esmentem fos la zona de producció de la zona d'influència d'Empúries, i potser també de Roses.

respectivament. El jaciment de Mas Castellar es troba en el vèrtex d'un angle, la bisectriu del qual separa aquestes dues conques en una línia intermèdia entre els ports de Roses i Empúries (fig. 21).

-Els poblats ibèrics de la zona emporitana, d'extensió important, es reforcen, amplien i remodelen, fins al punt de convertir-se en veritables protoviles, als voltants del 400 a.n.e. Aquests poblats consumeixen particularment la seva collita i mantenen el seu propi estoc. Els camps de sitges són localitzats dins dels propis poblats (Puig de Sant Andreu-Ullastret, Castell de Porqueres), o fora molt a prop d'ells (Sant Julià de Ramis).

-En aquesta època, proliferen petits poblats, fortificats i d'alçada, situats a la zona litoral i prelitoral del Baix Empordà, mentre que a l'Alt Empordà desapareixen poblats ibèrics importants, com el de Mas Castellar-Pontós o el de Peralada. Aquest últim sembla ser substituït per un "camp de sitges"²⁴. En el cas de Mas Castellar podem intuir els canvis segons les excavacions: supressió o canvi de l'hàbitat ibèric per ésser substituït per un lloc de vigilància (sondejos 3-5); ampliació i intensificació de l'estoc del cereal amb la construcció dels sistemes d'emmagatzematge de sitges (la mitjana cronològica es troba entre el 400-300 a.n.e.), i presència d'una organització urbanística d'influència hel·lenística, de funcions estrictament públiques, incloent les domèstiques, però que per les seves particularitats definim com una factoria-santuari, que va tenir el seu desenvolupament als voltants del 200 a.n.e. (ADROHER, PONS & RUIZ DE ARBULO en premsa). Això i la presència d'elements votius o religiosos (altar, dipòsits votius, sacrifici d'animals, vasets d'ofrenes) ens ajuden a concloure que Mas Castellar devia ser un lloc "oficial" per als intercanvis grecs i ibèrics.

-En realitat els canvis que s'observen en l'Empordà a finals dels s.V i sobretot en el segle IV signifiquen que els assentaments relacionats econòmicament s'especialitzen des del punt de vista de la producció: substitució i/o amortització d'estructures defensives, quan no del propi hàbitat, i substitució o ampliació per "camps de sitges" (Pontós, Peralada, i altres camps situats en la zona de l'Empordà i regions veïnes: Ermedàs, Vilafant, Borrassà).

Tot això deuria implicar un control i una jerarquització del territori adjacent, en un límit que malgrat que alguns investigadors l'han volgut identificar amb la "chora emporitana" no podem encara definir.

BIBLIOGRAFIA

- ADROHER, A. et alii (Equip de Pontós) 1991.- "La campanya de 1991 a Mas Castellar-Pontós: un exemple de prospecció arqueològica". *Primeres Jornades d'Arqueologia a les comarques gironines*. Sant Feliu de Guixols 1992, pp. 44-51.
- ADROHER, A., PONS, E. & RUIZ DE ARBULO, J.- "El jaciment de Mas Castellar de Pontós y el comercio del cereal ibérico por parte de Emporion y Rhode (s.IV-s.II A.C.)". *AEspA* (en premsa).
- CARULLA, N. 1991.- *Estudi geomorfològic d'anomalies en el jaciment de Mas Castellar-Pontós* (inèdit). Altafulla 1991.
- CARULLA, N. 1993.- *Nota prèvia de dades i resultats de les prospeccions geofísiques. Campanya Setembre de 1992 al Mas Castellar*. T.M. de Pontós (inèdit). Altafulla 1993.
- CASTRO, Z. 1976.- "Piezas discoidales en yacimientos ibéricos del NE de Catalunya". *Cypsela*, 2, Girona 1976, pp. 173-195.
- DEDET, B. 1990.- "Le Bronze Final III en Languedoc oriental et dans les Grands Causses: état de la question". *Autour de Jean Arnal* (dir. J. GUILAINE & X. GUTHERZ). Montpellier 1990.
- LOPEZ, J. & PONS, E. (en premsa). "Les necròpolis d'incineració tumularia de la zona pirinenca". *I Simposi de Poblament dels Pirineus, Andorra La Vella*. 1992 (en premsa).
- LLINÀS, J., MERINO, J., MIRÓ, M., PEDRON, M.J.- "Excavacions arqueològiques a la Plaça Gran (Peralada, Alt Empordà)". *Primeres Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*. Sant Feliu de Guixols, 1992, pp. 71-77.
- MARTÍN, M.A. 1976.- "Memoria de la primera campaña de excavaciones realizadas en el yacimiento de Puig Castellar, Pontós". *Revista de Gerona* 74, Girona 1976, pp. 11-20.
- MARTÍN, Ma. A. 1975-1977.- "Excavaciones de salvamento en el tramo de Autopista Gerona-Figueras". *XIV Congreso Nacional de Arqueología*. Vitoria 1975, -Zaragoza 1977, pp. 1113-1128.
- MARTÍN, Ma. A. 1977.- "Memoria de la segunda campaña de excavaciones en el yacimiento de Mas Castellà de Pontós". *Revista de Gerona*, 78, 1977, pp.
- MARTÍN, Ma. A. 1979.- "El yacimiento indígena pre-romano de Mas Castellà de Pontós". In: *Congreso Nacional de Arqueología 15*. Lugo 1977, Zaragoza 1979, pp. 677-690.
- MARTÍN, Ma.A. 1985.- "El poblamiento ibérico en el Empordà, Iberos". *Actas de las Primeras Jornadas sobre el Mundo Ibérico*. Jaen 1985, pp.19-33.
- MARTÍN, M.A. 1989.- "Las estructuras de los almacenamientos de alimentos en los asentamientos de Catalunya". In: *Habitats et structures domestiques en méditerranée occidentale durant la Protohistoire*. Pre-actes du Colloque International. Arles-sur-Rhône. 1989, 147-148.
- MARTÍN, Ma.A. & SANMARTÍ, E. 1976-1978.- "Aportación de las excavaciones de la Illa d'en Reixac al conocimiento del fenómeno de iberización en el N. de Catalunya". *Ampurias* 38-40, pp.431 i ss.
- OLIVA, M. 1968.- "Nuevo importante yacimiento prerromano en el Ampurdán: el poblado de Puig Castellar (Pontós, Gerona)". *Pyrenae* 4, 1968, p.171.
- PLANA MALLART, R. 1990 (inèdit).- *Morfologia històrica del territori del Nord-est català durant les èpoques pre-romana i romana*. Vol.I. Tesi Doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona 1990 (mecanografiada).

²⁴.- LLINÀS et alii 1992.

PONS i BRUN, E. 1982.- "La població mailhaciana establerta a l'Empordà. Noves aportacions". 4 Col. *loqui Internacional de Puigcerdà*. Puigcerdà 1982, pp. 1.181-1.194.

PONS i BRUN, E. 1984a.- *L'Empordà. De l'edat del Bronze a l'edat del Ferro*. Sèrie monogràfica 4. C.I.A. de Girona, 1984.

PONS i BRUN, E. 1984b.- "Los orígenes acerca de la interdependencia "pueblo-territorio" en la llanura de l'Empordà (Girona)". *Arqueologia Espacial* 4. pp. 29-41.

PONS E. & MOLIST M. 1989.- "Les structures domestiques de cuisson durant la Protohistoire en Catalogne". *Habitats et structures domestiques en Méditerranée occidentale durant la Protohistoire*. Pre-actes Colloque International. Arles-sur-Rhone, pp. 137-142.

PONS, E. *et alii* (Equip de Pontós) 1993.- "El jaciment protohistòric de MAS CASTELLAR-Pontós (Alt Empordà). Resultats de les campanyes 1990-1992." *Annals d'Estudis Empordanesos*, Figueres, 1993, pp. 311-340

PONS i BRUN, E. & PAUTREAU, J-P. (en premsa).- "La nécropole d'Anglès. La Selva-Girona (Espagne) et les relations atlantico-méditerranéennes". *Colloque d'Agen 1992 France*. (en premsa).

RUIZ de ARBULO, Joaquín. 1984.- "Emporion y Rhode. Dos asentamientos portuarios en el Golfo de Roses". *Arqueologia Espacial* 4. Teruel 1984, pp.115-140 (esp.128-132, fig.4).

RUIZ de ARBULO, Joaquín. 1992.- "Emporion. Ciudad y territorio (s.VI-I a.C.). Algunas reflexiones preliminares". *Revista d'Arqueologia de Ponent* 2, Lleida 1992, pp. 59-74.

SANMARTÍN GREGO, E. 1978.- *La cerámica campaniense de Emporion y Rhode*. I y II. Monografías Emporitanas IV. Barcelona 1978

SANMARTÍ GREGO, J. 1991.- "Las necrópolis ibéricas en el area catalana". *Congreso de Arqueologia Ibérica. Las necrópolis*. Madrid 1991, pp.77-108.

SANMARTÍ, J. & SANTACANA, J. 1991.- "Les fortificacions ibèriques de la Catalunya central i costanera". *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibérica. Fortificacions. La problemàtica de l'ibèric ple (segles IV-III a.C.)*. Manresa 1991, pp. 127-144.

TABERNERO, E., VALLEJO, R. & PONS, E. 1991.- "Indicadores analíticos de suelos como método de prospección: el yacimiento de Mas Castellar, Pontós". *VIII Reunión Nacional sobre Cuaternario (Valencia 1991)* (en premsa).

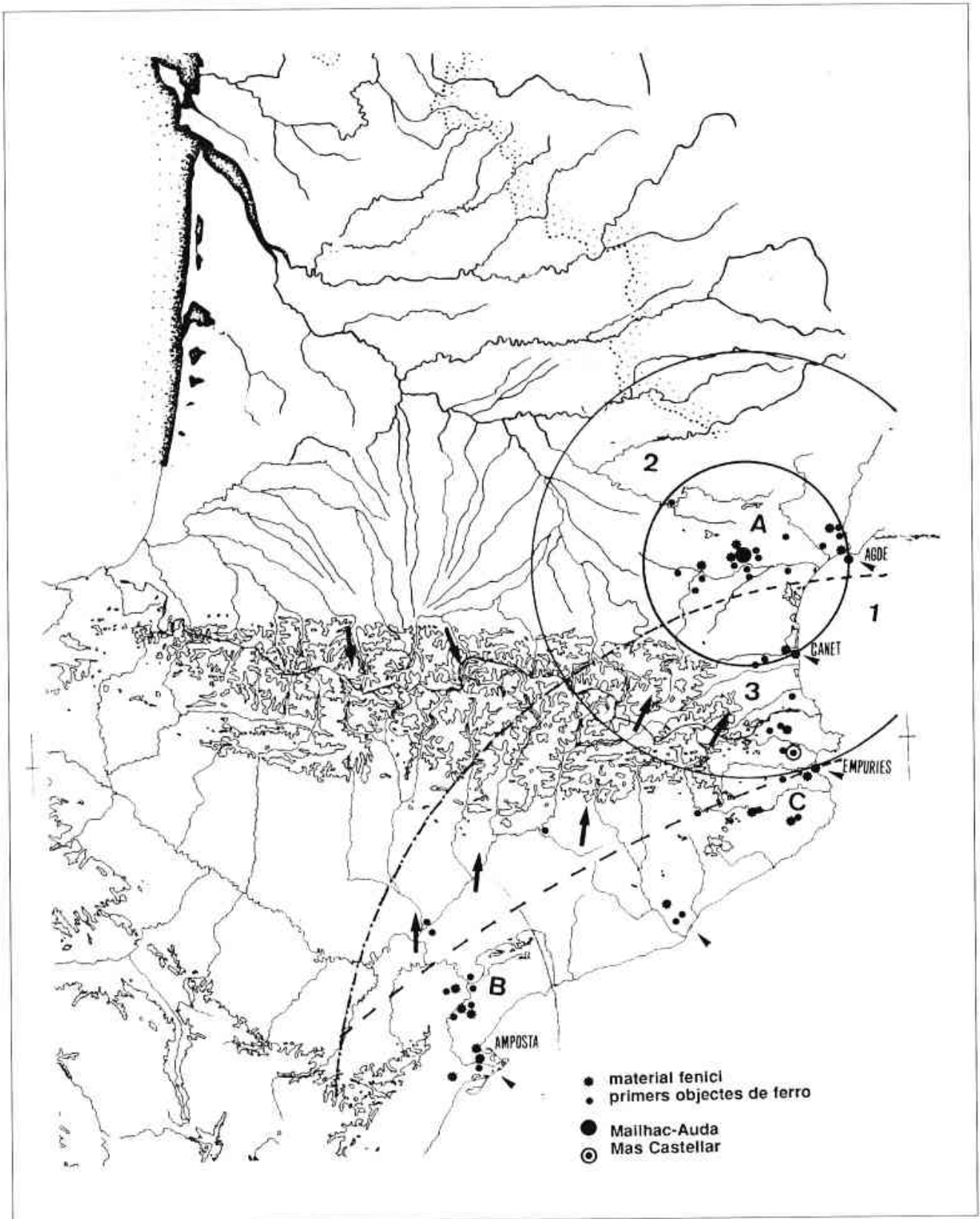

Figura. 1 Esquema representatiu del centre productor-receptor situat a Mailhac (zona A) i la influència alt-empordanesa; 1 maritim; 2 continental; 3 pirinenc. Altres centres mediterranis vora el Pirineu (zona B: delta de l'Ebre i la zona C: Empuries) hi estarien en contacte, per controlar els intercanvis internacionals.

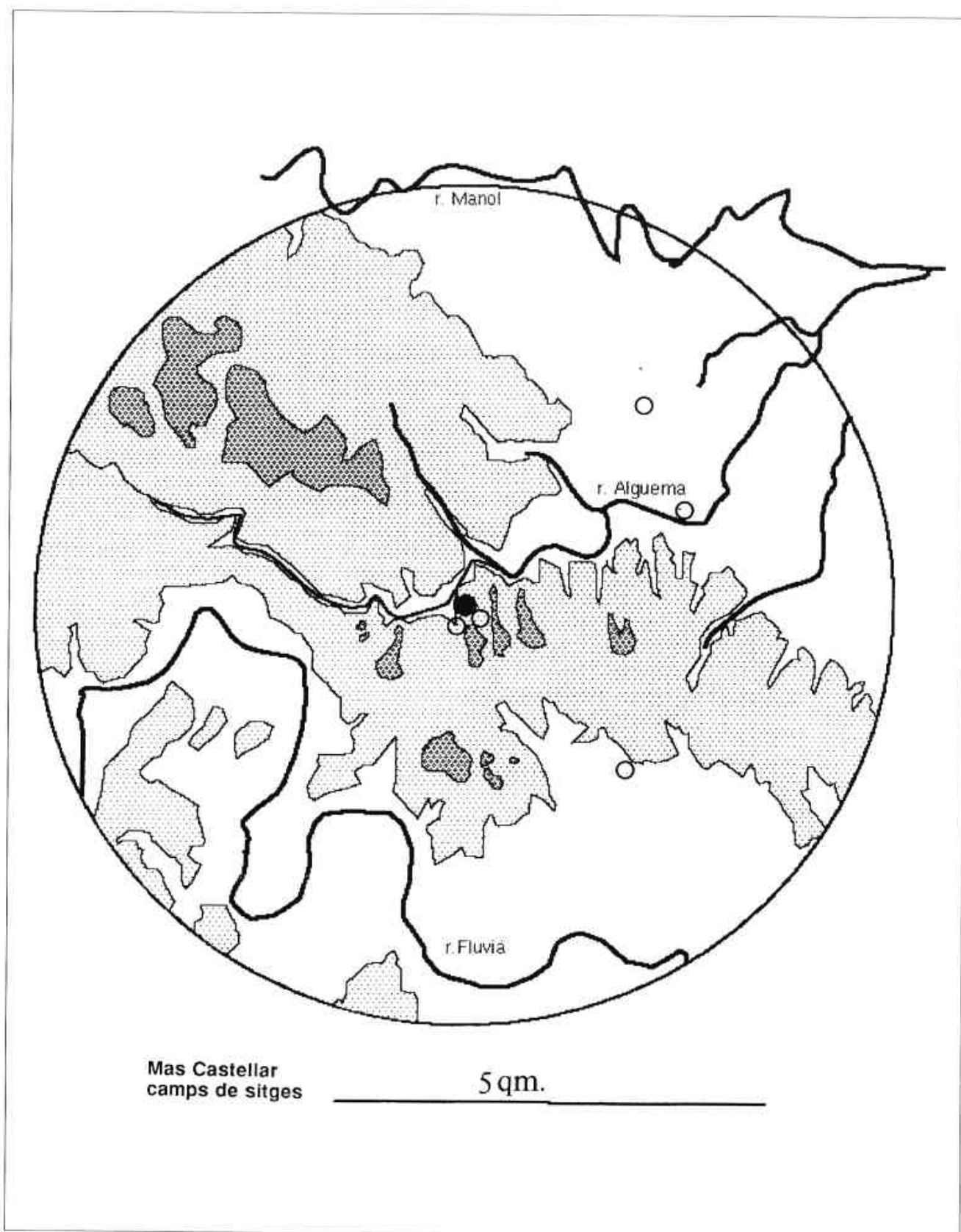

Figura 2.-Situació geogràfica de Mas Castellar i la seva posició a cinc quilòmetres a la rodona.

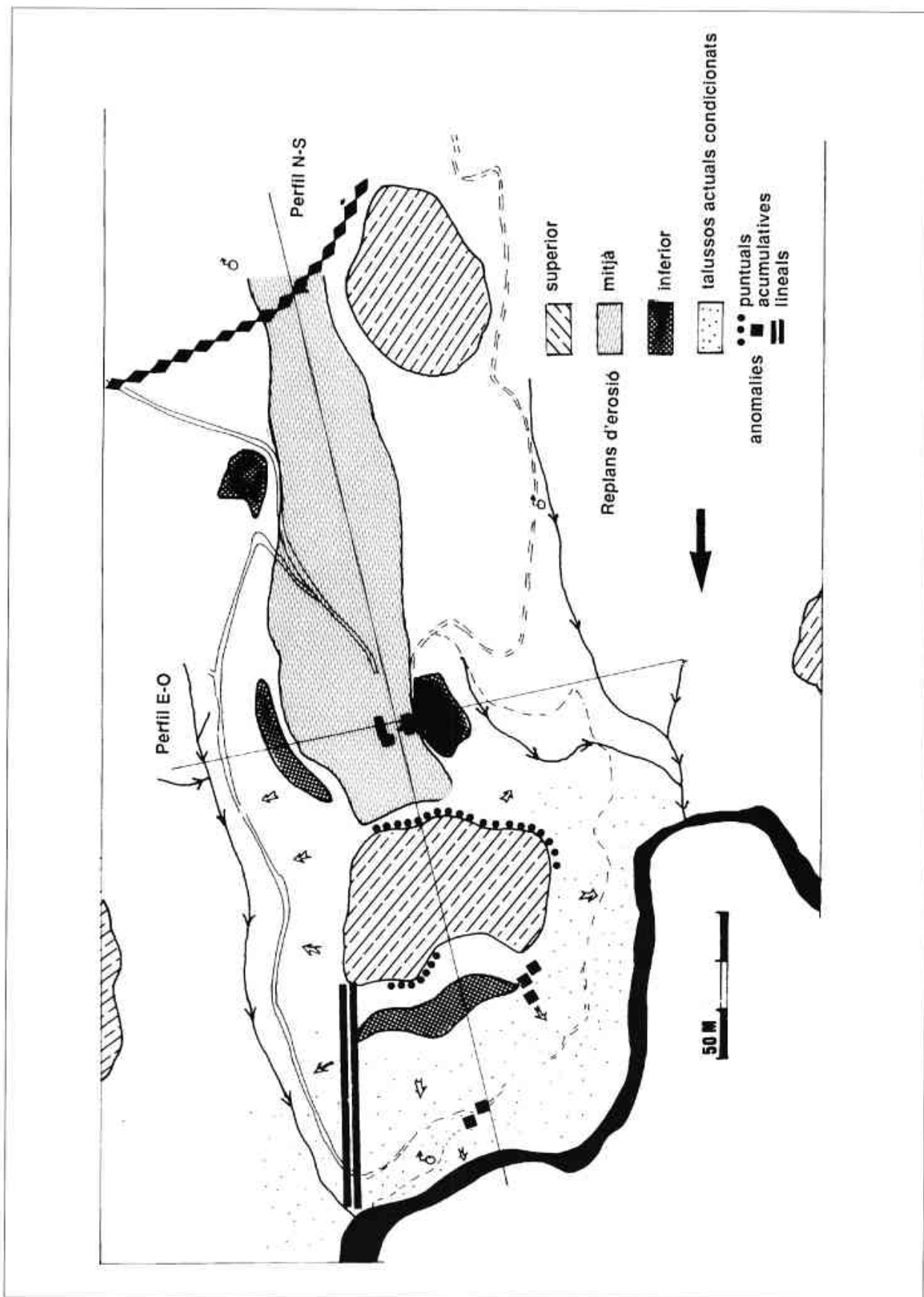

Figura 3. - Plànol geomorfològic i d'anomalies localitzades en el jaciment de Mas Castellar (segons N. Carulla 1991).

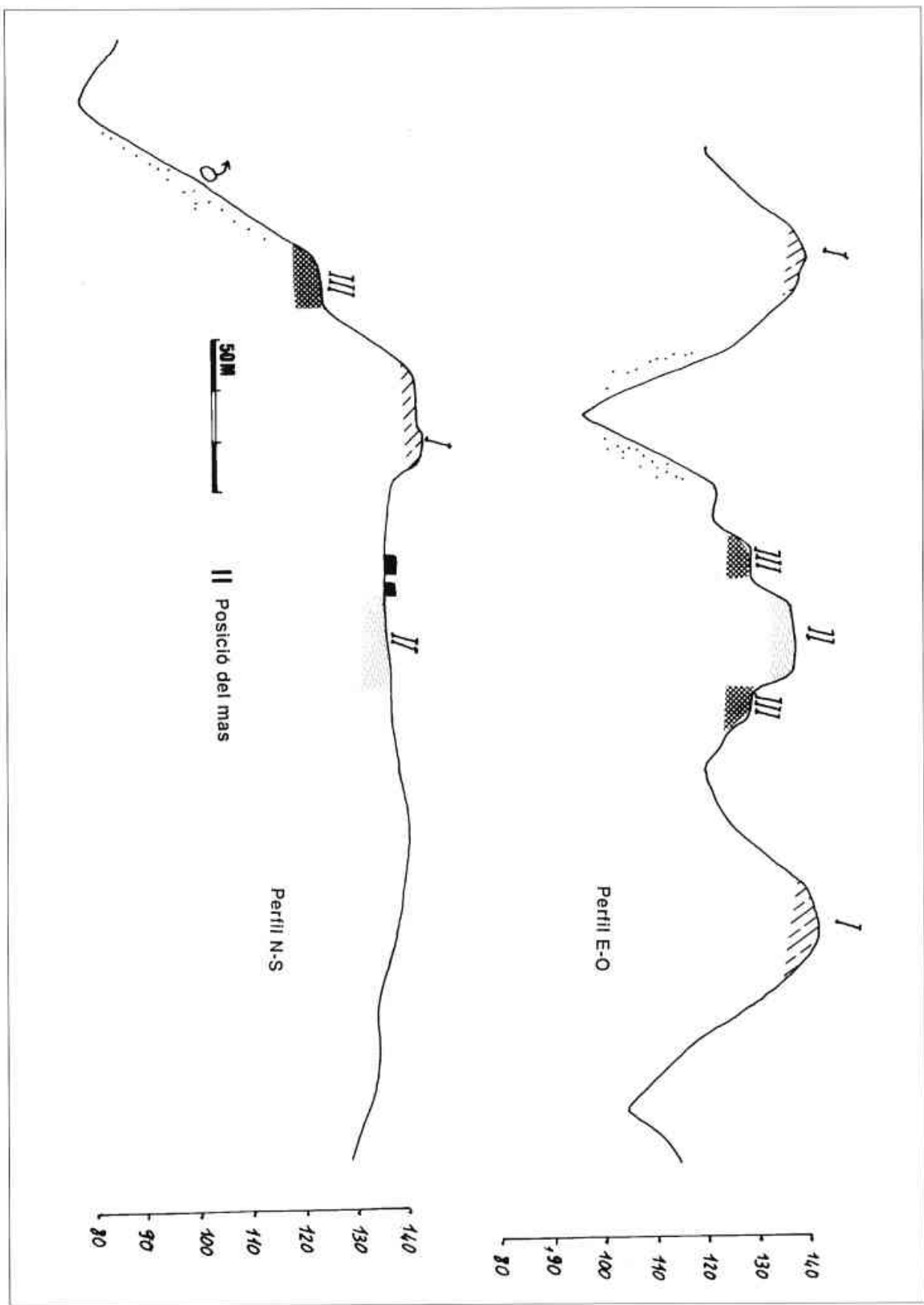

Figura 4.- Perfilis morfològics i posició del mas. Signes convencionals segons fig.3.

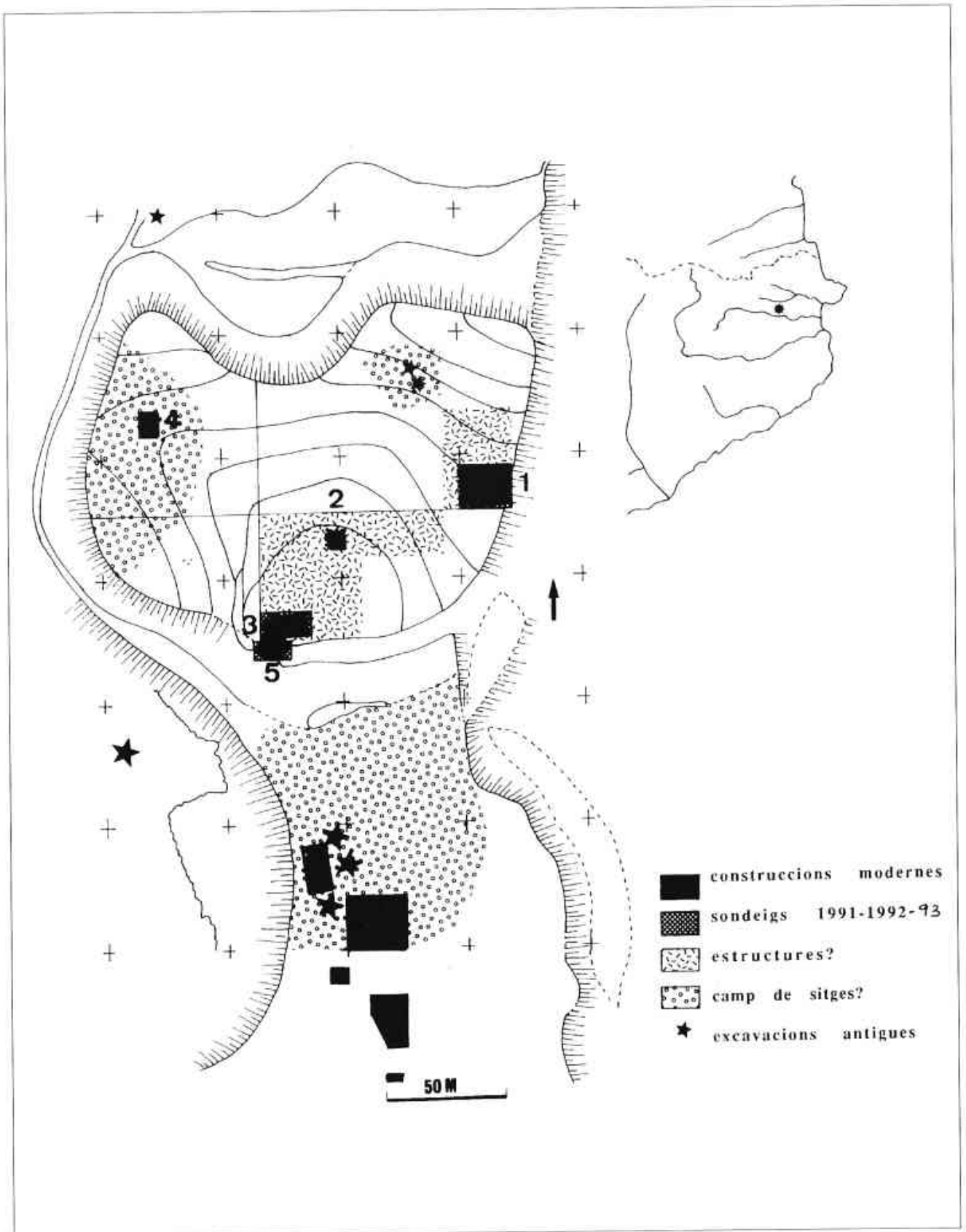

Figura 5.- Plànol del Camp de Dalt amb els sondejos realitzats els anys 1991-1993.

Figura 6.--Vista cap a nord-oest de la torre quadrangular sense el parament extern i part de la muralla sud (sondeig 3).

Figura 7.- Torre circular construïda sobre les runes de la muralla sud i sustentada pels aports antròpics del sondeig 5.

Figura 8.--Vista de front cap a nord del sondeig 5-7 amb els aports antròpics sobre el nivell d'ocupació extramurs. En primer terme les restes d'ocupació

Figura 9.--Fossa de transformació de cereals, especialment *Hordeum vulgare*. Vista del fons de la fossa amb les restes d'un molí trencat *in situ* per l'acció del foc (sondeig 2).

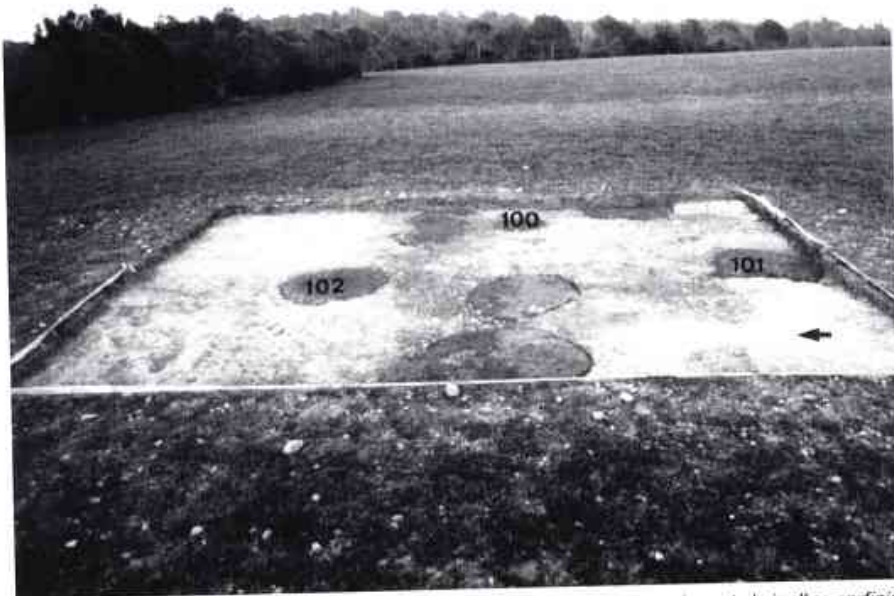

Figura 10.- Vista cap a l'est del sondeig 4 amb les fosses-sitges, un cop aixecat el nivell superficial.

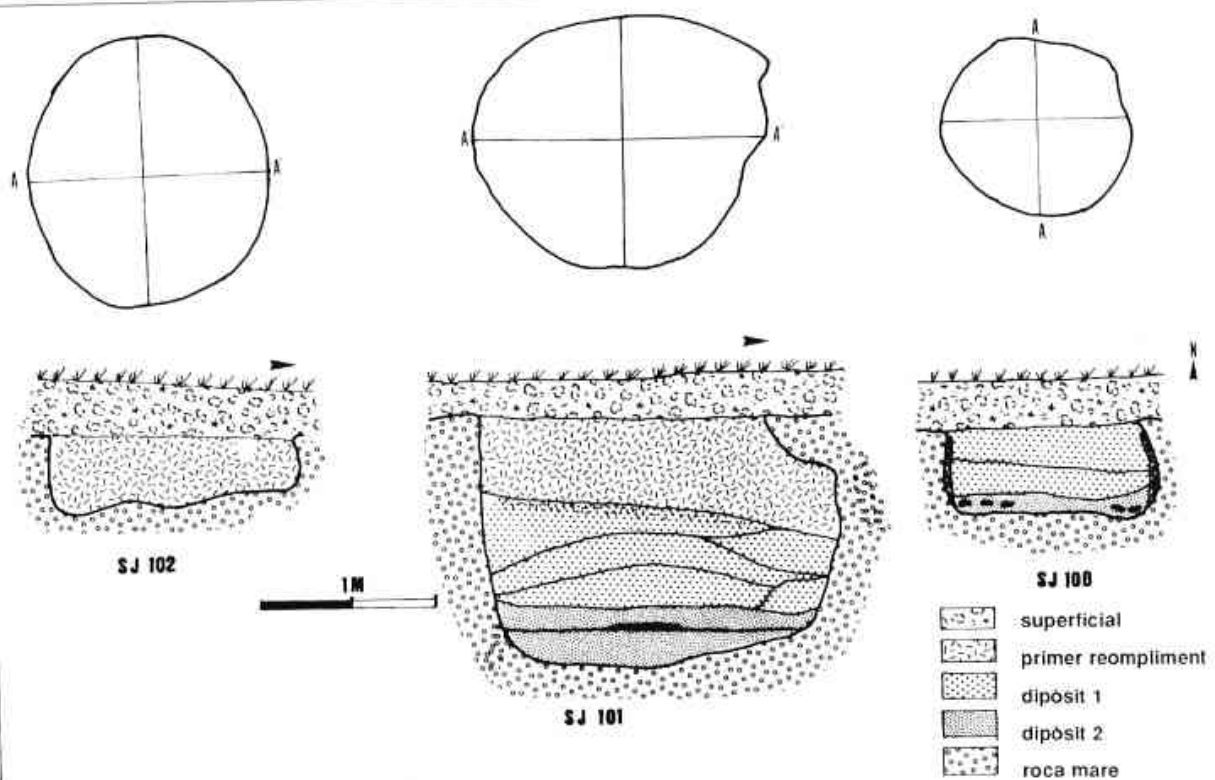

Figura 11.- Comparació de dimensions i seccions de les tres sitges excavades l'any 1992.

Figura 12.- Primer nivell d'àmfores greco-itàliques i altres materials localitzats en la fossa-sitja 101.

Figura 13.- **Kalathos** de ceràmica ibèrica pintada, del taller de Fontscaldes, trobat a la fossa-sitja 101.

Figura 14.- Cap femení de terracota trobada junt al foc localitzat en la fossa-sitja 101.

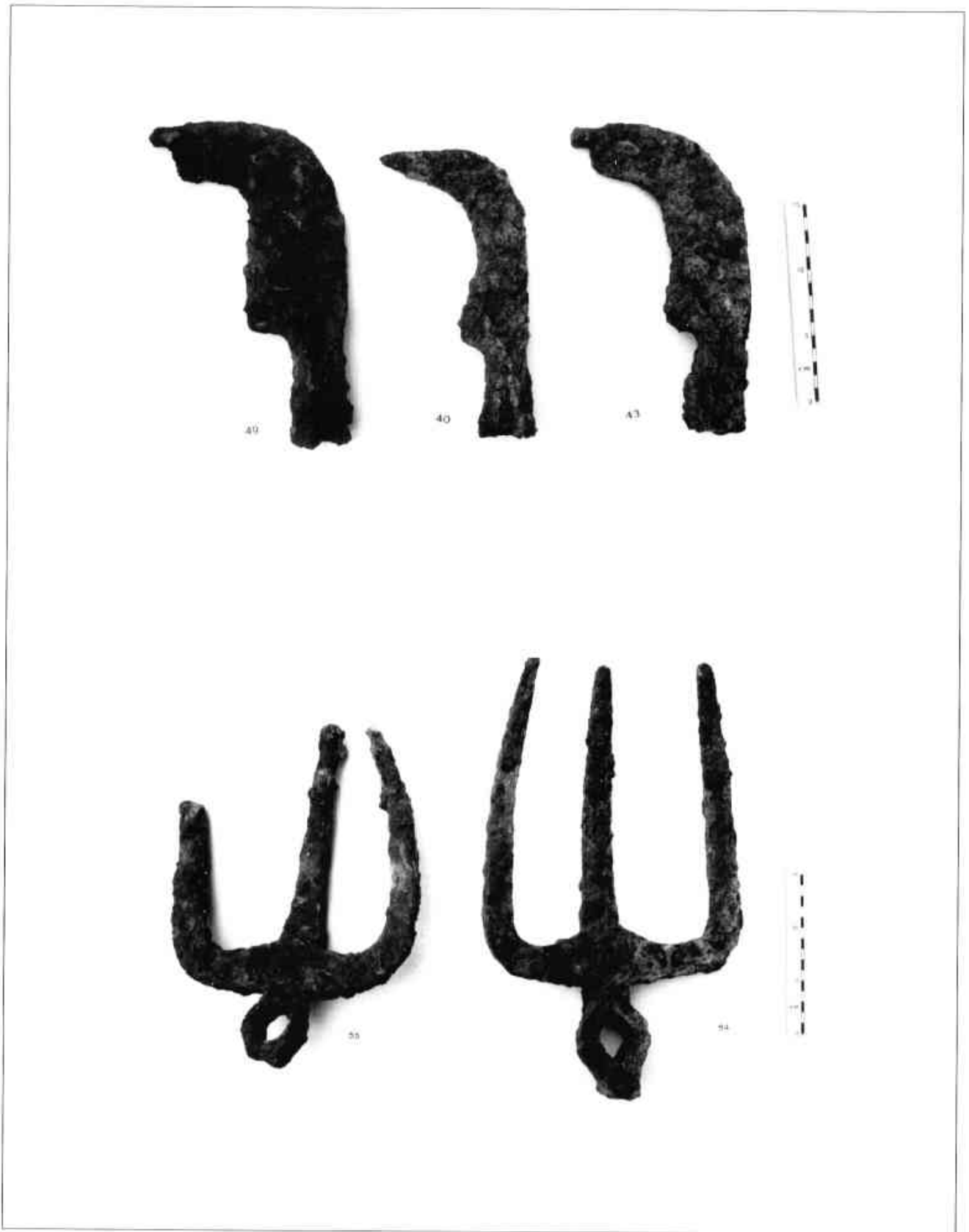

Figura 15.-Eines agrícoles de ferro localitzades en la fossa-sitja 101. a: podals d'emmanagament longitudinal per segar; b: arpelles d'emmanagament directe per cavar i remoure la terra.

Figura 16.- Vista cap al nord dels fragments de l'ara en el moment de la descoberta, l'any 1992.

Figura 17.-Capitell i basament de l'ara de marbre apareguts en l'estança tres de l'estructura urbanística de la zona 10.

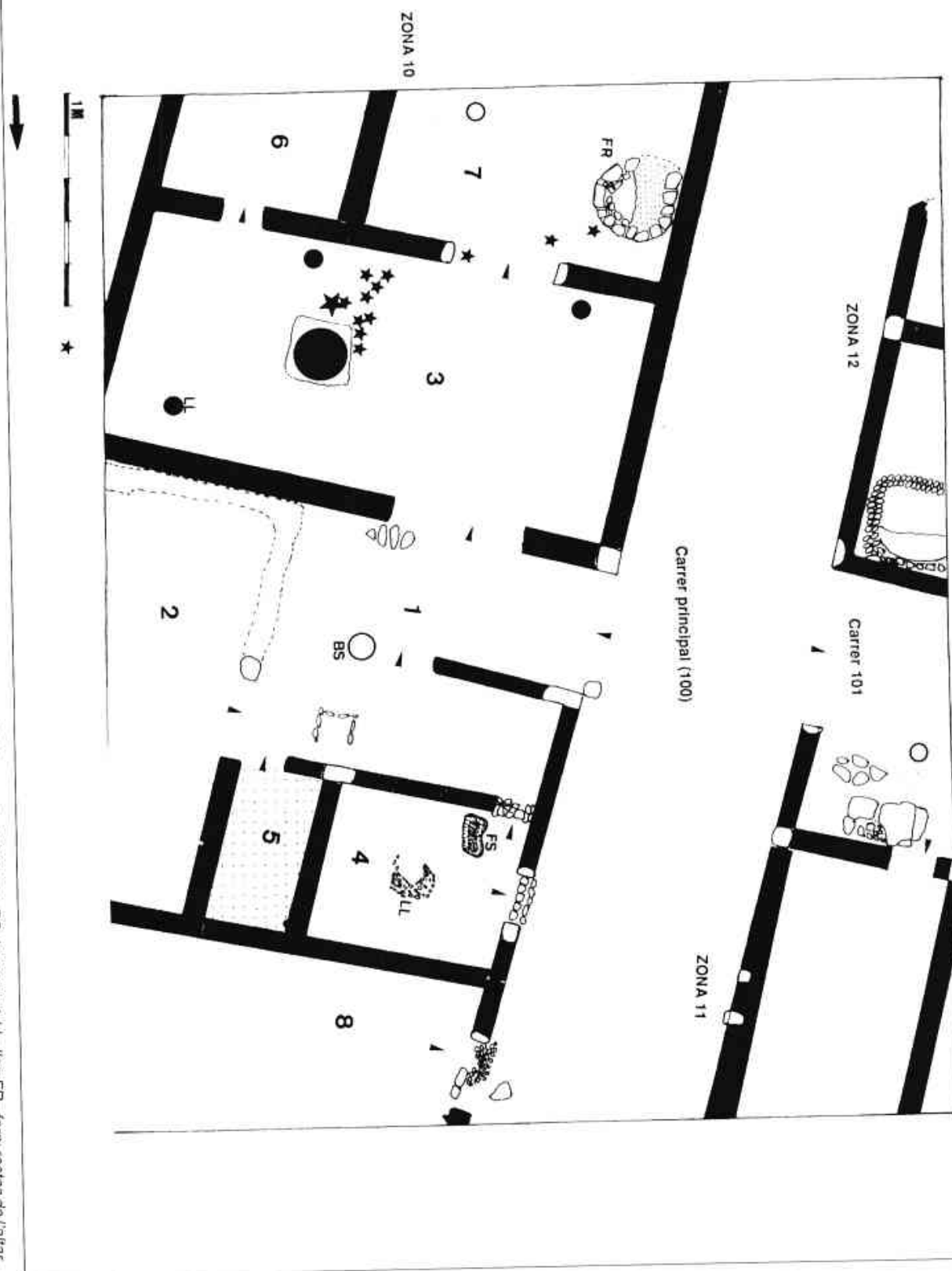

Figura 18.- Esquema aproximatiu de les estructures localitzades en el sondeig 1 (zones 10, 11 i 12) i la numeració dels espais. FR=forn; BS=basament; LL=llar; FR=restes de l'altar de marbre.

Figura 19.--Vista cap a sud de la zona septentrional de les estructures. En primer pla l'estança 5 en el moment de la seva descoberta.

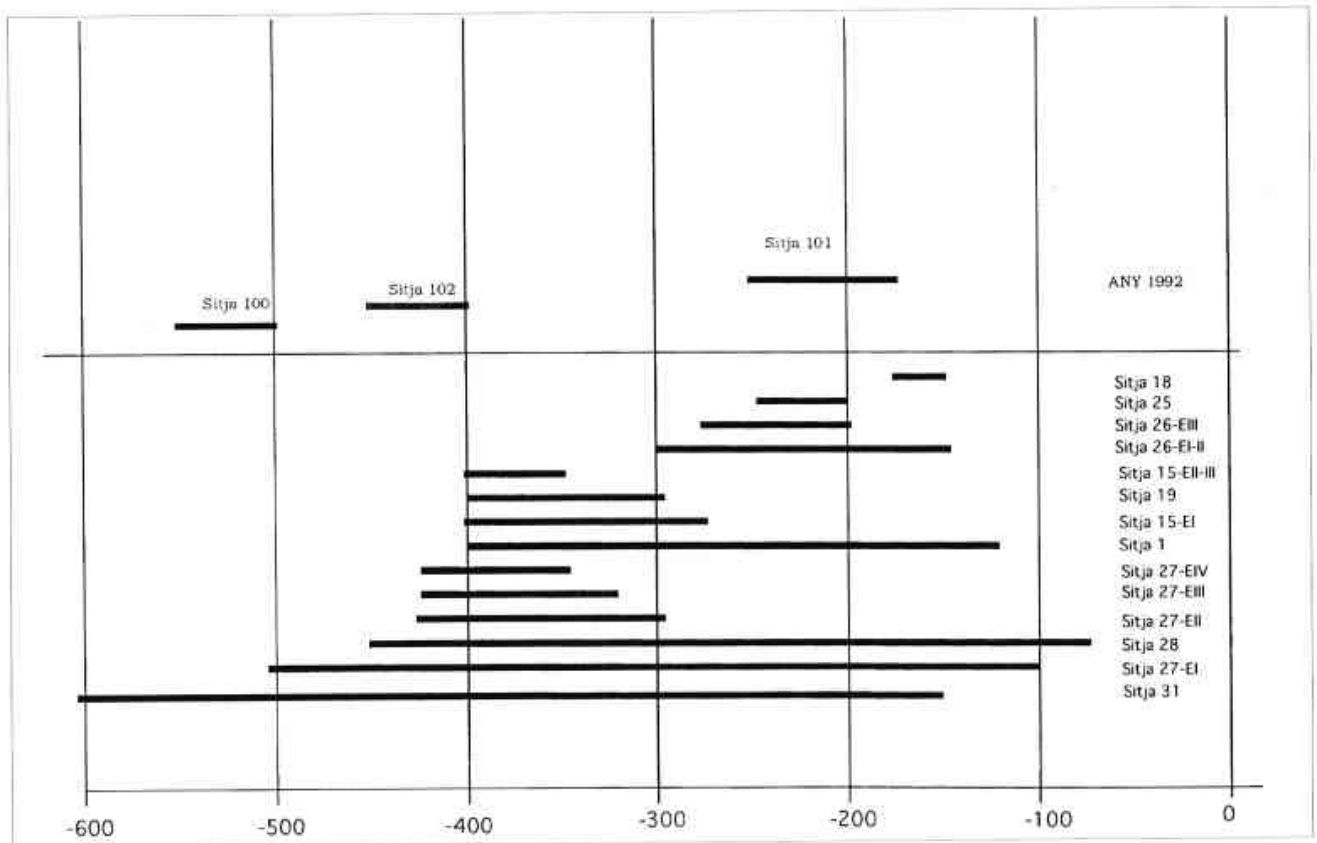

Figura 20.- Cronologies comparades de les sitges excavades antigament i de les descobertes l'any 1992.

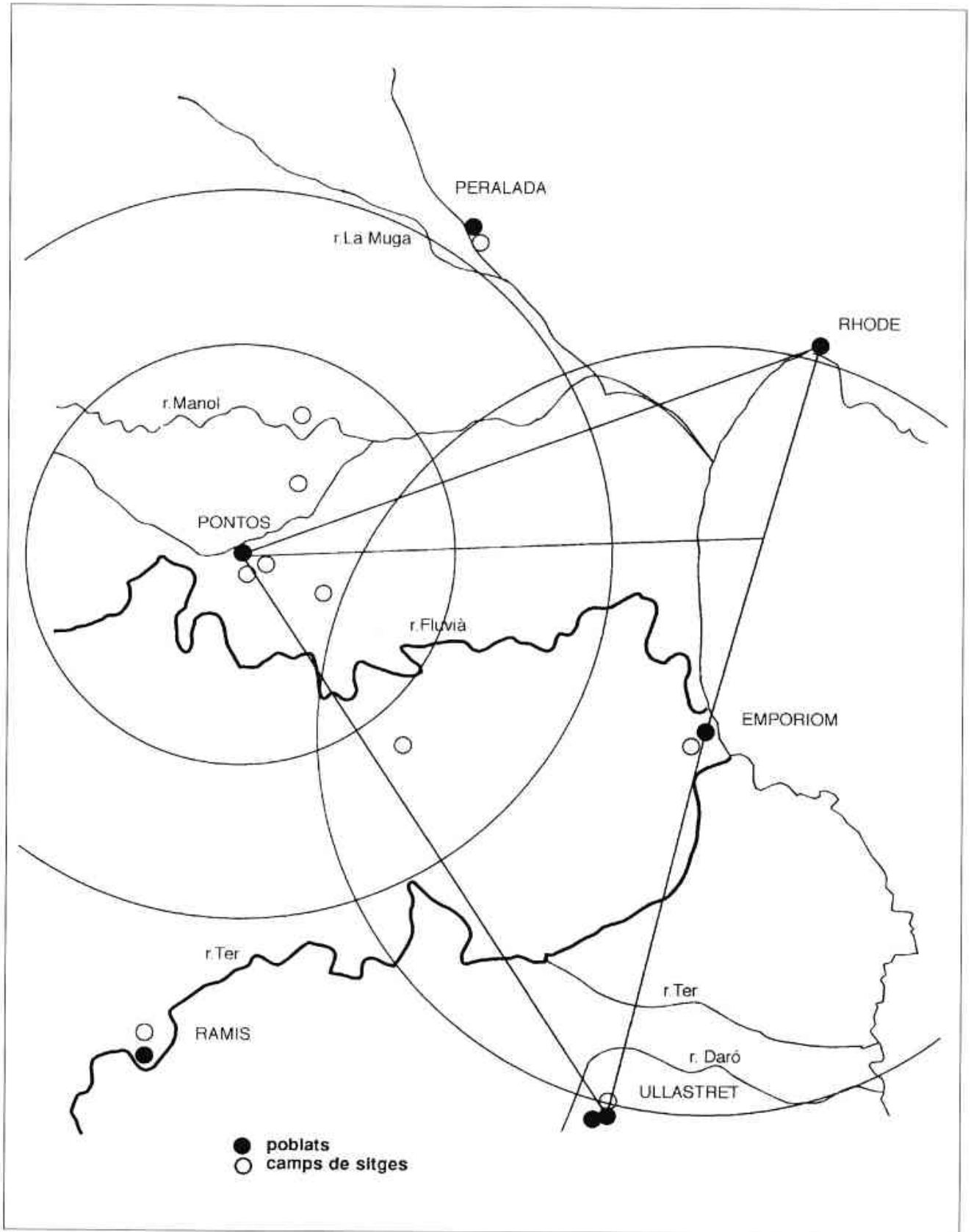
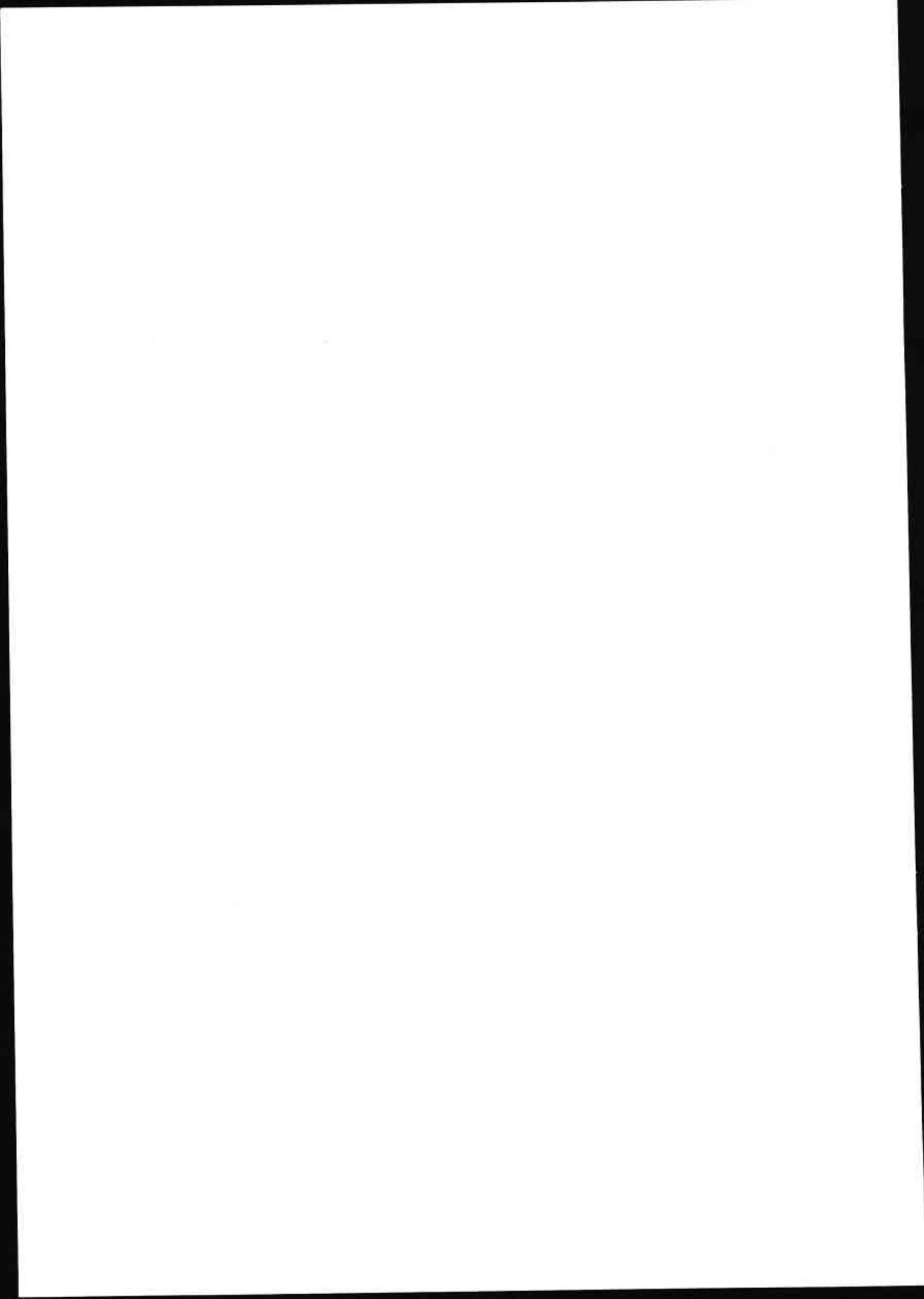

Figura 21.- Plànol de l'Alt Empordà amb la localització de poblats i camps de sitges en l'època ibèrica plena.

**LES RECERQUES SOBRE LES SOCIETATS
Ausetana i Lacetana.**

ESTAT DE LA QÜESTIÓ

LES RECERQUES SOBRE LES SOCIETATS Ausetana i Lacetana. ESTAT DE LA QÜESTIÓ

M. DOLORS MOLAS I FONT

Universitat de Barcelona

INTRODUCCIÓ

La ponència té com a objectiu plantejar algunes qüestions de l'estat actual de la recerca referent a l'època ibèrica a les terres de l'interior de l'actual Catalunya, concretament aquelles on les fonts clàssiques situen el poble dels ausetans. Sempre segons els textos clàssics, els veïns més propers i aliats naturals dels ausetans van ésser els lacetans i els bergistans. Es sota aquesta perspectiva que també tractarem alguns aspectes de les terres que a l'antiguitat s'atribuïren a aquests pobles. Lògicament, la ponència s'ha realitzat a partir de tot un seguit de treballs d'investigació duts a terme per diferents equips de professionals de l'Arqueologia que, fonamentalment, treballen a les comarques d'Osona, del Bages, del Berguedà i del Solsonès, entre els quals m'hi puc comptar, i sense els quals la panoràmica històrica que plantegem hauria estat difícil de realitzar.

LES RECERQUES. PROJECTES

Els treballs d'investigació que sobre època ibèrica, romana i medieval es realitzen a Osona d'ençà de l'any 1982, els porten a terme diferents equips d'arqueòlegs membres del Centre d'Investigacions Arqueològiques d'Osona (CIAO), creat l'any 1985.

L'any 1992 van concloure les recerques arqueològiques al jaciment del Casol de Puigcastellet (Folgueroles). Aquestes recerques, iniciades l'any 1982, han estat dirigides per Imma Mestres, Montserrat Rocafiguera i M. Dolors Molas. Els resultats globals estan recollits, a nivell de divulgació, en el catàleg de l'exposició que entre el mes de setembre de 1992 i el mes d'octubre de 1993 s'ha pogut visitar a l'Ateneu de Folgueroles¹. Actualment, Imma Ollich i Montserrat Rocafiguera dirigeixen un projecte que té per títol "**Pautes d'assentament i d'urbanisme en el jaciment ibèric i medieval de L'Esquerda**". A Roda

¹ MOLAS, M.D. "Hallazgos en el Casol de Puigcastellet (Folgueroles, Osona)". *Pyrenae*, 12 (Barcelona, 1976), p. 177-179.

MOLAS, M.D.; MESTRES, I.; ROCAFIGUERA, M. "La fortalesa ibèrica del Casol de Puigcastellet (I). Una aproximació als límits del territori ausetà". *Ausa*, XIII (1988), pp. 97-131. MOLAS, M.D.; MESTRES, I.; ROCAFIGUERA, M. "La fortalesa ausetana del Casol de Puigcastellet (Folgueroles, Osona)". *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica* (Manresa, desembre de 1990). Manresa 1991, pp. 245-248. MOLAS, M.D.; MESTRES, I.; ROCAFIGUERA, M. "La fortalesa ausetana del Casol de Puigcastellet (Folgueroles, Osona)". *Tribuna d'Arqueologia. Generalitat de Catalunya*. Barcelona 1990-1991, pp. 53-61. MOLAS, M.D.; MESTRES, I.; ROCAFIGUERA, M. *El Casol de Puigcastellet (Folgueroles, Osona)*. Ajuntament de Folgueroles, Folgueroles, 1992.

de Ter es pot visitar el Museu monogràfic dedicat a aquest jaciment, així com també es pot disposar d'una guia arqueològica ²

Un tercer projecte que enguany s'ha dissenyat porta per títol "El període de formació del món ibèric fins a la implantació romana a la plana de Vic", dirigit per Montserrat Duran, Assumpta Glabiosa, Imma Mestres, M. Dolors Molas i Josep Pujades, i que té com a nucli central d'investigació el jaciment del Camp de les Lloses (Tona) ³.

Des d'aquí vull destacar la tasca que el Sr. Antoni Caballé, arqueòleg territorial, dirigeix a Osona des de l'any 1989; gràcies a la seva col.laboració i dedicació, molts d'aquests treballs i projectes són avui una realitat.

Referent al Solsonès, al Bages i al Berguedà, hem de fer un esment especial als treballs conduïts per Miquel Cura, Eduard Sánchez, Antoni Daura i Dolors Pardo, entre d'altres, relacionats molts d'aquests investigadors amb el Centre d'Estudis del Bages ⁴. Actualment, s'efectua el projecte de restauració i consolidació de l'*oppidum* del Cogulló, amb la possibilitat d'ampliar la investigació sobre el mateix jaciment.

LA GEOGRAFIA ⁵

Geogràficament, les comarques d'Osona, del Bages, del Berguedà i del Solsonès, on *grosso modo* els clàssics situen els pobles ibèrics dels ausetans, lacetans i bergistans, formen part de la Depressió Central Catalana, tret geogràfic que és a la base de la seva evolució històrica i d'aspectes històrics relacionables.

OSONA, en la qual centrarem la nostra ponència, comprèn quatre unitats o subcomarques ben diferenciades: La plana de Vic, Guillerries, Collsacabra i el Lluçanès. Des del punt de vista geològic inclou un

sector pla de la Depressió Central Catalana, al seu extrem nord-est, solcat al nord pel Ter i al sud per la capçalera del Congost, flanquejat al Llevant pels massissos del Montseny i de les Guillerries i pels altiplans estructurals del Cabrerès, mentre que a ponent s'alcen les enlairades plataformes del Lluçanès. És aproximadament en el marc d'aquest territori on els escriptors antics situen el poble dels ausetans. Cal deixar al marge afirmacions com les de Titus Livi que durant la segona guerra púnica situa els ausetans a prop de l'Ebre *inde in ausetanos prope hiberum socios et ipsos poenorum* (Titus Livi, 21,61) i *haud procul flumine Hiberno in agro ausetano* (Titus Livi 39,56), afirmacions que creiem que s'han de considerar errònies ⁶.

El nucli central del **BAGES** és una conca d'erosió que és l'àrea que estrictament s'anomena el pla del Bages, recorreguda pel riu Llobregat i els seus afluents, riu que és el cor de la comarca. Igual que passa amb Osona, l'àrea comarcal inclou a més del pla del Bages, les terres perifèriques més elevades, estretament relacionades en tots els sentits amb el fons de les valls on conflueixen el Llobregat, que constitueix el veritable eix hidrogràfic, la Gavarresa i el Cardener.

El **BERGUEDÀ** és el cas típic d'una comarca assentada damunt de dues unitats fisiogràfiques ben diferenciades: la muntanya del Pre-Pirineu al nord i la Plana de la Depressió Central al sud, amb una xarxa hidrogràfica formada per l'alta vall del Llobregat amb els seus tributaris que, històricament, l'han abocada vers el Barcelonès a través del Bages i del Vallès.

La comarca del **SOLSONÈS**, situada al cor de Catalunya, com la seva veïna el Berguedà, consta d'una capçalera muntanyosa apuntalada en el Pirineu, i uns altiplans formats per les terres planeres de la Depressió Central. Aquests altiplans fan la partió d'aigües entre els afluents de la conca del Segre i els del Llobregat. D'aquí que històricament no constituís mai una unitat i que se la consideri una comarca de transició.

² ROCAFIGUERA, M. *L'estructura del poblament ibèric a Osona. Característiques i evolució a través de l'anàlisi del territori*. Universitat de Barcelona, 1989 (Tesi de llicenciatura, inèdita). ROCAFIGUERA, M. "L'Esquerda: assentament i territori en el període ibèric ple" *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica* (Manresa 1990), Manresa 1991, pp. 309-314. OLLICH, I.; ROCAFIGUERA, M. *L'Esquerda, poblat ibèric i medieval (Roda de Ter, Osona). Guia del jaciment i del Museu*. Roda de Ter 1991.

³ L'excavació del jaciment del Camp de les Lloses (Tona) es du a cap en el marc d'un conveni signat entre la Universitat de Barcelona, la Generalitat de Catalunya i l'Ajuntament de Tona. L'excavació és dirigida per Montserrat Duran, Imma Mestres i Josep Pujades, sota la coordinació de M. Dolors Molas.

⁴ SANCHEZ CAMPOY, E. *El poblament pre-romà al Bages*. Caixa d'Estalvis de Manresa. Manresa 1987. SANCHEZ CAMPOY, E. "Distribució del poblament i control del territori a la conca alta del Llobregat en època ibèrica". *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica* (Manresa, desembre de 1990), Manresa 1991. "Arqueologia i patrimoni a la Catalunya Interior. Últimes investigacions". *Miscel·lània d'Estudis Bagencs*, 8. Manresa, 1992.

⁵ *Geografia comarcal de Catalunya II*. Ed. Aedos. Barcelona 1964.

⁶ MOLAS FONT, M.D. *Els ausetans i la ciutat d'Ausa*. Patronat d'Estudis Ausonencs. Col·lecció Osona a "La Butxaca", núm. 4. Vic 1982, cap.I.

LA PROBLEMÀTICA DE LA IBERITZACIÓ A OSONA

En l'estat actual de la investigació sobre l'època ibèrica a la comarca d'Osona, un dels trets que d'entrada cal destacar és la manca d'assentaments amb característiques culturals pròpies de l'horitzó del període ibèric antic que cronològicament situem entre els segles VI i V a.C.

A Osona, els establiments fortificats i planificats, situats en punts estratègics en relació amb les vies de comunicació, o bé en relació amb el propi territori i els recursos agrícoles, no es daten més enllà de les darreries del segle V a.C. -inici del segle IV a.C.; establiments que culturalment pertanyen al període ibèric ple. Es tracta concretament de l'*oppidum* de L'Esquerda (Roda de Ter)⁷ i de la fortalesa del Turó del Montgròs (El Brull)⁸. L'Esquerda es troba situat a 467 m s.n.m., en una península que s'aixeca per damunt del riu Ter en el punt on aquest abandona la plana de Vic per l'est i entra a les Guilleries. El Turó del Montgròs es situa a 746 m s.n.m. en una península sobre l'afrau del Montanyà -per la qual discorre la riera Martinet que desemboca al riu Congost- en els contraforts oest del Montseny.

Anem ara a analitzar la documentació referent al bronze final i primer ferro a Osona.

1.- En primer lloc, cal assenyalar que la majoria dels jaciments atribuïbles a aquest període són cronològicament i funcionalment mal coneguts⁹. Es tracta de jaciments excavats fa molts anys, o bé que encara estan en curs d'estudi, i que a més a més han proporcionat poc material, sovint mancat de context i mai associat a estructures constructives contemporànies. Aquest panorama és el que ens obliga a parlar de manera global d'un període tan ampli.

2.- La distribució dels jaciments indica una ocupació tant del bell mig de la Plana -Can Caseta (Manlleu) i El Camp de les Lloses (Tona)-, com dels turons i punts

estratègics que la voregen -Puigcebró (Roda de Ter) i L'Esquerda (Roda de Ter)-, i també de les muntanyes que la rodegen -El Turó del Montgròs (El Brull), El Castell (Tavertet), Coll S'Avenc (Tavertet), El Rec de la Fíbula (Savassona) i El Turó de Les Mentides (Folgueroles)-.

3.- L'Esquerda i El Turó del Montgròs, assentaments que pertanyen al període ibèric ple, presenten nivells inferiors del bronze final, sense que ara com ara es conegui el seu enllaç amb l'ibèric ple. Un únic sondeig fet al Pla del Castell (Tavertet) documenta l'existència d'una muralla datada segons els seus excavadors entre els segles III i I a.C. que s'assenta damunt d'un nivell amb ceràmica gairebé exclusivament modelada a mà; mentre que un nivell inferior del bronze final (VIII-VIIa.C) es correspondria amb la primera fase de la vida de l'establiment.

4.- Els treballs arqueològics duts a terme als dos jaciments situats al bell mig de la Plana, Can Caseta (Manlleu) i El Camp de les Lloses (Tona) evidencien que ambdós assentaments foren abandonats en un moment indeterminat, però amb anterioritat al segle IV a.C.. Can Caseta (Manlleu) perdura fins al s. I d.C. avançat, mentre que el sondejos efectuats l'any 1991 al Camp de Les Lloses (Tona)¹⁰ assenyalen que un petit sector de l'assentament va continuar també ocupat fins al s. I d.C.

5.- En relació amb el jaciment de Can Caseta (Manlleu)¹¹, és interessant indicar que el material ceràmic procedent de les excavacions dels anys 1921 i 1974 troba els paral·lels més propers en el poblat del bronze final de Santa Maria de Merlés (Sant Pau de Pinós, Lluçanès, Berguedà). Aquests tipus ceràmics es documenten en diferents jaciments de l'època a la zona del Bages, del Solsonès i del Berguedà, i ensems recorden elements decoratius presents en el bronze cerdà.

6.- Dels jaciments esmentats, Coll s'Avenc (Tavertet)¹² és una necròpolis d'incineració, l'única clarament testimoniada a Osona, datada vers el segle

⁷ Veure nota 2.

⁸ Referent als treballs publicats sobre el Turó del Montgròs, veure: MOLIST, N. ROVIRA, J. "La fortificació ibèrica del Turó del Montgròs (El Brull, Osona)". *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica (Manresa, desembre de 1990)*, Manresa 1991.

⁹ MOLIST, M. "Períodes bronze final-primer edat del ferro a Osona". *Ausa X* (1982), pp. 217-230.

¹⁰ CRUELLES, W.; CLOP, X. *Informe sobre els sondejos efectuats al Camp de les Lloses (Tona, Osona)*. Setembre de 1991.

¹¹ GUDIOL, J. M. "Excavacions a Manlleu". *Butlletí del Centre Excursionista de Vic*, Epoca II, núm. 10, Vic 1922. GAJA I MOLIST, E. "Prehistòria manlleuenca". *Ausa II*, (1955-1957), pp. 341-346. HUNTINGFORD, E.; MOLAS, M. D. "El jaciment ibero romà de la Caseta (Manlleu)". *Ausa VIII*, (1975-1979), pp. 156-164.

¹² MOLIST, M.; BUXO, M. D.; CRUELLES, W.; ESPADALER, M. M. "Nota preliminar sobre la necròpolis de Coll s'Avenc (Tavertet, Osona)". *Cypsela*, V, (1985), p. 71-77. MOLIST, M.; BUXO, D.; CRUELLES, W. "La necròpolis d'incineració de Coll s'Avenc (Tavertet, Osona)". *Tribuna d'Arqueologia 1984-85*. Generalitat de Catalunya. Barcelona 1989, pp. 83-92.

VIII a.C., mentre que les primeres excavacions efectuades l'any 1921 a Can Caseta (Manlleu)¹³, el 1944 al Camp de les Lloses (Tona)¹⁴ i vers el 1920 al Turó de les Mentides (Folgueroles)¹⁵, donen a entendre una hipotètica pervivència del ritual de la inhumació en unes èpoques durant les quals la incineració en un principi hauria de ser predominant, ritual que en el cas del Camp de les Lloses (Tona), segons Maluquer correspondria ja a l'època de La Tène.

Aquests jaciments plantegen una problemàtica molt interessant, però que només nous treballs arqueològics poden aclarir. En aquesta línia, s'ha dissenyat el projecte d'investigació abans esmentat "El període de formació del món ibèric fins a la implantació romana a la Plana de Vic". Aquest projecte té com a nucli de recerca, creiem que fonamental, l'excavació sistemàtica i exhaustiva del jaciment del Camp de les Lloses (Tona).

Amb les dades exposades, fa la impressió que a Osona la iberització fou un fenomen relativament tardà, com a conseqüència del fet que la influència colonial grega procedent del nord-est peninsular sobre les comunitats del bronze final - primer ferro de la zona, no es va projectar de manera important fins a un moment avançat del segle V a.C.

Es planteja la hipòtesi que durant els segles VI i V a.C., les terres que ens ocupen, almenys durant el segle VI a.C., es caracteritzessin per la pervivència de trets de la cultura material i de formes organitzatives i d'ocupació del territori pròpies del bronze final, com són l'ús quasi absolut de la ceràmica modelada a mà i l'ocupació de la plana, contemporàniament a les àrees muntanyoses de l'entorn. Durant aquesta època, les àrees més properes a la costa es defineixen culturalment com formant part del període ibèric antic, o fase de formació de la cultura ibèrica.

Tal com les característiques dels llocs escollits assenyalen, l'ocupació del pla es presenta estretament lligada a l'aprofitament dels recursos agrícoles. Així, Can Caseta (Manlleu) es situa al bell mig del sector nord de la plana de Vic, en una península enlairada per la banda nord sobre el riu Ter, mentre que vers el sud i l'oest forma una àmplia plataforma que enllaça amb

les terres més baixes. El Camp de les Lloses (Tona) es troba situat vers el sector sud de la plana de Vic i ocupa una petita vall que s'estén al peu del turó anomenat "El Castell", en una zona immillorable per als conreus. Cal destacar que, a més a més, El Camp de les Lloses es troba ubicat en una vertadera cruïlla de camins. Aquesta cruïlla està formada en primer lloc pel camí que comunica la plana de Vic amb la costa del Maresme i el Barcelonès a través del Vallès oriental i el Congost i que d'aquí continua cap el Collsacabra i el Pre-Pirineu; a continuació, pel camí que porta vers Collsuspina comunicant la Plana amb el Bages i el Vallès, evitant el Congost i, en darrer lloc, pels camins que es dirigeixen vers el Montseny. La idoneïtat dels llocs escollits per a l'aprofitament dels recursos aquífers i agraris ve ratificada per la posterior reocupació d'ambdós establiments a inicis del segle II a.C., durant la primera etapa de la penetració romana.

En un moment difícil de precisar, però clarament anterior als finals del segle V a.C., i pensem que relacionat amb l'inici del procés d'iberització, els hàbitats del pla són abandonats. Ben segur que aquests abandonaments es produïren en benefici del que serien els assentaments ausetans d'època ibèrica, com per exemple podria haver estat el cas de Can Caseta (Manlleu) en favor de L'Esquerda (Roda de Ter), jaciment situat a pocs quilòmetres del primer seguint el curs del riu Ter, però en un punt on l'estratègia en relació amb les vies de penetració és superior.

En el marc del període que ens ocupa, és interessant destacar l'existència a Osona, concretament a Can Caseta (Manlleu), de materials ceràmics molt propers als que defineixen el poblat del bronze final de Sta. Maria de Merlès (Sant Pau de Pinós, Lluçanès, Berguedà). Ens referim a decoracions summament riques, compostes per cordons impresos i incisos, zigzagues, espigues, incisions, pentinats, acanalats, impressions fetes amb petxina ..., motius que a vegades poden cobrir tota la superfície del vas.

Aquests materials ofereixen una distribució relativament àmplia, però que es concentra a les comarques d'Osona (Can Caseta)¹⁶, el Berguedà (Sta. Maria de Merlès)¹⁷, El Bages (nivells inferiors del

¹³ GUDIOL, J. M. op. cit.; GAJA I MOLIST, E. op. cit.

¹⁴ MALUQUER DE MOTES, J. "Notes sobre la formació del protagonisme dels ausetans". *Ausa X* (1982), pp. 251-259.

¹⁵ RIUS I SERRA, J. "El turó de les Mentides". *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, MCMXX-XX, Barcelona 1925.

¹⁶ GUDIOL, J. M. op. cit.; GAJA I MOLIST, E. op. cit.; HUNTINGFORD, E. MOLAS, M.D. op. cit.

¹⁷ SERRA VILARÓ, J. "Trobada protohistòrica a Merlès". *Anuari del Institut d'Estudis Catalans*, VI (Barcelona 1915-1920), pp. 573-581. CURA, M. ROVIRA, J., "Consideracions sobre el poblat del bronze final de Merlès (Sant Pau de Pinós, Barcelona)". *CYPSELA I* (1976), pp. 101-104. CURA, M. "Contribució a l'estudi de les poblacions pre-romanes de l'interior de Catalunya". *Segon Col.loqui de Puigcerdà*. (Puigcerdà 1976), Puigcerdà 1978, pp. 177-186.

Cogulló de Sallent)¹⁸ i el Solsonès (Castellvell de Solsona i Anseresa d'Olius)¹⁹, i recorda elements decoratius del bronze cerdà. La dispersió d'aquests tipus, -ja sigui com a resultat de la presència en aquesta àrea d'un mateix grup humà amb entitat pròpia i procedent de les terres pirinenques, tal com opinen alguns autors, o bé de la difusió a l'àrea d'uns estils ceràmics propis-, documenta contactes molt importants entre aquestes terres a l'horitzó del bronze final - inicis del ferro; contactes que haurien col.laborat en la formació del substrat que més endavant desembocà en els pobles de la zona que anomenem ibèrics, ausetans, lacetans, bergistans i també ceretans i que, al meu entendre, d'alguna manera es manifestà durant el període ibèric clàssic. En relació amb aquests contactes d'època pre-ibèrica crec que un factor a tenir en compte és la circulació en aquesta zona de la sal de la zona de Cardona i de Súrria, producte fonamental per a uns pobles entre els quals la pastura havia de significar una activitat econòmica important.

Per entendre per què a Osona la iberització fou probablement un fenomen relativament tardà, s'ha de tenir en compte les dificultats en accedir-hi a través del riu Ter, la millor via de comunicació amb la zona costanera del nord-est. El Ter representa una via d'accés difícil a partir del fet que en lloc de continuar directament vers la costa a través del Congost i del Vallès, a l'alçada de la península de L'Esquerda, inflexiona bruscament i s'endinsa en el massís de les Guillerries. D'altra banda, cal plantejar-se si aquestes terres en el decurs dels segles VI a.C. podien oferir als colons grecs quelcom que no trobessin a les terres més properes de la colònia.

El panorama canvia si ens situem a les comarques veïnes, especialment al Bages i al Solsonès, on productes d'importació, per bé que aïllats, es documenten ja des del segle VI a.C. Així per exemple, dues copes jònies de Boades (Castellgali)²⁰, o un fragment de *lekythos* de Puig Cardener (Manresa)²¹, mentre la resta d'importacions gregues més antigues es daten a la segona meitat del segle V a.C.²² La dispersió de les importacions es presenta relacionada amb la ruta del Llobregat i dels seus tributaris i lògicament en estreta

correspondència amb l'ocupació del territori al llarg de les vies fluvials. Tampoc en aquestes àrees es defineix de manera clara un període ibèric antic, però considerem que les dades assenyalen un procés d'iberització més prompte que no el de les terres d'Osona. Es evident que el riu Llobregat és una via de penetració i ensembles de comunicació amb els establiments costaners, més ràpida i fàcil que no la del Ter, mentre que els recursos naturals de la zona, com la sal, podien haver representat un objectiu econòmic per als foranis, de la mateixa manera que per als indígenes veïns, tal com abans hem indicat.

Davant la documentació de què disposem, considerem que una qüestió bàsica és la revisió i reinterpretació d'alguns dels materials classificats com del bronze final -primer ferro, contemporàniament a l'anàlisi, en els establiments ausetans del segle IV a.C., de l'enllaç, i ensembles transició, entre el món que denominem bronze final - primer ferro i el període ibèric ple. Ben segur que la prospecció sistemàtica i l'estudi de les àrees muntanyoses que envolten la plana de Vic aportaran noves dades que reorientaran i fins i tot faran variar el panorama històric dissenyat.

EL PERÍODE IBÈRIC PLE

La construcció dels assentaments fortificats i planificats, amb una acurada elecció del lloc d'acord amb el control de les vies de penetració, de la defensa i de l'explotació dels recursos naturals com és el cas de l'*oppidum* de L'Esquerda (Roda de Ter), o bé de manera primordial d'acord amb el control dels accesos a la Plana com és el cas del Turó del Montgròs (El Brull), il.lustren el fet que durant el segle IV a.C. la gent d'aquestes terres gaudien d'una capacitat organitzativa i de cooperació que no té precedents a l'àrea.

L'arribada de la influència colonial, sumada a la influència de les comunitats indígenes costaneres més desenvolupades, i ensembles de possibles pressions d'aquestes sobre les terres de l'interior²³, acceleraria el procés de cohesió i d'estructuració dels diferents grups humans de la zona en formes organitzatives

¹⁸ SANCHEZ CAMPOY, E., *op. cit.* (1989), p. 69.

¹⁹ CURA, M. *op. cit.* pp. 180-182.

²⁰ SANCHEZ CAMPOY, E. *op. cit.* (1989), pp. 96-97.

²¹ SANCHEZ CAMPOY, E. *op. cit.* (1989), pp. 125-128.

²² Importacions gregues al Bages, al marge de Boades i Puigcardener

²³ RODRIGUEZ ADRADOS, F. "Las rivalidades de las tribus del nordeste español y la conquista romana". *Estudios dedicados a Menéndez Pidal I*, Madrid 1950, pp. 563-587.

superiors que anomenem *civitas*²⁴. Aquest fenomen és el que a nivell organitzatiu caracteritza el període ibèric ple a Osona i que els textos defineixen com el poble ausetà.

Aquest fet pot ajudar a explicar perquè els establiments ausetans dels segles IV i III a.C., tots ells fortificats amb funció d'*oppidum*, o bé de fortalesa, es concentren vers les vies i camins de penetració des de la costa. Ens referim al riu Ter i al pas del Congost, en relació als quals es situen els dos únics establiments que tenim ben documentats del segle IV a.C.: L'Esquerda (Roda de Ter) i El Turó del Montgròs (El Brull).

En el cas de L'Esquerda, segons Montserrat Rocafiguera, ens trobem davant d'un vertader *oppidum*, és a dir un nucli protourbà fortificat amb influència i domini sobre altres assentaments subsidiaris que tenien una funció de centre aglutinador i redistribuidor de recursos econòmics i humans²⁵. Les estructures defensives recorden, igual que les del Turó del Montgròs, sistemes defensius mediterranis de tipus grec. L'enclavament de L'Esquerda és un punt obligat d'accés a la plana des de Llevant, seguint els camins paral·lels al riu Ter que comuniquen la plana de Vic amb les comarques gironines a través de les Guilleries.

D'altra banda, el Turó del Montgròs, situat a 776 m s.n.m. en una península que s'aixeca sobre l'afrau del Montanyà, és una fortalesa imponent amb un acurat sistema defensiu conformat per un enorme pany de muralla reforçat per torres, bastions i un fossat que com una barrera s'aixeca entre banda i banda dels espadats tancant la península des de l'istme.

Ara bé, l'espectacularitat de la fortalesa del Turó del Montgròs, que els seus excavadors relacionen amb sistemes poliercètics grecs, contrasta amb la gairebé inexistent ocupació de la península. Segons Núria Molist i Jordi Rovira, es tractaria d'un nucli important que podia servir de refugi tant als habitants mateixos, com a la població de l'entorn²⁶. Juntament amb la funció de refugi, creiem que una de les funcions primordials d'aquesta fortalesa era la de controlar els camins que discorren per la part baixa del turó i que

conduïen vers el pas del Congost, com és el cas de la riera Martinet que desemboca al riu Congost, l'accés principal a la Plana des del Vallès.

La manca d'establiments relacionats amb els camins que porten a la plana de Vic des del Moianès i el Lluçanès, zones d'altiplans que connecten la Plana i Osona amb el Berguedà i el Bages, es podria interpretar que aquestes subcomarques tenien a l'antiguitat la mateixa funció que les ha caracteritzat al llarg de la seva història, la de ser terres de transició i no de frontera.

Ensems, la manca d'assentaments diríem "de frontera" i relacionats amb els camins vers la Plana, podria ser el reflex de l'existència d'elements comuns en els substractes pre-ibèrics que d'alguna manera es manifestarien en l'absència d'establiments de frontera, a diferència del que succeeix a la zona de Les Guilleries i dels contrafots del Montseny. Recordem que les fonts escrites esmenten sovint aliances entre els pobles de l'interior: ausetans, lacetans i bergistans, primer al costat dels púnics i després afrontant els romans durant la segona guerra púnica i durant les revoltes conjuntes dels primers anys de la penetració militar romana. Aliances d'aquesta naturalesa mai no s'esmenten amb els pobles costaners²⁷.

Al Lluçanès coneixem un únic gran establiment, Puig Ciutat (Oristà), emplaçat en una península que s'aixeca formant un gran espadat sobre la riera Gavarresa, mentre que la part superior és una enorme plataforma que enllaça suaument amb àmplies zones de conreu. Ara com ara desconecem quin és el moment de construcció de Puig Ciutat, però els materials coneguts daten dels segles II i I a.C., i, del jaciment prové el conjunt de monedes ibèriques de bronze i de plata més important conegut de la comarca²⁸.

Al segle III a.C., l'àrea de les Guilleries, que representa la zona de contacte i ensems de frontera entre la Plana i les comarques gironines de La Selva, el Gironès i L'Empordà, es veu reforçada per la construcció de dues noves fortaleeses: El Pla del Castell a Tavertet i El Casol de Puigcastellet a Folgueroles, i probablement la de Puigcastellar²⁹, situada a uns 3 km

²⁴ Sobre el tema de la *civitas* cal veure: FATAS, G. "La polis indígena. Notas metodológicas", *Hom. a Tuñón de Lara*, vol. I, Madrid 1981.

²⁵ ROCAFIGUERA, M. "L'Esquerda: Assentament i territori en el període ibèric ple", *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica* (Manresa 1990), Manresa 1991.

²⁶ MOLIST, N. ROVIRA, J. op. cit. pp. 261.

²⁷ RODRIGUEZ ADRADOS, F. op. cit. MOLAS, M. D. op. cit. (1982) cap. I.

²⁸ La informació de què disposem sobre Puig Ciutat prové de visites realitzades al jaciment, així com d'aquella proporcionada per aficionats locals.

²⁹ Durant les visites efectuades a Puigcastellar hem pogut observar estructures d'habitacions adossades a un pany de paret segons una disposició semblant al conjunt del Casol de Puigcastellet (Folgueroles). La no concessió per part del Servei d'Arqueologia del permís per realitzar un sondeig estratigràfic a Puigcastellar, ens impedeix aportar dades més precises sobre la cronologia del jaciment.

de l'anterior. Al sector sud de la plana, a l'àrea d'accés des del Congost, trobem el jaciment de El Clascà (Malla), assentament situat en un turó que s'aixeca a 650 m s.n.m.. Contemporàniament, es documenten materials fora de context a la zona de Tona, la porta d'entrada a la Plana des del Congost i el Vallès. Es tracta del jaciment de Les Escomes, que ha proporcionat un lot important de ceràmiques de vernís negre del segle III a.C. i II a.C.; a més, hi ha la possibilitat que les restes ibèriques identificades en el pla del Castell pertanyin a aquesta època.

Mentre que l'únic sondeig realitzat al Pla del Castell (Tavertet)³⁰ res no aporta amb relació als trets organitzatius interns de l'assentament, l'excavació sistemàtica i l'estudi del territori del Casol de Puigcastellet (Folgueroles) han posat de manifest que la fortalesa, construïda vers la meitat del segle III a.C., va ser durant aquest període, un punt clau en el control dels camins que seguint la ruta del Ter comuniquen la plana de Vic amb les terres gironines. La informació procedent de les excavacions i dels fons de cabanes documentats en una zona del bosc molt propera a la fortalesa indiquen que, probablement, El Casol de Puigcastellet va servir també a la població de l'entorn com a lloc puntual de concentració i de refugi.

No cal oblidar que l'estructura de la fortalesa del Casol de Puigcastellet segueix l'esquema general de la del Turó del Montgròs, es tracta però, d'una estructura més senzilla i menys acurada, formada per un gran pany de muralla de 65 m de llargada a la qual s'adossa una única torre rectangular, massissa, en talús³¹.

És important assenyalar que vers la meitat del segle III a.C. es reforcen les defenses i es restauren alguns sectors malmesos del Turó del Montgròs (El Brull), moment en el qual s'adossen al parament extern de la muralla dues torres semblants a les esmentades del Casol. Contemporàniament, s'adossen a la seva cara interna cambres iguals a les del Casol i a les de Puigcastellar, a la vegada que tots aquests treballs recorden més les característiques constructives del Casol que no l'acurat parament del segle IV a.C. del Turó del Montgròs.

A més a més, cal tenir en compte que els jaciments d'Osona del segle III a.C. es caracteritzen per l'escassetat de les importacions; cal dir que al Casol la ceràmica de vernís negre dels tallers occidentals és escassíssima. Aquest tipus ceràmic, juntament amb monedes i imitacions de plata emporitanes, daten la construcció de la fortalesa del Casol de Puigcastellet a mitjan segle III a.C.³²

Aquests documents que hem esmentat testimonien una inestabilitat a la zona que requereix el reforçament de la línia de frontera que s'estén des de les Guilleries fins a les portes del Congost. Les causes d'aquesta inestabilitat no són clares, però es podria pensar en possibles accions i pressions de les comunitats més properes a la costa vers les àrees interiors, en una època durant la qual aquestes comunitats vivien un procés de definició territorial i ensem organitzatiu, procés que cristal·litza en una organització en *civitas*³³.

EL PERÍODE IBÈRIC RECENT

No hem de perdre de vista que com a conseqüència de la segona guerra púnica, les terres del nord-est peninsular passen sota control de Roma. Crec que seria un error no analitzar el període ibèric ple si no és sota l'òptica d'un país ocupat i conquerit per les armes, i sotmès a l'explotació de militars, d'administradors i d'homes de negocis romans. Ara bé, tinguem en compte que aquestes terres van ser de les primeres conquestes extra-itàliques conduïdes per Roma, després de Sicília i de Sardenya, i quasi contemporàniament amb Itàlia; l'estat romà assajà a la península Ibèrica el que seria el futur sistema administratiu romà, base del seu imperialisme. És doncs, en el marc, d'aquest context històric que entenem l'evolució del període ibèric recent a Osona.

A les darreries del segle III-inicis del segle II a.C. el Casol de Puigcastellet és definitivament abandonat, mentre tot l'extrem sud de la fortificació del Turó del Montgròs sofreix un incendi que va acompanyat de l'abandonament de l'assentament³⁴. Contemporàniament, s'enderroquen les defenses de L'Esquerda,

³⁰ MOLIST, M.; CRUELLS, W.; BUXÓ, D. *Informe sobre el sondeig efectuat al Pla del Castell (Tavertet)*. Servei d'Arqueologia, Generalitat de Catalunya, Barcelona.

³¹ ROVIRA, J.; MOLIST, N. op. cit.

³² MOLAS, M.D.; MESTRES, I.; ROCAFIGUERA, M. (1992), op. cit.

³³ FATAS, G. "La polis indígena. Notas metodológicas". *Homenaje a Tuñón de Lara*, vol. I, Madrid 1981, pp. 31-43. FATAS, G. "Romanos y celtiberos citeriores en el siglo I antes de Cristo", *Caesaraugusta* 53-54 (1982), pp. 195-234.

³⁴ ROVIRA, J.; MOLIST, N. op. cit.

enderrocament suposadament provocat també per un incendi. L'ocupació d'aquest *oppidum* continua fins al segle I a.C., encara que no amb la mateixa entitat d'èpoques anteriors³⁵. Igualment, el Pla del Castell a Tavertet perdura fins al segle I a.C.³⁶.

La documentació assenyala que la penetració militar romana incidí en l'abandó de les fortaleses que, primordialment, exercien una funció de control del territori, mentre aquelles que tenien unes funcions més àmplies perduraren fins al segle I a.C. Aquest fet s'interpreta en el sentit que amb la nova conjuntura política sorgida arran de la conquesta romana, que quedà plasmada amb la divisió administrativa de l'any 197 a.C., la protecció i el control de les antigues unitats territorials van perdre sentit. Ara bé, sembla que la nova realitat política no comportà la dissolució de les antigues unitats territorials, sinó que en un principi l'estat romà les va mantenir com a nuclis organitzatius de base, possiblement amb objectius tributaris. En aquesta línia creiem que s'han d'interpretar les primeres encunyacions de moneda ibèrica que porten per llegenda la referència del nom del poble, com és el cas d'**Ausesken** (que s'interpreta "dels ausetans"), o bé el nom de centres poblacionals com **Eustibaicula/Eusti** i **Ore**, centres de localització incerta, però que per les característiques i la dispersió de les monedes, s'han de relacionar amb l'àrea ausetana. Aquest fet no exclou que, ensems, l'encunyació de moneda ibèrica al llarg del segle II a.C. no respongués a un interès d'estimular els intercanvis de cara a afavorir la introducció i penetració dels productes itàlics.

La documentació assenyala que en el decurs del segle II a.C., nombrosos establiments de tipus rural sorgeixen en el pla, però amb una certa predilecció pels llocs enlairats al costat del riu i orientats vers l'explotació agrària: Les Serrasses (Torelló), Puig Guardial (Torelló), Savassona (Tavernoles), Cap del Pont del Gurri (Vic)... i es reocupen Can Caseta (Manlleu) i El Camp de les Lloses (Tona).

La multiplicació dels establiments rurals a les terres del pla al llarg del II a.C. havia d'anar acompanyada de la introducció de noves formes de propietat de la terra, com ara la propietat privada a la qual els indígenes, i més tard els colons, accedirien sota la forma de l'*assignatio*. Alberto Prieto, fent referència a Apià,

recorda que les assignacions de terres entre els indígenes per part dels comandants romans van ser una realitat al centre de la Península durant la segona meitat del segle II a.C., com també succeí en altres regions conquerides de l'Orient mediterrani³⁷.

La importància que l'assentament del Camp de les Lloses (Tona) adquirí al segle II a.C., s'ha de relacionar amb un canvi d'orientació de les vies de comunicació que porten a la Plana, assolint a partir d' ara la via del Congost una importància especial, en detriment de la ruta del Ter. A l'entorn de l'any 120 a.C. es construí a l'àrea que ens ocupa una de les vies romanes republicanes més antigues conegudes a la península Ibèrica. Es tracta de la via dissenyada sota el govern del procònsul Manni Sergi, que connectava el cor de la plana de Vic amb les terres lleidatanes a través de Collsuspina i d'aquí cap a la Celtibèria, i vers el nord, travessant els Pirineus, enllaçava amb la via Domitia. Des de l'àrea de Tona, aquesta via connectaria amb el camí natural del Congost que porta vers la costa del Maresme i del Barcelonès, travessant el Vallès oriental. Desconeixem la data de la construcció de la via del Congost, però el conjunt de mil·lars de Les Canes documenten remodelacions fetes a la via en el segle III d.C.³⁸

En el decurs del segle I a.C. els establiments rurals -sense que ara com ara puguem parlar de quina era la seva naturalesa-, es fan més nombrosos, mentre la integració de l'aristocràcia indígena en el sistema romà era ja una realitat. Així ho testimonia la presència de quatre joves cavallers ausetans, i com a cavallers aristòcrates, que l'any 90 a.C. lluitaren al costat de l'estat romà durant les guerres amb els aliats, en un cos de cavalleria auxiliar conegut com "La Turma Salluitana". El premi a aquests joves (que s'anomenaven amb la filiació, sistema propi de l'onomàstica romana), va ser la ciutadania completa o dret romà³⁹. El monument de Malla que per les característiques estilístiques i també de contingut es pot datar a l'entorn del segle I a.C., és un document eloqüent del procés d'integració de les terres ausetanes a l'òrbita romana⁴⁰.

La necessitat d'administrar a nivell judicial, econòmic i religiós tot aquest territori, comportà a inicis del segle I d.C. la fundació de la ciutat d'Auso, la ciutat que

³⁵ ROCAFIGUERA, M. op. cit.

³⁶ MOLIST, M.; CRUELLS, W.; BUXÓ, M.D. op. cit.

³⁷ PRIETO, A. *Algunas aportaciones al proceso de romanización en Cataluña*. Memoria del Proyecto de Investigación. Bellaterra 1993.

³⁸ MOLAS, M.D. op. cit. 1982, pp.63-78.

³⁹ CRINITI, N. *L'epigrafe di Asculum di Gn. Pompeo Strabone*. Milà 1970.

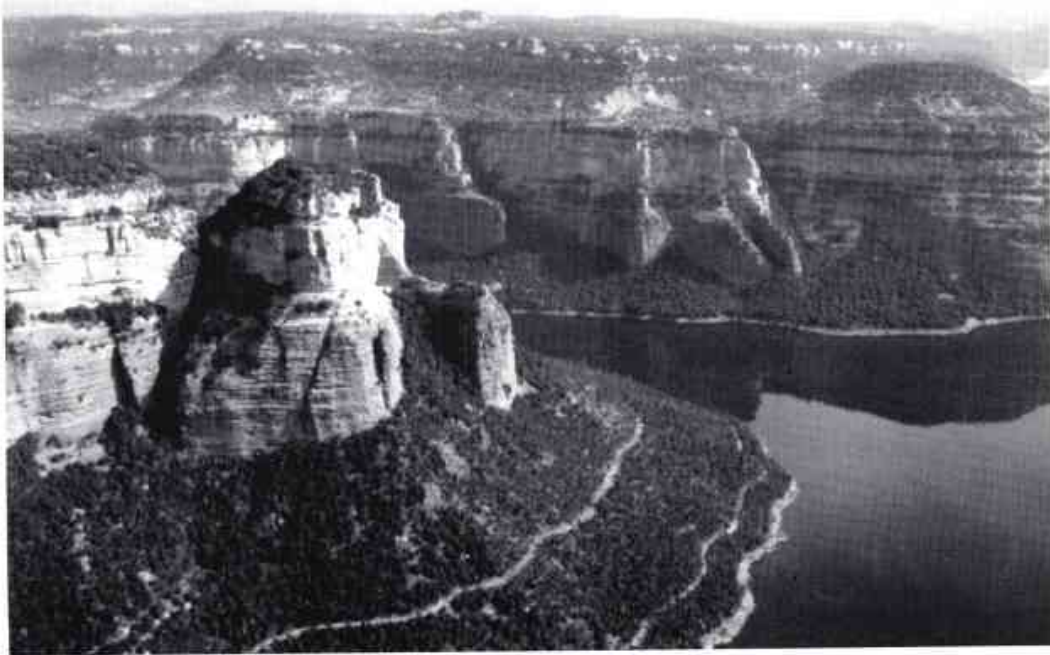
⁴⁰ RODA, I. "El monument de Malla". *Roma a Catalunya*. Barcelona 1992.

Ptolomeu cita amb el nom d'Ausa⁴¹. L'elecció del lloc on fundar la ciutat d'Auso es degué fer d'acord amb la seva situació al bell mig de la plana de Vic, una plana agrícola progressivament explotada de manera racional segons el sistema romà.

Per acabar, voldria mencionar que a la ciutat de Vic, d'ençà de l'any 1982, s'hi realitzen de manera sistemàtica excavacions arqueològiques, tant

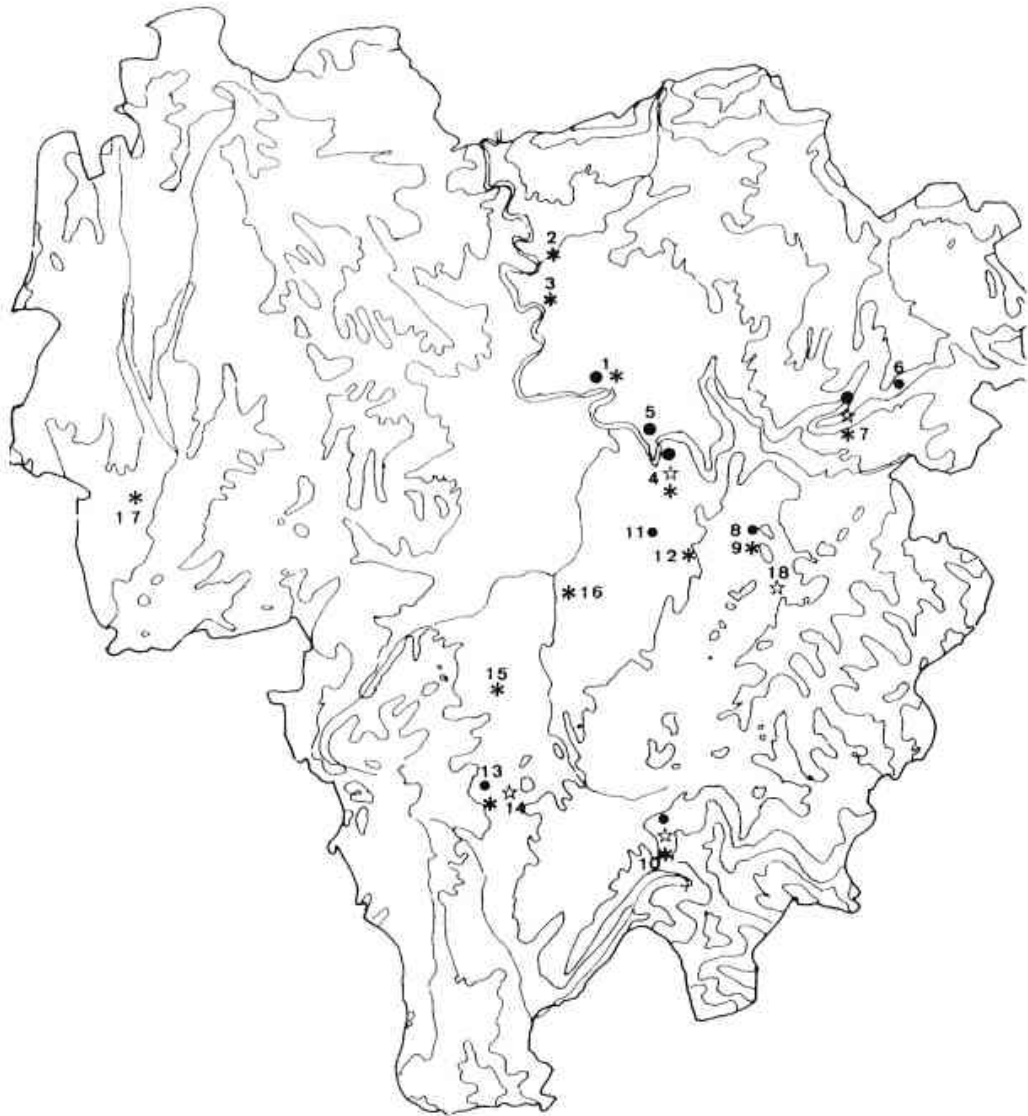
programades com d'urgència, portades a cap per un equip integrat per arqueòlegs del món antic i del món medieval. Actualment, s'hi està conduint el projecte de recerca que du per nom **La ciutat romana-medieval de Vic: definició de les àrees públiques, privades i d'enterrament**, projecte dirigit per Antoni Caballè, M. Dolors Molas, Imma Ollich i Josep Pujades.

Manlleu, juny 1993.

Fotografia 1. Panoràmica de les cingleres de Tavertet. Al fons, situació dels jaciments de Coll s'Avenc i del Pla del Castell. (Fot. Josep M. Roma).

⁴¹ Instituto de Arqueología y Prehistoria. *Hispania Antigua según Pomponio Mela, Plinio el Viejo y Claudio Ptolomeo*. Universitat de Barcelona (Fontes Hispaniae Antiquae, VII), Barcelona 1987 pp. 95, 197.

1. Can Caseta (Manlleu)
2. Les Serrasses (Torelló)
3. Puig Guardial (Torelló)
4. L'Esquerda (Roda de Ter)
5. Puigcebró (Roda de Ter)
6. Coll s'Avenc (Tavertet)
8. Rec de la Fibula, Savassona (Tavèrnoles)
9. Savassona (Tavèrnoles)
10. El Turó del Motgrós (El Brull)
11. El Turó de les Mentides (Folgueroles)
12. El Casol de Puigcastellet (Folgueroles)
13. Camp de les Lloses (Tona)
14. Les Escomes (Tona)
15. El Clascà (Malla)
16. Cap del Pont del Gurri (Vic)
17. Puig Ciutal (Oristà)
18. Puig Castellar (Sant Sadurn d'Osormort)

* bronze final - primera edat del ferro

☆ ibèric ple

● ibèric recent

Fotografia 2. Situació del jaciment de Puig Castellar (Sant Sadurni d'Osormort)

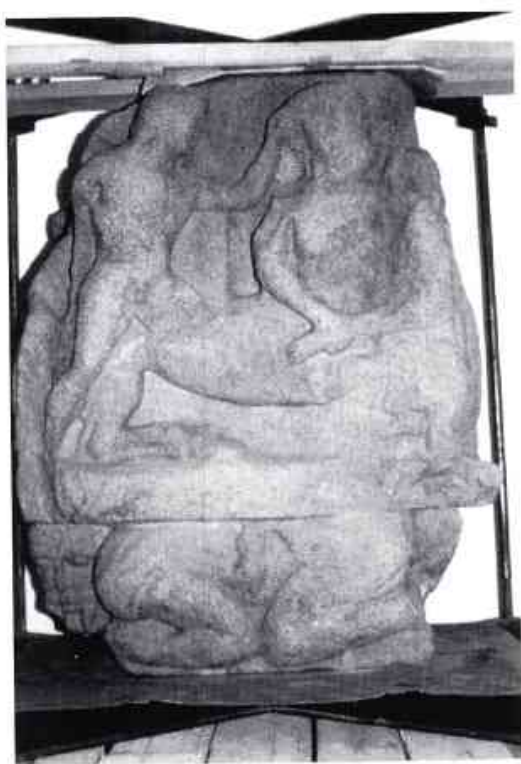
Fotografia 3. Vista aèria del Casol de Puigcastellet (Folgueroles). (Fot. Josep M. Roma)

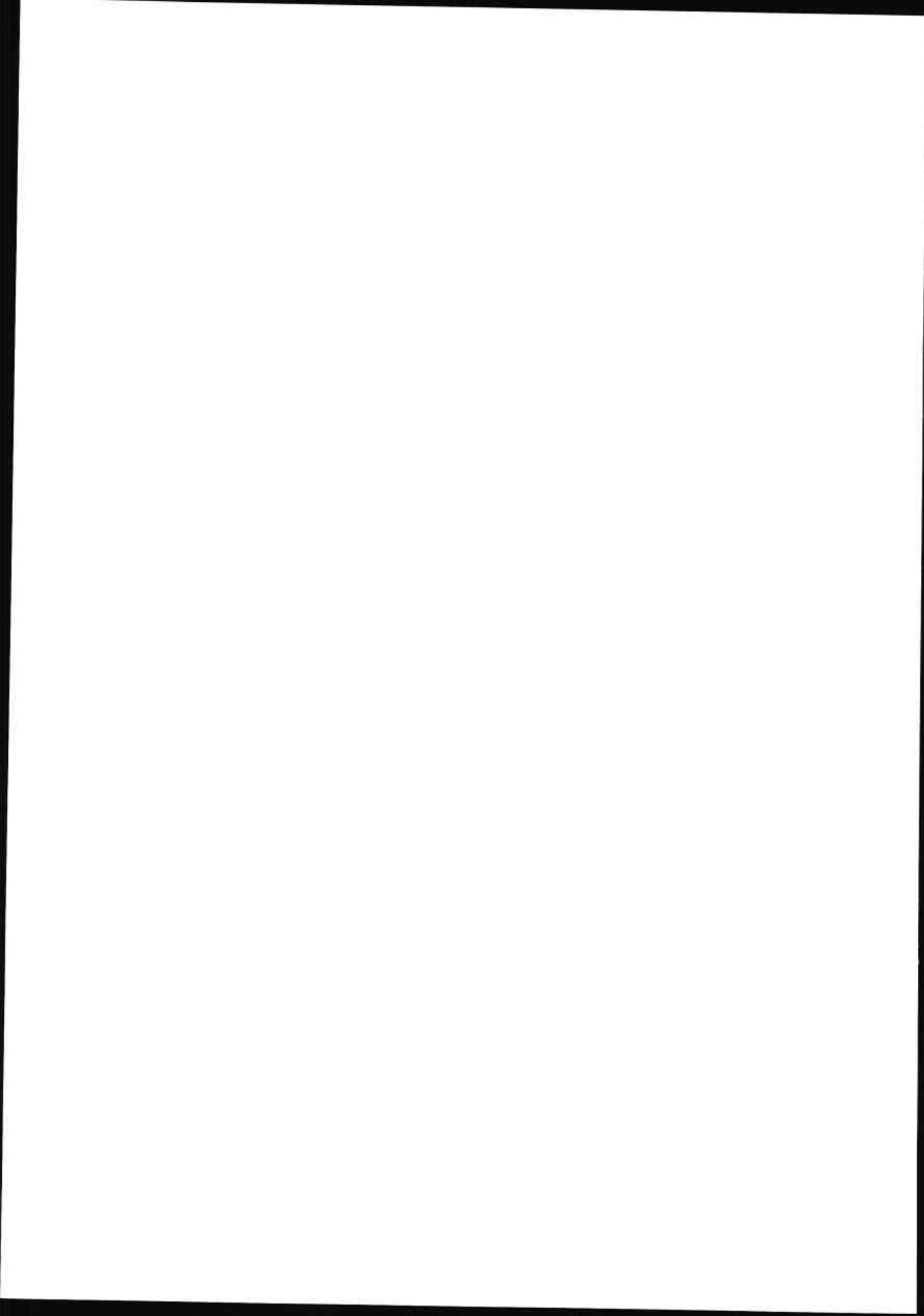
Fotografia 4. Vista aèria de la península de l'Esquerda (Roda de Ter). Sector medieval del jaciment. (Fot. Josep M. Roma)

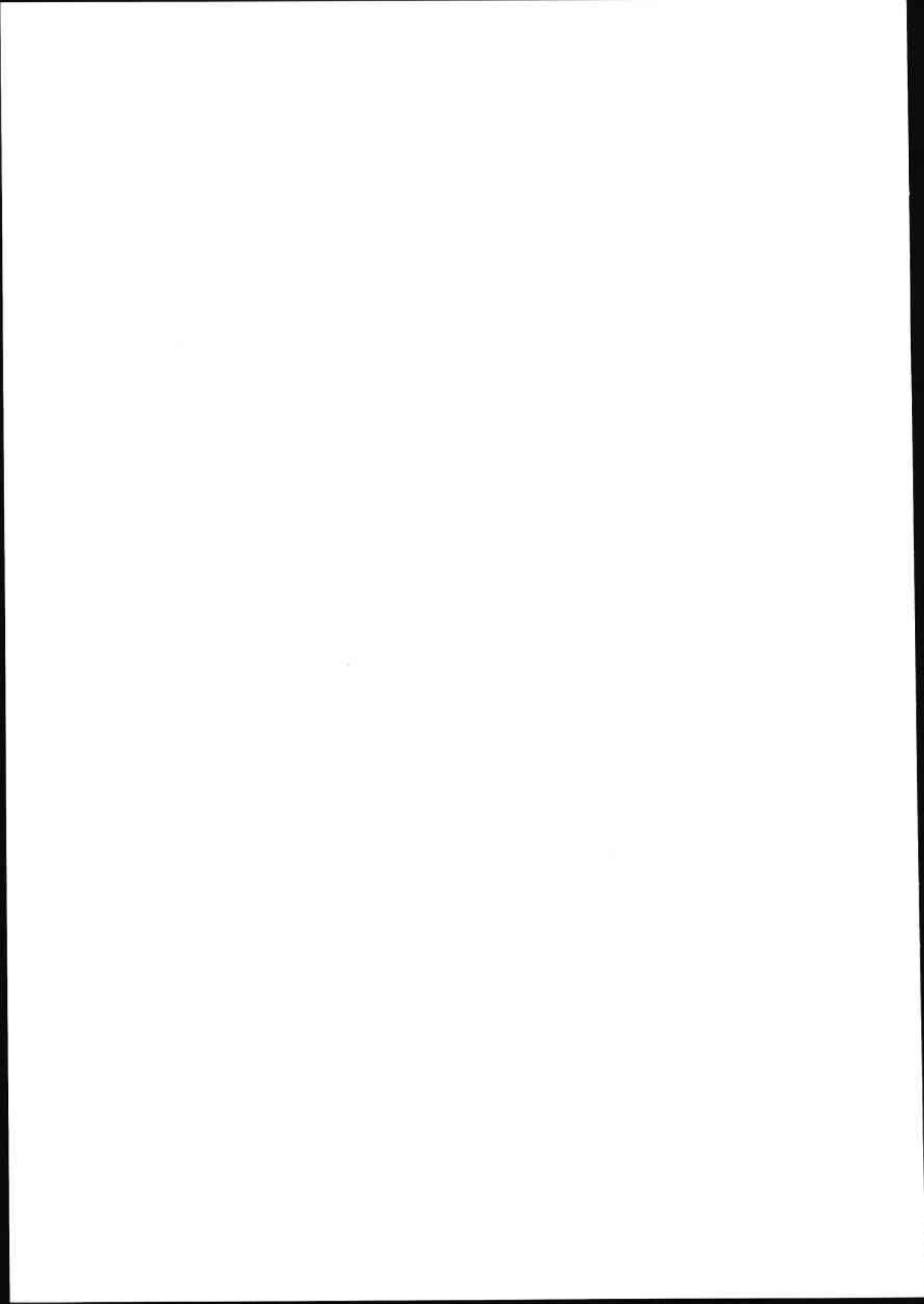
Fotografia 5. Panoràmica del jaciment del Camp de les Lloses (Tona) des de el turó del Castell.

Fotografies 6, 7 i 8. Monument de Malla

**LA VALL DE CABRERA DE MAR. UN MODEL
D'OCUPACIÓ DEL TERRITORI A LA LAIETÀNIA
IBÈRICA**

LA VALL DE CABRERA DE MAR. UN MODEL D'OCUPACIÓ DEL TERRITORI A LA LAIETÀNIA IBÈRICA

JOAQUIM GARCIA ROSELLÓ
DOLORS ZAMORA MORENO

Museu Comarcal del Maresme - Mataró

INTRODUCCIÓ

La vall de Cabrera de Mar, situada a la zona central de la comarca del Maresme, és una àrea geogràfica delimitada per les muntanyes del Montcabrer, Burriac i el Turó dels Oriols, contraforts de la Serralada Litoral. La vall, de no més d'un kilòmetre de longitud, s'obre cap a la zona de la plana que la connecta amb el mar. Aproximadament està situada entre els 100 i 200 metres sobre el nivell del mar. Tant les característiques orogràfiques com les climatològiques han fet de la zona, des d'antic, un lloc ideal per a l'establiment d'assentaments humans. En aquest sentit, la vall és el marc natural d'un bon nombre de jaciments d'època ibèrica (Figs. 1 i 2).

El primer jaciment d'època ibèrica que es descobrí fou una necròpolis situada a l'anomenat "Hort de Can Rodon", excavada a finals del segle passat per l'historiador Juan Rubio de la Serna (RUBIO DE LA SERNA 1888). El descobriment de l'*oppidum* ibèric de la muntanya de Burriac, l'any 1915 (BONET i GARI 1979), fou l'inici d'una sèrie d'actuacions arqueològiques entre les que cal destacar les realitzades pel grup de col.laboradors de M. Ribas al llarg de la dècada dels anys 50 i 60, efectuades,

bàsicament, en el sector central (RIBAS 1964) (RIBAS 1964 b) (RIBAS, LLADÓ 1977-78). Entre els anys 1968 i 1972 l'Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació de Barcelona realitzà diverses campanyes, en que foren excavades quatre tombes més de la necròpolis de Can Rodon de l'Hort (BARBERÀ 1969-1970) i els anomenats "edifici públic" i "magatzem de *dolia*", a l'interior de l'*oppidum* (BARBERÀ, PASCUAL 1979-80). La Secció Arqueològica del llavors Museu Municipal de Mataró excavà, entre els anys 1968 i 1983, el grup de sitges de Can Miralles-Can Modolell (PUJOL, GARCIA 1985), altres sitges soltes (BANÚS 1992) i el gran dipòsit del sector occidental de l'*oppidum* de Burriac (MIRÓ, PUJOL, GARCIA 1988). Des de l'any 1984 fins a l'any 1987 fou el Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya qui realitzà diverses actuacions arqueològiques d'urgència, entre les que cal destacar la campanya "de lluita contra l'atur" de l'any 1984 (BENITO i altres 1986) i l'excavació de la necròpolis del Turó dels Dos Pins (GARCIA 1993).

Des de l'any 1990 ha estat el Museu Comarcal del Maresme-Mataró qui ha realitzat diverses campanyes d'excavació, tant d'urgència com programades,

¹ Els treballs de topografia i dibuix que genera el projecte estan coordinats per Antoni Fonollà i Sánchez, integrat a l'equip de forma permanent. L'equip de recerca, però, s'amplia sovint quan es fa necessari per a l'estudi d'alguns dels jaciments en concret. En aquest sentit cal esmentar la participació dels arqueòlegs Joan Banús i Tort, Josep Barberà i Farràs, Jaume Pujol i del Horno i Joan Ramon i Torras, i de la biòloga Núria Benaiges.

incloses en un ampli projecte d'investigació dirigit per Joaquim Garcia i Dolors Zamora¹. El projecte, titulat "El poblament ibèric de la vall de Cabrera de Mar", consta de dues fases i pretén l'estudi exhaustiu del territori i dels diversos jaciments ibèrics. En una primera fase s'està estudiant el poblament exterior a l'*oppidum* de Burriac, a partir d'excavacions antigues i de les dels assentaments rurals del Turó dels Dos Pins (ZAMORA, GARCIA 1993), Can Bartomeu (POU 1992)² i grup de sitges de Can Bartomeu (en estudi). La segona fase preveu l'estudi de l'*oppidum* de Burriac i la interrelació de tots els jaciments.

D'igual manera, aquest projecte s'inclou en un altre de més ampli, "Romanización inicial y transformación urbana en la tarraconense mediterránea", conjuntament amb el Departament d'Art de la Universitat Autònoma de Barcelona. Aquest projecte està subvencionat pel *Ministerio de Educación y Ciencia* amb un ajut de promoció de la investigació (DGICYT) (Projecte núm. PB92-1061).

ELS JACIMENTS

OPPIDUM DE BURRIAC

És el jaciment més extens i conegut de la Vall de Cabrera de Mar. Fou descobert l'any 1915 (BONET i GARI 1979) i des de llavors ha estat objecte de diverses campanyes d'excavació i estudi. Tot i que la part excavada és molt reduïda en relació a l'extensió que hom li calcula, unes 10 ha (Fig. 3), a hores d'ara es poden establir una sèrie de fases urbanístiques i determinar, a grans trets, una seqüència històrico-cronològica del jaciment.

No fou fins a l'any 1984 quan, arran d'una llarga campanya d'excavació, es realitzà per primer cop un intent de seriació cronològica i evolució urbanística de l'*oppidum* (BENITO i altres 1986). Amb posterioritat, noves campanyes d'excavació i treballs de recerca han permès una revisió de les dades i una actualització de l'estat de la qüestió.

1a fase: Segle VI a.C. A part d'alguns materials sense context classificables com del període del Bronze Final, el primer moment del qual es conserven restes d'estructures d'hàbitat s'ha de situar en el segle VI a.C.

D'aquest període "paleo-ibèric" se'n conserven alguns materials sense context: un fragment de copa jònia B-2, un fragment de vas de ceràmica àtica de figures negres (ROUILLARD, 1981) i diferents fragments ceràmics de factura indígena. Durant les excavacions que es realitzaren els anys 1969 al 1972, en l'anomenat "edifici públic" (BARBERÀ, PASCUAL 1979-1980) es trobà un fogar associat a una sèrie de forats per pals, d'una fase anterior a la construcció d'aquest edifici. Aquests elements foren interpretats pels excavadors com les restes d'un fons de cabana. Pels materials que conformaven la preparació de la llar de foc i per l'estructura de la possible cabana, cal datar aquestes restes dintre d'aquest període cronològic. Durant la campanya de 1984 es documentà un altre fons de cabana amb una llar de foc circular situat a un costat de la muralla. Formant part dels fragments ceràmics de la preparació de la llar de foc es trobà un fragment d'àmfora *à la brosse*, datable del segle VI a.C. També s'excavà un estrat no associat a cap estructura amb materials d'aquest moment cronològic (BENITO i altres 1986).

2a fase: Segle V a.C. fins a mitjans del segle IV a.C.

Període ampli, amb poques dades, en el qual es degueren construir per primer cop cases amb murs de pedra. A part d'una sèrie de materials d'importació sense context datables d'aquesta època (ROUILLARD 1981), s'han documentat algunes estructures: durant la campanya dels anys 1970 a 1972 es trobaren restes de murs, d'un paviment, un forn i dos fogars d'una fase anterior a la construcció de l'anomenat "magatzem de *dolia*". Pels materials associats a aquestes estructures, cal datar-les de finals del segle V a.C. fins a mitjans del segle IV a.C. (BARBERÀ, PASCUAL 1979-1980). En la campanya de 1984 (BENITO i altres 1986) s'excavaren les restes d'una casa de planta rectangular, construïda amb murs de pedra, amb una llar de foc amb cinc refaccions amortitzada cap a mitjans del segle IV a.C., moment en el qual es terraplenà l'habitació per a construir-hi una torre de defensa.

3a fase: Mitjans segle IV a.C.-Finals segle III a.C.

Període important durant el qual s'estructuraren urbanísticament els hàbitats de la fase anterior. Correspon al moment de construcció del sistema defensiu (muralls i torres de defensa), per tant al moment de transformació d'aquest hàbitat anterior en un veritable *oppidum* (ZAMORA, GUITART, GARCIA 1991). En l'excavació de l'any 1984, en el sector

¹ A més de l'estudi de les excavacions antigues i les que genera el propi projecte, també s'hi han integrat les excavacions arqueològiques d'urgència que s'han realitzat a la zona. En aquest sentit cal agrair les facilitats que sempre ens ha proporcionat el Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. Pel que fa al jaciment de l'assentament de Can Bartomeu, cal agrair l'ajut que en tot moment ens ha prestat el senyor Josep Pou i Vallès, director de l'excavació.

occidental, es documentà el terraplenament de les estructures anteriors i la construcció d'una torre i d'un tram de la muralla (Fig. 4) (BENITO i altres 1986). La tècnica constructiva dels elements defensius del sector oriental coneguts fins el moment és diferent, si bé és lògic pensar que fou en aquest moment quan es bastí el sistema defensiu de tot el recinte, construint diverses torres i la muralla. És possible que també fos d'aquest moment la construcció de les cases adossades a la muralla, tot i que no pot afirmar-se amb seguretat. De finals del segle IV a.C. es data també la construcció de l'anomenat "edifici públic" o "gran recinte", amortitzat en un moment indeterminat del segle III a.C. (BARBERÀ, PASCUAL 1979-1980).

4a fase: Segona meitat del segle II a.C. Durant aquest període es produïren una sèrie d'importants remodelacions, interpretades, per certs autors, com un moment de canvi en el qual esdevingué la màxima expansió urbanística i demogràfica del poblat. Correspon a un període molt important de romanització de l'*oppidum* i del territori³. En aquesta fase cal situar la construcció de noves cases: l'habitació amb paviment d'argila, fogar i sitja situat on abans havia estat "l'edifici públic" (BARBERÀ, PASCUAL 1979-1980); les habitacions excavades durant la campanya de 1984 (BENITO i altres 1986) (Fig. 5), les 10 habitacions situades al centre del poblat excavades per Ribas i Lladó (RIBAS, LLADÓ 1977-78), i tres més a la zona meridional, totes elles datades, segons els autors, a la segona meitat del segle II a.C (RIBAS, LLADÓ 1977-78). En l'excavació realitzada a la porta meridional de l'*oppidum*, l'any 1991, s'obtingué la cronologia de construcció d'aquesta: tercer quart del segle II a.C. (BANÚS 1992), tot emprant una tècnica que recorda l'*opus quadratum* romà (Fig. 6) (GARCIA, MIRÓ, PUJOL 1991).

5a fase: Primers decennis del segle I a.C. D'aquest moment es documenten símptomes d'abandonament d'algunes zones de l'*oppidum*. Així doncs, s'observa que cap al 100/90 a.C. s'amortitzà la gran cisterna del sector occidental del poblat, aprofitada com a abocador de deixalles a partir del 70/60 a.C. (MIRÓ, PUJOL, GARCIA 1989). Fou també el moment, 80/70 a.C., d'amortització d'algunes de les sitges del sector central, conjuntament amb les habitacions que les contenien (BANÚS 1991). També es detecta l'abandonament de les cases excavades per Ribas i

Lladó situades en el sectors central i meridional (cap al 75 a.C.) (RIBAS, LLADÓ 1977-78), la casa que amortitzava l'"edifici públic" (BARBERÀ, PASCUAL 1979-1980), i la sitja i l'àmbit núm. 2, excavats durant la campanya de 1984 (90-75 a. C.), situats també en el sector central de l'*oppidum* (BENITO i altres 1986).

6a. fase: Mitjans del segle I a.C. Fins al moment, els estrats més moderns trobats en el jaciment proporcionen una cronologia de 50-40 a.C. Aquesta fase correspon al moment d'abandonament definitiu de l'*oppidum*. D'aquesta època és el darrer estrat que farcia el dipòsit del sector occidental, utilitzat com a abocador (MIRÓ, PUJOL, GARCIA 1989), i l'amortització de la porta meridional (GARCIA, MIRÓ, PUJOL 1991) i d'unes quantes vivendes. La muntanya de Burriac no es tornà a habitar fins a l'època medieval, si bé és possible que pogués existir alguna ocupació puntual en alguna zona, fins al moment no documentada.

ASSENTAMENTS DISPERSOS

A la vall de Cabrera de Mar, a prop de l'*oppidum* ibèric de Burriac, s'han localitzat fins al moment un total de 9 nuclis dispersos. D'aquests, tres s'han excavat de forma metòdica: assentament núm. 1 del Turó dels Dos Pins (ZAMORA, GARCIA 1992), assentament de Can Bartomeu (POU 1991) i assentament de Can Català (en estudi)⁴; un quart es localitzà mentre es realitzaven tasques de delimitació d'un altre jaciment (Can Modolell) (BURJACHS 1985); el cinquè, destruït l'any 1955, estava situat en els terrenys on avui s'aixeca la casa propietat del sr. Rafael Esteban (RIBAS, MARTÍN 1960-61) (RIBAS 1988) (MARTÍ 1978) i els altres quatre restants foren trobats en prospecció (Turó dels Dos Pins) (GARCIA, ZAMORA 1991). Per il·lustrar aquest apartat s'analitzaran dos dels jaciments recentment excavats metòdicament:

Turó dels Dos Pins

Assentament situat a uns 500 m de l'*oppidum* ibèric de Burriac. Localitzat arran d'unes actuacions furtives, ha estat objecte de 5 campanyes d'excavació (1986, 1990, a 1993). El conjunt està format per dues zones d'habitat separades per una canalització, i una torre, possiblement exempta, que comentarem més endavant

³ Els excavadors de la campanya de l'any 1984 interpretaren dins d'aquest període dues fases urbanístiques, basant-se en l'excavació de dues cases del sector central. El fet de sistematitzar una fase urbanística implica que els canvis estructurals s'efectuaren, si més no, en una àrea àmplia de l'*oppidum*, que en aquest cas no és demostrable. En l'estat actual de la recerca, és més prudent interpretar una única fase constructiva i remodelacions o refaccions puntuals en alguns dels habitatges.

⁴ Agraïm la informació que ens han proporcionat els arqueòlegs Mariana Pérez-Sala i David Farell, directors de l'excavació arqueològica d'urgència a Can Català.

(Fig. 7). Un dels habitacles està compartimentat en tres àmbits construïts en fases diferents. La canalització, de fort pendent, estava tallada a la roca, i amidava 1'30 m d'amplada per 1 m de fondària. Fou inutilitzada en construir-se una potent torre de planta rectangular, de la qual s'han delimitat tres costats. Relacionats amb la canalització s'han documentat una sèrie de forats, segurament per a subjectar pals de fusta, vuit dels quals estan tallats a la roca i l'altre en un tovot. Fora de l'habitable aparegueren tres esglaons tallats a la roca i una altra canalització més petita que voltava un dels murs (Fig. 8).

Els treballs d'excavació han permès documentar l'evolució constructiva del conjunt: s'hi diferencien cinc fases cronològiques:

1a fase: Segona meitat del segle IV a.C. Moment de construcció dels dos habitatges trobats fins al moment. Per encabir-hi ambdós habitacles es realitzà un treball previ de retall de la roca. El primer es construí amb un sòcol de pedra i murs de tovots. Tenia uns 12,5 m², i l'interior estava separat en dos àmbits probablement per un envà de fusta o tovots. En un dels àmbits hi havia una llar de foc de mides considerables (1,20 x 0,70 m) encabida en un retall a la roca, i un paviment de terra trepitjada molt compacte. Probablement a aquesta fase cal associar una petita cisterna exterior a la vivenda.

Del segon habitacle s'han conservat dos dels murs, un dels quals era íntegrament de tovots (Fig. 9). En tractar-se d'una habitació pràcticament arranada fa difícil conèixer la seva estructura i mides. D'aquest moment són part d'un paviment i una llar de foc.

2a fase: Finals del segle IV a.C., potser 1a meitat del segle III a.C. D'aquest moment es documenta una primera remodelació en els dos habitacles. El primer habitatge s'amplià (14,70 m²) si bé continuà compartimentat, essent l'element separador un mur construït en pedra que substituï l'envà de fusta o tovots de la fase anterior. A aquesta fase cal associar una llar de foc i dos paviments de terra trepitjada, un dels quals amortitzava un dels murs de la fase anterior.

En el segon habitacle es substituï el mur de tovots de la fase anterior per un de pedra. Possiblement en aquests moments es degué construir la canalització tallada a la roca que separava els dos habitacles.

3a fase: Mitjans del segle III a.C. Ampliació del primer habitacle, adossant-hi una nova vivenda. Aquesta important remodelació constava d'una àmplia habitació amb un espai annex de forma allargada i estreta, possiblement una zona de reserva o petit rebost. L'habitable annexat era també de forma rectangular però de mides més grans. Estava construït

amb sòcol de pedra i murs de tovots. Aquesta nova construcció amortitzà la petita cisterna exterior de les fases anteriors.

En aquesta fase es construí la potent torre que s'encabí dins d'una àmplia trinxera excavada a la roca. La seva construcció destruï bona part de la segona vivenda, la qual no es rehabilità.

4a fase: Potser finals del segle III a.C. Darrera remodelació del primer habitatge. Només hi ha documentat un petit mur de factura grollera que compartimentava encara més l'espai de l'habitable inicial.

5a fase: Primer quart del segle II a.C. Moment d'abandonament del primer habitatge i potser del desmantellament de part de la torre. El potent estrat que amortitzava el jaciment contenia, en alguns punts, restes dels murs caiguts i material suficient per a datar la seva formació en el primer quart del segle II a.C. A manca d'evidències arqueològiques que puguin indicar una destrucció violenta, cal suposar un abandonament del sector, el qual no fou novament ocupat.

Can Bartomeu

Jaciment situat al costat del camí de Can Segarra, en l'antiga finca de Can Bartomeu, a uns 300 metres de l'*oppidum* de Burriac. La construcció d'un grup d'habitatges, l'any 1991, motivà una intervenció arqueològica d'urgència. El resultat d'aquesta actuació va ser la descoberta d'una trentena de sitges i d'un altre petit nucli d'hàbitat, de cronologia més moderna que la de l'assentament núm. 1 del Turó dels Dos Pins (Figs. 10 i 11). De la documentació extreta de l'excavació poden deduir-se tres fases diferents:

1a fase: Possiblement mitjans del segle II a.C. Moment de construcció de l'habitatge. Es retallà la roca per assentar-hi els potents murs de la casa, dels quals només s'han conservat dos: l'un de 13 m de llargada i de l'altre un tram molt més curt. Separats d'aquest habitatge per pocs metres, es trobaren uns altres dos murs que, molt possiblement, complien una funció de contenció perquè just al costat hi discorria un torrent, avui inutilitzat.

2a fase: Segona meitat del segle II a.C. D'aquest període s'ha documentat una remodelació de l'habitatge, modificant la distribució interna de la casa mitjançant la construcció d'un mur que sembla dividir-la en dos àmbits. En un d'ells, la construcció d'un tercer mur compartimentava encara més l'espai.

Desconeixem a quina de les dues fases anteriors ha d'associar-se una sitja que es trobà sencera a l'interior de l'hàbitat.

3a fase: Segon quart del segle I a.C. Moment d'amortització de l'habitable i de la sitja interior. No es documenta cap destrucció ni abandonament violent. La zona no s'ocupà de nou.

CAMPS DE SITGES

L'existència de sitges a la vall de Cabrera de Mar era un fet conegut des d'antic (RIBAS, 1964). Aquestes s'havien detectat com a conseqüència de les diferents transformacions urbanístiques de la zona: obertures de nous camins, construcció d'algunes cases i, darrerament, d'urbanitzacions. Aquestes remodelacions han ocasionat, en el millor dels casos, l'escapçament o seccionament de les sitges. En l'actualitat, deixant de banda les sitges trobades a l'interior de l'*oppidum* de Burriac, se'n comptabilitzen una cinquantena distribuïdes en diversos indrets de la vall. Fins al moment s'han localitzat quatre zones on les sitges apareixen agrupades: són els camps de sitges anomenats de Can Miralles-Can Modolell, Can Bartomeu, les situades en l'actual propietat del senyor Rafael Esteban i zones del voltant, i les de Can Català.

En tots els casos són forats fets a la roca, de forma més o menys ovoïdal, amb una altura mitjana d'uns dos metres i mig i un diàmetre màxim d'uns 2 metres. Normalment, un cop havien perdut la seva funció original com a graners, s'utilitzaren com a dipòsits de deixalles.

Grup de Can Miralles-Can Modolell

Actualment desaparegut, estava en part situat a l'actual camí de Can Segarra, entre les masies de Can Bartomeu (fins fa pocs anys propietat de la família Miralles) i la de Can Modolell. D'aquest grup s'havien localitzat i excavat, de forma intermitent entre els anys 1964 i 1989, un total de 14 sitges (GARCIA, PUJOL, ESTEBAN 1981) (PUJOL, GARCIA 1985) (ZAMORA i altres en premsa) (Fig. 12). Es desconeix el moment de construcció de les sitges, i si aquestes foren construïdes en un mateix període; tanmateix, la data d'amortització ens informa de diverses fases d'inutilització. Quatre de les sitges no han proporcionat cap dada cronològica (sitges núms. 19, 23, 25 i 32); dues s'amortitzaren entre el 375 i el 300 a.C. (sitges núms. 26 i 27); dues més s'amortitzaren entre el 275 i el 225 a.C. (sitges núms. 34 i 35); i les restants a partir d'inicis del segle II a.C., possiblement en el primer quart d'aquest segle (núms. 22, 24, 30, 31, 33 i 38) (Fig. 13). Un cas excepcional és la sitja núm. 24, la qual fou reaprofitada com a tomba. Igual d'excepcional és la troballa d'un crani humà en la sitja núm. 26 (PUJOL, GARCIA 1985).

Grups de Can Bartomeu

Situats en un punt mig de la vall de Cabrera de Mar, es pogueren excavar 30 sitges, clarament separades per pocs metres, en dues àrees diferents (Fig. 14). El material arqueològic que farcia les terres que amortitzaven les sitges ha estat molt abundant, trobant-se en un bon estat de conservació. A hores d'ara, aquest material es troba en procés d'estudi, per la qual cosa la cronologia que pot avançar-se és tant sols aproximada (Figs. 15 i 16).

El primer grup, que cronològicament sembla ser bastant homogeni, estava situat en el mateix camí de Can Segarra, i es pogueren excavar un total de 15 sitges de les qual s'ha pogut datar l'amortització de 14 d'elles: amb una cronologia àmplia de segona meitat del segle III a.C. o començaments del segle II a.C. Set de les quinze sitges aparegueren molt juntes, i les restants un xic més separades.

Cronològicament, el segon grup és molt menys homogeni. S'excavaren 13 sitges, de les quals 10 estaven molt juntes i les restants més separades. D'aquestes tretze sitges, dues semblen tenir una cronologia similar a la del primer grup, dues semblen haver-se amortitzat cap a mitjans del segle II a.C., vuit tenen una cronologia molt més moderna, d'últim quart del segle II a.C. o primera meitat del segle I a.C., i la restant no es pot datar. Les sitges amortitzades en època més moderna cal relacionar-les amb l'assentament rural de Can Bartomeu, situat a escassos metres.

Es localitzaren dues sitges més entre aquests dos grups. La cronologia d'amortització de cada una d'elles és diferent. Mentre una podria assimilar-se amb les més antigues, l'altra cal relacionar-la amb les sitges amortitzades durant la primera meitat del segle I a.C.

Grup de sitges situat a la propietat del senyor Rafael Esteban i zones del voltant.

Situades en un punt alt de la vall, molt a prop de l'*oppidum* de Burriac, es coneixen un total de 12 sitges, l'excavació de la majoria de les quals es realitzà cap a mitjans de la dècada dels anys cinquanta (RIBAS, MARTÍN 1960-1961). Sis d'aquestes sitges, les núms. 13, 14, 15 i 16 (segons numeració del senyor Marià Ribas) (RIBAS 1988) més dues que encara resten per excavar, estan situades a l'actual propietat del senyor R. Esteban. A prop d'aquesta finca, en l'actual camí que comunica el Camí de Can Segarra amb la propietat de Can Borràs, s'excavaren tres sitges més, les núms. 10, 11 i 12 de M. Ribas (RIBAS 1988). Un xic més lluny, a uns 75 metres, s'excavaren tres sitges més, les núms. 7, 8 i 9 de M. Ribas (RIBAS, 1988).

La informació de què es disposa d'aquestes sitges es facilitada per diversos treballs publicats ara fa algun temps (RIBAS, MARTÍN 1960-1961) (RIBAS 1964) (MARTÍ 1978). En aquests treballs es comenta que a més de les sitges també aparegueren restes de murs que n'emmarcaven algunes. De l'anàlisi de la documentació conservada i de l'estudi del material que s'ha pogut examinar, pot deduir-se que de les dotze sitges localitzades, almenys tres (les núms. 13, 14 i 15) devien formar part, com a mínim, de dues habitacions d'un nucli rural arranat en construir-se l'actual casa. Les restants, la majoria amortitzades durant el primer quart del segle II a.C., no semblen estar relacionades amb cap hàbitat i podrien correspondre a un camp de sitges d'època més antiga. Una d'aquestes sitges, la núm. 16, sembla ser que un cop amortitzada fou escapçada quan es retallà la roca per construir un dels habitacles de l'assentament rural. Pel que es dedueix de la documentació conservada, s'aprofità part de la sitja arranada com a fogar d'un dels habitacles que s'hi bastí posteriorment.

Les sitges núms. 13, 14 i 15, relacionades amb l'assentament rural, foren amortitzades juntament amb els hàbitats, possiblement cap a mitjans del segle I a.C. Entre elles destaca la núm. 13, on, segons els seus excavadors, aparegueren les restes de dos esquelets humans (RIBAS, MARTÍN 1960-1961).

LLOCS DE GUAITA I CONTROL DEL TERRITORI

Fins el moment, a la vall de Cabrera de Mar, només s'ha identificat amb seguretat un jaciment amb una clara funció de guaita i control del territori: el del Turó dels Dos Pins. Es lògic pensar, però, en l'existència d'altres jaciments amb aquesta funcionalitat. En aquest sentit, la troballa de restes arqueològiques en alguns dels cims de les muntanyes que emmarquen la vall evidencien, si més no, una ocupació d'uns indrets que per les seves característiques i situació es configuren com a llocs ideals i estratègics de control territorial. Cal incloure, doncs, en aquest apartat el jaciment situat al cim de l'anomenat Turó de l'Infern i el cim de la mateixa muntanya de Burriac, ocupat actualment per les restes d'una fortificació medieval.

Turó dels Dos Pins

La campanya d'excavació de l'any 1992 en aquest jaciment, posà al descobert una potent estructura que no es pogué identificar i interpretar fins a la campanya de l'any següent. Tallant un dels habitacles de l'assentament rural núm. 1, s'excavà prop d'una tercera part d'una torre de planta rectangular (6 x 10 m) de

la qual, fins el moment, s'han localitzat tres costats. Per acollir la fonamentació de l'estructura es retallà una trinxera a la roca que fa entre 1,8 m i 2,2 m d'amplada i en alguns llocs 2 metres d'altura. Els murs, construïts amb una tècnica molt acurada, tenen un gruix d'1,50 m, excepte un dels costats curts que té 2 m d'amplada. El parament consta de gran carreus treballats calçats per altres de més petits, lligats amb calç. Per sobre del sòcol de pedres s'ha conservat bona part de l'alçat de la torre, fet d'una barreja de fang i petites pedres a manera de morter. La torre es construí cap a mitjans del segle III a.C. i s'amortitzà, un cop s'havia desmantellat parcialment, a inicis del segle II a.C. (Fig. 17).

Si bé no s'ha excavat totalment, fa la impressió de tractar-se d'una torre exempta. Situada en un punt mig de la vall, té un camp visual que domina la riera de Cabrera des de la seva desembocadura fins un xic més amunt del turó dels Dos Pins. Aquesta privilegiada situació al costat d'aquesta riera, la qual degué ser un pas natural que connectava la plana marítima amb l'interior, fa que aquesta torre s'interpreti com un punt de guaita i de control del territori.

Turó de l'Infern

Situat a la part alta de la vall, el seu cim està a 317 metres d'altura sobre el nivell del mar. Malgrat haver-hi diverses notícies d'aquest jaciment, mai no s'hi ha realitzat una actuació arqueològica sistemàtica. Una prospecció realitzada en la zona ens ha documentat una gran quantitat de material en superfície: fragments ceràmics i sobretot restes de materials de construcció. Tanmateix, excepte uns forats fets a la roca, no hi ha cap resta de construcció visible. El jaciment ha estat saquejat sovint pels excavadors clandestins, de qui s'han pogut recuperar alguns dels materials i informació: un lot de bales de plom de fona i una relació de les monedes trobades amb detectors de metalls. El material trobat en superfície, fruit de la prospecció arqueològica, ens indica una cronologia de perduració del jaciment fins a la primera meitat del segle I a.C.

Cim de la muntanya de Burriac

Aquest és el punt més alt de la vall de Cabrera de Mar (392 metres sobre el nivell del mar). Durant les excavacions realitzades els anys 1987 i 1988 a la fortalesa medieval que ocupa el cim de la muntanya, es documentà que per sota de les estructures medievals s'hi conservaven bossades de terres entre les esclertes de la roca, que contenien únicament materials d'època ibèrica (abundant ceràmica ibèrica i alguns fragments ceràmics d'origen italià). Aquestes

bossades, que anivellaven artificialment el terreny, es trobaren en tots els sectors excavats, tant en l'àrea jussana que mira al Vallès com en la de marina que mira a la costa (CABALLE, GARCIA 1988).

L'anivellació del terreny en època ibèrica no s'entén si no és com a preparació de l'indret per construir-hi algun tipus d'estructura, la qual degué ser arranada quan s'edificà el castell medieval. El domini visual que des del cim de la muntanya es té de la vall, de bona part de la comarca i de zones de l'interior, així com dels passos naturals que articulen tota la zona, ens fa pensar en un lloc ideal per establir-hi un punt de vigilància o de guaita.

ÀREES DE CULTE

Possible santuari del Montcabrer

En un punt alt del vessant de migdia de la muntanya del Montcabrer (312 metres sobre el nivell del mar) hi ha una cavitat doble, coneguda entre d'altres noms com la cova de "les Bones Dones" (Fig. 18). Tradicionalment s'havia identificat aquest indret com un lloc de refugi o d'hàbitat d'època prehistòrica (RIBAS 1964). Malgrat haver-hi notícies de diverses troballes arqueològiques pels voltants, mai no s'hi havia realitzat una actuació arqueològica metòdica. Igualment que en altres jaciments de la vall de Cabrera de Mar, l'actuació furtiva ha estat la que ha donat a conèixer l'entitat del jaciment i la que ha originat una intervenció arqueològica sistemàtica⁵, la qual, malauradament, no ha proporcionat gaire més informació de la que ja es tenia. Totes les zones excavades han evidenciat una actuació furtiva precedent que ha destruït quasi bé tot el jaciment. Els sectors trobats intactes són perifèrics i han aportat poques dades⁶.

La recuperació d'un bon lot de materials, una primera prospecció de la zona i l'escassa informació extreta de la recent excavació han permès la identificació del tipus de jaciment. Un avanç d'aquestes dades i la relació dels materials recuperats serà properament publicat (COLL, CAZORLA, BAYES en premsa) (COLL, CAZORLA en premsa).

La gran quantitat de material recuperat es trobà concentrat davant de la cova, en una àrea no molt

àmplia i de fort pendent. L'excavació arqueològica ha documentat un sol nivell de terres per sota de l'estrat superficial, farcit amb abundant material, molt fragmentat.

El material de vernís negre recuperat mostra un ventall cronològic ampli, des de fragments de vasos de ceràmica àtica fins a produccions típiques de la primera meitat del segle I a.C., essent les d'aquest últim període les més nombroses. També es recuperà un petit lot de materials de T.S. Itàlica que no depassa el canvi d'era. Les produccions indígenes, les més abundants, són restes de vasos que es caracteritzen per les seves reduïdes mides, bàsicament vasos per beure entre els quals destaquen, pel seu nombre, les gerretes bitroncocòniques. Un altre grup del qual cal fer una especial menció és el de les peces amb una clara funcionalitat votiva i simbòlica.

Les característiques del jaciment: una cova situada en un lloc alt, relativament abrupte, amb una gran concentració de material ceràmic molt fragmentat abocat quantiosament de forma intencionada, potser ritualment, en un espai obert, just davant de l'entrada de la cova; el tipus de material que s'hi trobà i la perduració fins a l'actualitat de la idea de lloc de caire màgic, voltat de legendes, poden ser proves suficients per identificar el jaciment com un possible santuari en cova d'època ibèrica. L'indret hauria estat utilitzat com a lloc de culte durant un ampli període cronològic, que abastaria des del segle IV a.C. fins al moment d'abandonament definitiu del poblament ibèric de la vall de Cabrera de Mar (mitjans del segle I a.C.), amb una possible perduració ocasional fins a finals d'aquest segle.

ÀREES D'ENTERRAMENT

Pel que fa a aquests tipus de jaciments, cal dir que la vall de Cabrera de Mar és una zona privilegiada. Fins al moment es coneixen dues necròpolis i una tomba aïllada: Can Rodon de l'Hort, Turó dels Dos Pins i la sitja núm. 24 del grup de Can Miralles-Can Modolell. En tots els casos, les característiques de les tombes i dels dipòsits funeraris, així com la cronologia són molt similars.

⁵ Hem d'agrair els esforços i l'interès del senyor Ramon Coll i Monteagudo, amic i arqueòleg de l'AECC (Agrupació d'Estudis Científics i Culturals) de Premià de Mar, per la recuperació, documentació i estudi del material extret furtivament, i per facilitar-nos informació sobre el jaciment.

⁶ L'excavació arqueològica, realitzada durant el mes d'agost de 1993 pel Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, ha estat dirigida pel senyor Ramon Coll i Monteagudo. L'estudi definitiu del jaciment està a hores d'ara en procés d'elaboració per l'equip que realitzà l'excavació.

Can Rodon de l'Hort

Necròpolis descoberta a finals del segle passat (1881) per l'historiador Joan Rubio de La Serna. El jaciment, llavors propietat del descobridor, està situat en una zona baixa de la vall de Cabrera de Mar, a l'anomenat hort de Can Rodon, indret on conflueixen les rieres de Cabrera i la de Sant Feliu, a uns 800 metres de l'*oppidum* de Burriac. A la troballa casual seguí una excavació realitzada en diverses etapes pel mateix propietari dels terrenys. Malauradament no es separaren els dipòsits funeraris per tombes, per la qual cosa es desconeix el nombre de tombes excavades. Pocs anys després es publicà la memòria de les troballes (RUBIO DE LA SERNA 1888) i altres articles (BRUNET 1885) (RUBIO DE LA SERNA 1886) (RUBIO DE LA SERNA 1887). Un estudi exhaustiu dels materials el realitzà l'any 1968 Josep Barberà (BARBERÀ 1968), que calculà que els materials conservats podrien correspondre a unes 10 tombes. Bàsicament, el material trobat té una cronologia àmplia de segle III a.C., si bé hi ha algunes peces datables del segle IV a.C. L'any 1968 es realitzà una nova intervenció arqueològica al jaciment, excavant-se quatre tombes que restaven intactes (BARBERÀ 1969-70) (Fig. 19). Amb l'estudi d'aquesta excavació es pogueren refer nombrosos aspectes referents al ritus funerari, característiques de les tombes i dels dipòsits funeraris. A grans trets, la cronologia de les quatre tombes és similar a les excavades l'any 1881. Les tombes, excavades a la roca, eren de forma cilíndrica, d'aproximadament un metre de fondària per un metre de diàmetre, amb dos forats al fons per mantenir dretes dues àmfores ibèriques, una de les quals contenia les restes òssies de la cremació. Al voltant d'aquestes àmfores s'hi col·locaven les ofrenes (bàsicament vasos ceràmics de diversos tipus i procedències, menjar i en alguns casos armament i objectes personals del difunt) (Fig. 20). La tomba es tapava posteriorment amb pedres i túmuls de terres.

Turó dels Dos Pins

Necròpolis descoberta l'any 1986 arran d'unes actuacions furtives. Les campanyes d'excavació dels anys 1986, 1987 i 1990 (GARCIA 1992) (GARCIA 1993) posaren al descobert 94 tombes (Fig. 21), un bon nombre de les quals no s'havien conservat senceres per causes naturals (proximitat d'un torrent) o per causes antròpiques (conreu, furtivisme, etc.) (Fig. 22). La cronologia de la necròpolis ha de situar-se entre mitjans del segle III a.C. i inicis del segle II a.C. L'estudi acurat del jaciment i dels materials trobats, juntament amb l'anàlisi de les restes òssies humanes de les cremacions, de la fauna i dels sediments dels

diferents vasos han permès avançar en el coneixement del ritus funerari i altres aspectes culturals de la comunitat ibèrica de la vall.

Com a aspectes nous que ha aportat l'excavació d'aquesta necròpolis cal esmentar, en primer lloc, la identificació d'un nou tipus d'estructura funerària, encara que molt minoritari, tipificat com a grup B-1, o tombes en forma de ronyó (GARCIA 1993). Pel que fa al material val a dir que, a grans trets, és similar al trobat a la necròpolis de Can Rodon de l'Hort (Fig. 23). Potser cal destacar, com a fet inusual, la troballa d'una nova forma ceràmica corresponent a la producció de la Campaniana A.

Generalment, les tombes solen contenir les restes òssies d'un sol individu, rarament dos i excepcionalment grups familiars. En les tombes d'un sol individu, els adults de sexe masculí són els més freqüents. Quan l'enterrament és doble, es documenta l'associació d'un individu adult, quasi sempre femení, amb un infant de no més de dos anys d'edat, la qual cosa induïx a pensar en la relació mare-fill. En cap cas no s'ha documentat una tomba exclusiva d'infant. Pel que fa als grups familiars, s'han trobat dues tombes que contenien respectivament quatre i set individus. També és de destacar la identificació de possibles cenotafis, és a dir, tombes amb ofrenes però sense urnes funeràries ni restes d'individus enterrats.

Tomba aïllada de Can Miralles-Can Modolell

Formant part del grup de sitges de Can Miralles-Can Modolell, l'any 1968 s'excavà la núm. 24. Malgrat trobar-se seccionada per la meitat, el material recuperat demostra la reutilització de la sitja com a tomba. Igualment que a les tombes de les necròpolis abans esmentades, a la sitja núm. 24 es trobaren les dues àmfores senceres, també diferents vasos ceràmics, una joia de bronze i pasta de vidre i un important lot d'armament: un casc de ferro; una espasa també de ferro totalment doblegada, amb el mànec acabat amb antenes, i una punta de llança doblegada (PUJOL, GARCIA 1985). El casc i l'espasa són de clara filiació cèltica. L'escàs material de vernís negre aparegut indica una cronologia de potser finals del segle III a.C. o inicis del segle II a.C.

Per concloure aquest apartat dedicat a les àrees d'enterrament, i un cop vistos i analitzats conjuntament els diversos jaciments, cal realitzar algunes reflexions generals.

En primer lloc, cal identificar certs materials trobats en els enterraments com a elements de prestigi: els vasos ceràmics de vernís negre, l'armament i els objectes d'ús personal. En aquest sentit, també cal tenir en compte la possibilitat de que en alguns recipients

hi hagués vi (hores d'ara s'estan analitzant alguns sediments trobats en la segona àmfora, la qual en cap cas no contenia una altra incineració humana, fins i tot quan se'n documentaren dues per tomba).

Tant per aquesta raó, com pel càlcul realitzat d'individus enterrats per any (número mínim) i per l'anàlisi de les característiques dels individus enterrats (sexe i edat), cal plantejar-se la hipòtesi que no tota la població fos enterrada seguint aquest ritus funerari. Dit d'una altra manera, que aquestes necròpolis eren selectives d'un sector de la població que era capaç d'acumular certs elements de prestigi, amb els quals se l'enterrava.

Un altre punt a reflexionar és la quantitat de material trobat relacionable amb el món cèltic (bàsicament armament i elements d'indumentària), enfront del que correspon al món ibèric típic de àrees més meridionals, la qual cosa dóna peu a pensar en una sèrie d'elements que connecten aquestes comunitats més amb el món cèltic que amb l'ibèric més meridional.

LA DISTRIBUCIÓ EN EL TERRITORI

ANÀLISI DEL TERRITORI

La vall de Cabrera de Mar s'estructura a partir de tres muntanyes principals: El Montcabrer (312 m), amb la seva perllongació fins al turó de l'Infern (317 m), Burriac (392 m) i el Turó dels Oriols (322 m). Aquests tres elements delimiten una vall en forma de semicercle, tancada per la part nord i oberta vers la plana marítima. La capçalera de la vall és la muntanya de Burriac, un batòlit de granit de forma cònica.

Aquestes tres elevacions, que formen part de la Serralada Litoral, són de fort pendent, la qual cosa facilita l'erosió i el transport dels sediments cap a zones de cotes més baixes, on paulatinament s'han anat dipositant. Juntament amb l'acció erosiva de les diferents rieres que s'han format a la zona, s'ha configurat l'àmbit geogràfic que es coneix com a vall de Cabrera de Mar.

Per realitzar un estudi espacial de la vall, s'ha dividit el territori en àrees delimitades en diferents altures. Les zones situades per sota de la cota dels cent metres corresponen a la part baixa de la vall i la connexió d'aquesta amb la plana litoral, la qual conforma una estreta franja de terres, pràcticament a nivell del mar, que s'allarga per tota la comarca. En l'actualitat, la plana litoral del terme municipal de Cabrera de Mar, és una zona fèrtil dedicada sistemàticament a l'explotació agrícola. Tanmateix, l'anàlisi de les restes malacològiques i de vegetació residual, així com

documentació consultada del segle passat, permeten contemplar la possibilitat que en aquesta zona hi haguessin algunes maresmes, i que per tant no fos gaire apropiada per a viure-hi però sí rica en recursos alimentaris.

Entre els cent i dos-cents metres d'altura es situa una àmplia zona de pendent no gaire pronunciat, on l'acció constant de les diferents rieres ha originat l'actual configuració, la qual, probablement, s'ha mantingut des de l'antiguitat. Correspon a les àrees on s'han dipositat els sediments transportats de cotes més altes, per tant han esdevingut des d'antic zones ideals per al desenvolupament de l'agricultura.

Entre els dos-cents i els tres-cents metres d'altura es situen els peus i els vessants de les muntanyes que configuren la vall. En aquestes zones de fort pendent, és on s'originen la majoria de torrents i rieres que recorren per la vall. Originàriament devien ser àrees ocupades per boscos, bàsicament alzinars, que més tard foren transformades en zones de conreu (sobretot vinya) adaptades al terreny mitjançant bancals.

Per sobre dels tres-cents metres només hi ha el cim de les muntanyes abans esmentades, essent àrees roqueres, de difícil accés, pràcticament sense vegetació, a causa de la forta erosió i de la impossibilitat de retenció de sediments.

Tota la vall està farcida de múltiples petites depressions formades per torrents, torrenteres i rieres. La vall, però, s'estructura a partir de tres rieres principals: la Riera de Cabrera, el torrent de Sant Feliu i el torrent del Castell. La riera més llarga és la de Cabrera, que neix a les muntanyes de darrera de Burriac i desemboca en el mar. La segona en longitud és la de Sant Feliu (1,5 Km de llargada), que desemboca a la Riera de Cabrera, aproximadament on actualment hi ha l'entrada del nucli urbà. La tercera, el torrent del Castell (800 m de llargada), neix a la muntanya de Burriac i desemboca a la de Cabrera, en un punt mig de la vall.

La xarxa de torrents més densa, alhora que menys important, és la que es desenvolupa al vessant del Montcabrer. Aquesta sèrie de petits torrents, de curt recorregut i que s'entrecreuen, desemboquen també tots a la Riera de Cabrera.

La formació d'aquests petits torrents que farceixen la vall és constant, així com una inutilització o desviació del llit de molts d'ells per causes naturals o antròpiques. En aquest sentit, al menys en dos dels jaciments excavats s'han documentat dos torrents que degueren funcionar en època ibèrica, mentre que en l'actualitat s'havia desviat el seu curs (GARCIA 1993) (POU 1991). En les tres rieres principals no s'han documentat

variacions importants dels seus cursos, els quals s'han mantingut des d'antic, esdevenint els eixos principals d'organització territorial, així com els camins naturals que comunicaven les diferents zones de la vall.

PAUTES D'ASSENTAMENT

Per analitzar les pautes d'assentament dels diferents jaciments en el territori, cal començar relacionant-los amb el medi natural que els emmarcà, el qual sembla ser que no ha sofert importants variacions des d'antic. La seva ubicació i distribució en el territori, adaptant-se al medi natural i/o modificant-lo, no tan sols degué obeir a un condicionament físic del marc geogràfic, sinó que, com s'observa, respongué a unes pautes concretes de selecció de l'espai, depenent, entre d'altres coses, de l'ús o funcionalitat de l'establiment.

La situació dels diferents jaciments en un plànol topogràfic permet realitzar unes primeres apreciacions (Fig. 24). Així, s'observa que per sota de la cota dels 100 m sobre el nivell del mar hi ha documentats, fins al moment, la necròpolis de Can Rodon de l'Hort i l'assentament rural i el grup de sitges de Can Català. Cal tenir present però, que entre els 75 i 125 metres està situat l'actual nucli urbà de Cabrera de Mar, la formació del qual degué destruir un bon nombre de jaciments. Entre els 125 i 200 metres estan situats la resta de jaciments exteriors a l'*oppidum*, és a dir, tots els assentaments dispersos, els camps de sitges i la necròpolis del Turó dels Dos Pins. Entre els 200 i 300 metres està situada la major part de l'*oppidum* de Burriac i el possible santuari del Montcabrer. Per sobre dels 300 metres sobre el nivell del mar es situarien els possibles llocs de guaita i control del territori, exceptuant la torre del Turó dels Dos Pins.

A la comarca del Maresme, des d'antic, les rieres o torrents han estat sempre zones de pas o camins naturals que han comunicat la muntanya amb la plana litoral. En el cas de Cabrera de Mar, l'eix més important que actualment distribueix i ordena les comunicacions a la vall és el format pel torrent del Castell i la riera de Cabrera, a la qual desemboca. Un tram de la riera de Cabrera s'utilitza avui en dia com a accés al poble de Cabrera de Mar.

Excepte el possible santuari del Montcabrer, tots els jaciments coneguts fins al moment es situen a banda i banda d'aquest eix. El Torrent del Castell, el qual neix en el bell mig del poblat, passa just al costat mateix de la porta meridional de l'*oppidum*, travessa bona part de la vall i desemboca a la riera de Cabrera, i aquesta en el mar. Molt a prop de la desembocadura de la riera de Cabrera hi ha documentada una zona d'ancoratge (MATAMOROS 1991). Cal deduir, doncs,

que aquest fou el camí natural que connectava l'entrada de l'*oppidum* de Burriac amb el mar i l'eix a partir del qual s'ordenava el territori. Hi ha doncs una pervivència, en part, d'un antic camí amb l'actual.

Si es pren com a punt de partida la porta meridional de l'*oppidum* de Burriac, s'observa que en un radi de no més de 800 m estan situats tots els jaciments coneguts excepte el possible santuari del Montcabrer. L'accés d'aquests jaciments a l'eix principal, i d'aquest a l'entrada de l'*oppidum*, és ràpid i fàcil.

Els jaciments ensotats al mig de la vall tenen un camp visual molt reduït, és a dir, des d'ells no es veuen els territoris de més enllà de les muntanyes que emmarquen la vall. Es més, no hi ha un camp visual directe entre alguns d'ells, i entre alguns d'ells i l'*oppidum*. Tanmateix, des de qualsevol d'aquests jaciments es domina visualment algun dels punts enlairats (per sobre dels 300 m) associats a una funció de control territorial. D'aquests punts se n'han documentat dos: el Turó de l'Infern i el cim de la muntanya de Burriac, però possiblement podien haver-n'hi dos més: el cim de la muntanya del Montcabrer i el Turó dels Oriols. Des d'aquests quatre punts enlairats hi ha un domini visual perfecte de tota la vall i de cada un dels jaciments.

Pel que fa a les àrees d'enterrament, s'observa que estaven situades molt a prop del camí que organitzava el territori (la més allunyada només en dista uns 100 m), i en zones de pendent suau, a no més de 150 m d'altura sobre el nivell del mar. Possiblement degueren existir diferents àrees d'enterrament disperses per la vall, les quals tenien com a pauta comuna la proximitat a la principal via d'accés a l'*oppidum*. A diferència d'altres zones més meridionals de la cultura ibèrica on hi ha necròpolis molt extenses i una gran concentració d'enterraments, l'únic model laietà conegut fins el moment sembla força diferent. D'altra banda, sobta el fet que les dues necròpolis i la tomba aïllada trobades fins al moment tinguin una cronologia similar. Potser només és una coincidència, però també cal contemplar la possibilitat que fos un ritus característic d'un període cronològic determinat.

Els assentament dispersos també estaven situats a banda i banda de l'eix principal que organitzava el territori. A la banda de ponent, en una zona de fort pendent i relativament agrupats entorn del turó dels Dos Pins, s'han trobat fins al moment cinc assentaments, els de cronologia antiga (construïts a la segona meitat del segle IV a.C. i abandonats durant el primer quart del segle II a.C.). A la banda de llevant de l'eix, en zones més àmplies i de menys pendent, s'han localitzat i excavat fins el moment quatre assentaments, els de cronologia més moderna (construïts cap a

mitjans del segle II a.C. i abandonats a mitjans del segle I a.C.).

Entre ambdós grups d'assentaments hi ha certes diferències que val la pena analitzar. Els de la banda de ponent estaven situats en zones de fort desnivell, per la qual cosa s'hagueren d'amotllar al terreny. La seva construcció s'iniciava amb un treball de terrassament, tot retallant la roca per transformar l'espai on havien de ser encabits. Aquest fet ocasionava sovint la construcció d'habitacles parcialment soterrats, on el mur de pedra s'havia d'adossar a la paret de roca perfectament tallada. En el cas de l'assentament núm. 1 del Turó dels Dos Pins, a més a més es treballà l'espai exterior més immediat, per tal de protegir l'estructura domèstica dels efectes de l'erosió i de les pluges torrencials. Al seu voltant es construí un enginyós sistema de canals, retalls a la roca i possiblement tanques de fusta que protegien l'habitatge i canalitzaven les aigües per poder aprofitar-les. A l'interior dels habitatges no s'ha trobat cap espai ben delimitat amb una clara funció d'emmagatzematge, ni forats fets al terra que puguin ser interpretats com a llocs per encabir-hi àmfores o altres recipients, ni sitges. En l'entorn més immediat d'aquests assentaments antics no s'han localitzat agrupacions de sitges.

La majoria dels assentaments de la banda de llevant, en estar en terrenys més o menys plans, estan edificats directament sobre la roca aplanada, no retallada. Un cas interessant és l'habitacle de Can Català, el qual tot i estant situat en una zona ben plana, tenia bona part de l'estructura enterrada. La roca havia estat rebaixada per encabir-hi l'habitacle. Al voltant seu es documentà també canalitzacions per desviar les aigües. En general, la tècnica constructiva era similar a la dels assentaments més antics, si bé com és lògic, s'utilitzaren elements i materials d'una clara influència romana: sostres de *tegulae*, murs estucats, etc. En la majoria d'aquests assentaments moderns s'han trobat espais de l'habitat destinats a zones d'emmagatzematge, essent molt freqüent trobar una sitja en un dels racons (tal era el cas de l'habitacle de Can Bartomeu i el situat a l'actual propietat del senyor R. Esteban). En el cas de Can Català, a més a més de tractar-se d'una estructura semi-enterrada, tenia el terra ple de forats per encabir-hi àmfores dretes així com un compacte estucat de calç a les parets interiors, per la qual cosa ha estat interpretat com les restes d'un petit magatzem. La majoria dels assentaments d'aquesta època es situaren en zones on anteriorment hi havia hagut agrupacions de sitges, essent freqüent el fet de trobar-los amortitzant aquestes sitges.

Estretament relacionats amb els assentaments dispersos cal analitzar els anomenats camps de sitges.

Un bon nombre d'aquestes sitges semblen tenir una cronologia d'amortització similar: finals del segle III a.C. o primer quart del segle II a.C., la qual cosa pot induir a pensar que moltes d'elles degueren funcionar com a graners contemporàniament. Les sitges que tenen aquesta cronologia d'amortització semblen formar agrupacions ben definides. En tots els casos estan situades a la banda de llevant de l'eix que articula la vall, és a dir, en zones força planeres molt possiblement dedicades a l'agricultura. Fins al moment, no s'ha documentat cap assentament de cronologia similar situat a prop o al damunt d'algun d'aquests camps de sitges. En aquest sentit, els més propers són els situats al Turó dels Dos Pins, a la banda de ponent de la riera.

A diferència de les anteriors, les sitges que tenen una cronologia d'amortització més moderna (mitjans del segle II a.C. fins a mitjans del segle I a.C.) no semblen agrupar-se en conjunts ben definits, tractant-se en realitat de petites agrupacions puntuals i, sovint, aïllades. En qualsevol cas el nombre de sitges d'aquesta època és molt inferior al de cronologia més antiga. Cronològicament cal associar l'ús d'aquests graners amb la construcció dels assentaments més moderns (vers mitjans del segle II a.C.), la majoria dels quals incorporen al seu interior un element de reserva, ja sigui sitja o rebost. Aquest possible canvi en la concepció dels sistemes d'emmagatzematge respecte al període anterior, sembla que també pot fer-se extensible a les vivendes de l'interior de l'*oppidum* de Burriac (BANÚS 1991).

Tot plegat fa la impressió que existí una certa organització i ordenació del territori, la qual cosa permet formular un hipotètic model d'ocupació d'aquest territori. Així, en l'etapa que hom anomena d'ibèric ple, els nuclis rurals es situarien en zones d'un pronunciat pendent per tal de no ocupar les àrees més planeres, on essencialment es distribuïen els grups de sitges voltats pels camps de conreu. En el període següent, el de la romanització, es produí un substancial canvi. Els nous nuclis rurals s'estendrien per aquelles àrees del territori més planeres, rebutjant els llocs enlairats i de fort pendent. Aquestes àrees del territori ocupades pels nous assentaments, en part podrien coincidir amb les que en l'etapa anterior estaven destinades al conreu i a contenir els camps de sitges. Sembla, doncs, que hi hagué una menor preocupació per ocupar terres d'un major aprofitament agrícola, almenys pel que fa a l'extensió. Aquest fet, juntament amb el de l'amortització dels grans grups de sitges caldrà relacionar-lo amb una concepció diferent del sistema d'explotació agrícola, que de ben segur degué obeir a unes noves necessitats i a una estratègia emmarcada plenament pel fenomen de la romanització.

EVOLUCIÓ CRONOLÒGICA DEL POBLAMENT

Un cop analitzats en apartats anteriors alguns dels aspectes del poblament de la vall, tot i tenint present que se l'ha d'entendre com un conjunt format per diversos elements estretament interrelacionats, cal establir una seqüència cronològica ordenada de la seva evolució en el territori (Fig. 25), concretada en les següents fases:

- Segle VI a.C. fins a mitjans del segle IV a.C.

D'aquest període només s'han trobat restes d'habitat a la muntanya de Burriac. Les estructures més antigues documentades són restes de cabanes construïdes amb materials peribles, possiblement formant conjunts més o menys agrupats. Aquests primers assentaments amb el temps es transformaren en nuclis d'habitaclles bastits en pedra, potser encara, però, dispersos per la muntanya i sense un urbanisme clar.

- Mitjans del segle IV a.C.-Fins del segle III/inicis del segle II a.C.

Durant el segle IV a.C., però bàsicament a partir de mitjans d'aquest segle sembla configurar-se definitivament l'organització territorial laietana, assolint una personalitat pròpia, a l'igual, possiblement, de la majoria de la resta de comunitats ibèriques de l'actual Catalunya. D'igual manera, correspon al moment d'estructuració definitiva del territori a la vall de Cabrera de Mar. La constitució del poblament de Burriac com un *oppidum* fou probablement el resultat d'una organització territorial, d'unes transformacions i d'unes necessitats que es forjaren en l'etapa anterior i que es plasmaren definitivament en aquesta. Els orígens i les causes que propiciaren aquest important canvi i convertiren al poblament de la vall en un centre laietà de primer ordre són, hores d'ara, desconegudes. A l'entorn de l'*oppidum* es distribuïren la resta d'assentaments dispersos (Turó dels Dos Pins), les àrees de conreu que en algunes zones emmarcaven els camps de sitges (Can Miralles/Can Modolell, Can Bertomeu, Can Català i les situades en la propietat del Sr. Rafael Esteban), les necròpolis (Can Rodon de l'Hort i Turó dels Dos Pins) i el possible santuari ibèric del Montcabrer. Com s'ha vist anteriorment, els diferents assentaments dispersos d'aquesta època (segona meitat del segle IV a.C.), es situen en zones de fort pendent, a prop de l'*oppidum*, un xic allunyades dels camps de conreu i dels grups de sitges. A mitjans del segle III a.C. coincideix la construcció de la torre del Turó dels Dos Pins, la reforma d'alguns dels

assentaments dispersos i el moment inicial de la necròpolis del Turó dels Dos Pins.

- Primera meitat del segle II a.C.

Període de canvis profunds, originats molt possiblement pels esdeveniments històrics que es succeïren a la Mediterrània occidental i sobretot a la Península Ibèrica: segona guerra púnica, conquesta romana de la península, revoltes indígenes i posterior repressió romana, i inici de la romanització. A la vall de Cabrera de Mar, aquests fets convulsius es plasmaren en una sèrie d'abandonaments, que semblen no violents però sí successius i irreversibles. S'abandonaren els assentaments del Turó dels Dos Pins, es deixà d'enterrar a les dues necròpolis conegudes, es desmantellà la torre del Turó dels Dos Pins i s'amortitzaren de cop, utilitzant-se com a abocadors de deixalles, una bona quantitat de sitges. Exceptuant aquests abandonaments, d'aquest període d'aproximadament uns 50 anys ho desconeixem pràcticament tot, no documentant-se arqueològicament, fins el moment, cap nivell d'habitat. Cal interpretar-lo, però, com un període intents de gestació de les transformacions que l'arqueologia reflecteix a partir de mitjans del segle II a.C.

- Mitjans del segle II a.C. fins a mitjans del segle I a.C.

Període de reorganització del territori, possiblement amb una nova concepció, que tingué com a tret fonamental la presència romana.

Aprofitant les estructures existents, l'*oppidum* es convertí en un centre romanitzador del territori, fins i tot d'una zona molt més àmplia que el de la vall. El nou esquema implantat sembla un assaig del que després esdevindran els eixos fonamentals de l'organització territorial romana: el centre urbà i el camp. No és agosarat, doncs, comparar l'*oppidum* de Burriac amb l'embrió d'una ciutat romana, centre des d'on s'irradiarà romanitat a un territori més o menys extens: nous sistemes d'explotació agrària (ocupació de les zones de plana, amortitzant antigues zones d'emmagatzematge), nous assentaments (Can Bertomeu, Can Català, Can Modolell, propietat del Sr. Rafel Esteban), noves propostes econòmiques (canvis de conreus, aparició d'una possible economia monetària), comercials (massives importacions de productes foranis, bàsicament itàlics), d'emmagatzematge (aparició de les *dolia*, sitges domèstiques, magatzems perfectament acondicionats, etc), i de tècniques constructives (habitatges amb patró romà, possiblement amb mesures romanes,

tegulae, imbrix, estucats de parets, etc). Aquesta reorganització del món indígena fou el pas previ de la definitiva estructuració territorial romana.

SIGNIFICACIÓ DE LA VALL DE CABRERA DE MAR EN LA LAIETÀNIA IBÈRICA

Arribats a aquest punt, cal preguntar-se si aquest tipus d'organització territorial i evolució històrica que s'observa en els diferents jaciments de la vall de Cabrera de Mar pot ser extrapolable a altres zones de la Laietania ibèrica. Fins el moment només hi ha dos treballs de síntesi referents al que se suposa degué abastar el territori laietà: la tesi doctoral de J. Sanmartí (SANMARTÍ 1986) i l'estudi de J. Barberà i X. Dupré (BARBERÀ, DUPRÉ 1984). Analitzant un territori més concret hi ha un estat de la qüestió del món ibèric a la comarca del Maresme (PUJOL 1991) i un escàs nombre de monografies i d'articles dedicats a jaciments concrets, bàsicament memòries d'excavació, algunes d'elles força antigues.

Fins fa relativament poc temps no s'ha començat a analitzar una possible relació jeràrquica entre els diferents assentaments d'una mateixa comunitat tribal, i a aplicar models d'organització territorial. En aquest sentit són molt interessants els treballs realitzats a la zona del Garraf i Baix Penedès (MIRET, SANMARTÍ, SANTACANA 1984). A l'àrea laietana aquest tipus d'estudis estan per realitzar, perquè fins al moment no hi ha hagut un projecte sistemàtic i seriós de recerca que contempli l'estudi del territori com un primer pas per al coneixement dels diferents jaciments laietans. El fet de contemplar la possibilitat que existís un ordre jeràrquic entre assentaments (SANMARTÍ 1986) (SANMARTÍ i altres 1993) (PUJOL 1991) (ZAMORA i altres 1992), implica el reconeixement d'una organització territorial que va més enllà del simple concepte d'assentament com un element autònom en el territori. Ha de ser des d'aquesta perspectiva que s'han d'analitzar els diversos jaciments de la vall de Cabrera, emmarcats en un entorn més ampli.

D'entre tots els jaciments de la vall destaca l'*oppidum* de Burriac, el qual s'ha de valorar com un indiscutible centre neuràlgic i organitzatiu del territori. El que cal esbrinar, però, és l'abast d'aquest territori. Entre els poblats coneguts a la Laietania, el de Burriac sobta per les seves característiques: en primer lloc les seves dimensions, unes 10 ha, per la qual cosa esdevé l'assentament laietà de major extensió conegut fins al moment. Del poc que es coneix de la seva topografia urbanística s'entreveu una estructura de veritable ciutat, amb tot el que implica aquest concepte: muralles,

xarxa de carrers ben planificada, edificis públics amb certa entitat arquitectònica, ordenació sistemàtica dels diferents habitatges, elements d'ús comunal, etc. A més, la seva situació en el territori el configura com un centre estratègic de primer ordre: la muntanya on està situat és la més alta de la vall i una de les més altes de la carena litoral, la seva proximitat al mar, la seva situació en llocs claus de control d'accés naturals a les comarques interiors, mitjançant els passos del Corredor i Parpers, i sobretot el control d'un bon tram de la riera d'Argentona, el curs irregular natural més important del territori. A tot això s'ha d'afegir el domini visual que des del cim de la muntanya és té dels poblats més propers, tant de la costa com de l'interior, així com de les zones més properes a la plana litoral, les quals han de ser considerades com una important àrea de captació de recursos econòmics.

Si es realitza un breu repàs dels poblats ibèrics més propers, deixant de banda els assentaments dispersos, s'observa que en cap cas no són comparables a l'*oppidum* de Burriac, ni per extensió ni per situació estratègica ni per desenvolupament urbanístic ni per perduració en el temps. Aquest és el cas dels poblats de la Torre dels Encantats (Caldes d'Estrach), Cadira del Bisbe (Premià de Dalt), Cèllec (Orrius) i Turó del Vent (Llinars del Vallès). Això mateix succeeix amb altres poblats més allunyats: Puig Castell (Sant Cebrià de Vallalta), Montpalau (Pineda de Mar), Turó del Montgat (Montgat), Turó del Boscà (Badalona), etc. Cal identificar, doncs, l'*oppidum* de Burriac com un indiscutible assentament catalogable com de "primer ordre".

Hi ha altres elements, però, que refermen aquesta catalogació, els quals fan que es consideri no tan sols l'*oppidum* de Burriac *per se* com un assentament de primer ordre, sinó que tot el conjunt de la vall esdevingui un territori de primer ordre. Els diferents jaciments que es localitzen a la vall de Cabrera, exteriors a l'*oppidum*, també ajuden a identificar-lo com un assentament de primer ordre, de fet la importància de cada un d'aquests jaciments no s'entén si no és interrelacionant-los entre ells. Aquesta gran varietat de jaciments que es troben a la vall de Cabrera de Mar, no s'ha identificat en altres àrees de la Laietania. Sempre s'havia comentat que aquest fet succeïa perquè en les altres àrees laietanes la recerca arqueològica no s'havia desenvolupat tant i que, simplement, encara no s'havien trobat. Cal començar a preguntar-se, però, si aquesta varietat no és un fet únic i si la manca de troballes en altres àrees no respon tant a una manca de recerca sinó al fet que mai no existiren tals jaciments. També cal preguntar-se si l'excepcionalitat de la vall de Cabrera de Mar no responia a un fet singular lligat a la significació d'aquest territori dins de la Laietania ibèrica. Ens referim,

deixant de banda els petits nuclis dispersos que possiblement degueren ser freqüents en la majoria d'indrets de la Laietània i que a hores d'ara s'estan començant a identificar i excavar, a les necròpolis, el possible santuari i els nombrosos camps de sitges.

Exceptuant les dues necròpolis excavades a Cabrera de Mar, fins al moment no es coneix cap altra necròpolis laietana d'època ibèrica plena. Quelcom molt similar succeeix amb el possible santuari, únic d'aquestes característiques al territori laietà.

Camps de sitges se'n coneixen en altres indrets laietans. Cal distingir, però, els petits grups de sitges situats a prop de poblats, identificables com els magatzems del propi poblat (Turó d'en Boscà, Can Fatxó, etc.) i els grans agrupaments de sitges (per exemple Bellaterra, Montjuïc, Turó del Vent, etc.), que de segur degueren ser àrees d'emmagatzament, de redistribució d'excedents i potser d'intercanvi i comerç. Aquest degué ser el cas de la vall de Cabrera de Mar, perquè la gran quantitat de sitges trobades representen una capacitat d'emmagatzematge que devia superar de molt la quantitat de gra que podia produir-se anualment a la vall. Si es descarta la plana marítima, on possiblement hi havia zones de maresmes, l'àrea de la vall susceptible d'ésser dedicada al conreu dels cereals havia de ser petita, en cap cas suficient per omplir en períodes de temps curts els diferents camps de sitges que s'estenien per la vall.

Si s'accepta aquesta possibilitat, cal buscar fora de la vall les grans àrees dedicades al conreu. Possiblement una petita part dels excedents emmagatzemats en aquests camps de sitges foren produïts per la població camperola de la vall, però el volum més important degué arribar d'altres indrets més o menys propers. Cal interpretar, doncs, els camps de sitges de la vall com a llocs de reserva situats en un centre neuràlgic de comerç, intercanvi i redistribució de productes, possiblement de tota mena, però dels quals només han deixat rastre les sitges excavades a la roca i la gran quantitat de materials d'importació arribats de diversos indrets de la Mediterrània. És lògic pensar que al voltant d'aquest important nucli econòmic i comercial, generador de riquesa, s'organitzés també el que podria anomenar-se un centre de serveis, acompanyat d'un centre religiós i de culte, al voltant del qual instal·laren la residència certs grups de població enriquits pel tràfic comercial generat a la vall.

Aquesta hipòtesi podria explicar, en part, les necròpolis amb tombes carregades d'ofrenes amb nombrosos elements de prestigi, la majoria d'ells importats, que, recordem-ho cal atribuir a grups determinats de la població (castes, grups gentilicis o

socials, etc.), possiblement els més rics de la comunitat. També explicaria l'extensió i la importància de l'*oppidum* de Burriac, lloc de residència, entre d'altres col·lectius d'aquests grups enriquits. Potser el concepte que millor podria definir un nucli com el de la vall de Cabrera de Mar és el de mercat, a partir del qual es configuraria un important centre econòmic, de serveis, religiós, etc. En qualsevol cas un dels centres neuràlgics més importants de la Laietània ibèrica.

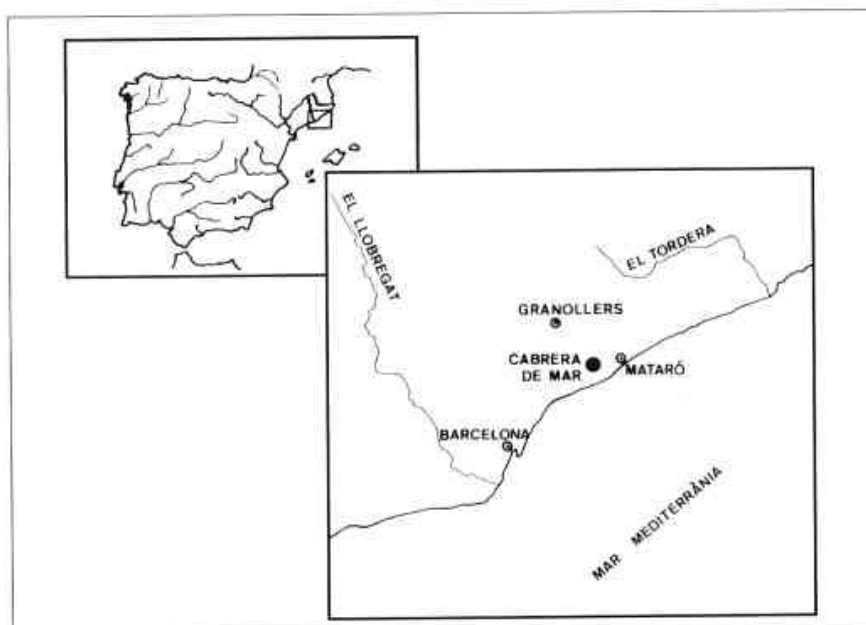
L'arribada i l'establiment dels romans a la zona degué ocasionar un fort impacte en les estructures indígenes que amb el seu funcionament caracteritzaven a la comunitat ibèrica laietana. Aquest fet s'ha pogut constatar en la majoria de jaciments de la vall de Cabrera de Mar. Els abandonaments que es produïren cap a finals del segle III a.C. i sobretot durant el primer quart del segle II a.C., àmpliament documentats a la vall, i dels quals no mostren trets de violència, cal interpretar-los com una reestructuració profunda dels esquemes indígenes propiciada pels nousvinguts. A part d'una sèrie d'importants canvis (redistribució de nous assentaments rurals, canvis de producció agrícola, canvis de sistema d'emmagatzematge, possible aparició d'una economia monetària, etc.), sembla ser que, després d'un període de readaptació, es conservaren, s'aprofitaren i es potenciaren les estructures i esquemes centralitzadors que havia organitzat el territori en època ibèrica plena. En aquest sentit la importància de l'*oppidum* de Burriac com a nucli vertebrador d'un territori més o menys extens continuà després d'un procés de reorganització interna, tant urbanístic com de concepció estratègica del territori, mitjançant el qual es convertí en un veritable centre romanitzador. No és agosarat proposar la hipòtesi que l'*oppidum* de Burriac esdevingué una ciutat aprofitada pels romans com a eina per romanitzar bona part de la Laietània. De fet tant sols s'hagué d'adequar quelcom que ja funcionava, tot aprofitant la infraestructura i el poder organitzatiu, és a dir, la "capitalitat" de l'indret. El nucli de Burriac, reconvertit en un centre romanitzador d'un extens i important territori, degué assumir les funcions d'ordenació i d'organització pròpies d'una ciutat romana, que en aquesta zona no s'establí fins bastants anys després. La relació filològica entre la seca monetària d'ILTURO, associada a l'*oppidum* de Burriac, i la posterior ciutat romana d'ILLURO no sembla una casualitat, més aviat cal interpretar-la com un element més en la configuració d'un procés romanitzador que començà a la muntanya de Burriac i que es completà a la plana amb una ciutat de nova planta. En aquest sentit, l'establiment de la ciutat romana d'Iluro no pot interpretar-se com una fundació *ex novo*, si bé urbanísticament ho fos. Iluro prengué el relleu romanitzador que s'havia iniciat anys

abans al redós de l'*oppidum* de Burriac, quan el grau de romanització del territori era ja molt avançat. Aquest trasllat de la muntanya a la plana, amb la fundació d'una ciutat amb una concepció urbanística totalment romana, degué representar la fi d'una etapa caracteritzada per una sèrie de processos d'acomodació i fins i tot d'experimentació d'un nou concepte d'estructuració i d'explotació del territori. Aquest procés, que s'inicià poc després de la conquesta romana del territori, es consolidà cap a mitjans del segle II a.C., moment en què sembla que s'establiren, bàsicament en zones més planeres i allunyades dels nuclis emmurallats, un rosari de petites explotacions agrícoles encara indígenes, que tot just en els darrers anys s'han començat a trobar i excavar (veure els exemples de Can Bada (GARCIA 1988); Can Balençó (CODEX 1992) i els anteriorment citats de la vall de Cabrera de Mar), i que semblen tenir el seu moment final a partir de mitjans del segle I a.C. fins a finals d'aquell mateix segle, quan pràcticament el món ibèric arribava a la fi.

BIBLIOGRAFIA

- BANÚS, J. "Les sitges del poblat ibèric de Burriac (Cabrera de Mar, El Maresme): les sitges núms. 36 i 37. Noves aportacions sobre la fase final del poblat", a *Laietània*, 6. Pàgs. 57 a 83. Museu Comarcal del Maresme-Mataró, 1991.
- BANÚS, J. *Memòria de la neteja, excavació i consolidació de la porta meridional del jaciment del poblat ibèric de Burriac (Cabrera de Mar, El Maresme)*. Mataró, 1992 (inèdit).
- BARBERÀ, J. "La necròpolis de Cabrera de Mar. Colecció Rubio de la Sema" a *Ampurias* XXX. Pàgs. 97-150. Barcelona, 1968.
- BARBERÀ, J. "La necròpolis ibèrica de Cabrera de Mar (Excavació 1968-1969)" a *Ampurias*, 31-32. Pàgs. 169 a 189. Barcelona, 1969-1970.
- BARBERÀ, J., DUPRÉ, X. "Els laietans, assaig de síntesi" a *Fonaments* 4. Pàgs. 31 a 86. Barcelona, 1984.
- BARBERÀ, J., PASCUAL, R. "Burriac, un yacimiento protohistórico de la costa catalana (Cabrera de Mar, Barcelona), a *Ampurias*, 79-80. Pàgs. 203 a 242. Barcelona, 1979-1980.
- BENITO, N., BURJACHS, F., ESPADALER, NN., DEFAUS, JM. "Les excavacions al 1986 al poblat ibèric de Burriac (Cabrera de Mar, El Maresme) durant l'any 1984. Resultats preliminars i noves dades estratigràfiques", a *Tribuna d'Arqueologia*, 1984-1985. Pàgs. 12 a 23. Generalitat de Catalunya. Barcelona, 1986.
- BONET I GARI, LI. "Descobriments del poblat ibèric de Burriac (Cabrera de Mar)" a *Q.P.A.M.*, núm. 8-9. Pàgs. 227 a 229. Museu Municipal de Mataró, 1979.
- BRUNET, J. "Excursió particular a Cabrera y nous descobriments de antiguetats ante-romanes", a *Butlletí de la Associació d'Excursions Catalana, tomo VII*. Pàgs. 80 a 88. Barcelona, 1885.
- BURJACHS, F. *Informe de les propeccions arqueològiques a l'Hort de Can Modolell (Cabrera de Mar, El Maresme)*. 1985 (inèdit).
- CABALLÉ, A., GARCIA, J. *Memòria de les excavacions arqueològiques efectuades al camp de treball del Castell de Burriac (Cabrera de Mar, El Maresme)*. Juliol-Agost de 1988. 1989 (inèdit).
- CODEX SCCL. "Excavacions a l'autopista A-19, variant de Mataró. Tres exemples de poblament del Maresme: de l'ibèric ple a la romanització", a *Laietània*, 7. Pàgs. 157 a 189. Museu Comarcal del Maresme-Mataró, 1992.
- COLL, R., CAZORLA, F., BAYES, F. "Una cova-santuari ibèrica en el Maresme: la cova de les Encantades de Montcabrer (Cabrera de Mar). Consideracions preliminars." a *IX Sessió d'Estudis Mataronins Mataró* (en premsa).
- COLL, R., CAZORLA, F. "Avanç a l'estudi de la cova-santuari de Montcabrer (Cabrera de Mar, El Maresme, Barcelona)" a *Fonaments* 9. (en premsa).
- GARCIA, J. *Memòria de les excavacions arqueològiques d'urgència efectuades en el polígon industrial de Mata-Rocafonda Sud (Mataró, El Maresme)*. Abril de 1988. Mataró, 1988. (Inèdit).
- GARCIA, J. "La necròpolis ibèrica del Turó dels Dos Pins. (Cabrera de Mar, Barcelona). a *Actas del Congreso de Arqueología Ibérica. Las necrópolis*. Serie Varia, 1. Pàgs. 109 a 144. UAM. Madrid, 1992.
- GARCIA, J. *Turó dels Dos Pins. Necròpolis ibèrica*. Ed. AUSA. Sabadell, 1993.
- GARCIA, J., MIRÓ, J., PUJOL, J. "La porta meridional del poblat ibèric de Burriac (Cabrera de Mar, El Maresme). a *Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Fortificacions*. Pàgs. 199 a 213. Manresa, 1991.
- GARCIA, J., PUJOL, J., ESTEBAN, R. "Les sitges del poblat ibèric de Burriac (II) (Cabrera de Mar)" a *Laietània* 1. Pàgs. 15 a 63. Museu Municipal de Mataró, 1981.
- GARCIA, J., ZAMORA, D. *Informe preliminar a la memòria d'excavació als jaciments ibèrics del Turó dels Dos Pins (Cabrera de Mar, El Maresme)*. Campaña de 1991. Mataró, 1991 (inèdit).
- MARTÍN, R. "Les sitges del poblat ibèric de Burriac (I)" a *Q.P.A.M.*, núm. 5-6. Pàgs. 125-134. Museu de Mataró, 1978.
- MATAMOROS, D. "Els ancoratges antics de Vilassar de Mar-Cabrera de Mar i Mataró (El Maresme)". a *Laietània* 6. Pàgs. 85 a 98. Museu Comarcal del Maresme-Mataró, 1991.
- MIRET, M., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. "Distribució espacial de núcleos ibèrics: un ejemplo en el litoral catalán." a *Arqueologia Espacial* 4. Pàgs. 173 a 186. Teruel, 1984.
- MIRÓ, J., PUJOL, J., GARCIA, J. *El dipòsit del sector occidental del poblat ibèric de Burriac (Cabrera de Mar, El Maresme)*. *Laietània*, 4 (monografia). Museu Comarcal del Maresme-Mataró, 1988.
- POU, J. *Memòria de la Intervenció d'urgència al camí de Can Segarra-Can Bartomeu (Cabrera de Mar, El Maresme)*. Mataró, desembre, 1991-1992 (inèdit).
- PUJOL, J. "Assaig d'interpretació de l'època ibèrica al Maresme" a *Laietània* 6. Pàgs. 19-33. Museu Comarcal del Maresme-Mataró, 1991.
- PUJOL, J., GARCIA, J. "El grup de sitges de Can Miralles-Can Modolell (Cabrera de Mar, El Maresme)", a *Laietània*, 2-3. Pàgs. 46 a 145. Museu Comarcal del Maresme-Mataró, 1985.

- RIBAS, M. *El poblado ibérico de Ilduro. Excavaciones Arqueológicas en España*, 30. Madrid, 1964.
- RIBAS, M. *El Orígens de Mataró*. Premi Iluro 1964. 2a edició. Mataró, 1988.
- RIBAS, M., LLADO, J. "Excavació d'unes habitacions pre-romanes a Burriac (Cabrera de Mataró)", a *Pyrenae*, 13-14. Pàgs. 153 a 180. Universitat de Barcelona, 1977-1978.
- RIBAS, M., MARTÍN, R. "Hallazgos de silos ibéricos en Burriac (Cabrera de Mataró)" a *Ampurias*, XXI-XXIII. Pàgs. 296 a 306. Barcelona, 1960-1961.
- ROUILLARD, P. "La céramique grecque de Burriac (Cabeera de Mar, Barcelona) conservée au Museu de Mataró" a *Laietania* 1. Pàgs. 7 a 14. Museu Municipal de Mataró, 1981.
- RUBIO DE LA SERNA, J. "Últimas excavacions en la necrópolis ante-romana de Cabrera de Mataró" a *Butlletí de la Associació d'Excursions Catalana*, tomo VIII. Pàgs. 133 a 137. Barcelona, 1886.
- RUBIO DE LA SERNA, J. "Més monedes y altres objectes de la necrópolis de Cabrera" a *Butlletí de la Associació d'Excursions Catala*, tomo IX. Pàgs. 96 a 105. Barcelona, 1887.
- RUBIO DE LA SERNA, J. *Noticia de una necrópolis ante-romana descubierta en Cabrera de Mataró (Barcelona) en 1881*. Madrid, 1888.
- SANMARTÍ, J. "La Laietània Ibèrica. Estudi d'Arqueologia i Història" *Publicacions de la Universitat de Barcelona*. Barcelona, 1986.
- SANMARTÍ, J., GILI, E., RIGO, A., DE LA PINTA, J.U. *Els primers pobladors de Santa Coloma de Gramenet. Del Orígens al món romà*. Museu Torre Balldovina. Santa Coloma de Gramenet, 1992.
- ZAMORA, D., GARCÍA, J. *Memòria de les excavacions estratigràfiques efectuades a l'assentament rural ibèric del Turó dels Dos Pins (Cabrera de Mar, El Maresme). Campanyes de 1990-1991-1992*. Mataró, 1993. (inèdit)
- ZAMORA, D., GUITART, J., GARCÍA, J. "Fortificacions a la Laietania litoral: Burriac (Cabrera de Mar) i el Turó d'en Boscà (Badalona), Cap a un MOdel Interpretatiu de l'evolució del poblament ibèric laietà." a *Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Fortificacions*, Pàgs. 337 a 353. Manresa, 1991
- ZAMORA, D., PUJOL, J., GARCÍA, J., CERDÀ J.A. "Trobada d'una nova sitja del grup de Can Miralles-Can Modolell (Cabrera de Mar, El Maresme). En premsa

1) Situació geogràfica de Cabrera de Mar.

2) Panoràmica de la vall de Cabrera de Mar.

4) Pany de muralla i torre del sector occidental de l'oppidum de Burriac.

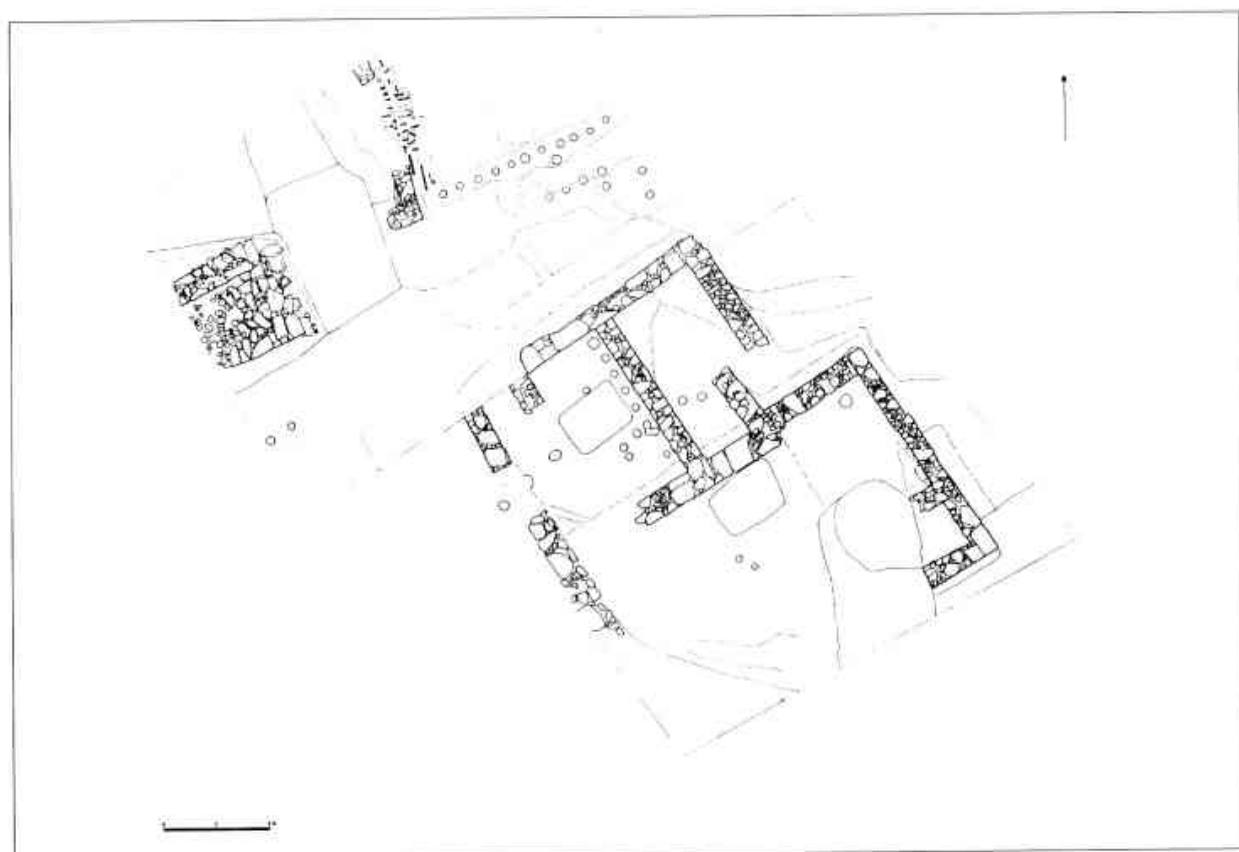
5) Vivendes del sector central de l'oppidum de Burriac.

6.1) Porta meridional de l'oppidum de Burriac.

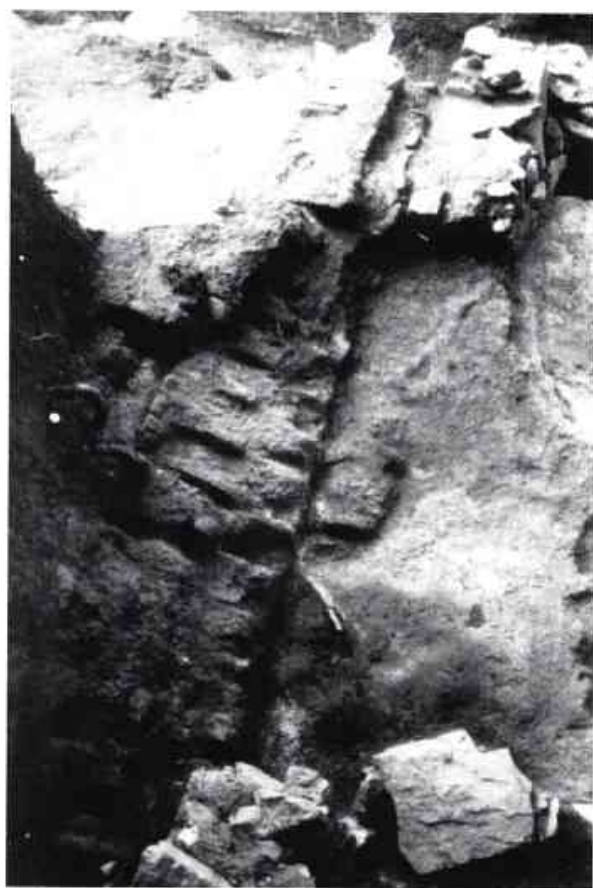
6.2) Vista parcial de l'anomenat "edifici públic" de l'oppidum de Burriac

7) Planta general (any 1992) de l'assentament núm. 1 del Turó dels Dos Pins.

8) Vivenda de l'assentament núm. 1 del Turó dels Dos Pins.

9.1) Mur de tovots d'una vivenda de l'assentament núm. 1 del Turó dels Dos Pins.

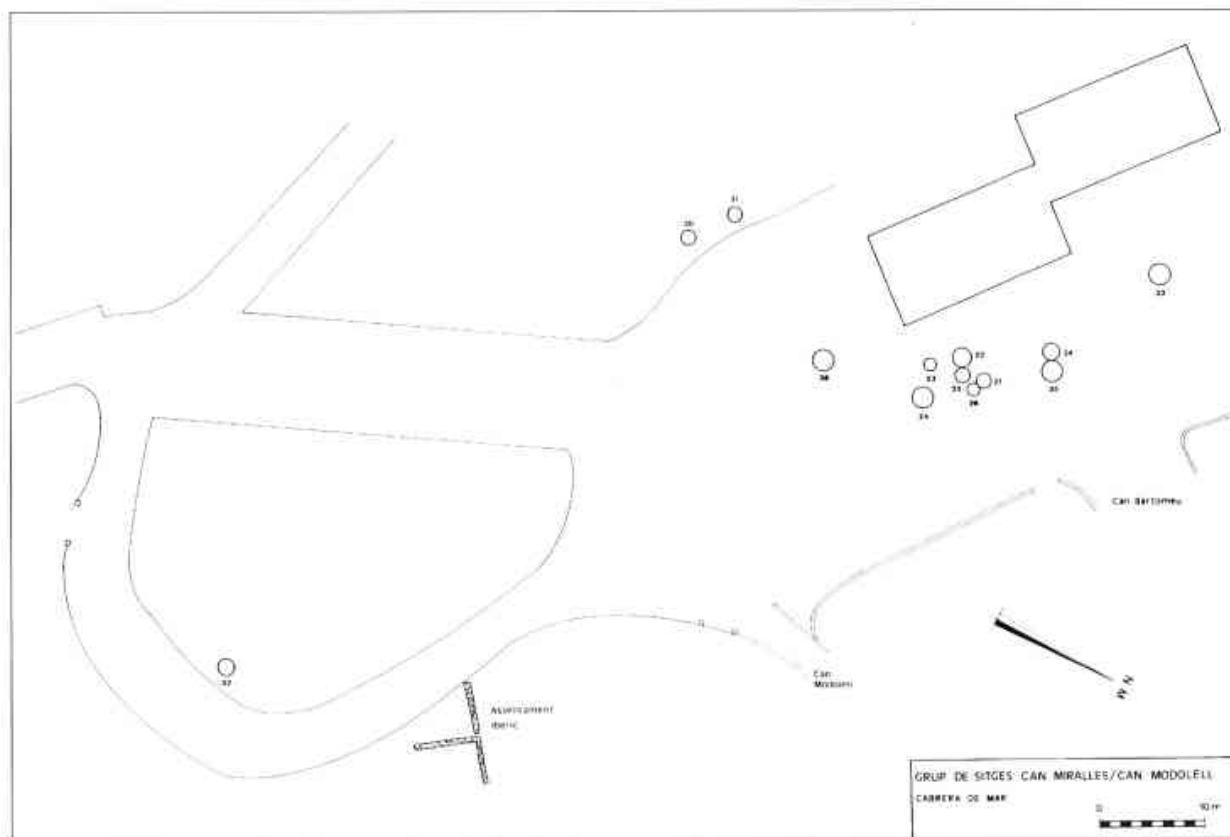
9.2) Preparació d'una llar de foc d'un habitatge de l'assentament núm. 1 del Turó dels Dos Pins. En el centre hi ha dues grans petxines col·locades de forma ritual.

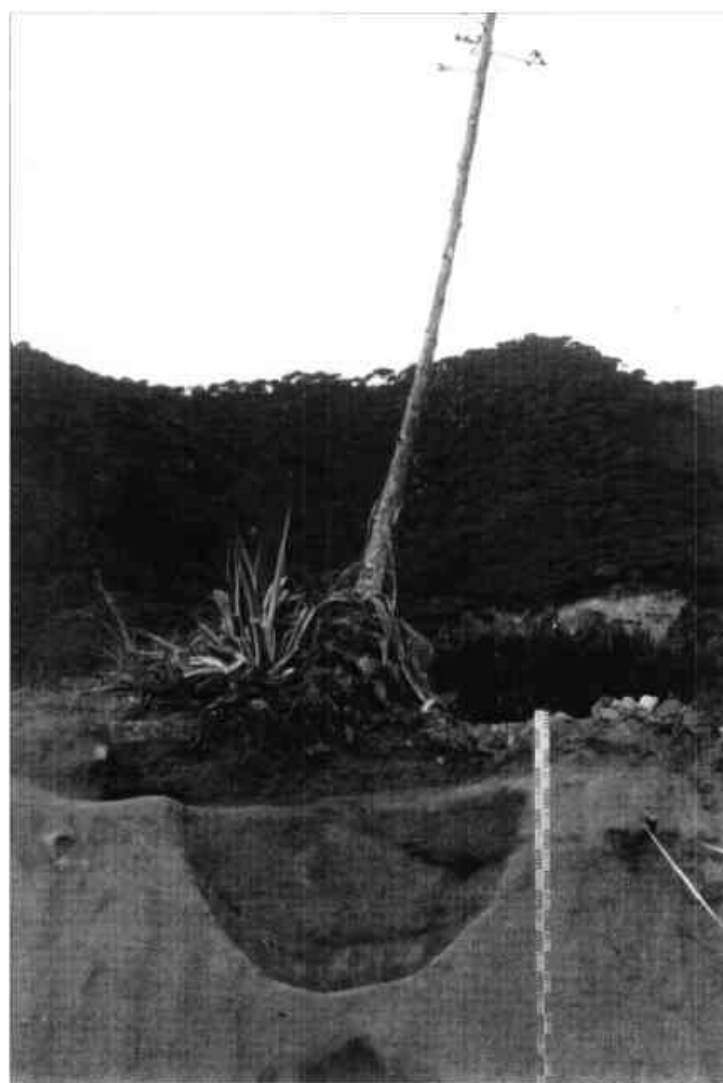
10) Planta general de l'assentament de Can Bartomeu.

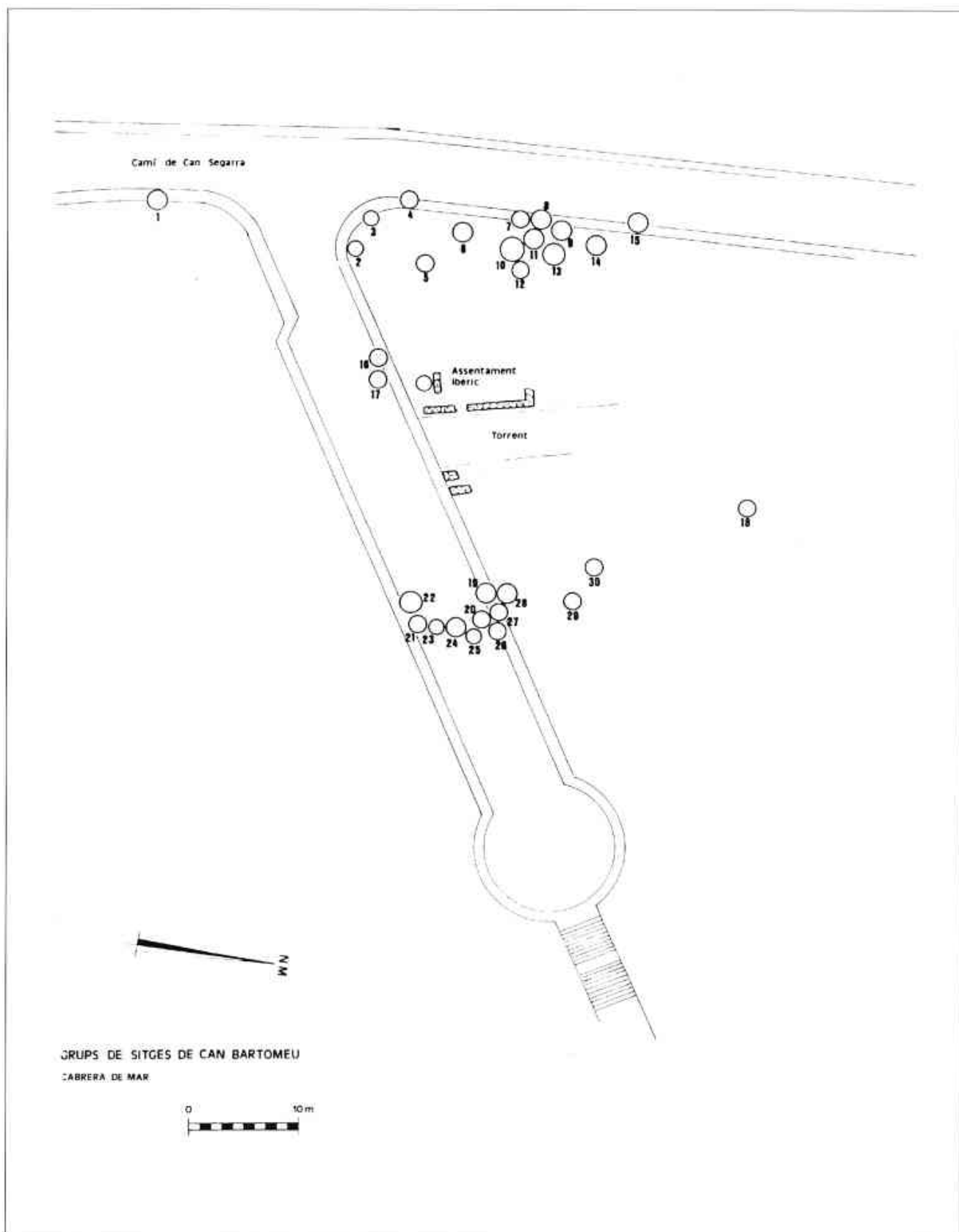
11) Panoràmica de l'assentament de Can Bartomeu.

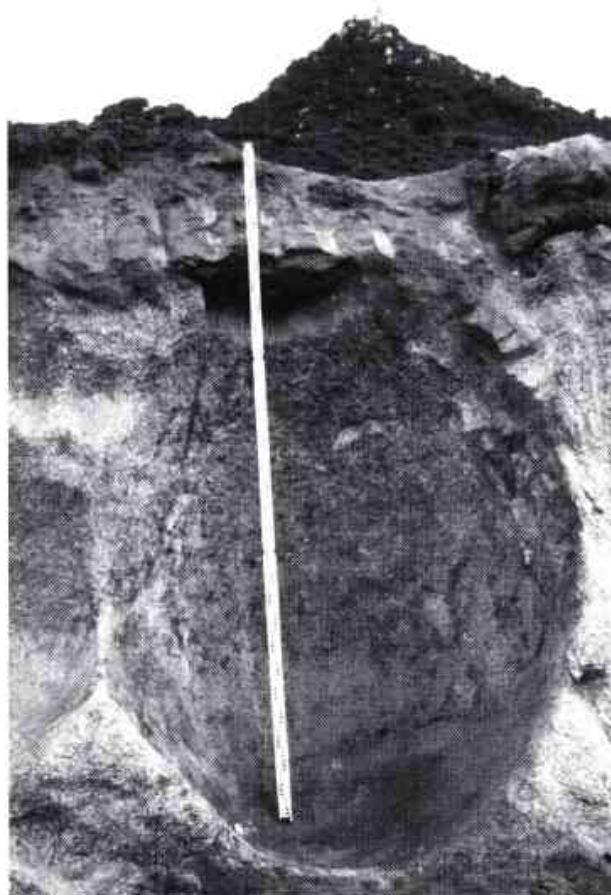
12) Plànol de situació del grup de sitges de Can Miralles/Can Modolell.

13) Detall d'una de les sitges del grup de Can Miralles/Can Modolell.

(14) Plànol de situació dels grups de sitges de Can Bartomeu.

15) Detall d'una de les sitges de Can Bartomeu.

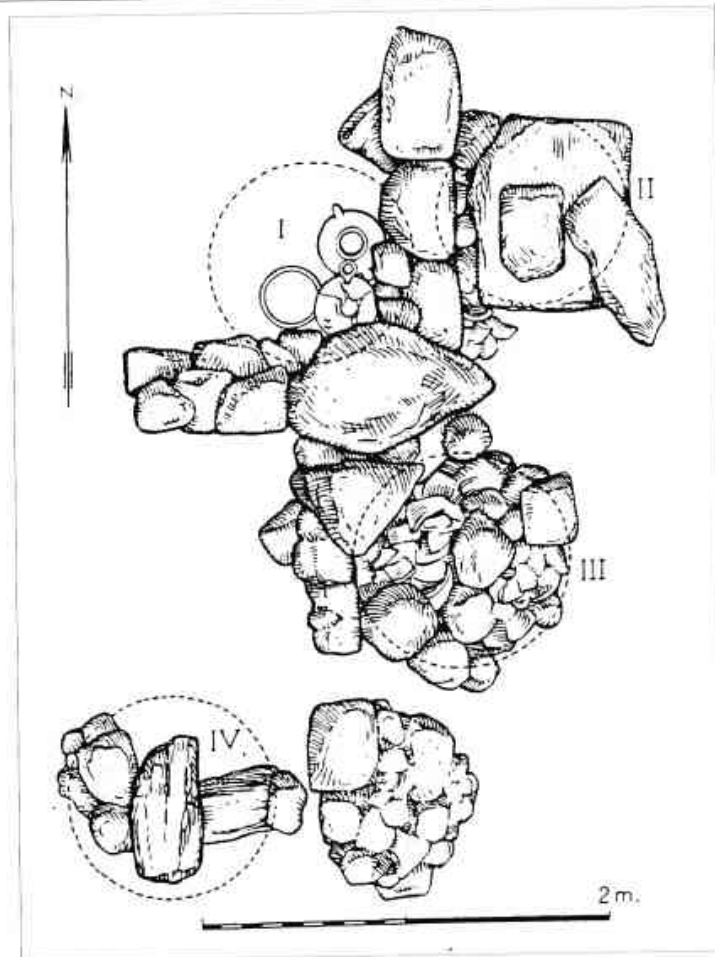
16) Detall d'una de les sitges de Can Bartomeu.

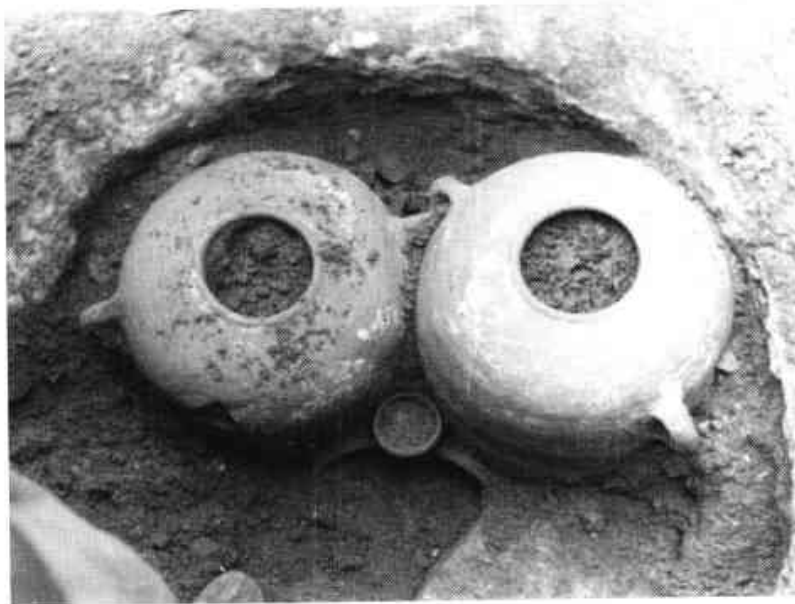
17) Torre del Turó dels Dos Pins. Excavació de l'any 1993.

18) Cova de "Les Bones Dones". Possible santuari ibèric del Montcabrer.

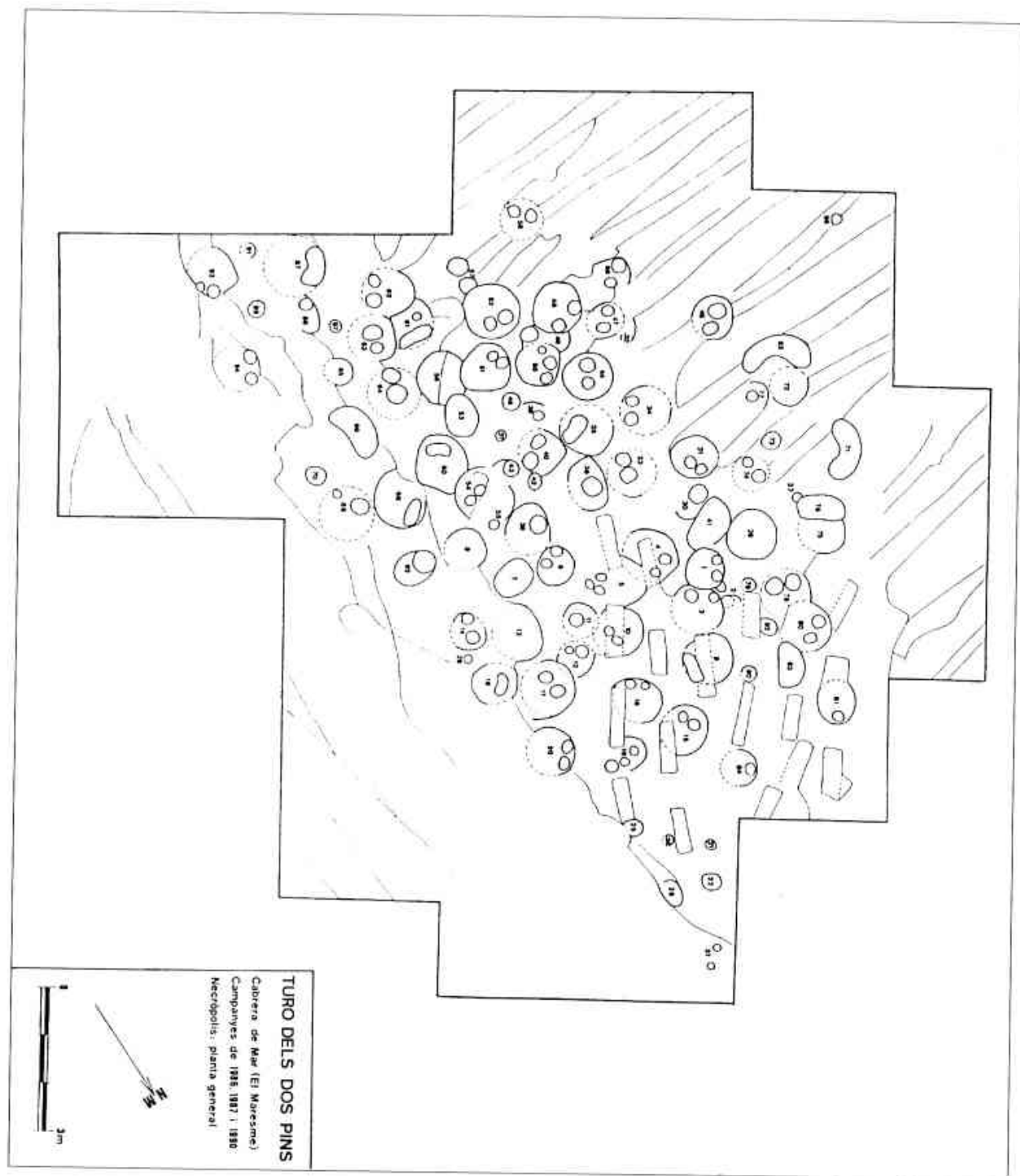

19) Planta de les 4 tombes excavades l'any 1969 a la necròpolis de Can Rodon de l'Hort (segons J. Barberà).

20) Tomba nùm. II de Can Rodon de l'Hort.

21) Planta general de la necròpolis del Turó dels Dos Pins.

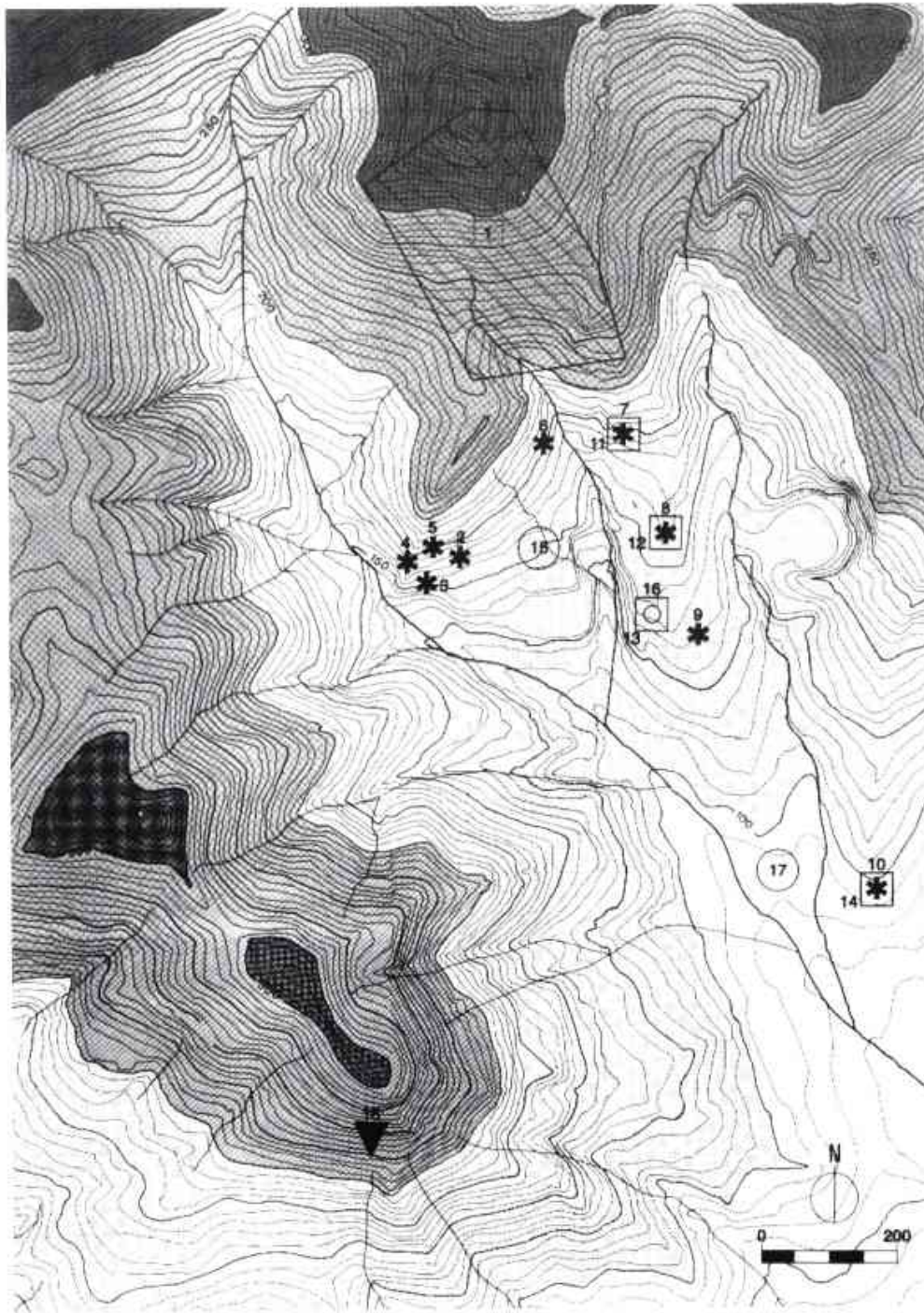

22) Panoràmica d'un dels sectors de la necròpolis del Turó dels Dos Pins.

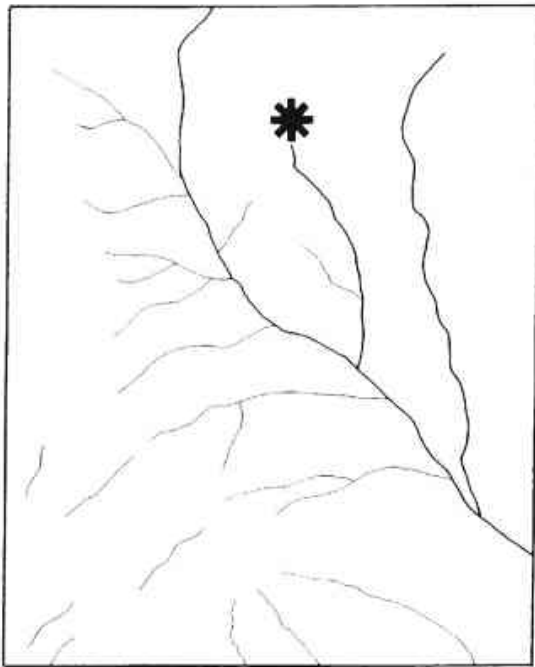
23) Tomba núm. 51 de la necròpolis del Turó dels Dos Pins.

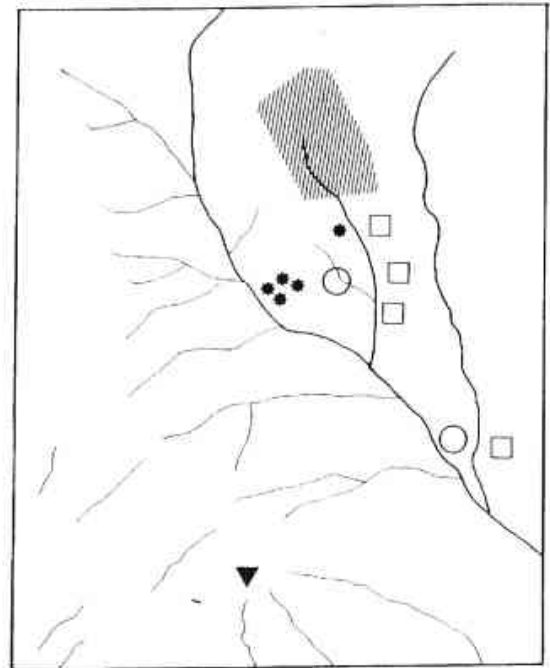
INDEX DE JACIMENTS IBÈRICS DE LA VALL DE CABRERA DE MAR

1- <i>Oppidum</i> de Burniac	12- Grup de sílges de Can Bartomeu
2 a 6- Assentaments rurals del Turó dels Dos Pins	13- Grup de sílges de Can Miralles/Can Modolell
7- Assentament rural situat a la propietat de R. Esteban	14- Grup de sílges de Can Català
8- Assentament rural de Can Bartomeu	15- Necròpolis del Turó dels Dos Pins
9- Assentament rural de Can Modolell	16- Tomba aïllada de Can Miralles/Can Modolell
10- Assentament rural de Can Català	17- Necròpolis de Can Rodon de l'Heró
11- Grup de sílges situat a la propietat de R. Esteban	18- Possible santuari de Montcabrer

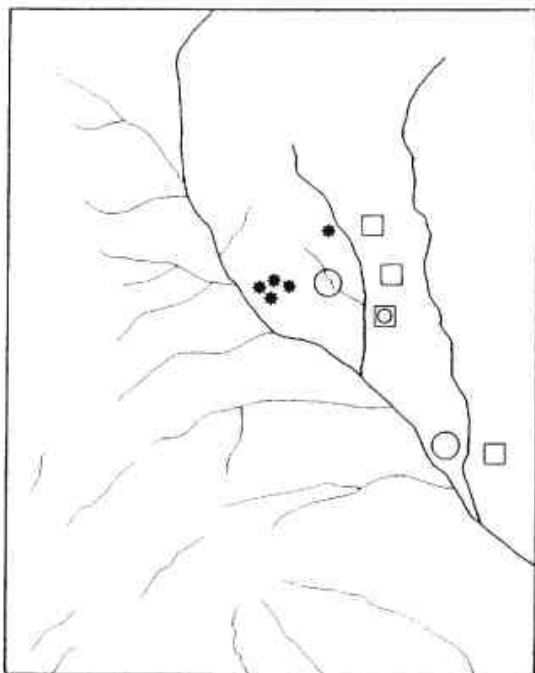
24) Distribució dels jaciments en el territori.

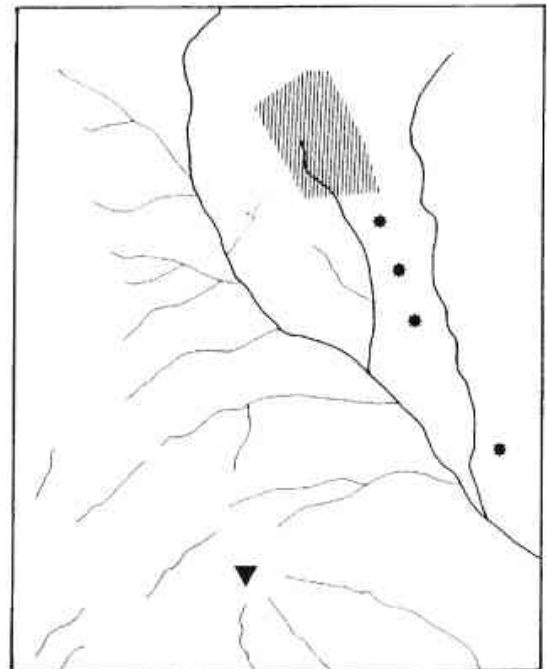
El poblament des del segle VI a.C. fins mitjans del segle IV a.C.

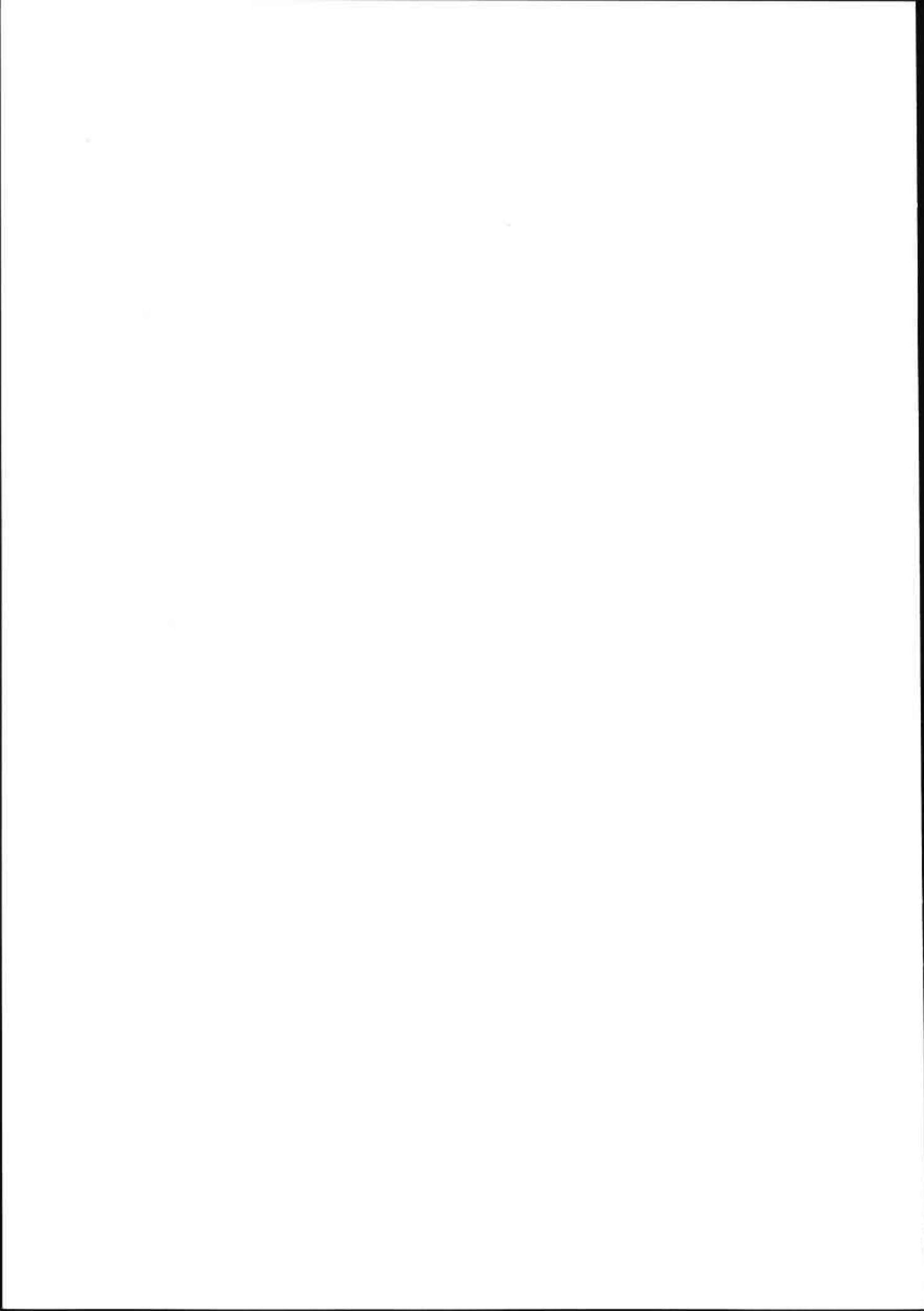
El poblament des de mitjans del segle IV a.C. fins a finals del segle III a.C.

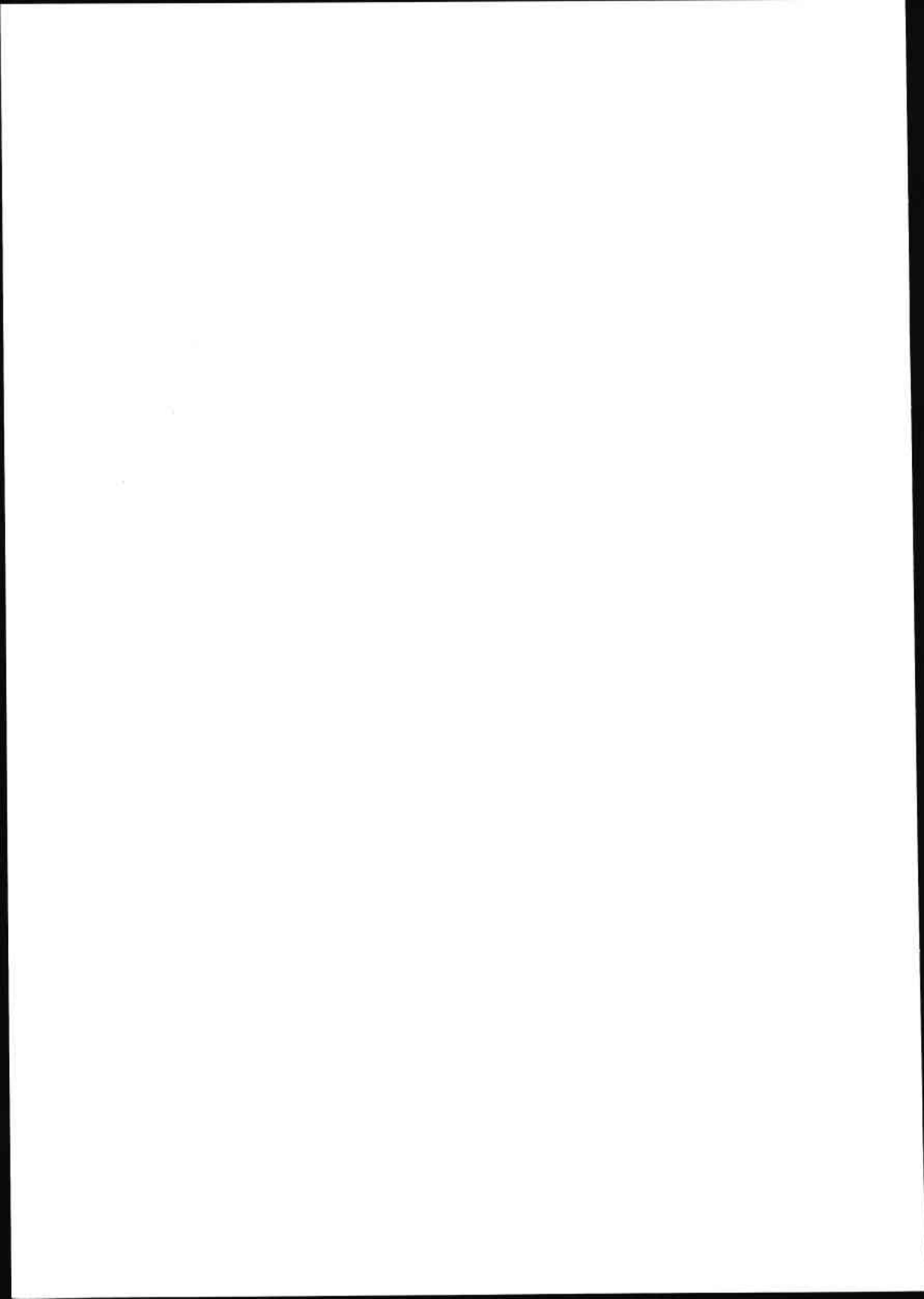
Abandonaments de finals del segle III a.C.-primer quart del segle II a.C.

El poblament des de mitjans del segle II a.C. fins a mitjans del segle I a.C.

EL POBLAMENT IBÈRIC A LA CESSETÀNIA

EL POBLAMENT IBÈRIC A LA CESSETÀNIA

JOSEP POU, JOAN SANMARTÍ, JOAN SANTACANA

Universitat de Barcelona

1. DELIMITACIÓ TERRITORIAL

1.1. LES FONTS LITERÀRIES

Les referències a la Cessetània contingudes a les fonts literàries són escadusseres i poc explícites pel que fa a la seva extensió territorial. Plini, en una descripció de sud a nord del litoral mediterrani (III 4, 21), situa la *regio Cessetania* després de la *regio Ilergaonum*, i inclou dins del seu territori el riu Subi i la ciutat de Tàrraco. Ptolomeu, per la seva part, situa la costa dels Cessetans al nord de la que ocupen els Ilercavons, i hi inclou Tàrraco i Subur (II 6, 17). Aquests textos, doncs, permeten afirmar que la Cessetània incloïa l'àrea costanera de la zona de la ciutat de Tarragona -la ubicació de Subur no pot ser precisada-, però no donen altres indicacions sobre quins n'eren els límits septentrional i meridional, ni quina la seva extensió vers l'interior. Amb tot, hom ha suposat tradicionalment que el territori cessetà s'estenia cap al sud fins al Coll de Balaguer, on devia ser el límit amb els Ilercavons; vers l'oest, la frontera s'ha situat a la zona de Montblanc i les serres que delimiten el camp de Tarragona i la Conca de Barberà (Serra de

l'Argentera, Muntanyes de Prades); el límit nordoriental i septentrional, finalment, s'ha situat tradicionalment en el massís de Garraf, el curs de l'Anoia i les serres de la Llacuna i de Puigfred, incloent, doncs, dins la Cessetània el conjunt del Garraf i del Penedès (BOSCH GIMPERA 1932, 389; TARRADELL 1962, 243) (fig. 1)

Per una altra part, cal recordar que Polibi (III 76, 5) i Titus Livi (XXI 60, 7) fan referència a la localitat de *Cissa*, o *Cissis*, situada prop de l'escenari de la victòria d'Escipió sobre Hannó l'any 218. Sobre la ubicació d'aquesta localitat, només es pot afirmar que estava situada al nord de l'Ebre i que no es trobava a la costa, de manera que no es pot confondre amb Tàrraco, segons es desprèn clarament de la narracions de Polibi i de Livi. És possible que calgui relacionar el nom d'aquesta població amb el de Cessetània, però, malgrat la seva homofonia amb *Cesse*, res no demostra que pugui ser identificada amb la localitat on van ser encunyades les monedes que porten la inscripció amb aquest nom.

¹Aquesta identificació, segons L. Villaronga, pot ser estesa també a les monedes que porten la inscripció *Kesse* (VILLARONGA, 1982, 147, 153).

1.2. LA DOCUMENTACIÓ NUMISMÀTICA

Pel que fa a la documentació numismàtica, la identificació de *Kese* amb Tàrraco és normalment acceptada, donat que pel volum de les encunyacions cal pensar que es tracta d'una ciutat important i donat també que Tarragona és, precisament, el centre de gravetat de la dispersió de les monedes d'aquesta seca' (VILLARONGA 1982, 147; 1983, 11, 107-115). Un índex sòlid en aquest sentit és la troballa del Corromput, prop de Tarragona, on van ser recuperats el segle passat un miler d'asos de *Kese*. Així mateix, cal tenir present que el topònim *Tarraco* queda també testimoni per les dracmes d'imitació emporitana amb la llegenda *tarakonsalir*, l'autenticitat de les quals, segons ha mostrat L. Villaronga, no presenta actualment cap mena de dubte i que devien ser batudes a Tarragona abans de la introducció del denari romà, és a dir, abans de 212 a.C. (VILLARONGA 1988). En tot cas, i com ha assenyalat el mateix L. Villaronga, la binomia de la ciutat no fóra estranya, si hom pren en consideració el cas d'*Arse-Saguntum* (VILLARONGA 1982, 153; 1983, 12). Per una altra part, també és possible suposar, com han fet notar G. Alföldy i L. Villaronga, que la llegenda monetar *Kese* no faci referència al lloc d'encunyació en sentit estricte, sinó al poble dels *Cessetani* (VILLARONGA 1983, 12-13; ALFÖLDY 1991, 24).

Així mateix, segurament és també significatiu el fet que, d'acord amb les dades publicades per N. Rafel (RAFEL 1979, p. 18), a la comarca del Penedès les monedes de la seca de *Kese* constitueixen el 45'7% del total de troballes numismàtiques datables entre 195 i 27 a.C., percentatge que s'eleva al 53'3% si es consideren únicament les encunyacions hispàniques, i fins al 80% si es consideren únicament les monedes ibèriques encunyades en seques del territori català. Aquest fet contrasta clarament amb el predomini de les monedes amb la llegenda *laiesken* a les comarques costaneres situades al nord del massís de Garraf (SANMARTÍ, 1986, 40-41). Sembla lògic suposar, en conseqüència, que el territori corresponent a l'actual comarca del Penedès formava efectivament part de la Cessetània i que el límit d'aquest territori amb la Laietania era el massís de Garraf.

Manquen, dissortadament, altres estudis comparatius sobre la densitat de troballes monetàries en altres zones corresponents a les suposades àrees de frontera de la Cessetània.

1.3. ALTRES DOCUMENTS

Tal com s'ha assenyalat en altres treballs (SANMARTÍ 1986, 40-41), l'estudi comparatiu de determinats elements de la cultura material -essencialment

les ceràmiques a mà i a torn, i també alguns aspectes del patró de poblament- permet suposar també que el massís de Garraf constituïa efectivament el límit geogràfic entre laietans i cossetans. Ara bé, no hi ha hagut altres treballs en el mateix sentit per tal de fixar els límits de la Cessetània a l'est i al sud-est.

2. HISTÒRIA DE LA INVESTIGACIÓ

En conjunt, l'àrea cessetana ha estat escassament investigada, i no és, de fet, fins al decenni dels vuitanta que s'hi han desenvolupat treballs de recerca sistemàtics. Anteriorment, els treballs realitzats es poden resumir en els punts següents:

Pel que fa a la ciutat de Tarragona, els treballs d'excavació desenvolupats amb anterioritat a la meitat del decenni dels vuitanta no van revelar l'existència de restes inequívocament anteriors a l'ocupació del lloc per les tropes romanes (SERRA VILARÓ, 1932; 1945).

A l'àrea penedesenca, el treball de diferents investigadors, sobretot P. Giró i A. Ferrer, va permetre documentar un bon nombre de jaciments i l'excavació d'alguns, sobretot el camp de sitges de Mas Castellar (GIRO 1944; 1947; FERRER SOLER 1947-1948; GIRO 1960-1961). A això cal afegir l'activitat, en gran part inèdita, del grup vinculat al museu de El Vendrell -que va conduir a l'excavació de la necròpolis de Can Canyís (VILASECA, SOLÉ, MAÑÉ 1963)- i alguns treballs puntuals a la comarca de Garraf (ARRIBAS 1956; ARIBAS 1959).

A la zona de Reus i de Valls, finalment, l'activitat de S. i L. Vilaseca va permetre documentar un cert nombre de jaciments ibèrics, especialment sitges i camps de sitges (RAMON SARIÑENA 1991).

Des de finals dels anys setanta, els treballs de recerca s'han multiplicat, sobretot a l'àrea central i nordoriental del territori considerat, és a dir, a les comarques del Garraf, el Penedès i el Camp de Tarragona. Entre aquestes aportacions destaquen principalment l'excavació sistemàtica dels poblats de Darró (LÓPEZ MULLOR *et alii* 1992, amb bibliografia anterior) i Alorda Park (SANMARTÍ, SANTACANA 1991b; 1992), les campanyes de prospecció (MIRET 1986; MIRET, SANMARTÍ, SANTACANA 1984; 1987; 1991; LÓPEZ MULLOR *et alii* 1992; KEAY 1987), les excavacions a la ciutat de Tarragona -que han permès precisar alguns aspectes del nucli ibèric- (MIRÓ 1987; 1988; ADSERIAS, RAMON SARIÑENA 1991) i l'excavació d'alguns assentaments petits, de caràcter camperol (SANMARTÍ, SANTACANA, SERRA 1984; BENET *et alii* 1992).

3. EL PERÍODE IBÈRIC ANTIC

3.1. EL SISTEMA DE POBLAMENT DEL BRONZE FINAL-PRIMERA EDAT DEL FERRO

El coneixement sobre el poblament del Bronze Final i Primera Edat del Ferro a l'àrea considerada en aquest treball és encara bastant reduït. En les àrees muntanyoses que delimiten el nostre territori a l'est i al sud-est s'ha documentat l'existència d'alguns nuclis de poblament concentrat d'economia ramadera, un dels quals, el de La Mussara, estava dotat d'una muralla (ROVIRA, SANTACANA 1982). En canvi, a les terres baixes sembla haver predominat el poblament en coves i les cabanes construïdes amb materials lleugers disperses al bell mig de la plana, tal com s'ha observat, per exemple, a l'Hort d'en Grimau (MESTRES, SANMARTÍ, SANTACANA 1990). Amb tot, no es pot excloure la possibilitat que també existissin en aquestes àrees assentaments protourbans; així ho suggereix la troballa d'estructures constructives sòlides d'aquesta època a Les Masies de Sant Miquel i la presència de materials datables tal vegada del segle VII a.C. en llocs ocupats posteriorment per assentaments ibèrics d'una certa importància, com ara el Turó de les Toixoneres -o Alorda Park, a Calafell.

Per una altra part, cal dir que és també en aquest moment quan s'inicien els primers contactes amb els pobles colonitzadors, concretament amb els fenicis establerts al sud de la Península Ibèrica, a través probablement d'Eivissa. Fins ara, la presència de materials fenicis arcaics ha estat documentada al Vilarenc (Calafell), a Alorda Park (Calafell), a Les Masies de Sant Miquel (Banyeres), al Mas Castellar (Vilafranca del Penedès) (MASCORT, SANMARTÍ, SANTACANA 1988; ALAMINOS *et alii* 1991), a l'Hort d'en Grimau (Castellví de la Marca) (MESTRES, SANMARTÍ, SANTACANA 1990, 85, fig. 4, E7/2), a la Timba de Santa Bàrbara (Castellet) i a la zona de Sant Pere de Ribes.

3.2. EL PRIMER POBLAMENT IBÈRIC

Fins fa només uns anys, la documentació existent sobre el Període Ibèric Antic a l'àrea cessetana quedava reduïda a un petit nombre de jaciments, el més destacat dels quals era la necròpolis de Can Canyís (VILASECA, SOLÉ, MAÑÉ 1963), tot i que aquest

cementiri estava ja molt destruït quan fou excavat l'any 1960, fins al punt que, a part d'una tomba que es conservava pràcticament intacta, només fou possible situar amb relativa precisió uns altres tres enterraments. La datació d'aquest jaciment ha pogut ser establerta gràcies a la presència de nou escarabeus i sis escaraboïds, que segons J. Padró haurien estat dipositats vers mitjan segle VI a.C., o poc després (PADRÓ 1971, 133), d'una espasa d'antenes de morfologia intermèdia entre el tipus Miraveche i els exemplars de la Gàl·lia meridional i nord de Catalunya (SCHUELE 1969, 90), de fíbules de doble ressort i d'un bon nombre de sivelles de cinturó de garfis (tipus C II, C III, C V1a, C V1b i D III3 de M.L. Cerdeño) (CERDEÑO 1978). Tots aquests elements indiquen una considerable proximitat cronològica a la necròpolis del Mas de Mussols (La Palma, Tortosa) (MALUQUER DE MOTES 1984) i permeten suposar una datació a partir del segon terç del segle VI a.C., possiblement amb una perduració fins a un moment indeterminat del segle V a.C.

A part de Can Canyís, hom havia documentat l'existència d'un cert nombre de materials del segle V a.C. en diferents jaciments de l'àrea estudiada. Es tracta, més concretament, de dues copes Castulo, datables de la segona meitat del segle V a.C., trobades a Darró (TRIAS 1967-1968, pp. 273-274 i lám. CXLIV, núms. 2-3)², de dues copes àtiques de figures roges datables vers 440 a.C. del camp de sitges de la Vinya d'en Pau (Vilafranca del Penedès) (TRIAS 1967-1968, pp. 253-254 i làms. CXXXVIII-CXXXIX), d'una Castulo cup i una anelleta de bronze amb apèndix esferoïdal del camp de sitges del Mas Castellar (Vilafranca del Penedès) (GIRO 1960-1961, p. 177, lám. III, núm. 6 i p. 179, lám. V, núm. 1) i d'alguns fragments de copes àtiques de figures roges i d'un vas de l'estil de Saint-Valentin procedents de la Timba del Castellot (Riudoms) (RAMON SARIÑENA 1989, p. 58).

Aquesta documentació tan migrada s'ha vist considerablement incrementada des del darrer decenni amb una sèrie de troballes. Sovint es tracta de materials descontextualitzats, que només permeten afirmar la presència humana en els jaciments respectius durant els segles VI-V a.C. És el cas de Sitges -ceràmiques paleoibèriques amb decoració pintada de bandes i filets- (GARCIA TARGA, MIRET, MORAGAS 1989, p. 178 i p. 179, núm. 49 i 52), del Turó de Sant Cristòfol -un fragment de copa àtica de figures negres datable entorn de 500 a.C.- i el Turó de Sant Gervasi, l'un i l'altre a Vilanova i la Geltrú (LÓPEZ

²Recentment ha estat publicada una tercera peça d'aquest tipus trobada al jaciment (LÓPEZ MULLOR, FIERRO, 1991, p. 149-150 i p. 158, lám. III, núm. 12).

MULLOR 1986, p. 146; LÓPEZ MULLOR *et alii* 1992, pp. 12-13), de l'Alzinar de La Massana (Sant Martí Sarroca) -copes àtiques de vernís negre, incloent una *Castulo cup*, i ceràmica grisa focea- i la Masia del Fons (El Vendrell) -un plat à *marli* de ceràmica grisa focea.

L'existència d'estructures constructives datables d'aquest període només ha pogut ser documentada als poblats de Tarragona, les Masies de Sant Miquel i Alorda Park (Calafell). A Tarragona, a la part baixa de la ciutat (carrer de Caputxins), s'han documentat restes de murs molt arrasats, associades a ceràmiques àtiques de vernís negre i de l'estil de *Saint-Valentin* (MIRÓ 1987, p. 284; MIRÓ 1988) que permeten afirmar l'existència d'un hàbitat a la part baixa de la ciutat almenys des de la segona meitat del segle V a.C. Aquesta documentació s'ha vist augmentada recentment amb els treballs d'excavació realitzats al carrer de Pere Martell-Eivissa, al sector sudoccidental de la ciutat i a uns 500 m dels solars del carrer de Caputxins (ADSERIAS, RAMON 1991); en aquest indret han estat descobertes diverses estructures constructives que conformen almenys dues habitacions rectangulars contigües, una de les quals tenia una llar. Els materials ceràmics d'importació confirmen l'ocupació del lloc durant el període ibèric antic, ja que inclouen una àmfora àtica de figures negres i alguns fragments de *Castulo cup*. Tot plegat, i atenent a la possibilitat que l'assentament ibèric ocupés almenys tota la superfície compresa entre les dues zones mencionades, és plausible suposar l'existència a Tarragona d'un gran nucli de poblament concentrat com a mínim des del segle V a.C.

Quant al jaciment de les Masies de Sant Miquel, molt pròxim a la necròpolis de Can Canyís, la campanya d'excavacions desenvolupada l'any 1987 per P. Carrasco, L. Pallejà i V. Revilla va permetre documentar-hi algunes restes constructives relacionades amb un nivell de segle VI a.C., datat amb una copa d'imitació jònico-àtica de ceràmica grega d'Occident i un llavi d'àmfora tipus PE 10 (ALAMINOS *et alii* 1991, p. 282, p. 292, fig. 8, núm. 3 i p. 293, fig. 9, núm. 5). Aquest assentament, que segurament correspon a la necròpolis abans esmentada, ha lliurat també en recollida superficial un altre fragment de copa del mateix tipus i un fragment de copa àtica de vernís negre assimilable al tipus *Acrocup* (ALAMINOS *et alii* 1991, p. 282 i p. 293, fig. 9, núms. 3-4).

En el cas d'Alorda Park, els elements descoberts són d'entitat força més considerable (figs. 2-3). Es tracta sobretot d'una potent fortificació en forma de barrera, que tanca al nord-est l'extrem d'una petita península de poca alçada -de 15 a 20 m s.n.m.- i de pendents originàriament escarpats, però que apareixen actualment molt suavitzats per les terrasses de

conreu (SANMARTÍ, SANTACANA 1991) (fig. 2). El sistema defensiu s'estenia amb seguretat pel costat sudoriental i versemblantment també pels costats nord-oest i sudoest, per bé que les destruccions causades per la línia fèrria de Barcelona a Tarragona i per la urbanització pròxima fan del tot impossible comprovar-ho. Aquesta fortificació és el resultat d'una llarga evolució, que a hores d'ara només és parcialment coneguda, ja que els nivells inferiors únicament han estat excavats a l'angle oriental i en algun punt del llenç nordoriental. Sembla clar, tanmateix, que en un primer moment devia estar formada per un poderós mur (U.E. 6048 i 7001), d'amplada desigual (de 1'20 a 2'10 m), dotat d'una torre buida de forma rectangular allargada a la part central del llenç nordoriental (AF) i d'una segona torre, també buida i dotada de doble cambra, a l'angle oriental (Y-Z). Amb posterioritat fou construïda una tercera torre (T), situada en proximitat de l'anterior, juntament amb la qual protegia un dels accessos al poblat. Probablement fou també en aquest moment quan s'afegí un segon mur adossat (U.E. 1047) a la cara externa de la muralla entre la torre AF i la torre Y-Z (fig. 3). La datació ante quem d'aquesta estructura defensiva pot ser establerta gràcies a diferents materials d'importació recuperats en els nivells que s'entregaven a la cara externa de la torre Y-Z -un fragment de vora d'una copa àtica de vernís negre tipus *Acrocup*, un fragment de peu d'una copa àtica de vernís negre del tipus *Vicup*, un fragment de vora d'una àmfora jònia- i al mur 6047 -un fragment de *Castulo cup* i un fragment de vora d'un morter ebusità del segle V a.C.; és plausible suposar que aquests nivells es van formar vers mitjan segle V a.C., la qual cosa implica l'anterioritat de la muralla. Cal afegir encara a aquests materials les peces recuperades en els nivells inferiors de la torre AF. Es tracta d'una copa d'imitació jònico-àtica de ceràmica grega d'Occident (fig. 8, núm. 1), datable entre 530 a.C. i, com a molt tard, 450 a.C. (DEDET 1980, pp. 198-199), i d'un fragment corresponent a la part inferior del recipient i extrem superior de la peanya d'una copa àtica de vernís negre de tipus difícilment determinable, probablement una copa del tipus C de Bloesch, o bé una *vicup* (fig. 8, núm. 2). En tot cas, la datació s'ha de situar indubtablement entre el darrer quart del segle VI a.C. i la primera meitat de la centúria següent, en perfecta coincidència amb la de la copa d'imitació jònico-àtica abans esmentada. Tenint en compte la cronologia d'aquestes peces i el fet que la pròpia evolució estructural d'aquest sistema defensiu suggereix que va estar en ús durant bastants anys, és plausible proposar una data entorn de 500 a.C. per a la seva erecció. És, per tant, una de les fortificacions ibèriques més antigues de Catalunya, i val la pena destacar les seves característiques ja molt evolucion-

nades, amb torres buides, una de les quals, de doble cambra, només té paral·lels coneguts d'època arcaica en les torres de la fase A de Mozia (CIASCA 1986).

A la resta del jaciment són encara molt poques les estructures conegudes datables del període ibèric antic. Es tracta de les restes, sovint molt arrasades, d'algunes construccions que es conserven al sector occidental del poblat, sota el carrer CA i les habitacions G, J, I, E i L (fig. 3). Així mateix, sembla clar que en el període ibèric antic ja estava en ús el recinte V i que era ocupada la zona on després s'aixecà el recinte AC2. Aquests vestigis, molt destruïts, no permeten deduir quin era l'organització urbanística de l'assentament, però la tècnica constructiva emprada és la mateixa que en els murs de les fases posteriors.

En conjunt, la documentació disponible sobre el període ibèric antic permet afirmar que el procés d'iberització s'inicia almenys vers la meitat del segle VI a.C., segons es dedueix, sobretot, dels materials de la necròpolis de Can Banyís. A jutjar per la documentació recuperada al jaciment d'Alorda Park i, sobretot, al de Les Masies de Sant Miquel, sembla existir una certa continuïtat en l'ocupació dels llocs d'habitat des de la Primera Edat del Ferro, però la documentació és excessivament migrada per a permetre generalitzacions sobre aquesta qüestió. En tot cas, aquesta continuïtat -relativa, per una altra part, ja que alguns assentaments del Primer Ferro, com la Timba de Santa Bàrbara, són abandonats- no exclou que la difusió de l'iberisme, com han assenyalat diferents autors (SANMARTÍ GREGO, E. *et alii* 1982), fos deguda en alguna mesura a la presència d'elements humans al·lògens, sens dubte d'origen meridional.

Sobre l'estructura social d'aquesta primera població ibèrica de la zona no en podem dir pràcticament res, donat el petit nombre de jaciments de l'època actualment coneguts -la qual cosa fa difícil especular sobre les formes d'ocupació del territori-, la quasi total destrucció del cementiri de Can Banyís -és del tot impossible reconèixer la distribució de les tombes- i la migradesa de les dades disponibles sobre l'estructura interna del poblat d'Alorda Park, l'únic del qual es coneixen estructures constructives datables d'aquest moment. Amb tot, l'existència en aquest jaciment d'una muralla de gran entitat datable probablement de finals del segle VI a.C., si no d'abans, fa palesa la preocupació defensiva d'aquesta població. En efecte,

cal tenir present que la superfície defensada per la muralla d'Alorda Park no assoleix en l'actualitat els 2000 m.q. i que la superfície ocupada pel sistema defensiu ultrapassa en aquest moment³ el deu per cent del total de l'espai construït: la desproporció és evident. Amb tot, convé no exagerar aquest aspecte, ja que en la mateixa zona existeixen altres emplaçaments amb condicions defensives naturals bastant millors que les del turonet d'Alorda Park -entre altres, el turó del Castell de Calafell-, de manera que els avantatges econòmics derivats de la proximitat immediata al mar semblen haver predominat sobre les precaucions de caràcter defensiu.

3.3. LES ACTIVITATS ECONÒMIQUES

En aquest sentit, i a banda de les moltes oportunitats que ofereix per a la subsistència la zona de línia de costa, també cal valorar la importància que havia assolit ja en aquest moment el comerç colonial. La documentació de què disposem suggereix una relació especialment intensa amb els comerciants focuus, però la continuïtat del contacte amb Eivissa és assegurada, des del segle VI, per l'àmfora PE 10 trobada a les Masies de Sant Miquel, i en el decurs del segle V pel fragment de morter d'Alorda Park abans esmentat, al qual cal afegir un llavi d'àmfora PE 13⁴. És ben possible, per una altra part, que, aquí i en altres zones, altres materials de procedència ebusitana, més difícils de diferenciar de les produccions indígenes que les ceràmiques gregues, hagin passat desapercibuts.

3.4. LES IDEES RELIGIUSES

En relació a les idees i pràctiques religioses d'aquestes poblacions, la informació és certament escadussera. També en aquest sentit cal lamentar especialment la destrucció de la necròpolis de Can Banyís, que probablement hauria aportat informació sobre les pràctiques funeràries i les idees escatològiques. En relació als rituals domèstics, la documentació obtinguda al poblat d'Alorda Park permet afirmar que en aquesta època ja era corrent la pràctica de sacrificis de fundació de les cases, tal com s'ha pogut observar en el recinte X, on s'ha documentat l'existència

³A finals del segle III, i comptant les estructures defensives internes (AO, AN, AQ i AR) la superfície d'aquest sistema no serà inferior al 20% del total construït.

⁴Segons el nostre criteri la distribució dels elements d'origen egipci de la necròpolis de Can Banyís pot ser atribuïda indistintament a grecs o púnics.

de tres deposicions d'aquest tipus: dues eren compostes del cap, les mans i els peus de sengles ovelles joves, mentre que la tercera corresponia a una gallina. Un altre sacrifici d'aquest tipus va aparèixer en el carrer CA (U.E. 1054), i probablement s'ha de relacionar amb una de les construccions que durant el període ibèric antic ocupaven aquesta zona de pas.

4. EL PERÍODE IBÈRIC PLÈ

Sens dubte, aquest període, que cobreix els segles IV i III a.C., fins a la conquesta romana, és el més ben documentat a l'àrea considerada, excepte en el camp de les pràctiques funeràries, ja que no es coneix ni una sola tomba datable d'aquesta època.

4.1. FORMES D'OCUPACIÓ DEL TERRITORI

Pel que fa a les formes d'ocupació del territori, un aspecte important és que per primera vegada es documenta l'existència d'un gran nombre de petits assentaments, molt pròxims els uns dels altres (300-500 m), situats sovint sobre els turonets de primera línia de costa, o bé a la part baixa de la falda de les elevacions del costat de solei de les valls transversals, o, fins i tot, en elevacions suaus al bell mig de la plana. Una de les característiques comunes d'aquests assentaments és la proximitat als corrents d'aigua, així com la petita extensió de l'àrea de distribució de materials en superfície, que rarament ultrapassa els 1000 m.q., i sovint és molt inferior. Tot plegat, sembla tractar-se d'un poblament dispers d'una densitat considerable, que probablement revela una autèntica colonització agrícola (MIRET, SANMARTÍ, SANTACANA 1984; 1987; 1991; MIRET 1986; SANMARTÍ, SANTACANA 1986B; RAMON SARIÑENA 1989; BENET *et alii* 1992; KEAY 1987). Aquesta s'havia iniciat ja sens dubte en el període anterior, però és clar que assoleix la seva màxima expansió a partir del segle IV a.C.

Sobre l'estructura interna d'aquests jaciments, és encara molt poc el que en sabem. Hom podria suposar que, tractant-se de cases rurals, deuen respondre a models diferents dels que es documenten en els nuclis d'hàbitat concentrat, tant pel que fa a l'estructura com a les dimensions, que sens dubte eren superiors (SANMARTÍ, SANTACANA 1986A). Dissortadament, però, els treballs d'excavació realitzats en assentaments d'aquest tipus només han permès descobrir algunes estructures constructives inconnexes, que no fan possible reconstituir, ni de lluny, el conjunt (BENET *et alii* 1992). En tot cas, el

caràcter agrícola d'aquests nuclis queda ben testimoni per la presència freqüent de sitges (BENET *et alii* 1992; SANMARTÍ, SANTACANA, SERRA 1984). Per una altra part, també és possible que, tal com s'ha assenyalat recentment (BENET *et alii* 1992, 174), aquests establiments no responguin a un model únic, i que, al costat de les cases aïllades, puguin existir també nuclis més grans, com ara llogarets o poblets.

4.2. ELS NUCLIS DE POBLAMENT CONCENTRAT

Al costat dels nuclis camperols hom documenta també l'existència d'altres assentaments, de més grans dimensions i amb funcions econòmiques especialitzades. Sens dubte cal comptar entre aquests establiments els de Darró, Alorda Park, Masies de Sant Miquel, Tarragona, Els Garràfols de Vallmoll o Els Vilars de Valls, a banda d'altres encara no descoberts o no correctament valorats. De fet, a hores d'ara només dos d'aquests jaciments, Darró i Alorda Park, són relativament ben coneguts.

Pel que fa a Darró, l'hàbitat del segle IV a.C. sembla haver continuat ocupant principalment el Turó de Sant Gervasi, però aquesta elevació devia ser ja insuficient per a les necessitats del poblat, car també es van ocupar les zones baixes adjacents immediatament a l'est, a l'un i l'altre costat de l'embocadura d'un torrent. D'acord amb la documentació que ha estat publicada (LÓPEZ *et alii* 1992, p. 15, figs. 3-4), l'àrea ocupada per l'assentament en aquesta època es podria avaluar entorn de les 4 ha. En tot cas, és lògic pensar que en aquests moments s'havia ocupat la totalitat de la superfície utilitzable del Turó de Sant Gervasi, ja que, per tal de poder construir en els terrenys inestables de les zones baixes, molt entollades, fou necessari disposar un entramat de bigues de fusta, damunt del qual es dipositaren diferents capes de terra, pedra i ceràmiques. La importància de l'assentament durant el període ibèric ple està, doncs, assegurada, però el coneixement de les estructures constructives de l'època resta encara molt migrat, reduït, de fet, a una sola casa, de planta rectangular, d'una sola estança, amb llar central. Cal afegir encara la troballa de les restes de dos forns que fan palesa l'existència d'una àrea industrial dedicada a la producció de ceràmiques.

Quant al poblat d'Alorda Park, es pot afirmar que a principi del segle IV a.C. s'hi produí una profunda remodelació urbanística que, de moment, només resulta ben coneguda en el sector occidental del poblat (fig. 4). La nova xarxa viària (carrers CA, CB, CC, CE i FK), que té un aspecte bastant regular, determina quatre blocs d'habitacions (B-A-E-I; C-D-O; L-S-AZ;

probablement també M-N-Q), formats, a la vegada, per habitacles de diferents tipus. L'existència de nivells de segle IV a.C ha estat documentada també més a l'oest, a l'altre costat del carrer CC, sota el recinte BB, però a la resta del poblat l'excavació no ha assolit encara els nivells d'aquesta època. En tot cas, semblaria lògic suposar que la fortificació era encara en ús, ja que a finals del segle III eren encara ocupades una sèrie d'habitacions que se li adossaven.

En relació a aquestes construccions datables de principis del segle IV a.C. val la pena destacar els punts següents:

a) Presència de cases grans (entorn de 60 m. q.), de planta quadrangular i d'estructura relativament complexa, ja que es componen de tres àmbits diferenciats (C-D-O; L-S-AZ), un dels quals és de planta rectangular i d'una grandària aproximadament equivalent a la suma dels altres dos, que són de forma pròxima al quadrat. Cal observar, així mateix, que aquestes construccions ocupen una posició central dins del conjunt del poblat.

No és fàcil determinar amb seguretat quines eren les funcions de cadascun d'aquests àmbits durant les primeres etapes de funcionament d'aquestes cases, sobretot pel que fa al conjunt L-S-V, que fou reutilitzat fins al segle II a.C. i en el qual manca encara excavar una de les habitacions (AZ). Pel que fa al conjunt C-D-O, la informació és una mica més completa i suggerent. En primer lloc, es pot assegurar que l'àmbit C fou sempre utilitzat com a cuina i petit magatzem, segons mostra la llar domèstica, refeta en diferents ocasions, i la troballa de molins de rotació i d'un bon nombre de vasos d'emmagatzematge. Quant a l'àmbit D -que sempre tingué unes excel·lents pavimentacions-, durant el segle III conegué una ampliació que el dotà d'un petit vestíbul i una porta de quasi 3 m de llum, amb columna central; durant aquesta etapa, el recinte tenia un bon arrebossat de paret i, a més, fou proveït d'una gran llar, sens dubte de caràcter cerimonial. És fàcil concloure, doncs, que durant el segle III a.C. es desenvolupaven en aquest conjunt algunes funcions diferents de les estrictament domèstiques, i que podia tractar-se de la casa d'un cabdill o del cap d'una família extensa. Creiem probable que aquestes mateixes funcions hi haguessin tingut lloc ja des de la fundació i que també s'haguessin desenvolupat en el conjunt L-S-AZ, que té una estructura essencialment igual a la del C-D-O.

b) Pel que fa a la resta de construccions aixecades en aquesta fase constructiva, cal dir d'entrada que no coneixem la planta completa de cap. Això és degut, primerament, a les destruccions sofertes pel poblat en els costats occidental i sudoccidental, i, en segon lloc,

al fet que a la resta del poblat l'excavació ha assolit només els paviments d'època més avançada. En tot cas, les escasses restes conegudes i la documentació existent en altres assentaments contemporanis -com Darró- semblen suggerir que podia tractar-se més aviat d'un tipus de casa elemental, de planta rectangular, d'un sol àmbit subdividit mitjançant envans. Si això fos cert -i probablement es podrà confirmar a mesura que avanci l'excavació-, es podria pensar que aquest segon tipus de casa era ocupat per famílies nuclears, mentre que les cases complexes en posició central podrien correspondre als caps de famílies extenses.

c) Durant aquesta fase es troba en funcionament un recinte (A) que sembla haver tingut funcions especialitzades de caràcter ritual (SANMARTÍ, SANTACANA 1987A; 1992, 41-44). Es tractava d'una construcció composta per dos àmbits, dels quals només un es conserva; a l'interior es va descobrir l'existència d'una estructura troncocònica -única en el poblat- construïda a base de pedra petita i mitjana barrejada amb fang, que havia estat arrebossada i que tenia al costat una llar de foc delimitada amb pedres i sense preparació, d'un tipus diferent del que es documenta habitualment en la resta de recintes. Aquest recinte no contenia cap molí ni altres elements de caràcter inequívocament domèstic. En canvi, sí que s'hi van documentar diferents sacrificis (quatre en total), amb caps i potes d'ovelles joves, un gosset i un fèmur d'un infant de menys d'un any. No sembla inversemblant pensar, doncs, que l'estructura troncocònica abans descrita fos una ara, on s'hauria immolat les víctimes, la carn de les quals hauria estat després cremada o cuinada en la llar adjacent. No es pot excloure que el recinte conservés un caràcter sagrat durant bastant de temps, ja que després de l'amortització de les estructures internes suava descrites s'hi diposità -segurament vers la fi del segle IV a.C.- un altre paviment, damunt del qual va aparèixer una tassa de fons umbilicat, que segurament imita les *phialai* àtiques i que probablement tenia, com aquestes, un ús ritual.

Coneixem bastant bé l'evolució urbanística del sector occidental del poblat durant el segle IV i el segle III a.C. En efecte, encara dins del segle IV a.C. van ser construïts els recintes J i G, damunt les ruïnes d'un edifici bastit en Període Ibèric Antic, i en l'últim terç del segle III a.C. es varen bastir dues noves habitacions (F i K) ocupant l'espai d'un dels carrers. Per tal d'habilitar aquestes noves construccions i bastir les parets sobre roca, van ser eliminats els sediments anteriors, la qual cosa va obligar a dotar l'accés a l'habitació F d'una escala de tres graons. A més, i amb la finalitat d'ampliar l'habitació F, fou oberta una porta que comunicava aquest espai amb el recinte G, mentre que el recinte J romaní abandonat, possiblement

ja des de finals del segle IV a.C. Amb això s'obtenia un habitacle de grandària considerable, amb la llar en el recinte G i els molins, àmfores i vaixela en el recinte F. Durant el segle III a.C. eren també ocupats els recintes M-N-Q i A-B-E. Cal dir que aquest darrer també resultava de la unificació de dues habitacions més antigues (E1 i E2) i que a la part sudoccidental contenia un forn de calç.

Pel que fa a la resta del poblat, la informació de què es disposa sobre les estructures existents a finals del segle III a.C. és molt considerable (fig. 5). En efecte, l'excavació dels sectors adjacents a la muralla ha permès demostrar que totes les construccions adossades a aquesta, i també les que se situen immediatament al sud, fins al carrer CE, estaven encara en ús entorn de 200 a.C. (recintes AA-AW, BN i BM). És possible, i fins i tot probable, que una bona part d'aquestes edificacions, sobretot les que s'adossen a la muralla, formessin part del sistema defensiu i que no tinguessin, per tant, un ús de caràcter domèstic; aquesta idea ve abonada per l'absència sistemàtica de llars de foc i de molins de rotació, a diferència del que hom observa en el sector occidental del poblat, on aquests elements són contemporàniament molt freqüents.

Entre aquestes construccions relacionables amb la muralla cal destacar especialment el conjunt situat a l'angle nordoccidental de l'àrea excavada (recintes AE, AS, AT, AR', AU, AV, AR, AQ, AN, AO, als quals possiblement cal afegir els àmbits AW, BN, BM i AG), que sembla haver estat ocupat per un sol edifici unitari, que sens dubte havia tingut pis superior, segons demostren els fragments de paviment d'*opus signinum* trobats en els nivells de derroc i segons sembla confirmar també el gruix molt considerable d'algunes de les parets; en aquest sentit, és ben possible que el contrafort que s'adossa a la cara occidental de la torre AF fos aixecat en aquest moment per tal de donar més estabilitat a aquesta important construcció, el caràcter militar de la qual no pot oferir cap mena de dubte. De fet, fa la impressió que durant tot aquest període el sistema defensiu fou mantingut en estat de ser utilitzat, per bé que, com s'ha dit més amunt, hi ha motius per pensar que la zona adjacent a la muralla no estava destinada a funcions d'hàbitat.

La data d'amortització d'aquest sistema defensiu, i també de la major part de recintes del sector occidental del poblat pot ser situada raonablement a principis del segle II a.C., i sembla lògic relacionar-la amb la conquesta romana. Quant a la data de construcció dels edificis que s'adossen a la cara interna de la

muralla, no és fàcil precisar-la, ja que l'excavació ha quedat provisionalment aturada en els nivells de pavimentació més moderns. Amb tot, la presència de pavimentacions en *opus signinum* i revestiments de paret de calç fan suposar que almenys el gran edifici de l'angle nordoccidental fou reestructurat en una data molt avançada dins del segle III a.C., sota la influència directa de les tropes romanes que ocupaven el país.

És possible, per una altra part, que també existeixin construccions datables del segle III a.C. (recintes BA-BL) a la part sudoriental de l'assentament, entre els carrers CC i CU, però l'excavació d'aquest sector només ha posat al descobert, de moment, una construcció d'època tardo-republicana i, puntualment, nivells datables de segle IV a.C.

En resum, doncs, el poblat d'Alorda Park sembla haver assolit la seva màxima expansió en el decurs del període ibèric ple, i sobretot en l'últim terç del segle III a.C., quan es reforça el sistema defensiu, quan apareixen ocupats la major part de recintes coneguts i, fins i tot, s'obliteren algunes vies de pas per tal d'aprofitar l'espai per a habitatges. En aquest darrer moment, el nucli devia oferir l'aspecte d'un autèntic forti.

4.3. LES ACTIVITATS ECONÒMIQUES

El coneixement sobre les activitats econòmiques comença a tenir una base bastant sòlida gràcies als treballs de prospecció i l'anàlisi dels patrons de poblament, a les excavacions en extensió i als primers estudis d'arqueozoologia i arqueobotànica.

En relació a les activitats primàries, la pròpia estructura del poblament, amb un gran nombre d'assentaments camperols, fa palesa l'explotació de la major part del territori disponible, és a dir, essencialment les terres planes quaternàries, car no hi ha cap evidència que s'utilitzés cap tipus de sistema de terrasses per tal d'habilitar per al conreu els terrenys en pendent.

Pel que fa a les espècies conreades, cal dir que manquen encara estudis palinològics i paleocarpològics que permetin precisar aquest aspecte de la qüestió. Sembla lògic suposar, en tot cas, una producció cerealística d'una certa importància, segons es dedueix de l'abundància de sitges i de la presència d'un gran nombre de molins de rotació a l'interior de les cases del poblat d'Alorda Park. De tota manera, també és possible pensar en alguns conreus destinats a l'obtenció de productes especialitzats, com ara el vi o l'oli⁵. En aquest sentit, cal tenir present l'existència

⁵En aquest sentit, hi ha evidències de l'existència de granets de raïm emparat en nivells de segle IV a.C. del poblat d'Alorda Park. Hem d'agrair la realització d'aquesta anàlisi al Dr. Jaume Jané.

d'una important producció amfòrica, que probablement ha de ser explicada en funció d'aquesta producció agrícola. Especialment significativa pot ser l'existència d'un tipus amfòric que imita clarament la forma ebusitana PE 15 i que tal vegada fou fabricada a Darró, on s'ha documentat un nombre considerable de peces d'aquest tipus que amortitzaven un forn de ceràmiques (LÓPEZ MULLOR 1989). Altres peces semblants han estat descobertes també al poblat de Calafell (fig. 8, núm. 3-4) en nivells datables entorn de 200 a.C. En el cas que s'arribi a confirmar la producció local d'aquestes àmfores, caldrà concloure que a la zona es conreaven els mateixos productes que contenen les seves homòlogues d'Eivissa i que aquesta activitat productiva, com ja han suggerit altres autors (LÓPEZ MULLOR 1989, p. 112), podria respondre a una iniciativa ebusitana i podria indicar la presència d'elements púnics en aquesta àrea (SANMARTÍ, SANTACANA 1992, 265, nota 14).

Al poblat d'Alorda Park, la ramaderia és representada sobretot pels ovicaprins -amb predomini de l'ovella sobre la cabra-, seguits a gran distància pel porc i pel bou. El cavall, o ase, i el gos, estan escassament documentats, i és probable que no fossin destinats al consum. Així mateix, cal fer esment de la gallina, que, segons sembla, era criada sobretot per a la producció d'ous (HERNÁNDEZ 1992, p. 299). Un panorama semblant es documenta també a Darró (LÓPEZ *et alii* 1992, p. 17) i a l'Argilera (MIRÓ, MOLIST 1984).

Com és lògic, en els assentaments més pròxims a la línia de costa també són intensament explotats els recursos marins. En el cas d'Alorda Park és ben documentada la pesca, tant per la troballa d'hams de bronze com per les restes faunístiques, que mostren sobretot la captura del pagell i la mussola. Això fa pensar en l'ús d'embarcacions d'entitat suficient per a permetre l'arrossegament de palangres o trasmalls, que són els estris indicats per a la captura d'aquestes espècies. Així mateix, també era practicada a gran escala la recol·lecció de marisc en zones de platja sorrenca, tal com indica la gran abundància de valves de *Glycymeris* (petxinot) i, sobretot, de *Donax Trunculus* (tèllina o tellerina), que es documenta en molts dels jaciments coneguts a l'àrea del Baix Penedès i El Garraf (MIRÓ, MOLIST 1984; ALBIZURI, NADAL 1992; LÓPEZ *et alii* 1992, p. 17). En canvi, la cacera no sembla haver-hi ocupat un lloc important, si més no en els assentaments pròxims a la costa, com l'Argilera o Alorda Park, on només es documenta, i encara molt escassament, el conill i algunes aus (MIRÓ, MOLIST 1984; ALBIZURI, NADAL 1992).

Les activitats extractives no estan ben documentades, però és inevitable suposar l'existència

d'explotacions d'argiles i, potser, l'aprofitament d'alguns minerals de ferro.

Quant al sector secundari, l'activitat més ben documentada és la producció ceràmica, sobretot a Darró, on s'han descobert les restes de tres forns que van estar en funcionament des d'un moment indeterminat del segle IV a.C. i que, donada llur proximitat física, suggereixen l'existència de tot un barri industrial. Així mateix, la metal·lúrgia del ferro ha estat documentada al poblat d'Alorda Park en nivells datables del segle V a.C., i sembla lògic pensar que aquesta producció va continuar posteriorment, tot i que no n'hi ha evidències clares. Pel que fa a la producció tèxtil, és evident que el filat constituïa una activitat domèstica, segons es dedueix de la troballa relativament freqüent de fusaioles a l'interior de les cases del poblat d'Alorda Park. En canvi, es pot suposar que el teixit era una activitat especialitzada o que es realitzava en instal·lacions de caràcter comunal, com sigui que de moment no s'han trobat pesos de teler datables d'aquest període en el jaciment esmentat. Constatacions anàlogues són possibles en relació a la producció del pa, ja que totes les cases del poblat semblen haver contingut molins, però, en canvi, no s'ha documentat encara l'existència de cap forn. Finalment, cal recordar també l'existència al poblat d'almenys un forn de calç.

L'estudi del comerç, finalment, compta ja amb un bon nombre de dades fiables. Pel que fa a les relacions exteriors, els darrers treballs d'excavació al poblat d'Alorda Park han vingut a confirmar les conclusions que ja havíem exposat fa alguns anys (SANMARTÍ, SANTACANA 1987B), és a dir, el paper essencial del comerç púnic ebusità durant els segles IV i III a.C. Aquesta activitat queda reflectida sobretot en el fet que les àmfores púniques, especialment les de producció ebusitana, són absolutament majoritàries en relació a les seves homòlogues d'origen grec -principalment massaliotes-, ja que constitueixen sempre més del 70% de les ceràmiques d'aquest tipus documentades al jaciment (Fig. 9). Acompanyant aquestes àmfores s'ha documentat també la presència al poblat d'Alorda Park d'altres materials ceràmics de producció púnica, tant d'origen centremediterrani -sobretot morters, però també algun vas de vernís negre- com de fabricació ebusitana, especialment morters i, més rarament, ceràmica pseudo-campaniana, (fig. 8, núm. 5-6), i altres tipus de recipients (fig. 8, núm. 7), a vegades amb decoració pintada.

En contrast, les àmfores i ceràmiques comunes de fabricació massaliota, tot i que arriben amb regularitat -la qual cosa suggereix l'existència d'un contacte més o menys directe, segurament a través d'Emporion-, ho fan sempre en quantitats relativament reduïdes (fig. 9). Quant a la resta de produccions amfòriques d'origen

grec (sobretot àmfora corintia, per bé que treballs recents han mostrat l'existència d'alguns materials d'altres procedències), llur presència pot ser qualificada d'episòdica i tan sols indica un transport ocasional, no un tràfic regular.

Pel que fa a les ceràmiques fines, durant el segle IV a.C. es tracta quasi exclusivament de materials àtics de figures roges i, sobretot, de vernís negre, mentre que els nivells datables de segle III a.C. han lliurat alguns vasos del taller de les petites estampilles i un gran nombre de ceràmiques del taller de Roses. En els estrats de finals del segle III i els primers anys de la centúria següent és ja majoritària la campaniana A, acompanyada de ceràmiques dels tallers de Roses i de Nikia-Iwn.

Per una altra part, també cal dir que són freqüents en els nivells de finals del segle III a.C. les ceràmiques culinàries elaborades a torn, que, totalment o parcial, podrien ser objectes d'importació, ja que sovint es tracta de formes totalment alienes a la producció vascular ibèrica, però característiques -com ara les *caccabai*- (SANMARTÍ, SANTACANA 1992, 177, fig. 97, núm. 7, 185, fig. 101, núm. 1)- del repertori de ceràmiques de cuina de les cultures més desenvolupades del món mediterrani contemporani. En tot cas, aquests materials -que reflecteixen uns hàbits culinàris concrets- palesen la profunda influència exercida en aquest moment pels elements al·lògens sobre la població indígena de la zona, si doncs no es tracta d'objectes utilitzats per militars estrangers estacionats en el poblat.

Sobre els productes exportats per les poblacions indígenes a canvi dels productes d'origen grec i púnic, no en tenim cap informació, la qual cosa és lògica si es té en compte que devia tractar-se sobretot de matèries primeres peribles o transformables. L'existència de nombrosos camps de sitges en tot el territori considerat suggereix un pes important dels productes agraris en aquest tràfic comercial, però també és possible suposar l'exportació de molts altres productes (metalls, pells, fusta, esclaus, etc.).

En relació al comerç interior, la font d'informació principal són els elements lítics del poblat d'Alorda Park, ja que hom hi ha documentat l'existència de diversos allisadors de liparita -un dels quals ha estat sotmès a anàlisi i ha resultat ser procedent de la regió d'Olot-, d'almenys dos grans molins barquiformes de pedra de Montjuïc -als quals cal afegir un morter del mateix material trobat a Sitges (GARCIA, MIRET, MIRET 1988, p. 84 i p. 85, fig. 5, núm. 2)- i altres de granit i de gneis. Així mateix, sembla clar que els molins rotatoris de pedra calcària trobats al poblat d'Alorda Park no han estat elaborats amb materials

locals. Tots aquests elements, que hauran de ser sotmesos a anàlisis sistemàtiques, revelen un comerç intens de material lític realitzat amb tota probabilitat per via marítima. Aquests contactes queden il·lustrats també per alguns materials de ceràmics, concretament alguns fragments amb decoració de pintura blanca, sens dubte d'origen empordanès, i la tassa amb fons umbilicat del recinte A a què ens hem referit més amunt.

4.4. ESTRUCTURA SOCIAL I POLÍTICA

En relació a l'estructura social, i donada l'absència de necròpolis conegudes, cal fonamentar les nostres hipòtesis en l'estructura interna dels assentaments, els tipus d'habitaclles, els patrons d'ocupació del territori i l'organització de l'activitat productiva. En relació als dos primers punts, i com ja hem assenyalat en altres treballs (SANMARTÍ, SANTACANA 1992, 57; SANMARTÍ, SANTACANA en premsa), la documentació disponible sembla apuntar vers una organització de caràcter gentilici. Això és el que suggereix l'existència al poblat d'Alorda Park de grans cases complexes en posició central, juntament amb d'altres més petites en posició perifèrica, ja que hom podria suposar que els caps de les famílies extenses eren els qui tenien en usdefruit les residències més destacades, mentre que els habitaclles més petits i simples podien haver estat ocupats per les diferents famílies nuclears. De tota manera, sembla insinuar-se també un procés de transformació vers una progressiva estratificació social; en aquest sentit, val la pena assenyalat que en el decurs del segle III a.C. semblen aprofundir-se les diferències en les construccions domèstiques del poblat de Calafell, i que algunes de les cases construïdes en aquest moment són de grandària notablement diferent. Per una altra part, la documentació obtinguda en altres assentaments excavats en extensió, concretament la Moleta del Remei, no desdiu d'aquesta interpretació, sinó que més aviat sembla complementar-la i confirmar-la (SANMARTÍ, SANTACANA 1992, 57; SANMARTÍ, SANTACANA en premsa).

Quant a l'organització de l'activitat productiva, és segur que existia un cert grau d'especialització del treball, segons mostren l'existència a Darró d'una àrea destinada a la producció ceràmica, l'activitat metal·lúrgica d'Alorda Park o l'existència d'una població camperola dispersa, però densa, que devia garantir una producció agrícola intensiva, a banda de la possible existència de sacerdots o d'una aristocràcia guerrera com la que, atenent a la importància de les seves fortificacions, podria haver existit a Alorda Park.

Pel que fa a les formes d'ocupació del territori, es tracta clarament d'un hàbitat jerarquitzat, però aparentment -i amb la reserva que imposa l'escàs coneixement sobre el nucli ibèric de Tarragona- sense grans centres urbans. Des del punt de vista de la demografia, només tenim elements per a proposar algunes xifres en el cas de l'àrea de Calafell. Aquí, efectivament, podem avaluar la població concentrada en un centenar de persones, suposant l'existència simultània al nucli d'Alorda Park de vint grups familiars i aplicant un coeficient multiplicador de 5. Pel que fa a una àrea circumdant de quatre quilòmetres de radi (una hora de camí a peu), i suposant l'existència d'entre quinze i vint petits assentaments ocupats simultàniament, podria arribar a una xifra equivalent o lleugerament inferior. Així, doncs, el total de persones depenents del nucli fortificat es deuria acostar a dos centenars, xifra que no desdiuma de la que existia al terme municipal de Calafell fins a la meitat del segle XVIII⁶.

Pel que fa a l'estructura política, en el cas concret de la zona de Calafell tots aquests elements permeten fonamentar la hipòtesi que la població estava estructurada entorn d'una aristocràcia guerrera, territorialitzada, que exercia un control sobre la zona circumdant, habitada fonamentalment per grups camperols. Així ho suggereixen les defenses militars d'Alorda Park, la residència diferenciada existent al sector nordoccidental, la part més alta del poblat i la jerarquia de nuclis, reveladora de l'existència de mercat, així com l'existència de formes de control territorial suficientment àmplies i centralitzades com per garantir la seguretat de les vies comercials.

5. EL PERÍODE IBÈRIC TARDÀ

5.1. L'EVOLUCIÓ I EL CANVI DEL SISTEMA DE POBLAMENT

L'evolució del sistema de poblament ibèric des del principi del segle II a.C. està directament condicionada pels interessos de la potència ocupant i presenta per aquesta raó unes característiques peculiars.

Pel que fa a Tarragona, cal tenir present que es tracta d'un cas especial, ja que, esdevinguda capital provincial des de 197 a.C., és la seu del poder romà i base de les operacions militars de 195 a.C. i, posteriorment, de les guerres cel·tibèriques. En tot cas, sembla

clar que des de mitjan segle II a.C. es constitueix un nucli urbà important a l'àrea ocupada per l'antic assentament ibèric de la Part Baixa, ja que tot aquest sector queda incorporat dins del recinte emmurallat romà, i diferents troballes realitzades en aquesta zona indiquen un procés ja avançat de romanització (AQUILUÉ, DUPRÉ 1986, 18).

En relació a la resta de nuclis de poblament concentrat, n'hi ha alguns -Alorda Park, el Vilar de Valls (FABRA, BURGUETE, SOLÉ 1990), potser també els Garràfols de Vallmoll (VILASECA 1968) i probablement altres- que són abandonats entorn de 200 a.C., per la qual cosa sembla lògic relacionar aquest fenomen amb la revolta de l'any 197 i la subsegüent repressió exercida pel cònsul M. Porci Cató. També en aquesta ocasió, el cas més ben conegut actualment és el del poblat d'Alorda Park, on l'abandonament, motivat molt probablement pel seu caràcter de nucli fortificat, és quasi total. En efecte, totes les construccions relacionades amb el sistema defensiu, així com la pròpia muralla, semblen haver estat amortitzades en aquest moment, i és clar que el poblat, en tant que nucli de poblament concentrat d'una certa importància, desapareix en aquest moment. Amb tot, durant el segle II a.C. continuaran essent ocupats alguns recintes del sector central de l'assentament (L-S), on encara serà construïda una casa de tipus elemental (recinte I) (fig. 6). Durant aquest darrer període, doncs, a l'assentament només hi havia algunes cases disperses -probablement de pescadors-, i el seu aspecte no devia ser gaire diferent del de tants petits nuclis ibèrics de poblament dispers; aquesta ocupació tan precària sembla acabar, de tota manera, vers el tercer quart del segle II a.C.

Cal dir encara que, ja dins del segle I a.C., i quan l'ocupació ibèrica del lloc ja feia temps que havia acabat, fou construït a la part sud-oriental del jaciment un gran edifici, cobert amb teules, que continuà ocupat versemblantment fins al tercer quart d'aquesta centúria (fig. 7). Val la pena destacar el caràcter específicament romà d'aquest edifici, l'estructura del qual recorda la disposició característica d'alguns establiments agrícoles republicans del Laci, com ara la vil·la de Via Gabina 11 (WIDRIG 1980), que és de dimensions similars i que també té una estructura en "U", amb un pati central, sense *impluvium*, amb l'ala central destinada a funcions residencials i les dues laterals a les activitats relacionades amb la producció i emmagatzematge agrícoles. És possible que calgui relacionar amb aquesta instal·lació romana uns dipòsits revestits amb argamassa de calç que es troben al peu del turó,

⁶ Vegeu al respecte J. SANTACANA, Els homes de Calafell, Calafell, 1971, pp. 35 i 45.

en el seu costat oriental; llur funció no és coneguda, però, donada llur situació, no es pot excloure que estiguessin destinats a la transformació de productes del mar. Aquesta construcció s'ha de relacionar probablement amb la vil·la romana del Mas Vilarenc, situada a només 1 km. més a l'est i que es trobava ja en funcionament vers la fi del segle II a.C.

Un cas ben diferent és el de Darró, on l'ocupació romana no solament no va suposar l'abandonament de l'assentament, sinó que aquest sembla haver experimentat, vers 180 a.C., una remodelació urbanística important, que va suposar la reestructuració de la xarxa de carrers. Aquests eren de traçat rectilini, estaven habilitats per a la circulació de carruatges i alguns eren dotats de voravies cobertes. Els habitatges coneguts d'aquesta època són de grans dimensions (entorn de 50 m.q.) i presenten una certa complexitat estructural (LÓPEZ MULLOR *et alii* 1992, 21-32). En conjunt, doncs, Darró sembla haver mantingut la seva condició de centre de poblament concentrat amb funcions econòmiques especialitzades en els sectors secundari i terciari, i, de fet, no es pot excloure la possibilitat que la desaparició de nuclis com el d'Alorda Park hagués contribuït a reforçar aquest paper de "centre comarcal". Aquesta situació sembla haver-se mantingut fins al primer quart del segle I a.C., moment en què l'establiment inicià una ràpida davallada que conduí al seu abandonament vers mitjan segle I a.C. (LÓPEZ MULLOR, FIERRO 1991, 146-148).

Pel que fa als petits assentaments de caràcter camperol, molts -però no tots- van continuar essent ocupats fins a un moment indeterminat del segle I a.C. La dissolució del sistema de poblament ibèric no es produeix, doncs, d'una forma sobtada, sinó que s'esdevé per etapes que cal relacionar, òbviament, amb l'evolució dels objectius i estratègies de la colonització romana. Així, en un primer moment, la necessitat de controlar militarment el territori va provocar l'abandonament dels nuclis amb valor estratègic, però la resta del sistema de poblament sembla haver-se mantingut bàsicament inalterat, tot i que no es pot excloure que la presència romana produís canvis importants en les estructures socials indígenes. En aquest sentit, la introducció de la moneda pot haver tingut un paper important, en la mesura que suposava l'aparició d'un bé econòmic paragonable amb la terra, però diferent d'aquest, l'accés al qual, en la mesura que és individual, permetia trencar els vincles de dependència dels grups familiars, amb la qual cosa es devia accelerar la descomposició de l'estructura social indígena⁷.

Un segon moment crucial sembla ser el desenvolupament urbà de Tàrraco, el qual, a la vegada, va comportar (o va coincidir amb) una autèntica colonització agrícola, reflectida en l'aparició des de finals del segle II a.C. d'un nombre considerable de *villae*. Com han fet notar diferents autors, l'aparició d'una gran ciutat devia incidir directament sobre la viabilitat dels nuclis de poblament concentrat encara existents a finals del segle II a.C., com ara Darró, ja que devia exercir amb més eficàcia les funcions econòmiques especialitzades pròpies d'aquests assentaments, que paulatinament devien anar desapareixent.

Quant als petits assentaments camperols, llur persistència fins ben entrat el segle I a.C., coexistint durant mig segle o més amb les *villae* republicanes, és perfectament justificada, ja que, per una part, la necessitat de pagar l'*stipendium* i, per tant, d'adquirir un volum important de metall encunyat, devia implicar com a mínim el manteniment de les estructures productives del país, i que, d'una altra banda, no sembla lògic suposar que els assentaments rurals romans, a curt termini, tinguessin la capacitat de producció d'aliments necessària per tal d'autoabastir-se i d'abastir els nuclis de poblament concentrat; contràriament, és ben possible que durant un cert temps, mentre es creaven les infraestructures bàsiques per al funcionament de les *villae*, aquestes necessitessin la producció agrícola dels petits nuclis ibèriques per tal de cobrir les seves necessitats alimentàries. És evident, per tant, que la destrucció del poblament dispers ibèric no es produí fins que van ser abandonats els nuclis de poblament concentrat i l'agricultura de la vil·la estigué en condicions d'oferir grans excedents i d'autoabastir-se (MIRET, SANMARTÍ, SANTACANA 1987; 1991). En aquest moment, els nuclis camperols perderen la possibilitat de vendre llurs excedents i, per tant, quedaren privats de recursos per a adquirir productes manufacturats. Per una altra part, el creixement del nou sistema econòmic suposà necessàriament l'absorció d'un volum cada vegada més gran de mà d'obra i, en conseqüència, la desaparició dels petits nuclis tradicionals.

5.2 LES ALTRES ACTIVITATS ECONÒMIQUES

En relació a les altres activitats econòmiques, res no deixa endevinar canvis realment importants. En efecte, les activitats artesanals tradicionals semblen haver persistit inalterades, segons mostra la continuïtat de les produccions ceràmiques en llocs com

⁷Un procés semblant de descomposició del sistema familiar ha estat documentat en moltes àrees de la costa occidental d'Àfrica, com ara a la Guinea Equatorial, on la introducció de l'euquele ha propiciat la dissolució de la societat tradicional.

Darró o Fontscaldes. Això mateix es pot dir pel que fa a l'activitat comercial, per bé que, com han assenyalat diferents autors, les relacions amb els centres colonials tradicionals d'extrem occident queden en gran part substituïdes pels intercanvis amb el món itàlic, que en el decurs del segle II a.C. es converteix en el gran subministrador de vi, de vaixel·la fina i, fins i tot, de ceràmiques comunes d'ús culinari, a les poblacions ibèriques de la zona que ens ocupa (SANMARTÍ, SANTACANA 1987B, 35; SANMARTÍ, SANTACANA 1992, 265-266; LÓPEZ MULLOR *et alii* 1992). Cal fer notar que l'arribada de ceràmiques culinàries d'origen itàlic, que esdevenen freqüents des de la segona meitat del segle II a.C., suggereix també la possibilitat que s'introduïssin també nous hàbits alimentaris pròpiament romans.

5.3. LES IDEES RELIGIOSES

El coneixement sobre l'evolució de les idees religioses durant el període ibèric tardà recolza essencialment sobre la documentació lliurada per les excavacions a Darró. Aquestes indiquen clarament la persistència de certes tradicions indígenes, singularment la deposició a l'interior dels habitatges de cadàvers de fetus o de nounats, la qual, segons s'ha pogut comprovar, coincideix amb reestructuracions de les cases (LÓPEZ MULLOR *et alii* 1992, 27). Ara bé, al costat d'aquesta continuïtat també resulta possible observar algunes innovacions importants, com, per exemple, la presència de petites ares, que sens dubte indiquen una forta influència de les pràctiques religioses pròpiament romanes i que han estat documentades, a més de Darró (LÓPEZ MULLOR *et alii*, 1992, 25, figs. 14-15), en diferents jaciments de la zona penedesenca, com ara La Bassa (Santa Margarida i Els Monjos) o la Vinya d'en Pau (Vilafranca del Penedès) (GIRÓ 194, 16).

BIBLIOGRAFIA

ADSERIAS SANS, M., RAMON SARIÑENA, E.:

1991: "Excavacions al carrer de Pere Martell-Eivissa: noves aportacions al coneixement arqueològic del sector sud-occidental de Tarragona", *Acta Arqueològica de Tarragona* IV (1990-1991), 47-57.

ALBIZURI, S., NADAL, J.:

1992: "Estudi preliminar de les restes faunístiques", dins SANMARTÍ, SANTACANA, 1992, 289-298.

ALAMINOS, A., OJUEL, M., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J.:

1991: "Algunas observaciones sobre el comercio colonial en la costa central y meridional de Catalunya en época arcaica", J. REMESAL, O. MUSSO (eds.), *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica*, Barcelona, 275-294.

ALFÖLDY, G.:

1991: *Tarraco, Forum*, 8, Tarragona.

AQUILUÉ, X., DUPRÉ, X.:

1986: *Reflexions entorn de Tarraco en època tardo-republicana*, *Forum*, 1, Tarragona.

ARRIBAS, A.:

1956: "La primera campaña de excavaciones en el poblado ibérico y la 'villa' romana de Adarró", *Boletín del Centro de Estudios de la Biblioteca-Museo Víctor Balaguer*, IV, 23-48.

1959: "El poblado ibérico y la villa romana de Adarró (Villanueva y Geltrú)", *Ampurias*, XX, 323-329.

BARRUOL, G.:

1980: *Ruscino, Château-Roussillon, Perpignan (Pyrénées-Orientales)*, I, *Etat des Travaux et Recherches en 1975*, Paris.

BENET, C. *et alii*:

1992: "Intervenció arqueològica en els assentaments ibero-romans de l'Albonar (Baix Penedès)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 2, 155-175.

BOSCH GIMPERA, P.:

1932: *Etnologia de la Península Ibérica*, Barcelona.

CERDEÑO, M.L.:

1978: "Los broches de cinturón peninsulares de tipo céltico", *Trabajos de Prehistoria*, 35, 279-306.

CIASCA, A.:

1986: "Fortificazioni di Mozia (Sicilia). Dati tecnici e proposta preliminare di periodizzazione", dins LERICHE, TRÉZINY, 1986, 221-227.

DEDET, B.:

1980: "Coupes d'imitation ionio-attique à Ruscino", a BARRUOL, 1980, ps 197-204.

FABRA, M.E., BURGUETE, S., SOLÉ, D.:

1990: "El jaciment ibèric de 'El Vilar'. Conjunt de ceràmiques de vernís negre aparegudes l'any 1986, XXXV *Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos de Catalunya*, Valls-Vila-rodona, 173-184.

FERRER SOLER, A.:

1947-1948: "El poblamiento ibérico del Panadés y extensiones", *Ampurias*, VI, 334-336.

GARCIA TARGA, J.M., MIRET, J., MIRET, M.:

1988: "Els precedents arqueològics de Sitges: les restes de l'entorn de l'Ajuntament", *Miscel·lània Penedesenca*, XI, 69-87.

GARCIA TARGA, J.M., MIRET, M., MORAGAS, N.:

1989: "Estudi dels materials arqueològics apareguts l'any 1974 en el subsòl de l'Ajuntament de Sitges", *Miscel·lània Penedesenca*, XIII, 167-193.

GIRÓ, P.:

1944: "Una estació ibèrica en Els Monjos", *Ampurias*, 6, 1944, 330-333.

1947: "La ceràmica ibèrica de la 'Viña del Pau', en el Panadés. Notas para su estudio", *Archivo Español de Arqueología*, XX, ps. 200-209.

1960-1961: "El poblado prerromano de 'Mas Castellà' (Monjos, Vilafranca del Panadés)", *Ampurias*, XXII-XXIII, 159-182.

HERNÁNDEZ, F.:

1992: "Estudi de l'avifauna", dins SANMARTÍ, SANTACANA, 1992, 299-301.

KEAY, S.:

1987: "The impact of the foundation of Tarraco upon the indigenous settlement pattern of the ager tarraconensis", *Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana. De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior*, 1. Documents de Treball, Museu de Granollers, 53-58.

LERICHE, P., TRÉZINY, H. (eds.):

1986: *La Fortification dans l'Histoire du Monde Grec*, Paris.

LÓPEZ MULLOR, A.:

1989: "Nota preliminar sobre la producció anfòrica de Darró, Vilanova i La Geltrú (Barcelona)", *S.F.E.C.A.G., Actes du Congrès de Lezoux*, Marsella, 109-121.

LÓPEZ MULLOR, A., CAIXAL, A., CASTELLANO, A.:

1986: "Establiment ibèric i romà de Darró", *Memòria 1984*, Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona, Barcelona, ps. 129-150.

LÓPEZ MULLOR, A., FIERRO, X.:

1991: "Un conjunt ceràmic de l'època baix-republicana trobat a l'establiment ibèric de Darró, Vilanova i La Geltrú", *Miscel·lània Penedesenca*, XV, 137-181.

LÓPEZ MULLOR, A., FIERRO, X., CAIXAL, A., CASTELLANO, A.:

1992: *La primera Vilanova*, Barcelona.

MALUQUER DE MOTES, J.:

1984 a: *La necròpolis paleoibèrica de "Mas de Mussols", Tortosa (Tarragona)*, Barcelona.

MASCORT, M., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J.:

1988: "Noves dades sobre el comerç fenici a Catalunya", *Prehistòria i Arqueologia de la conca del Segre. Homenatge al Prof. Dr. Joan Maluquer de Motes, 7è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 185-199.

MARTÍN ORTEGA, M.A.:

1990: "El s. III a.C. a Ullastret (Baix Empordà). Excavació del tall LL-1", *La romanització del Pirineu, 8è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 5-41.

MESTRES, J., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J.:

1990: "Estructures de la Primera Edat del Ferro de l'Hort d'en Grimau (Castellví de la Marca, Alt Penedès)", *Olerdulae*, XV (1-4), 75-106.

MIRET, M.:

1986: "Dades sobre el poblament ibèric (segles VI-III a.C.) a la comarca de Garraf", *Protohistòria Catalana, 6è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 219-225.

MIRET, M., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J.:

1984: "Distribución espacial de núcleos ibéricos: un ejemplo en el litoral catalán", *Arqueología Espacial. Coloquio sobre distribución y relaciones entre los asentamientos*, Terol, vol. 4, 173-186.

1987: "La evolución y el cambio del modelo de poblamiento ibérico ante la romanización: un ejemplo", *Los asentamientos ibéricos ante la romanización*, Madrid, 79-88.

1991: "From indigenous structures to the Roman world: models for the occupation of central coastal Catalonia", *Roman Landscapes. Archaeological Survey in the Mediterranean Region. Archaeological Monographs of the British School at Rome*, 2, Londres, 47-53.

MIRÓ, M.T.:

1987: "El nucli ibèric de Tàrraco: dels seus inicis a la integració dins la ciutat romana", *Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana: De les estructures indígenes a l'organització provincial de la Hispania Citerior*, Documents de Treball, Granollers, 284-290.

1988: "Restes ibèriques al carrer de Caputxins (Tarragona)", *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 6-7, (1984-1985), 3-9.

MIRÓ, C., MOLIST, N.:

• 1984: "Estudi de la fauna de l'Argilera. Campanyes 1981-1982", dins SANMARTÍ, SANTACANA, SERRA, 1984, p. 101.

PADRÓ, J.:

1971: "Breus notes sobre els escarabeus i escaraboïdes de la necròpolis de Can Canyis", *Pyrenae*, 7, 129-133.

PAINTER, K.:

1980: *Roman Villas in Italy. Recent Excavations and Research*, *British Museum Occasional Papers*, 34.

RAFEL, N.:

1979: "Contribució a l'estudi de la circulació monetària a la comarca del Penedès", *Symposium Numismàtic de Barcelona*, vol. II, Barcelona, 15-20.

RAMON SARINENA, E.:

1989: "El poblament d'època ibèrica a la comarca del Baix Camp: estat de la qüestió", *Acta Arqueològica de Tarragona*, II (1988-1989), ps. 55-67.

ROVIRA, J., SANTACANA, J.:

1982: "El yacimiento de La Mussara (Tarragona). Un modelo de asentamiento pastoril en el Bronce Final de Catalunya", *Monografies Arqueològiques*, 2, Barcelona.

SANMARTÍ, J.:

1986: *La Laietània ibèrica. Estudi d'arqueologia i d'història*, Universitat de Barcelona (resum de tesi doctoral).

1991: "Las necròpolis ibèriques en el àrea catalana", *Congreso de Arqueologia Ibèrica: Las Necròpolis*, Varia, 1, Madrid, 77-108.

SANMARTÍ, J., SANTACANA, J.:

1986A: "Anàlisi funcional de los recintos domésticos del poblado de Alorda park (Calafell, Baix Penedès, Tarragona)", *Arqueologia Espacial. Coloquio sobre el microespacio*, Terol, vol. 9, 257-269.

1986B: "La jerarquia de nuclis en el poblament ibèric de la costa del Penedès", *Protohistòria Catalana, 6è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 227-243.

1987A: "Un recinte cultual al poblament ibèric d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès)", *Fonaments*, 6, 157-169.

1987B: "Intercanvi, producció agrària i models comercials a la costa del Penedès", *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, *Monografies Badalonines*, 9, 1987, 31-40.

1991a: "Les fortificacions ibèriques de la Catalunya central i costanera", *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica: Les fortificacions*, Manresa, ps. 127-144.

1991b: "El sistema defensiu del poblament ibèric d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès, Tarragona)", *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica: Les fortificacions*, Manresa, ps. 329-335.

1992: "El poblament ibèric d'Alorda Park. Calafell, Baix Penedès. Campanyes 1983-1988", *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 11, Barcelona.

En premsa: "Catalogne méridionale: recherches récentes et état de la question", *Habitats et structures domestiques en Méditerranée occidentale durant la Protohistoire (Colloque International, Arles-sur-Rhône, 1989)*.

SANMARTÍ, J., SANTACANA, J., SERRA, R.:

1984: "El jaciment ibèric de l'Argilera i el poblament protohistòric al Baix Penedès", *Quaderns de Treball*, 6, Barcelona.

SANMARTÍ GREGO, E. et alii:

1982: "Les troballes funeràries d'època ibèrica arcaica de la Granja Soley (Santa Perpètua de Mogoda, Vallès Occidental, Barcelona)", *Ampurias*, 44, 71-103.

SCHUELE, W.:

1969: *Die Meseta-Kulturen der iberischen Halbinseln. Mediterrane und eurasische Elemente in früheisenzeitlichen Kulturen Südwesteuropas*, *Madri der Forschungen*, 3, Berlin.

SERRA VILARÓ, J.:

1932: Excavaciones en Tarragona, *Memorias de la junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*, 116, Madrid.

1949: "La muralla de Tarragona", *Archivo Español de Arqueología*, 22, 221-236.

TARRADELL, M.:

1962: *Les arrels de Catalunya*, Barcelona. (primera edició de butxaca, 1982)

TRIAS, G.:

1967-1968: *Ceràmicas griegas de la Península Ibérica*, València (2 vols.).

VILASECA, L.:

1968: "Vallmoll", dins "Notas de arqueología de Cataluña y Baleares", *Ampurias*, XXX, 362-364.

VILASECA, S., SOLÉ, J.M., MAÑÉ, R.:

1963: La necrópolis de Can Canyis (Banyeres, Prov. de Tarragona), *Trabajos de Prehistoria*, VIII, Madrid.

VILLARONGA, L.:

1982: "Les seques ibèriques catalanes: una síntesi", *Fonaments*, 3, 135-183.

1983: *Les monedes ibèriques de Tàrraco*, Ajuntament de Tarragona.

1988: "Les dracmes ibèriques de Tàrraco", *Faventia*, 10 (1/2), 143-152.

WIDRIG, W.M.:

1980: "Two sites on the ancient Via Gabina", dins PAINTER, 1980, 119-140.

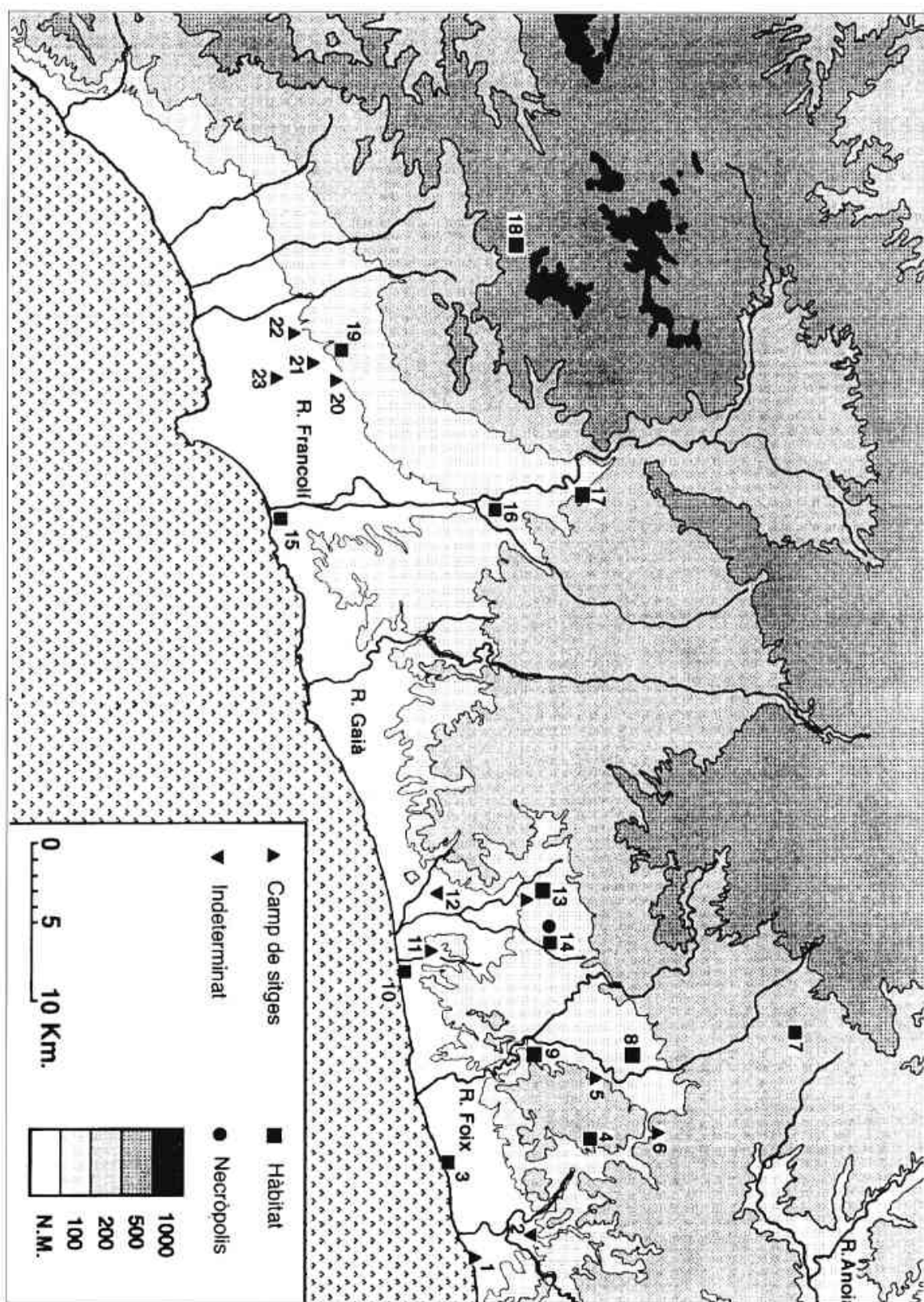

Figura 1. Esquema topogràfic de la zona estudiada, amb indicació dels jaciments més importants esmentats en el text.

1. Sitges; 2. Sant Pere de Ribes; 3. Daró; 4. Olerdola; 5. Vinça d'en Pau; 6. Mas Castellar; 7. L'Alzinar de la Massana; 8. l'Hort d'en Gimrau; 9. La Tomba de Santa Bàrbara; 10. Aorda Park (o Les Toixoneres); 11. L'Arglèra; 12. La Masia del Fons; 13. L'Albonar; 14. Les Masies de Sant Miquel; Can Carriús; 15. Tarragona; 16. Els Garratols; 17. El Vilar; 18. La Mussara; 19. Santa Anna; 20. Mas de l'Inspector; 21. Plaça d'Isabel Besora (Feus); 22. La Tomba del Castellot; 23. Porpores.

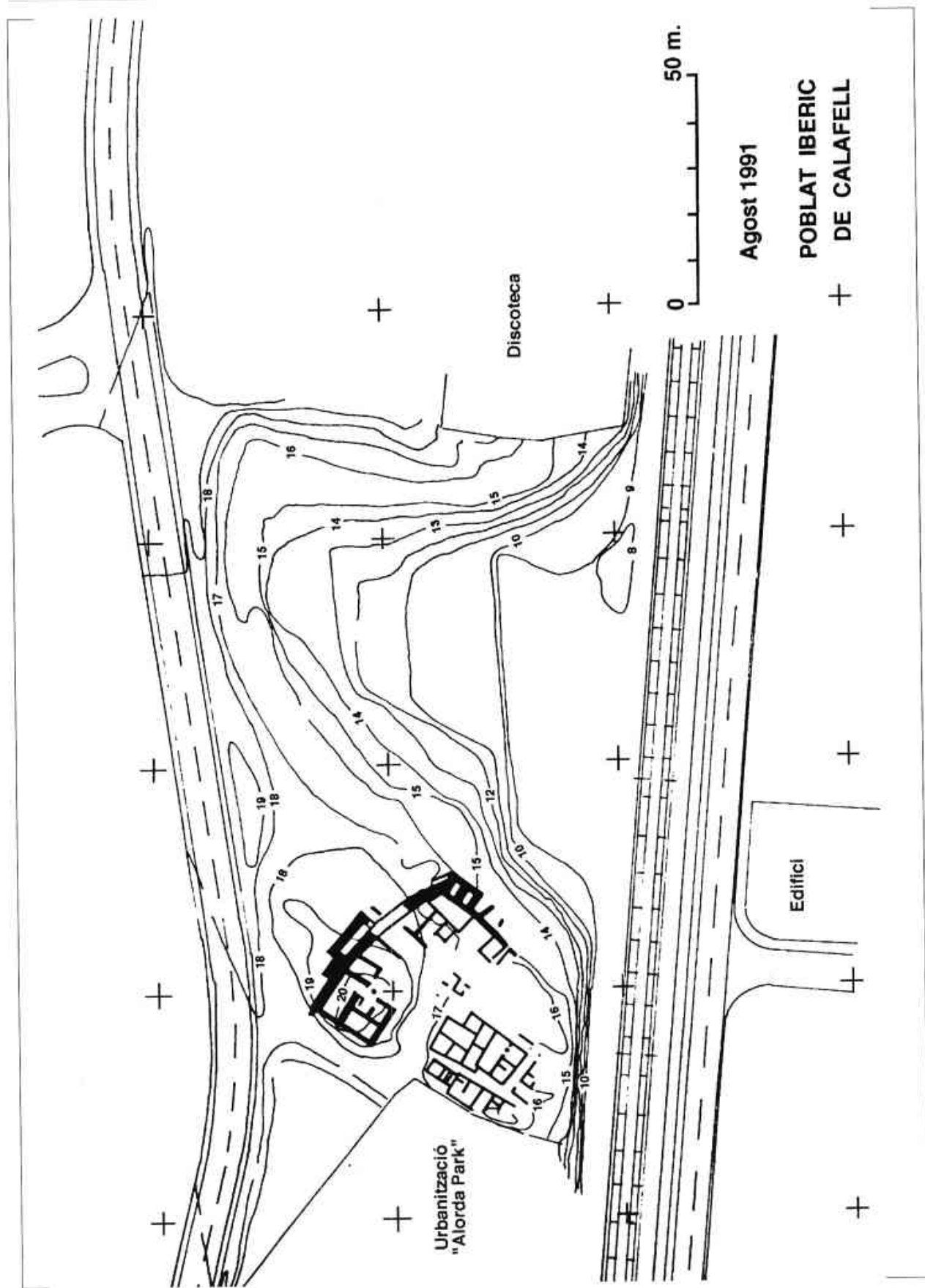
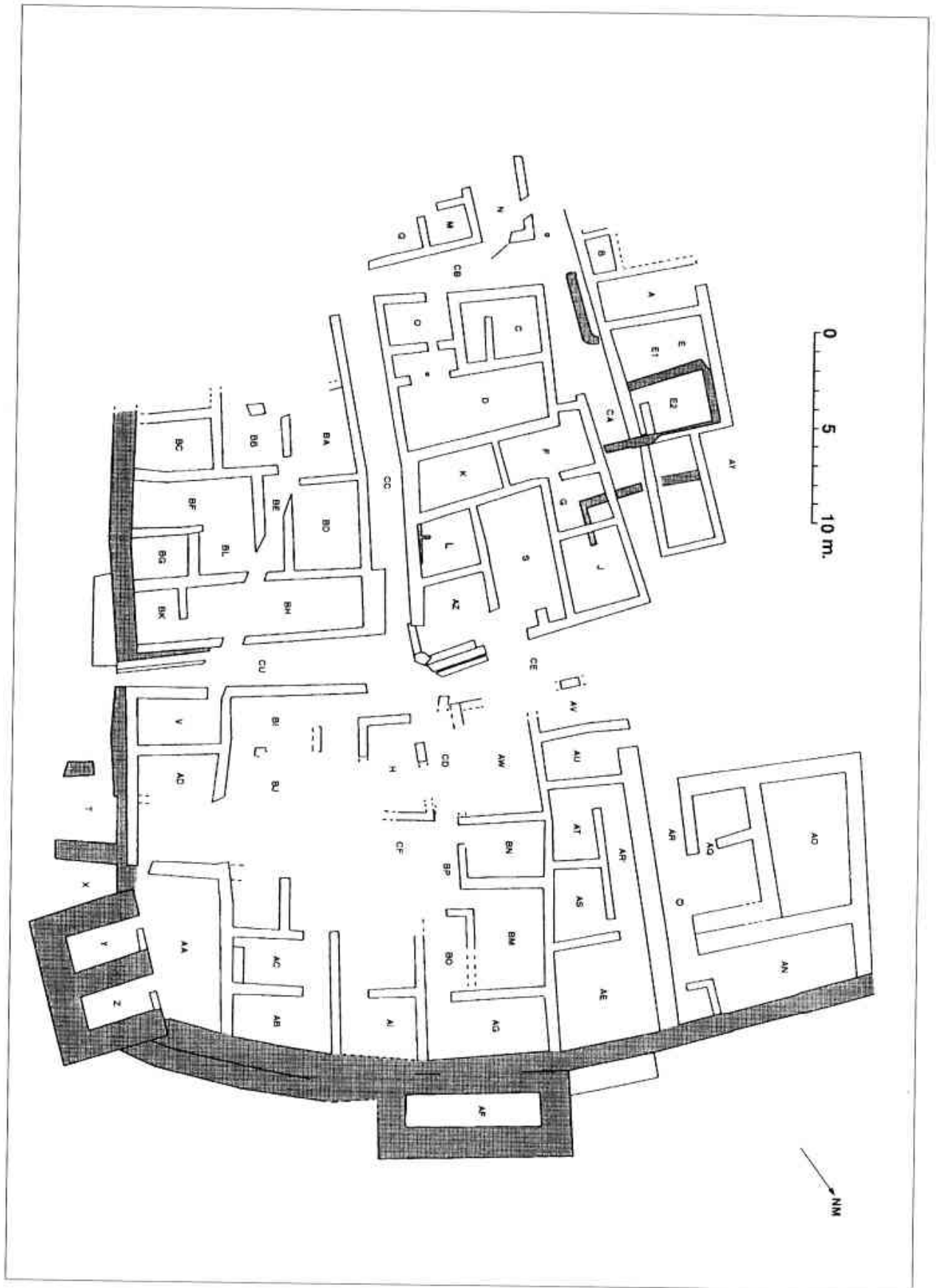

Figura 2. Topografia del Turó de les Toixoneres (Alorda Park) i àrees properes.

Figura 3. Planta esquemàtica del poblat d'Aiora Park, amb indicació de les estructures conegudes datables del període ibèric antic.

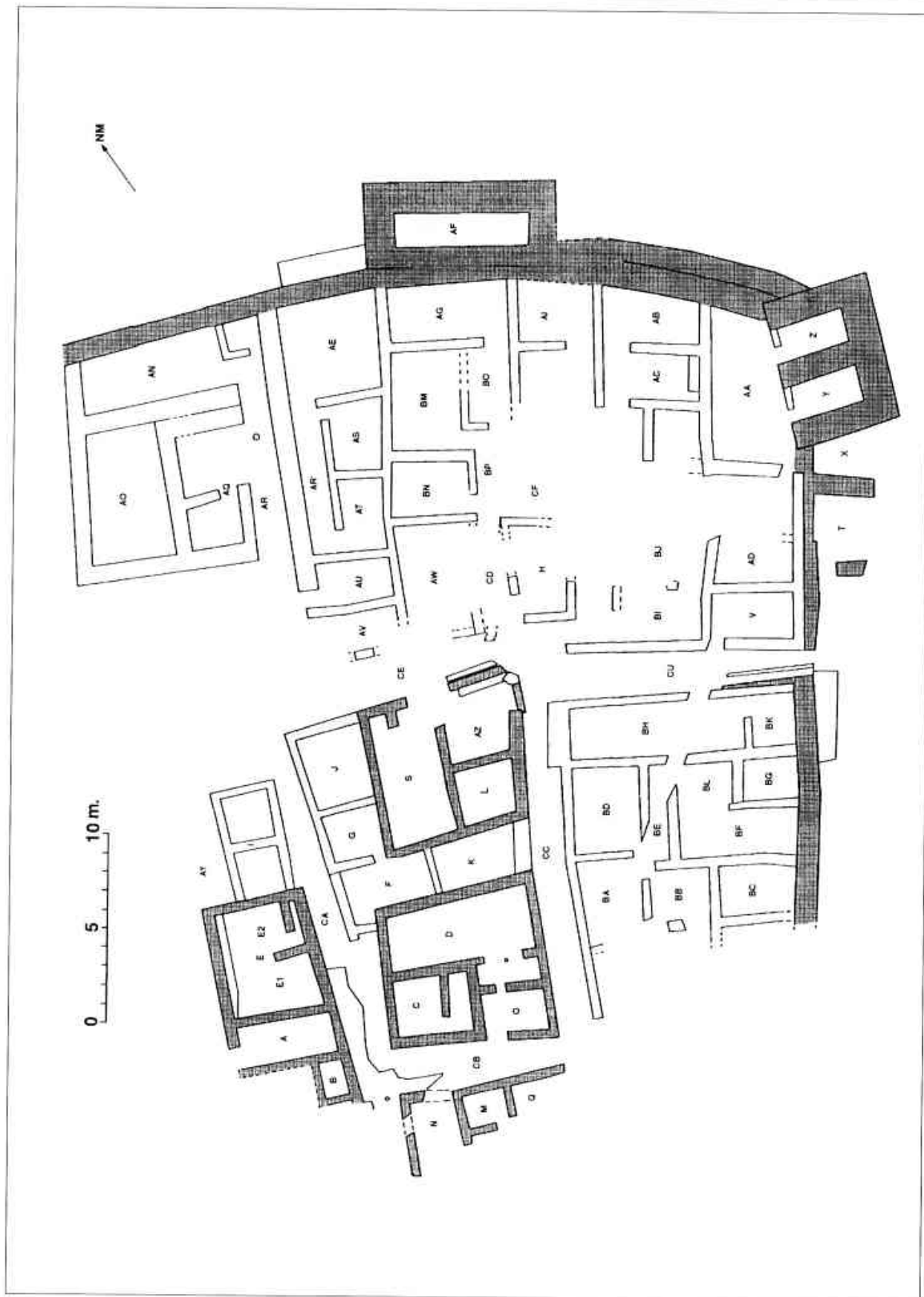
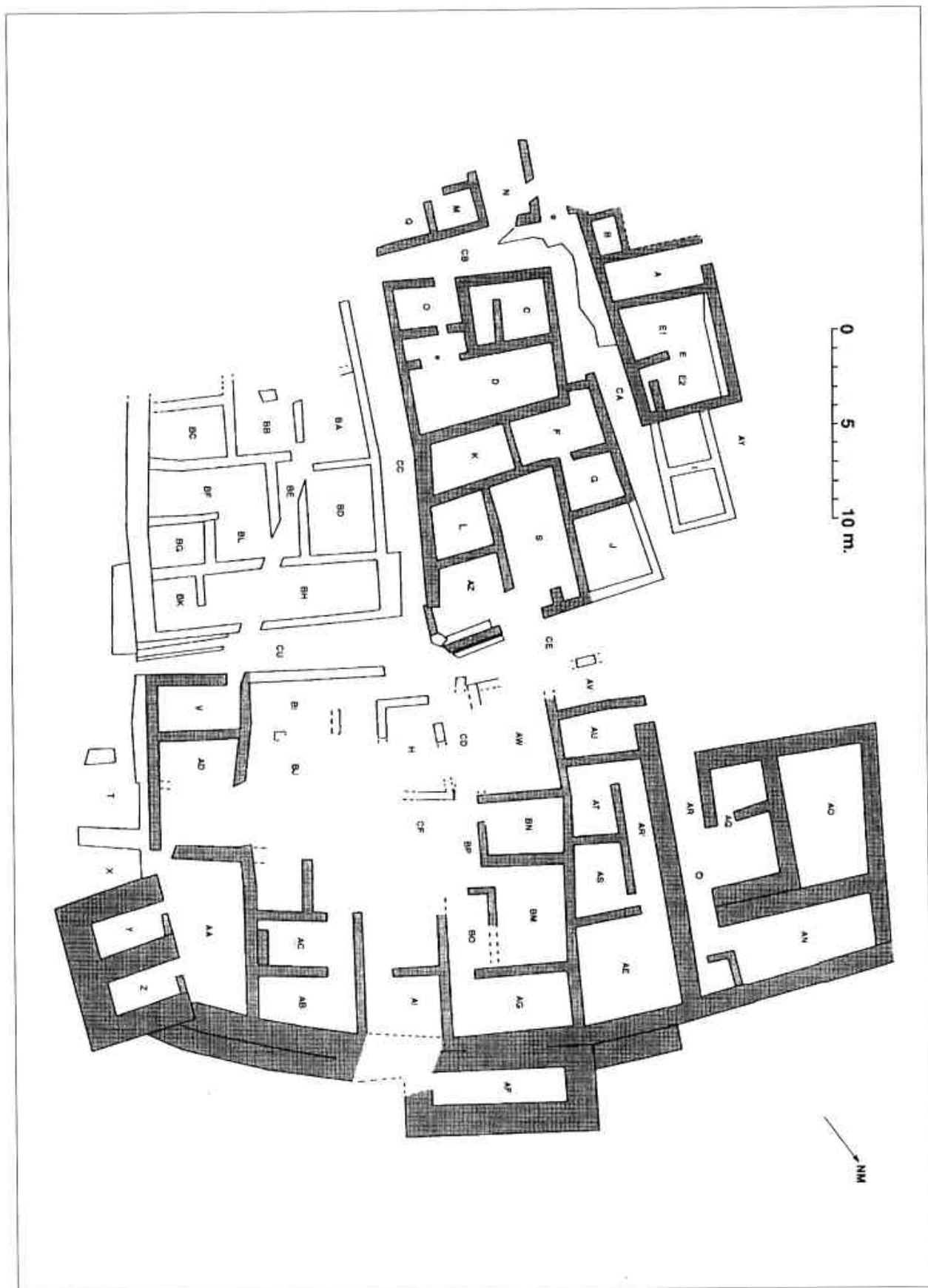

Figura 4. Planta esquemàtica del poblat d'Alorda Park, amb indicació de les estructures conegudes bastides o utilitzades durant el segle IV a. C.

Figura 5. Planta esquemàtica del poblat d'Aiora Park, amb indicació de les estructures conegudes bastides o utilitzades entorn de 200 a.C.

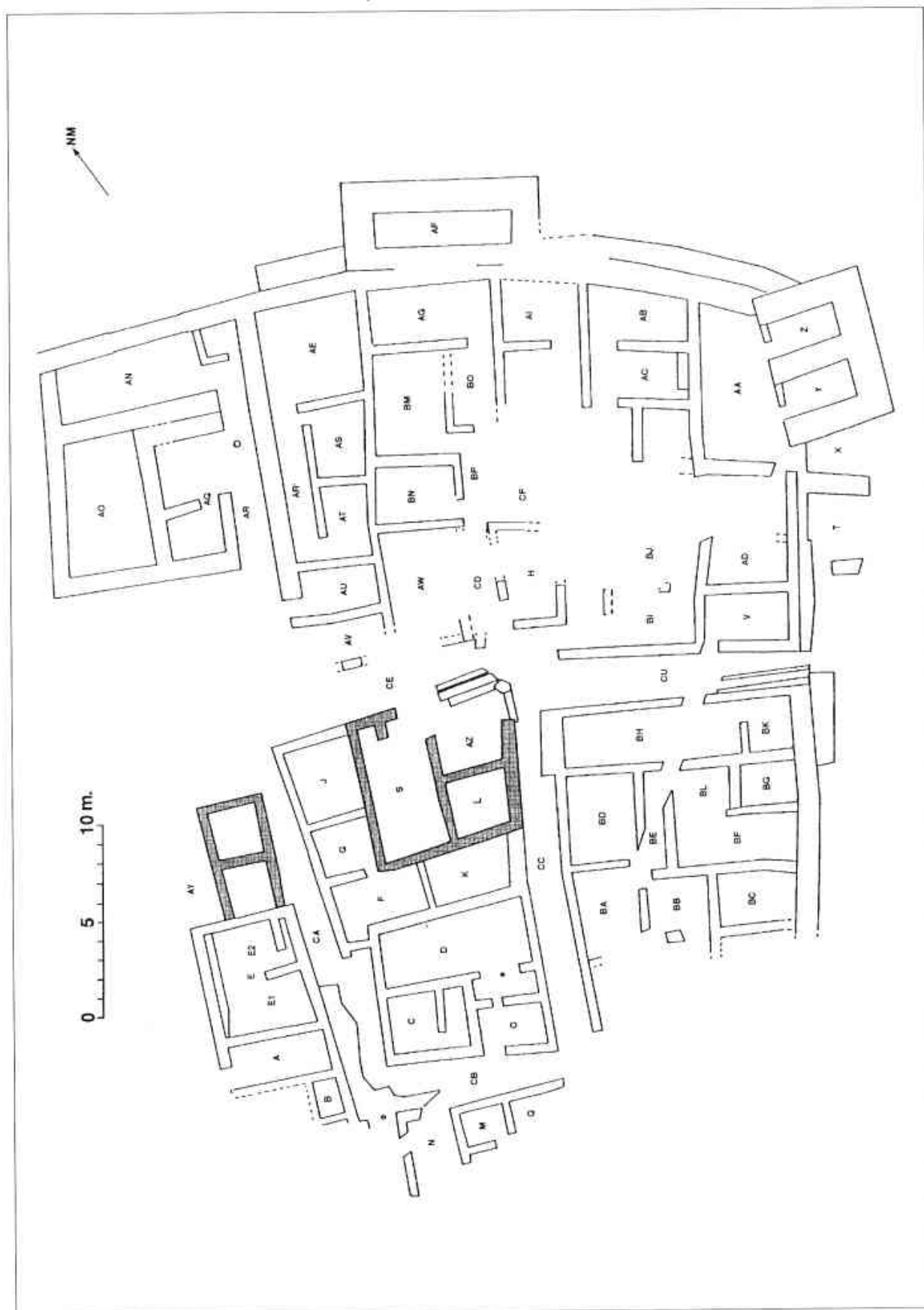
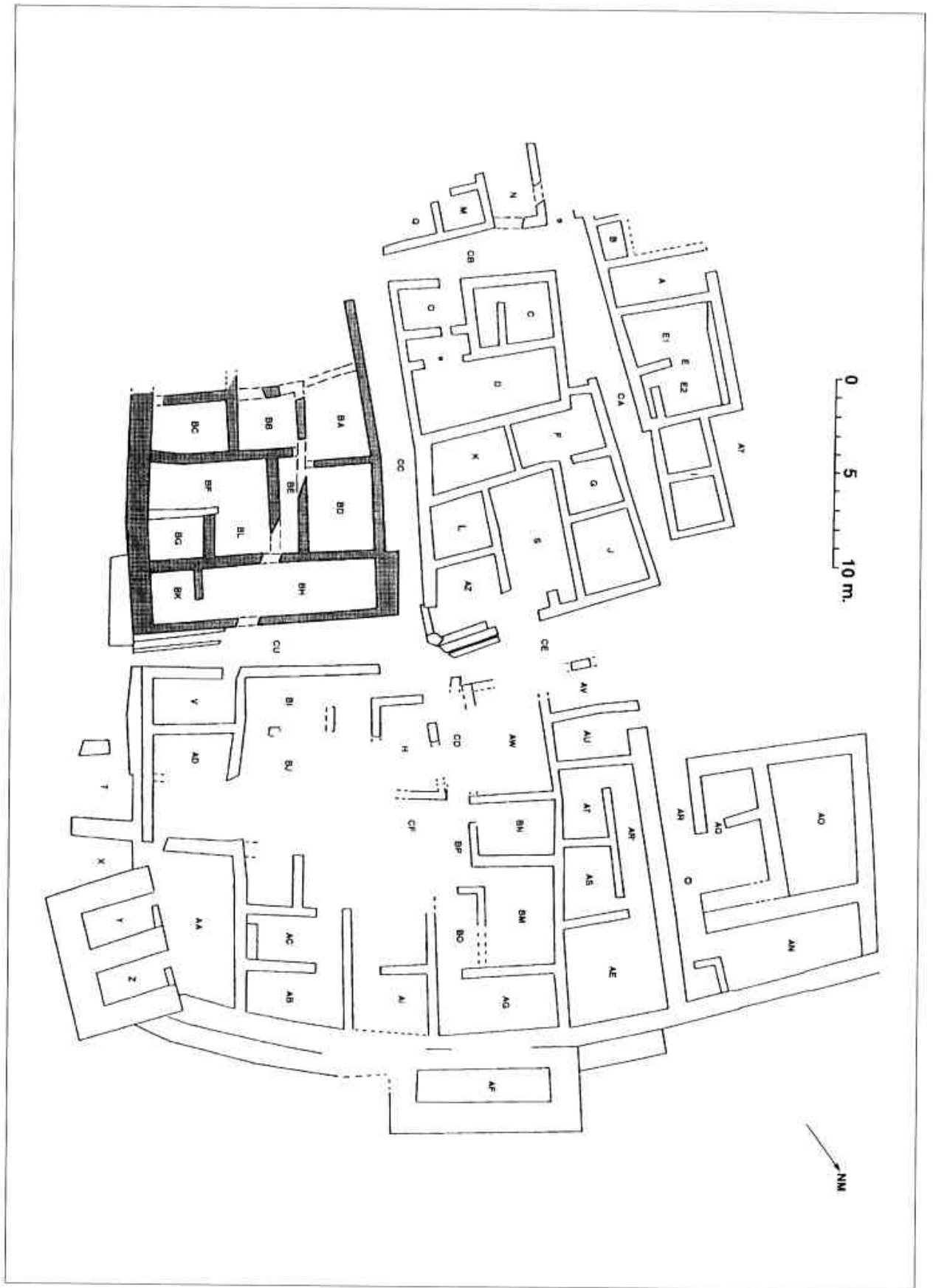

Figura 6. Planta esquemàtica del poblat d'Alorda Park, amb indicació de les estructures conegudes bastides o utilitzades durant el segle II a.C.

Figura 7. Planta esquemàtica del poblat d'Aldora Park, amb indicació de les estructures conegudes construïdes en el segle I a.C.

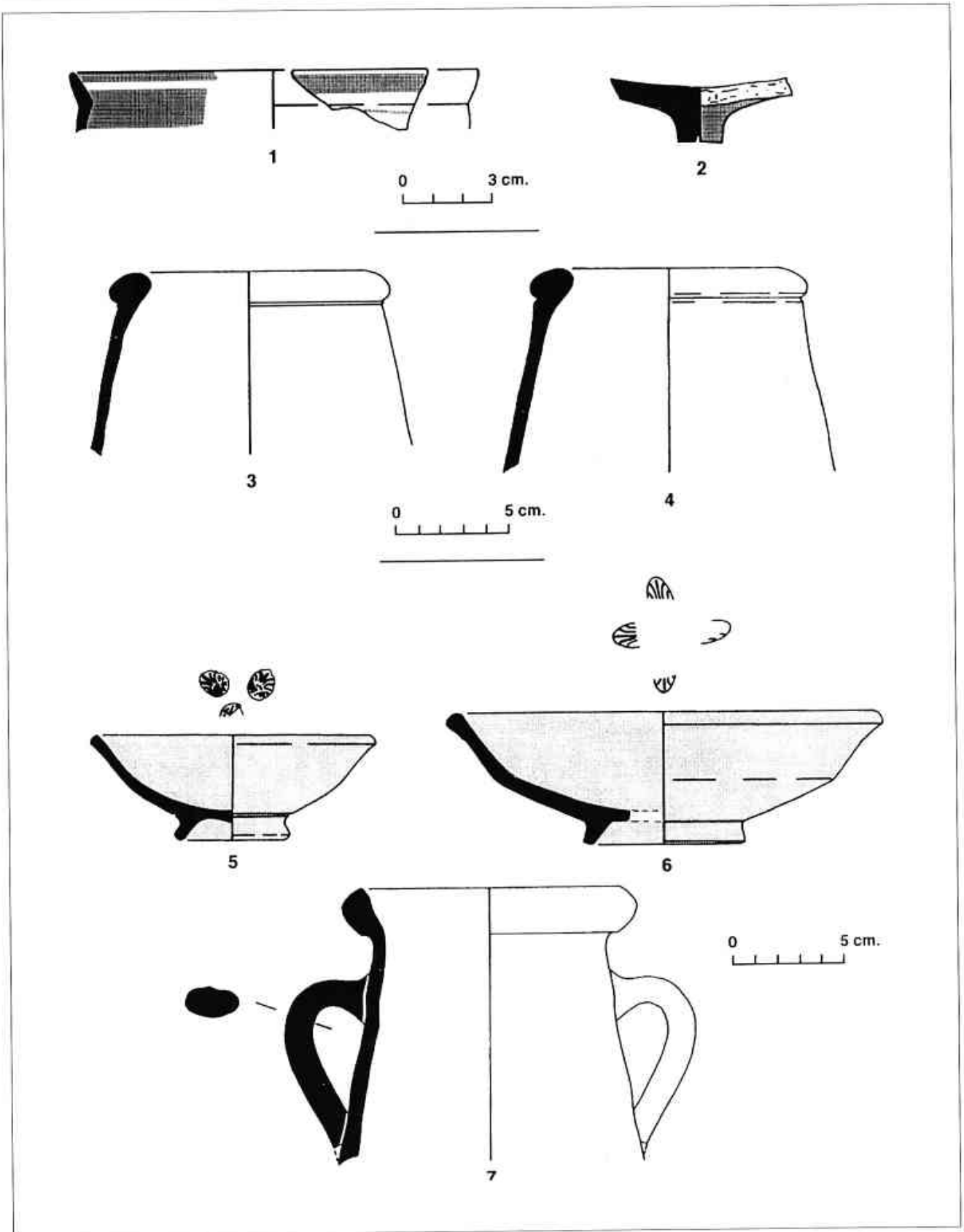
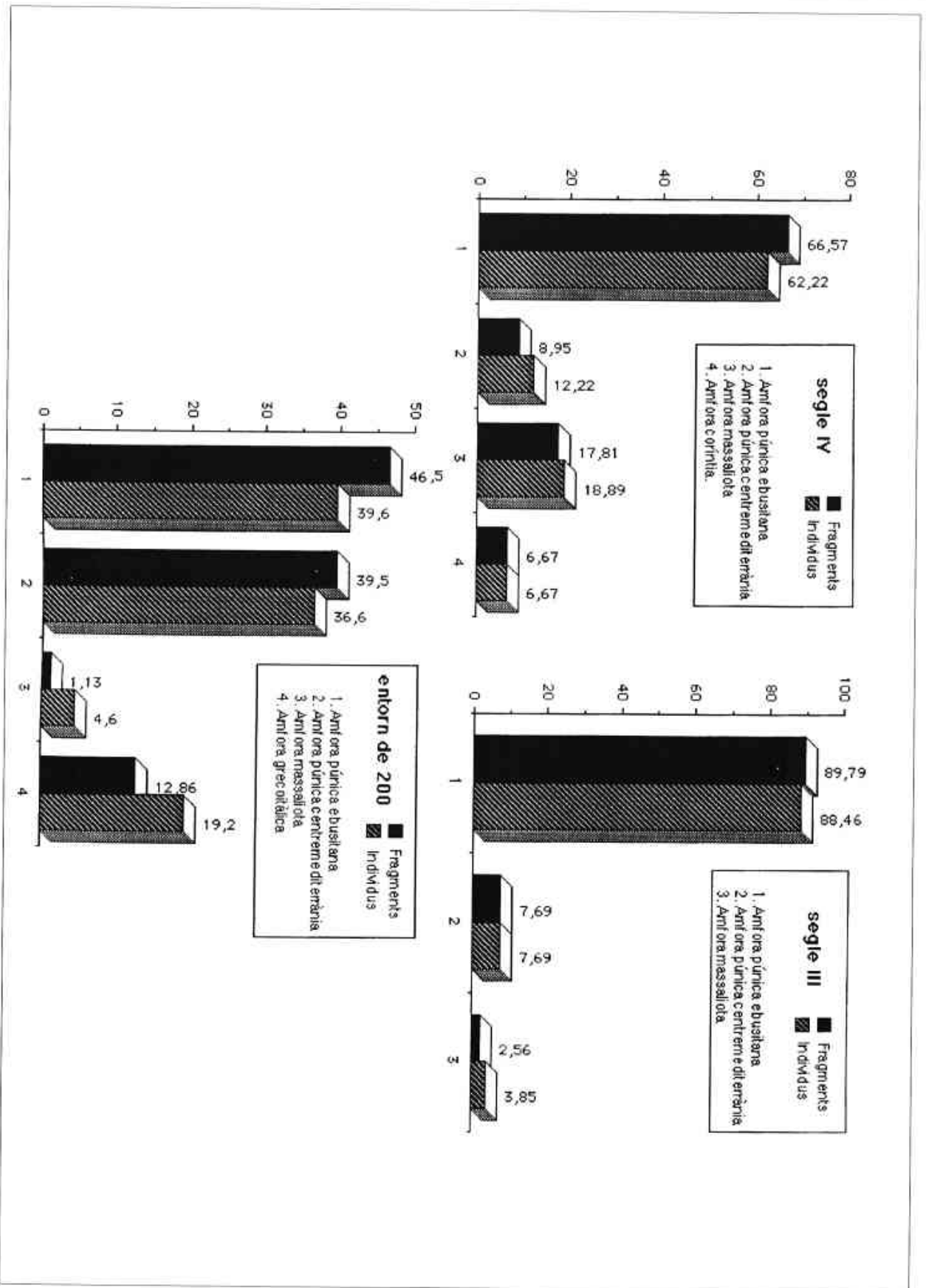
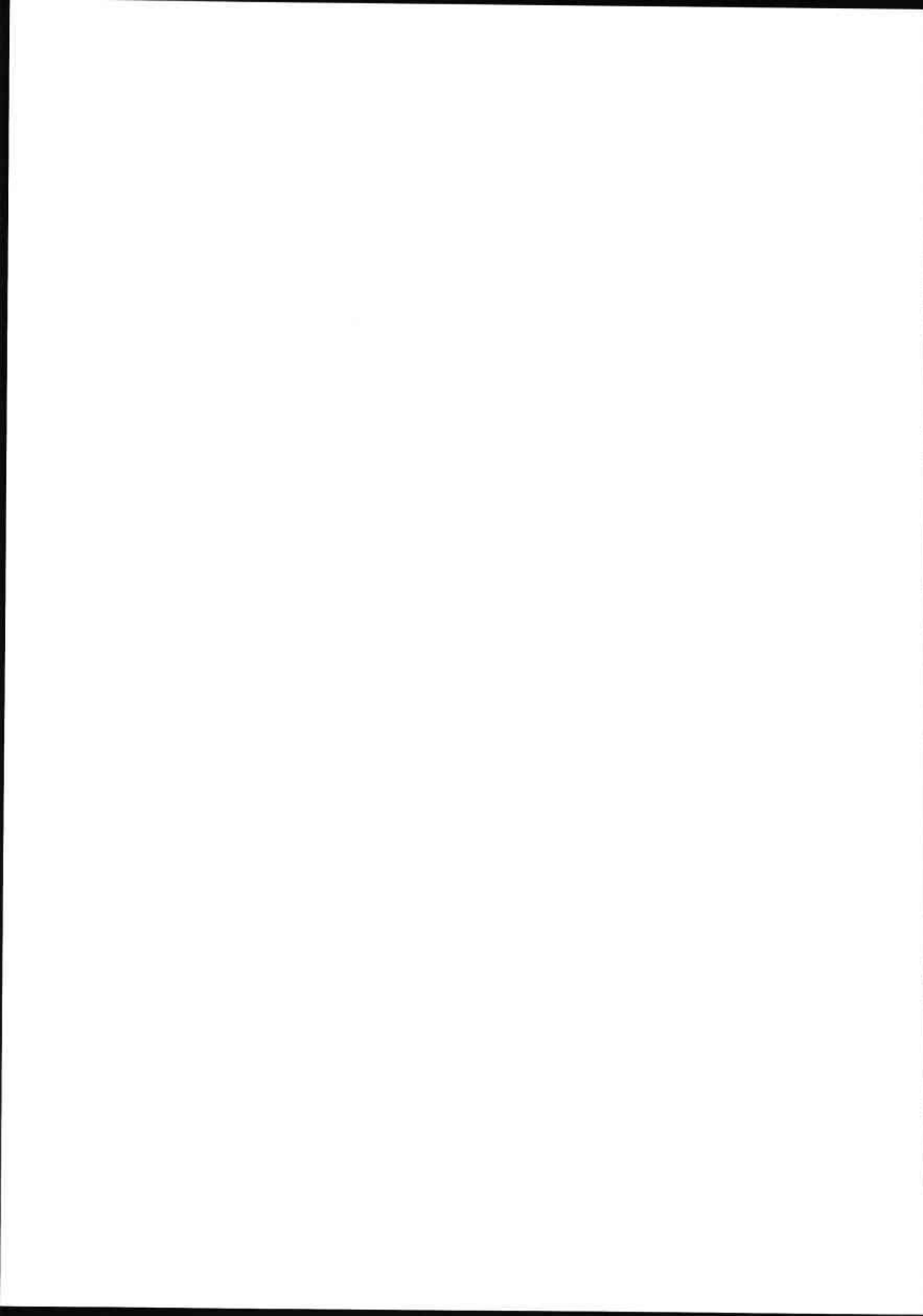

Figura 8. Materials ceràmics del poblament d'Alorda Park.

Figura 9. Percentatges d'importacions antiques al poblal d'Alorda Park entre el segle IV i principi del segle II a.C.

**ESTRUCTURACIÓN CRONOCUPACIONAL DEL
POBLAMIENTO IBÉRICO EN LAS COMARCAS
DEL EBRO**

ESTRUCTURACIÓN CRONOCUPACIONAL DEL POBLAMIENTO IBÉRICO EN LAS COMARCAS DEL EBRO

FRANCISCO GRACIA ALONSO
GLORIA MUNILLA CABRILLANA
Universidad de Barcelona¹

1. LA INVESTIGACIÓN PROTOHISTÓRICA EN LAS COMARCAS DEL EBRO

El estudio arqueológico de las comarcas del Ebro tiene como característica definitoria la ausencia, hasta mediados de la década de los setenta, de una labor continuada de prospección, excavación, estudio de materiales y formulación de síntesis, como consecuencia de la falta de Programas de Investigación universitarios amplios y coordinados. Por lo que respecta al campo concreto de la Protohistoria, su conocimiento actual es consecuencia de la actuación individual y del interés personal de algunos investigadores, que han dado como resultado las lagunas y vacíos que constatamos en la actualidad al intentar efectuar

un trabajo de síntesis y aun, en ocasiones, un estudio parcial sobre un aspecto concreto del poblamiento prerromano.

Las actuaciones arqueológicas sobre temas y yacimientos de Primera Edad del Hierro y mundo ibérico tienen sus jalones más sobresalientes en los siguientes puntos²:

1º/ Actuación del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans bajo la dirección del Dr. **P. Bosch Gimpera** en la zona de los ríos Algars y Matarranya a partir de 1915³ y de la Junta

¹ Agradecemos muy cordialmente la colaboración de los Sres.: E. García López; C. Gonzalo Díaz; J. Manero Omeñaca; S. Muriel Ortiz y C. Vilà Pérez, en la realización de este trabajo. Trabajo realizado dentro del proyecto CICYT PB-92-0809.

² Sobre la evolución de la investigación arqueológica en el área de la desembocadura del Ebro *vide* especialmente: PEIRET, J.; BALADA, R.; BERNADES, J. 1986. *Museu del Montsià*. Generalitat de Catalunya-Ajuntament d'Ampostà, pp. 39-42. BOSCH, J.; VILLALBÍ, M.M. *Història de l'Arqueologia al Montsià*. "L'Avenc", 152, Oct. 1991, pp.40-41.

³ ROVIRA, J. *Breus apunts sobre l'història de l'arqueologia catalana*. en: AA.VV. 1986. *Pere Bosch Gimpera i el Museu Arqueològic de Barcelona*, pp. 19-20. Los trabajos del IEC tienen como puntos de referencia principales: BOSCH GIMPERA, P. *Campaña arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans al limit de Catalunya i Aragó (Caseres, Calaceit i Massalió)*. "A.I.E.C.", V. 1913-1914, pp. 819-838. BOSCH GIMPERA, P. *Les investigacions de la cultura ibèrica al Baix Aragó*. "A.I.E.C.", VI. 1915-1920, pp. 641-671. BOSCH GIMPERA, P. *La civilisation ibérique du Bas Aragon*. IV Congrès International d'Archéologie, Barcelona, 1929. BOSCH GIMPERA, P.: *Todavía el problema de la cerámica ibérica*. "Cuadernos del Instituto de Historia. Serie Antropológica", 2 (1958).

Superior de Investigaciones y Antigüedades (1925-1929)⁴. La información recopilada en estos trabajos, complementada por los estudios de **F. Pallarés** sobre el poblado de San Antonio de Calaceite⁵, ha servido de base para la elaboración, a partir del "Simposio sobre el mundo ibérico" de Barcelona, de trabajos de síntesis que han extendido sus conclusiones al ámbito de las comarcas meridionales de Cataluña, ante la falta de investigación en las mismas⁶.

2º Desarrollo de los trabajos de historia local, entre los que destacan los estudios de **J. Matamoros**⁷ y **E. Bayerri**⁸, así como los de los grupos de investigación zonales, en especial los dirigidos por el Dr. **F. Esteve Gálvez** en el área del Montsià, cuyas actuaciones más destacadas se centraron en la necrópolis de L'Oriola-Amposta, prolongándose los trabajos, comprendida la publicación de los mismos, entre 1954 y 1974⁹, y los realizados por el Museo Arqueológico de Tarragona bajo la dirección de **M. Berges**, **M. Ferrer** y **LL. Vilaseca**, en el poblado y necrópolis del Coll del Moro de Gandesa entre 1971 y 1976¹⁰.

3º Primeras actuaciones universitarias, entre las que deben citarse la intervención del **Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación de Barcelona**, centrada en la excavación entre 1960 y

1965 del poblado de La Moleta del Remei (Alcanar), dirigida por **E. Ripoll**; y la labor del **Instituto de Arqueología de la Universidad de Barcelona**, dirigido por el Dr. **J. Maluquer de Motes**, quien excava sucesivamente el poblado del Tossal del Moro (1960-1962), las necrópolis de Mas de Mussol (1966) y Mianes (1970-1971) y el poblado paleoibérico de La Ferradura (1972), siendo las memorias de estas intervenciones publicadas en la serie del Programa de Investigaciones Protohistóricas¹¹.

4º Elaboración de los primeros trabajos de síntesis, entre los que merece destacarse especialmente la obra de **S. Vilaseca**: "**Reus y su entorno en la prehistoria**" (1973), en la que se establecía una periodización cultural, fruto de una dilatada tarea de campo, válida hoy en día en muchos de sus apartados; así como otras memorias, inéditas hasta la fecha, que constituyeron en su día la tesis de licenciatura de **Mª Pilar Callarisa**: "**El proceso histórico de la población primitiva en el Bajo Ebro**" (1965), y las tesis doctorales de **T. Gimeno**: "**La Ilercavonia**" (1975) y **M. Genera**: "**Evolució del poblament prehistòric i protohistòric a les comarques de la Ribera d'Ebre i del Priorat. Inventari Arqueològic**" (1980).

⁴ Una relación exhaustiva de la historia de las investigaciones en el área del Matarranya y Algars se recoge en:

Arteaga, O.; Padró, J.; Sanmartí, E. 1990: *El poblado ibérico del Tossal del Moro de Piñeres (Batea, Terra Alta, Tarragona)*. "Monografies Arqueològiques", 7. Barcelona, pp. 23-28. Los estudios más importantes de esta actividad son: CABRE, J.: *Excavaciones en el Roquízal del Rullo, término de Fabara, dirigidas por D. Lorenzo Pérez Temprado*. "M.J.S.E.A.", 101. (1929). BRUHL, A.: *Excavaciones en el Cabezo de Cascarujo, término de Alcañiz (Teruel)*. "M.J.S.E.A.", 121 (1932). Una revalorización de textos inéditos de J. Cabré en: CABRE, J.: *San Antonio de Calaceite*. "Kalathos", 3-4 (1983-1984), pp. 18-50.

⁵ PALLARÉS, F. 1965: *El poblado ibérico de San Antonio de Calaceite*. "Monografías Prehistóricas y Arqueológicas del Instituto Internacional de Estudios Ligueros", V. Bordighera-Barcelona. 142 pp.

⁶ SANMARTÍ, E.; PADRÓ, J.: *Ensayo de aproximación al fenómeno de la iberización en las comarcas meridionales de Catalunya*. "Simposi Internacional. Els orígens del món ibèric". "Ampurias", 38-40 (1976-1978), pp. 157-176. SANMARTÍ, E.: *La Cultura Ibérica del sur de Catalunya*. "Iberos. Actas de las I jornadas sobre el Mundo Ibérico". Jaén, 1985-1987. pp. 67-75. SANMARTÍ, E.: *Les cultures protohistòriques de la comarca del Matarranya: un estat de la qüestió*. "Fonaments", 1 (1978), pp. 121-150.

⁷ MATAMOROS, J. 1922. *Historia de mi pueblo. Alcanar*. Tortosa.

⁸ BAYERRI, E. 1933-1960 *Historia de Tortosa y su comarca*. VI vols. Tortosa. 286 pp.

⁹ ESTEVE GALVEZ, F. 1974 *La necrópolis ibérica de L'Oriola cerca de Amposta (Tarragona)*. "Estudios Ibéricos", 5. Instituto de Estudios Ibéricos y de Etnología Valenciana. 57 pp.

¹⁰ FERRER, M.: *Necrópolis del Coll del Moro, Gandesa*. en: AA.VV.: *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Barcelona, 1982, pp. 238-241. BERGES, M.; FERRER, M.: *La torre ibérica del Coll del Moro de Gandesa*. "N.A.H. Prehistoria", 5 (1976), pp. 393-398. FERRER, M.: *Poblat del Coll del Moro, Gandesa*. en: AA.VV.: *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Barcelona, 1982, pp. 234-237.

¹¹ MALUQUER DE MOTES, J. 1983. *El poblado paleoibérico de La Ferradura. Uldecona. Tarragona*. P.I.P., VII. Universidad de Barcelona, 32 pp. MALUQUER DE MOTES, J.: *La Ferradura, Uldecona*. en: AA.VV.: *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Barcelona, 1982, pp. 229-231. MALUQUER DE MOTES, J. 1984. *La necrópolis paleoibérica de "Mas de Mussols", Tortosa (Tarragona)*. P.I.P., VII. Universidad de Barcelona, 110 pp. MALUQUER DE MOTES, J.: *Mas de Mussols o La Palma, Tortosa*. en: AA.VV.: *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Barcelona, 1982, pp. 226-228. MALUQUER DE MOTES, J. 1987. *La necrópolis paleoibérica de Mianes en Santa Bàrbara (Tarragona)*. P.I.P., IX. Universidad de Barcelona, 75 pp. MALUQUER DE MOTES, J.: *Mianes, Santa Bàrbara*. en: AA.VV.: *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Barcelona, 1982, pp. 224-225. MALUQUER DE MOTES, J.: *Tossal del Moro*. "E.A.E.", 5 (1962). MALUQUER DE MOTES, J.: "Cowroid" de cerámica vidriada hallado en el poblado ibérico del Tossal del Moro en Piñeres (Batea, Tarragona). "Strenae". Estudios de filología e historia dedicados al Profesor Manuel García Blanco. "Acta Salmanticensia. Filosofía y Letras", XVI (Salamanca, 1962), pp. 343-348.

5º Intervenciones programadas dentro del marco del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, respondiendo, en su mayor parte, a programas de investigación universitarios, entre las que, sin efectuar una recopilación exhaustiva, destacan:

- Excavación del poblado ibérico del Tossal del Moro de Pinyeres (Batea), dirigida por O.Arteaga, J.Padró y E.Sanmartí (1975-1982)¹².

- Excavación del poblado ibérico del Castellet de Banyoles (Tivissa), dirigida por R.Pallarés (1979-1984)¹³.

- Excavación del poblado ibérico de La Moleta del Remei (Alcanar), dirigida por F.Gracia, G.Munilla y R.Pallarés (1985-1993)¹⁴.

- Excavación del Castell de Uldecona, dirigida por R.Alvarez y E.Fabra (1985-1986)¹⁵.

- Excavación del poblado y necrópolis del Coll del Moro (Gandesa), dirigida por N.Rafel, F.Puig, G.Hernández y D.Molas (1982-1988)¹⁶.

- Excavación de los asentamientos de Aldovesta (Benifallet) y Barranc de Gafols (Ginestar), dirigidas

¹² ARTEAGA, O.; PADRÓ, J.; SANMARTÍ, E.: *Tossal del Moro de Pinyeres, Batea*. en: AA.VV.: *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Barcelona, 1982, pp. 232-233. ARTEAGA, O.; PADRÓ, J.; SANMARTÍ, E. 1990, op cit. PADRÓ, J.: *El Tossal del Moro de Pinyeres (Batea, Terra Alta)*. "Tribuna d'Arqueologia", 1983-1984, pp. 25-30. Estudios específicos sobre materiales de este yacimiento se documentan en: GAMER-WALLERT, I.: *Agyptische und ägyptisierende Funde von der iberischen Halbinsel*. Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients. Wiesbaden, 1978. pp. 198-200 y 278-279. PADRÓ, J.: *A propósito del escarabeo de la Solivella (Alcalá de Xivert, Castellón), y de otras piezas egipcias en la zona del Bajo Ebro*. "C.P.A.C.", 1 (1974), pp. 74-77. PADRÓ, J. 1976: *Los materiales de tipo egipcio del litoral mediterráneo de la Península Ibérica*. Resumen de Tesis Doctoral, pp. 29. PADRÓ, J.: *Datos para una valoración del "factor egipcio" y de su incidencia en los orígenes del proceso de iberización*. "Simposi Internacional. Els orígens del món ibèric". "Ampurias", 38-40, (1976-1978) pp. 503. PADRÓ, J. 1983. *Egyptian-type documents from the Mediterranean litoral of the Iberian Peninsula before the Roman Conquest*. "E. P. R. O. E. R.", 65. Leiden. vol II, pp. 102-107. PADRÓ, J.: *De nuevo sobre los hallazgos egipcios y egipzantes de la Península Ibérica*. "C.P.A.C.", 9 (1982-1983), pp. 182-184.

¹³ PALLARÉS, R.: *El Castellet de Banyoles, Tivissa*, en: AA.VV.: *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Barcelona, 1982, pp. 218-219. PALLARÉS, R. 1984.: *El poblamiento ibérico de las comarcas de Tarragona (El Castellet de Banyoles, Tivissa, Ribera d'Ebre)*. Resumen de Tesis Doctoral. Universidad de Barcelona, 50 pp. PALLARÉS, R.: *El sistema defensivo frontal del Castellet de Banyoles, Tivissa, Ribera d'Ebre*. "Pyrenae", 19-20, (1983-1984), pp. 113-126. PALLARÉS, R.: *Dos elements de filiació grega del segle IV a.C. a l'assentament ibèric del Castellet de Banyoles, Tivissa, Ribera d'Ebre*. "6è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà" (1984-1986), pp. 281-290. PALLARÉS, R.: *Las relaciones entre las representaciones mitológicas de las páteras de Tivissa y el mundo funerario etrusco*, en: REMESAL, J.; MUSSO, O. Coord.: *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica*. Barcelona, 1990-1991, pp. 587-595.

¹⁴ GRACIA, F.; MUNILLA, G.; PALLARÉS, R. 1988. *La Moleta del Remei, Alcanar, Montsià*. Campañas 1985-1986. Diputación Provincial de Tarragona. Tarragona. En este trabajo se recoge la bibliografía parcial anterior. GRACIA, F.; MUNILLA, G.; PALLARÉS, R. *Les darreres campanyes d'excavacions al poblament ibèric de La Moleta del Remei (Alcanar-Montsià) 1985-1987*. "Tribuna d'Arqueologia 1987-1988". Generalitat de Catalunya. Barcelona, 1988, pp. 145-151. GRACIA, F.; MUNILLA, G.; PALLARÉS, R.: *Estructuración del poblamiento y sistemas defensivos en el área de la desembocadura del Ebro. Dos casos de estudio: La Moleta del Remei (Alcanar) y El Castellet de Banyoles (Tivissa)*. "Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Fortificacions. La problemàtica de l'ibèric ple (segles IV-III a.C.)". Manresa, 1990-1991, pp. 67-78.

¹⁵ GENERA, M.; ROMEU, J. *Noves troballes arqueològiques a la comarca del Montsià*. "Pyrenae", 19-20 (1983-1984), pp. 247-248. GENERA, M. *Resultats de les intervencions arqueològiques a la comarca del Montsià: anys 1982-1987*. XXXVII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. Amposta, 1991. (en prensa). ALVAREZ, R. *L'assentament ibèric i el poblament medieval del Puig del Castell (Uldecona, Montsià)*. Campaña del 1985. XXXVII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. Amposta, 1991. (en prensa). FABRA, M. E. *Aproximació a l'estudi del poblament ibèric del Castell d'Uldecona (Montsià)*. Campaña d'excavació de 1986. XXXVII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. Amposta, 1991. (en prensa).

¹⁶ MOLAS, D.; RAFEL, N.; PUIG, F.: *Necrópolis del Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta)*. Campaña de 1984 al sector Maries. "B. R. S. A. T." n° 4-5, (1982-1983), pp. 21-71. MOLAS, D.; RAFEL, N.; PUIG, F.: *El ritual funerari de la necrópolis del Coll del Moro, Gandesa, Terra Alta*. "Cota Zero", 2 (1986), pp. 48-52. MOLAS, D.; RAFEL, N.; PUIG, F.: *La necrópolis tumular del Coll del Moro, sector Maries, Campaña 1984 (Gandesa, Terra Alta)*. "Tribuna d'Arqueologia 1985-1986", pp. 43-52. MOLAS, D.; RAFEL, N.; PUIG, F.: *Orientalisierende Funde von der Grabung 1984 in der Nekropole des Coll del Moro de Gandesa (prov. Tarragona)*. "M.M.", 28 (1987), pp. 51-57. RAFEL, N. 1987.: *La necrópolis del Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta)*. Col. Tesis Doctorales, 192. Universidad de Barcelona. RAFEL, N. 1989.: *La necrópolis del Coll del Moro: les estructures funeràries*. Tarragona. 126 pp. RAFEL, N. 1991.: *La necrópolis del Coll del Moro de Gandesa. Els materials*. Tarragona, 207 pp. RAFEL, N.; HERNANDEZ, G.: *Sistemas y prácticas funerarias en la necrópolis del Coll del Moro (Gandesa)*. "Symposium Internacional de Religiones Prehistóricas". Zephyrus XLIII (1990), pp. 339-348. RAFEL, N.; PUIG, F.: *Contribución al estudio de la arquitectura defensiva ibérica: El Coll del Moro de Gandesa*. "XVII CAN". Logroño-Zaragoza 1983-1985, pp. 603-610. RAFEL, N.; BLASCO, M.: *El recinto fortificado del Coll del Moro de Gandesa*. "Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Fortificacions. La problemàtica de l'ibèric ple (segles IV-III a.C.)". Manresa 1990-1991, pp. 293-301. BLASCO, M.; HERNANDEZ, G.; RAFEL, N.: *El recinto fortificado i la necrópolis del Coll del Moro de Gandesa (Terra Alta)*. XXXVII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. Amposta, 1991 (en prensa). RAFEL, N.; HERNANDEZ, G.: *Pràctiques funeràries a la necrópolis del Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta)*. "Revista d'Arqueologia de Ponent", 2 (1992), pp. 37-58.

por C. Belarte, M. Mascort, J. Sanmartí y J. Santacana (1986-1992)¹⁷.

- Excavación del poblado ibérico de Sant Miquel (Vinebre), dirigida por M. Genera (1976-1988)²¹⁸.

- Excavación del Castell de Amposta (1989-1991), dirigida por X. Solé, J. Bosch y M. Mar Villalbi¹⁹.

- Intervenciones de urgencia dentro del marco del *Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya-Tortosa*, entre las que destaca la actuación en la necrópolis de Mianes (1988), dirigida por M. Genera²⁰. En este mismo contexto debe mencionarse la realización de las Cartas Arqueológicas de las comarcas del Ebro.

6⁹/ Lectura de trabajos de síntesis en el marco universitario, entre los que destacan las Tesis Doctorales de R. Pallarés: "El poblamiento ibérico de las comarcas de Tarragona (El Castellet de Banyoles, Tivissa, Ribera d'Ebre) (1984); N. Rafael: "La necrópolis de Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta)" (1986); G. Munilla: "Bronces paleoibéricos de uso personal en Occidente" (1987)²¹ y F. Mayoral: "Organització tribal i projecció dinàmica de la societat ibèrica al Montsià i Baix Maestrat". (1991)²².

Como puede comprobarse, un panorama que no presenta todavía un volumen suficiente de información útil para la elaboración de trabajos de síntesis,

¹⁷ MASCORT, M.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J.: *L'establiment protohistòric d'Aldovesta (Benifallet, Baix Ebre). Un punt clau del comerç fenici a la Catalunya meridional*. "Tribuna d'Arqueologia, 1987-1988". Barcelona, 1988, pp. 69-76. MASCORT, M.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J.: *Noves dades sobre el comerç fenici a Catalunya*. "VII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà". Puigcerdà, 1986-1988, pp. 185-199. MASCORT, M.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J.: *Noves aportacions sobre el poblament protohistòric a les comarques del curs inferior de l'Ebre. Els resultats de la campanya de prospecció desenvolupada l'any 1988*. "VIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà". Puigcerdà, 1988-1990, pp. 165-174. MASCORT, M.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J.: *El jaciment protohistòric d'Aldovesta i el comerç fenici al curs inferior del riu Ebre*. "Acta Arqueològica de Tarragona", II (1988-1989), pp. 21-28. MASCORT, M.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J.: *El jaciment protohistòric d'Aldovesta (Benifallet) i el comerç fenici arcaic a la Catalunya meridional*. Diputació Provincial de Tarragona, 59 pp. MASCORT, M.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J.: *Aldovesta. Les bases d'un model·le comercial dans le cadre de l'expansion phénicienne au Nord-est de la Península Ibérique*. "Atti del II Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici". CNR, Roma, 1989-1991, pp. 1073-1079. ALAMINOS, A.; OJUEL, M.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J.: *Algunas observaciones sobre el comercio colonial en la costa central y meridional de Catalunya en época arcaica*. en: REMESAL, J.; MUSSO, O. Coord.: "La presencia de material etrusco en la Península Ibérica". Barcelona, 1990-1991, pp. 275-294.

¹⁸ GENERA, M.: *El poblado ibérico de Sant Miquel de Vinebre. Notas preliminares*. "B.R.S.A.T.", fasc. 141-148 (1978). SANMARTÍ, E.: *La ceràmica de barniz negro del poblado de Sant Miquel de Vinebre*. "B.R.S.A.T.", fasc. 141-148 (1978). SANZ, M.: *Población ibérica del valle del Ebro (III). Aportación al estudio del poblado de Sant Miquel de Vinebre*. "B.A.T.", 1 (1979), pp. 11-42. GENERA, M.: *Sant Miquel de Vinebre*. en: AA.VV.: *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Barcelona, 1982, pp. 222-223. GENERA, M.: *Antiguo poblamiento del "Pas de l'Ase"*. "XVII CAN". Logroño-Zaragoza 1983-1985, pp. 561-571. GENERA, M.: *Anotaciones sobre nuevos hallazgos de yacimientos ibéricos en la comarca de la Ribera d'Ebre*. "Actas Mesa Redonda sobre la Baja Epoca de la Cultura Ibérica". Madrid, 1979, pp. 297-303. GENERA, M.: *Inventari arqueològic de la comarca de la Ribera d'Ebre*. "Fonaments", 3 (1982), pp. 47-134. GENERA, M.: *Les últimes descobertes al Pas de l'Ase*. "8è Col·loqui internacional d'Arqueologia de Puigcerdà" (1988-1990), pp. 197-202. GENERA, M.: *Elements defensius de l'àrea ilercavona: un exemple*. "Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Fortificacions. La problemàtica de l'ibèric ple (segles IV-III a.C.)". Manresa, 1990-1991, pp. 215-217. GENERA, M.: *Etabliment de Sant Miquel (Vinebre, Ribera d'Ebre)*. Generalitat de Catalunya. Servei d'Arqueologia. Barcelona, 1992.

¹⁹ Los trabajos en el Castell d'Amposta, desarrollados por el Museu Comarcal de les Terres de l'Ebre de la citada localidad, han permitido documentar la existencia de niveles de ocupación ibéricos, datables entre la segunda mitad del siglo V a.C. y principios del siglo IV a.C., mediante cerámica griega del estilo de figuras rojas y barniz negro ático. Agradecemos al Sr. Josep Bosch y a la Sra. M.M. Villalbi el habernos mostrado los materiales inéditos procedentes de las mencionadas campañas de excavación. VILLALBI, M.M. *El Castell d'Amposta, un hàbitat del segle V a.C. a la desembocadura de l'Ebre*. XXXVII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. Amposta, 1991. (en prensa). SOLE, F.X.; GARCIA, J.E.; MARTIN, A. *Excavacions al Castell d'Amposta. Campanyes dels anys 1987 i 1988*. XXXVIII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. Amposta, 1991. (en prensa).

²⁰ GENERA, M.; PEIRET, J. *La necrópolis de Mianes: noves aportacions*. XXXVII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. Amposta 1991. (en prensa). Una valoración reciente de las necrópolis del Baix Ebre-Montsià, puede verse en: SANMARTÍ, J.: *Las necrópolis ibéricas en el área catalana*. "Congreso de Arqueología Ibérica: Las Necrópolis". UAM. VARIA 1. (1991), pp. 77-108, esp. pp. 80-87.

²¹ MUNILLA, G.: 1988. *Los bronces paleoibéricos de uso personal en Occidente*. Universidad de Barcelona. Tesis Doctorales Microfichadas nº 285, 991 mcf. MUNILLA, G.: *Elementos de influencia etrusca en los ajuares de las necrópolis ibéricas*. en: REMESAL, J.; MUSSO, O. (Coord) "La presencia de material etrusco en la Península Ibérica". Barcelona, 1990-1991, pp. 107-176.

²² Un resumen de la misma puede verse en: MAYORAL, F.: *Elements classificatoris i entitats socials a l'horitzó ibèric antic del Montsià-Baix Maestrat*. "Estrat", 4. (1991), pp. 5-20. Vide asimismo: MAYORAL, F.: *Elementos clasificatorios y segmentos sociales en las necrópolis del Horizonte Ibérico antiguo en la zona Montsià-Baix Maestrat*. "C.P.A.C." 15. (1990-1991), (1993), pp. 189-205. MAYORAL, F.: *Las necrópolis del Horizonte Ibérico Antiguo del Montsià-Bajo Maestrato*. "Revista d'Arqueologia de Ponent", 2 (1992), pp. 97-110

pese a que las intervenciones cuenten ya con 75 años de extensión y que, si bien están en parte complementadas con los trabajos de otros investigadores en áreas limítrofes (Castellón, Teruel), son aún restringidas para un conocimiento profundo de la iberización en el área²³.

2. PLANTEAMIENTOS GENERALES

La problemática del estudio e interpretación de la secuencia crono-ocupacional del poblamiento ibérico en el área del Ebro radica en la interrelación negativa de tres factores principales:

- las características geográfico-geológicas del terreno, que por su extrema erosión y falta de depósitos sedimentarios, si exceptuamos las llanuras aluviales costeras, no ha permitido la conservación de un alto número de yacimientos²⁴.

- la sobreexplotación parcial e intensiva de la superficie de cultivo que, desde finales del siglo XVIII, incide de manera determinante sobre las zonas aprovechables para el desarrollo de la explotación agrícola, transformando una área caracterizada por una amplia vegetación boscosa, tal y como se recoge en las crónicas reales del siglo XVI y en las descripciones etno-geográficas de los siglos XVII y XVIII²⁵, en un biotipo de matorral y arbolado escaso, mediante la realización de múltiples aterrazamientos que han variado de forma substancial el marco geográfico. Estas transformaciones se realizaron en un periodo para el

que no disponemos de información local que nos ilustre sobre la aparición de vestigios arqueológicos como consecuencia de la remoción de tierras. En este sentido, es altamente significativo el trabajo del Canonge Matamoros, referido al término municipal de Alcanar; en el mismo no se hace mención, por ejemplo, del descubrimiento o existencia de ninguna necrópolis relacionable con el poblado de La Moleta del Remei, pese a que sus informaciones de primera mano se refieren a la práctica totalidad del siglo XIX, con lo que debemos convenir que la misma podría haber sido destruida en un momento anterior a la memoria histórica del periodo (1922), perdiéndose la posibilidad de su estudio.

- los trabajos arqueológicos en el área del Ebro son, hasta el momento presente y pese a la realización por la Generalitat de Catalunya de las cartas arqueológicas comarcales entre 1987 y 1990 y los trabajos de prospección de los diversos equipos de la Universidad de Barcelona, reducidos en número, faltando completar una tarea de prospección intensiva que permita identificar el mayor número posible de yacimientos a fin de conocer de forma aproximada el volumen real de la densidad de población durante las diferentes fases del periodo ibérico. Debe subrayarse el hecho de que un elemento básico para el estudio de la organización territorial como es la interrelación hábitat/necrópolis ha sido, hasta el momento, imposible de documentar en la zona, afectando de igual forma a todas las fases de la Prehistoria y, aun, de la presencia romana en el área²⁶.

²³ Como ejemplos más característicos de los estudios de síntesis sobre el área, pueden consultarse: GUSI, F.; SANMARTÍ, E.: *Asentamientos indígenas preibéricos con materiales fenicio-púnicos en el área del Baix Maestrat*. "Simposi Internacional: Els orígens del món ibèric". Ampurias, 38-40 (1976-1978) pp. 361-380. OLIVER, A.: *Las influencias mediterráneas en el mundo ibérico de la zona sur del delta del Ebro*. "C.P.A.C.", 7 (1980), pp. 99-116. OLIVER, A.; BLASCO, M.; FREIXA, A.; RODRIGUEZ, P.: *El proceso de iberización en la plana litoral sur de Castellón*. "C.P.A.C.", 10 (1984), pp. 47-62. GUSI, F.; OLIVER, A.: *La problemática de la iberización en Castellón*. "I Jornadas sobre el Mundo Ibérico". Jaén 1986-1987, pp. 99-136. GUSI, F.; DIAZ, M. A.; OLIVER, A.: *Modelos de fortificación ibérica en el norte del País Valenciano*. "Simposi Internacional d'Arqueologia Ibérica. Fortificacions. La problemàtica de l'ibèric ple (segles IV-III a.c.)". Manresa 1990-1991, pp. 79-102. OLIVER, A.; GUSI, F.: *Los primeros contactos comerciales mediterráneos en el norte del País Valenciano (siglos VII-VI a.c.)*. en: REMESAL, J.; MUSSO, O.: *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica*. Barcelona, 1990-1991, pp. 197-213. BELTRAN, A.: *Problemática general de la iberización en el valle del Ebro*. "Simposi Internacional. Els orígens del món ibèric". Ampurias 38-40 (1976-1978), pp. 197-209. BURILLO, F.: *Introducción al poblamiento ibérico en Aragón*. "I Jornadas sobre el Mundo Ibérico". Jaén 1986-1987, pp. 77-98. BURILLO, F.: *Introducción a las fortificaciones de época ibérica en la margen derecha del valle medio del Ebro*. "Simposi internacional d'arqueologia Ibérica. Fortificacions. La problemàtica de l'ibèric ple (segles IV-III a.c.)". Manresa, 1990-1991, pp. 37-53.

²⁴ ADARO (1974) *Mapa Geológico de España. H.547. Alcanar*. IGME. Madrid, 16 pp. ADARO (1979) *Mapa Geológico de España. H.522. Tortosa*. IGME. Madrid, pp.54.

²⁵ Entre la cartografía referente a este periodo merece citarse : *Arragon-Catalonia, de Michael Villanovano, según Ptolomeo*. Lyon, 1541. *Cartografía del area del Ebro, de Gerard de Jode*. Nimega, 1578. *Cartografía del area del Ebro, de Johannes Baptista Vriens*. Amberes, 1603. Documentación del IMH. Barcelona y ACA. Barcelona.

²⁶ Generalitat de Catalunya. (1988) *Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya. Carta Arqueològica de la comarca del Montsià*. Barcelona, 119 pp.

2.1. PERIODIZACIONES CRONOCULTURALES

No obstante, la tarea realizada, al haberse concentrado sobre un escaso número de yacimientos de manera sistemática y prolongada, nos permite reconocer, también para esta zona, la secuencia poblacional-marco del mundo ibérico, ya enunciada por nosotros en trabajos anteriores²⁷ y que se sobrepone a la comúnmente empleada para el área conocida en la bibliografía como "comarcas meridionales de

Catalunya" que, en realidad, se basaba principalmente en los yacimientos del Bajo Aragón-Matarranya, definida por E.Sanmartí y J.Padró en el SOMI de Barcelona (1976)²⁸ y por el propio E.Sanmartí en las Jornadas sobre Iberos de Jaén (1986)²⁹. Este último autor³⁰ propone asimismo una interesante división de la fase inicial del periodo pleno (siglo V e inicios del IV a.C.) en función de las tipologías materiales de las copas griegas documentadas en el área, distinguiendo dos fases caracterizadas por la presencia de las

VILASECA (1973)	SANMARTÍ PADRÓ (1976 - 8)	SANMARTÍ (1986-7)	GRACIA MUNILLA (1991)	RUIZ (1993)
III 750-600 aC	Preibérico s.VII aC	Preibérico s.VII aC	Preibérico s. VII aC	
IV 600 - 450 aC	Ib. Ant. I 600 - 550 aC	Ib. Ant. I 600 - 550 aC	Ibérico Antiguo s. VI aC	Ibérico I 600/580- 540/530 aC
	Ib. Ant. II 550-500 aC	Ib. Ant. II 550-500 aC		
V 450-300 aC	Ibérico Pleno 500-200 aC	Ib. Pl. I Ky. At. C 500-450 aC	Ibérico Pleno s. V - III aC	Ibérico II 540/530- 450/425 aC
		Ib. Pl. II C. Cástulo 450-400 Ac		Ibérico III 450/425- 350/300 aC
		Ib. Pl. III 400-200 aC		Ibérico IV 350/300- 175/150 aC
			Ibérico Tardío s. II-I aC	Ibérico V 175/150- 60 dC

²⁷ GRACIA, F.; MUNILLA, G.; PALLARÉS, R. *Estructuración del poblamiento ibérico en la comarca del Montsià*. "1er Congrés d'Història d'Alcanar". Alcanar, 1989-1990, pp. 40-53. GRACIA, F.; MUNILLA, G.; PALLARÉS, R. *Urbanismo y sistemas defensivos ibéricos en el curso inferior del Ebro. Dos casos de estudio: La Moleta del Remei (Alcanar-Montsià) y El Castellet de Banyoles (Tivisa-Ribera d'Ebre)*. "Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Fortificacions. La problemàtica de l'ibèric ple (segles IV-III a.C.)". Manresa 1990-1991, pp. 67-78. GRACIA, F.; MUNILLA, G.; PALLARÉS, R. *Estructuración del poblamiento protohistórico en el curso inferior del Ebro*. "XXXVII Asamblea Intercomarcal d'Estudiosos". Amposta, 1991. (en prensa).

²⁸ SANMARTÍ, E.; PADRÓ, J. *Ensayo de aproximación al fenómeno de la iberización en las comarcas meridionales de Catalunya*. "Simposi Internacional. Els orígens del món ibèric". Ampurias 38-40 (1976-1978), pp. 157-176.

²⁹ SANMARTÍ, E. *La Cultura Ibérica del sur de Catalunya*. "Iberos. Actas de las I Jornadas sobre el Mundo Ibérico". Jaén 1985-1987, pp. 67-75.

³⁰ SANMARTÍ, E. *op.cit.* 1985-1987, pp. 73-74.

Kylikes Áticas de tipo C (in.s.V a.C.) y las Cástulo Cups (segunda mitad del siglo V a.C. e inicios del siglo IV a.C.)³¹.

Las periodizaciones de la Edad del Hierro en el área del Levante peninsular se basan, fundamentalmente, en fases arquetípicas cronológico-culturales, destinadas, más que a delimitar una evolución secuencial del poblamiento con un contenido definido, a dotar de una rejilla de fechas a los diversos yacimientos tratados; solamente bajo este punto de vista puede entenderse la división en ciclos seculares del proceso evolutivo de las comunidades prerromanas.

Si profundizamos algunos de los problemas que presenta la nomenclatura empleada en los esquemas propuestos por Padró/Sanmartí en 1976, Sanmartí en 1986 y Gracia/Munilla en 1991, podemos observar, en primer lugar, como la denominación de **Preibérico** responde solamente a la documentación de materiales fenicios en las secuencias estratigráficas de los asentamientos indígenas. La reflexión que efectuamos se encamina a defender la relatividad de la influencia mediterránea sobre las comunidades autóctonas en cronologías situadas en torno a la transición de los siglos VII-VI a.C.; el elemento comercial fenicio, como en muchos aspectos posteriormente el griego, aunque importantes, no creemos desarrolle la suficiente influencia sobre el substrato como para definir un cambio fundamental en la dinámica interna de la población del área que nos ocupa.

Analizando los rasgos definitorios del proceso cultural (distribución del poblamiento, planteamientos arquitectónicos y estructura económica), podemos ver cómo no existen modificaciones importantes en las comunidades indígenas antes y después de la introducción de un "estímulo" foráneo y cómo la evolución de las mismas podría haber sido unívoca, desembocando en parámetros próximos a las líneas

exponenciales de períodos posteriores, sin necesidad de supeditar en gran medida el desarrollo cultural a la presencia de un contacto mediterráneo³².

Por consiguiente, si los grupos continúan definiéndose por los mismos elementos, nos planteamos cuál es el significado del término "preibérico": si no existe cambio, sino continuidad, esta fase no indica un elemento previo de nada, encontrándose vacía de contenido real. La cuestión lógica que se deriva de lo expuesto es el hecho de que si queremos mantener una diferenciación de la secuencia cronocupacional en base a los tipos de importaciones, deberíamos unificar los conceptos de "preibérico" e "ibérico antiguo" hasta el momento de la existencia de importaciones de origen no semita, es decir, mediados del siglo VI a.C.; existiendo, en caso contrario, dos soluciones: un regreso a las nomenclaturas típicas de la Edad del Hierro en Europa Occidental (Campos de Urnas, Hallstatt) o, siguiendo la propuesta de A. Ruiz³³ (que recoge, en cierto sentido, las ideas de la periodización de S. Vilaseca), limitarnos a una clasificación basada en la presencia de materiales de importación, con márgenes cronológicos pero sin contenido/epigrafe cultural.

Por otra parte, en los esquemas propuestos se efectúa una doble división del período **Ibérico Antiguo** cuando no existen elementos arqueológicos (materiales de importación en volumen suficiente) ni estacionales (hábitats claramente identificables)³⁴ que permitan en la zona esta división, que si es aceptada en otras áreas del Levante y sur peninsulares, por lo que creemos más lógico mantener una unidad para el período comprendido entre mediados del siglo VI a.C. y la primera mitad del siglo V a.C., tomando como base las primeras importaciones griegas en la zona y englobando asimismo la fase de las *Kylikes* áticas tipo C de Sanmartí. El período de consolidación de la

³¹ GRACIA, F. *Las Copas Cástulo en la Península Ibérica. Problemática y ensayo de clasificación*. Congreso de Ampurias sobre cerámicas griegas en la Península Ibérica. Ampurias 1991. "Huelva Arqueológica", (en prensa). Deben tomarse muchas precauciones sobre la cronología "real" de estas piezas en territorio peninsular en base al material de los niveles arqueológicos en que se presentan y a la amplitud de producciones recogidas bajo esta nomenclatura. Pese a que los trabajos de Sparkes y Talcott en el Agora de Atenas cifran estas piezas entre mediados y segunda mitad del siglo V a. C., los niveles arqueológicos peninsulares muestran una clara asociación entre las Cástulo Cups y los Kantharos Sessile de los Grupos VI-VII de la clasificación de Howard y Jhonson, dando una cronología precisa ubicable en la transición de los siglos V-IV a.C. SPARKES, B.; TALCOTT, L.: *Black and Plain Pottery of the Vth, Vth and IV th centuries B.C.* "The Athenian Agora", vol. XII. Princeton, 1970, 472 pp. HOWARD, S.; JHONSON, F.P. *The Saint Valentin vases*. "A.J.A.", 58 (1954), pp. 191-207. MALUQUER DE MOTES, J. *Cerámica de Saint Valentin en Ullastret (Gerona)*. "Miscelánea Arqueológica" XXV Aniversario de los Cursos de Ampurias". Barcelona, 1973, p.417.

³² Es difícil admitir que el contacto fenicio desemboque en una aculturación teniendo en cuenta la representatividad del mismo. Sobre planteamientos recientes de la presencia fenicia en el área del Ebro, vide especialmente PENA, M.J.: *Avieno y las costas de Cataluña y Levante. I Tyrichae: Typikai ¿La Tiria?*. "Faventia" 11,2.(1985) pp. 9-21. La autora propone la existencia de un asentamiento o puesto de comercio fenicio permanente en el área de la desembocadura del Ebro, así como la explotación comercial de productos agropecuarios autóctonos como la palma.

³³ RUIZ, A.; MOLINOS, M. 1993: *Los Iberos. Análisis arqueológico de un proceso histórico*. Ed. Crítica. Barcelona, pp.97-99.

³⁴ Debería incluirse en este punto la problemática del *hiatus* documentado para este momento en el poblamiento prerromano de la zona. Vide especialmente RAFEL, N. 1991 op.cit, pp. 140-141.

influencia ampuritana quedaría marcado por las producciones de figuras rojas correspondientes a la segunda mitad del siglo V a.C. y por la distribución de las Cástulo-Cups en la transición de los siglos V-IV a.C.

Un tercer elemento susceptible de debatirse es el indudable desarrollo del período **Ibérico Tardío** (siglos II-I a.C.), superadas las viejas teorías de la desaparición del mundo ibérico durante las convulsiones de la Segunda Guerra Púnica, que cuenta con unas características y materiales propios que le confieren una personalidad perfectamente definida y constituyen la denominada "Baja Epoca", uno de los tramos ocupacionales con mayor interés de estudio futuro.

Por todo ello, en atención a lo expuesto, la división del poblamiento ibérico en la zona del Ebro puede realizarse de la forma siguiente:

- Ibérico I. (Horizonte Preibérico), Siglo VII -VI a.C. (600/580 - 540/530 a.C.) Identificado a partir de los yacimientos siguientes: La Ferradura (Ulldecona), 625-550 a.C.; La Moleta del Remei (Alcanar), Fase 1, 620-575 a.C.; Sant Jaume-Mas d'en Serra (Alcanar), fin s.VII-in.s.VI a.C.; Aldovesta (Benifallet), 650-575 a.C.; Barranc de Gáfols (Ginestar), 590-570 a.C.; Tossal del Moro (Pinyeres), fin. s. VII-inc.s. VI a.C.; Coll del Moro (Gandesa), Nec. C.M.2. 650/600-575 y C.M.3. 600/575-500 a.C.; Coll del Moro (Gandesa), C.M.1. 600/575-500 a.C.; Mas de Mussol (Tortosa), 575 a.C.; Coll Alt (Tivissa), s.VII-V a.C.; L'Oriola (Amposta), 550-400 a.C.

- Ibérico II (Horizonte Ibérico Antiguo), Siglo VI a.C. (540/530-450/425 a.C.) Identificado a partir de los yacimientos siguientes: Mas de Mussol (Tortosa), 575-475 a.C.; Mianes (Santa Bárbara), 525-400 a.C.; L'Oriola (Amposta), 550-400 a.C.; Coll del Moro (Gandesa), C.M.1. 600/575-500 a.C.; La Moleta del Remei (Alcanar), *Hiatus* 550-450 a.C.?. La Gessera (Caseres) 550 a.C.; Coll del Moro (Serra d'Almors), 550 a.C.; Coll Alt (Tivissa), s.VI-m.V a.C.

- Ibérico III. (Horizonte Ibérico Pleno), Siglos V-III a.C. (450/425-350/300 a.C.) Identificable en los yacimientos siguientes: La Moleta del Remei (Alcanar), Fase 2, 425-300 a.C.; Castell (Amposta), s.V-IV a.C.; Camarles (Tortosa), fin.s.V.-IV a.C.; L'Oriola (Amposta), s.V a.C.; Mianes (Santa Bárbara), s.V a.C.; Castellet de Banyoles (Tivissa), s.IV-III a.C.; Tossal del Moro (Pinyeres), T.M.2. s.V a.C.; Coll del Moro (Gandesa), fin. s.V. a.C.

- Ibérico IV - V. (Horizonte Ibérico Tardío), Siglos II-I a.C. (350/300 - 175/150 a.C. y 175/150 - 60 d.C.) Identificable en los yacimientos siguientes: La Moleta del Remei (Alcanar), Fase 3, 230-110 a.C.; Castell (Ulldecona), s.III-II a.C.; Castell (Amposta), s.II a.C.; Castellet de Banyoles (Tivissa), s.II a.C.; Sant Miquel (Vinebre), 125-50/40 a.C.; Coll del Moro (Gandesa), C.M.IV. s.II-I a.C.

3. SUBDIVISIONES PERIÓDICAS. CARACTERÍSTICAS GENERALES.

3.1. IBÉRICO I. (HORIZONTE PREIBÉRICO)

Correspondiente al siglo VII y primera mitad del VI a.C.; la característica principal del mismo es la presencia del componente comercial fenicio.

A nivel urbanístico, la segunda mitad del siglo VII a.C. se caracteriza en el área por el desarrollo y consolidación de los modelos constructivos propios de la Primera Edad del Hierro en el Valle del Ebro y Bajo Aragón, con cronologías cifrables a partir del siglo VIII a.C. en Cortes de Navarra³⁵, y del s.VII a.C. en Roquizal del Rullo, Cabezo de Monleón y Cabezo del Cascarajujo³⁶. En este sentido, es especialmente

³⁵ El desarrollo de las casas de planta rectangular en el poblado del Alto de la Cruz se cifra, a partir de las cronologías de J. Maluquer, en torno al 800 a.C., siendo probable que las dataciones de C14 en curso de realización retrasen aún más esta cronología. Un primer avance de las series de radiocarbono (Departament de Química Analítica U.B.) ha proporcionado una fecha de 2570 ± 50 B.P. (Cal BC 795) para el nivel XXVIII de la C. 1. del Alto de la Cruz, correspondiente a la fase constructiva A.C.9. equivalente a la fase inicial del período P.III.b. de Maluquer (770-700 a.C.); la existencia, cuando menos, de cuatro fases constructivas anteriores a la citada (A.C.10. - A.C.14) de características similares en cuanto a la organización del trazado de los hábitats permite suponer, a la espera de ulteriores comprobaciones, una cronología de siglos XI-X para la adopción de las plantas rectangulares en el valle medio del Ebro. Sobre la evolución arquitectónica de Cortes de Navarra vide.: MUNILLA, G.; GRACIA, F.: *Evolución arquitectónica del poblado protohistórico del Alto de la Cruz (Cortes de Navarra)*. "III Simposio sobre los celtiberos. El poblamiento Celtibérico". Daroca, 1991 (en prensa).

³⁶ RUIZ ZAPATERO, G. 1985: *Los campos de urnas del NE. Peninsular*. Tesis Doctoral, Universidad Complutense, II, Vols. ALVAREZ, A.; BACHILLER, J.A.: *Urbanismo prerromano en tierras de Caspe*. "B.A.P.", IV (1982), pp. 61-79. BELTRAN, A.: *Dos notas sobre el poblado hallstático del Cabezo de Monleón*. "Caesaraugusta" 19-20 (1962), pp. 7-21. BELTRAN, A.: *Las casas del poblado de la I edad del Hierro del Cabezo de Monleón (Caspe)*. "B.M.Z.", 3 (1984), pp. 23-101. LLANOS, A.: *Urbanismo y arquitectura en poblados alaveses de la Edad del Hierro*. "E.A.A.", 6 (1974) pp. 101-146. RUIZ ZAPATERO, G. et alii. *Patrones de asentamiento en el Bajo Aragón protohistórico*. "Arqueología Espacial", 4 (1984), pp. 43-64. RUIZ ZAPATERO, G.; LORRIO, A.; MARTIN, M.: *Casas redondas y rectangulares de la Edad del Hierro: aproximación a un análisis comparativo del espacio doméstico*. "Arqueología Espacial", 9 (1986), pp. 79-101. ALVAREZ, A.: *Constantes tipológicas en la evolución urbanística de los hábitats prerromanos del valle medio del Ebro*. "Arqueología Espacial", 9 (1986), pp. 103-112.

significativo el poblado del Puig Roig del Roget (Masroig)³⁷ cuyas dos fases de ocupación, cifradas entre los siglos VIII-VII a.C., muestran ya las características urbanísticas (eje central) y arquitectónicas (plantas rectangulares, zócalos de piedra y muros de adobe) que caracterizarán el desarrollo de los poblados del periodo ibérico.

La cuestión estriba en discernir si esta concepción del hábitat en el área del bajo Ebro se produce como consecuencia de la influencia comercial mediterránea o si bien, y como es más factible, el contacto mediterráneo incide ya sobre un modelo desarrollado que puede obedecer al resultado de una dinámica interna de las poblaciones indígenas, o bien ser adoptado en la zona como reflejo de una práctica común en el interior, que podría indicar un contacto cultural siguiendo la ruta del Ebro.

Al tipo arquitectónico representado en estos poblados (viviendas de un solo ámbito con planta rectangular, fundamentación de piedra, superestructura de adobe y cañizo y disposición seriada a ambos lados de una calle central), definido por J. Maluquer como **poblados distribuidos en dos barrios, separados por una calle central**³⁸, y equiparable al tipo A de F. Gusi y C. Olaria (**poblados de vía central**)³⁹, deben asignarse el poblado de La Ferradura (Ulldecona), parte de las construcciones de la Fase 1 de La Moleta del Remei (Alcanar) y el poblado del Barranc de Gàfols (Ginestar). Paralelamente, se documenta un tipo de asentamiento constituido por cabañas de planta circular, sin estructuración viaria, propio de los modelos constructivos del Bronce Final (Fase 1 de Moleta del Remei)⁴⁰; no obstante, es hasta el momento difícil precisar, en función del material documentado, si estas construcciones corresponden a un momento de asentamiento anterior, o bien son coetáneas de la primera fase de ocupación.

3.1.1. Moleta del Remei. Fase 1. H.7.

Un ejemplo claro de la dualidad substrato/influencia foránea lo constituye la H.7. (barrio O.) de La Moleta del Remei. (Fig.O).

Arquitectónicamente presenta una configuración de planta rectangular (7 x 4,90 mts.) adosada al muro de cierre o delimitación del hábitat, paredes con fundamentación de piedra y superestructura de adobe. La distribución interna de la superficie constructiva muestra una división del espacio en dos ámbitos, mediante dos muretes que definen un área de vestíbulo irregular (1,80 x 4,90 mts) y otra de habitación cuadrangular (5,20 x 4,90 mts). Por lo que respecta a la zona de acceso, se trata del único caso de recinto constructivo, en la fase 1, en que se ha comprobado la existencia de dos ámbitos, siendo la generalización de las compartimentaciones internas de los hábitats común en el yacimiento sólo a partir de la fase 3. El carácter diferencial de H.7. se remarca por la asociación de elementos constructivos con posible función ritual documentados en el interior de la misma:

- estructura de combustión de planta circular (1,60 mts de diámetro con reborde de arcilla de 15 cms. de anchura y 10 de altura) con superficie interna de tierra rubefactada sobre solera de cantos rodados (fig.1 nº2).

- estructura de combustión (horno? altar?) de planta rectangular (1,50 x 1,10 mts) delimitada por muretes de piedra pequeña, escuadrada y encajada con ayuda de cuñas, con superficie interna de tierra rubefactada sobre solera de cantos rodados. (fig.1 nº3).

- estructura ritual (cista?) de planta rectangular (75x55 cms) adosada al muro N. del recinto, formada por lajas de piedra trabajadas e hincadas sobre el pavimento siguiendo una disposición realizada en

³⁷ GENERA, M.: *Els pobles dels Camps d'Urnes al sud de Catalunya: l'establiment del Puig Roig (el Masroig, Priorat)*. "Tribuna d'Arqueologia 1985-1986", pp. 53-62. GENERA, M.: *Poblat prehistòric del Puig Roig del Roget. (El Masroig/El Priorat)*. Servei d'Arqueologia. Generalitat de Catalunya. Barcelona. 1990.

³⁸ MALUQUER DE MOTES, J. *et alii.* (1986) *Arquitectura i urbanisme ibèrics a Catalunya*. P.I.P. Universidad de Barcelona. pp. 54-57.

³⁹ GUSI, F.; OLARIA, C. (1984) *Arquitectura del mundo ibérico*. Consejo de Aparejadores y Arquitectos Técnicos de la Comunidad Autónoma de Valencia. Castellón, pp. 27-29.

⁴⁰ La tesis de licenciatura de la Sra. María Martínez Roselló, realizada bajo la dirección de uno de nosotros (F. Gracia), con el título de *Producciones cerámicas a mano, ibéricas, de la comarca del Montsià*. (Universidad de Barcelona, 1992), estudia la problemática de las relaciones entre los asentamientos de Primera Edad del Hierro de la zona, fundamentalmente entre La Moleta del Remei (Alcanar) y La Ferradura (Ulldecona), a partir del análisis de las producciones cerámicas locales. Entre los resultados de este trabajo, merece destacarse la precisión de que si bien los tipos formales documentados corresponden a la misma tipología, la realización (análisis de pastas) es local en ambos casos; no existiendo, al menos a este nivel, un lugar central de producción/distribución; con lo que se reafirma la idea de pertenencia a un mismo grupo/área cultural combinada con el desarrollo individualizado (al menos a nivel material) de los hábitats.

función de las medidas de las mismas, que delimita una superficie interna en la que no se da un carácter relevante a la base de la misma, y en la que permanece ignota la motivación del material depositado: restos faunísticos⁴¹, cerámica a mano informe y material fenicio. El conjunto se encuentra sellado por un lingote de plomo rectangular (24,16,5 x 1 cm.)⁴² (fig. 1. nº1).

En el ángulo NO. del edificio se documentó un enterramiento infantil, primario, dispuesto en una concavidad excavada en el pavimento del hábitat y recubierto de losas planas⁴³.

El único nivel de ocupación de la misma ha presentado una asociación de material cerámico a mano compuesto principalmente por contenedores de los

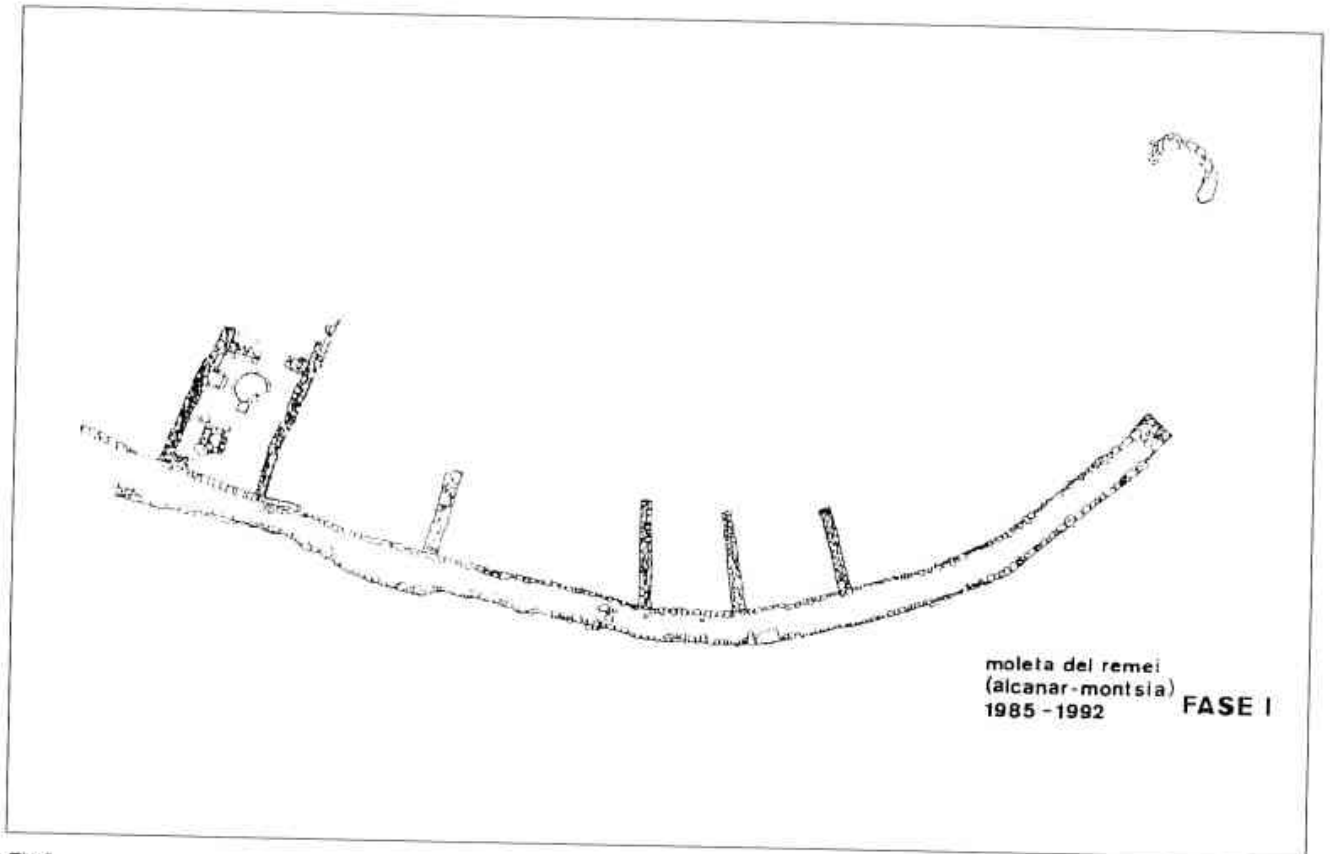

Fig.0

⁴¹ El material arqueozoológico documentado en el interior de la cista estaba compuesto por 24 restos correspondientes a las extremidades y cráneo de un ovicaprino joven (5-9 meses); una costilla de *Bos taurus* y 2 vértebras de Espárido indeterminado. ALBIZURI, S.; NADAL, J.: *Estudi faunistic del jaciment de La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià)*. 1990, inédito, pp. 42. Junto a la cista se documentó un sacrificio ritual/fundacional/substituto consistente en restos de las extremidades y cráneo de un ovicaprino joven (5-9 meses), sin marcas de descamación o fuego, siguiendo un patrón ampliamente comprobado para este tipo de prácticas. ALBIZURI, S.: *Paleoeconomía y ritualidad. Análisis zooarqueológico del yacimiento ibérico "Turó de Ca n'Olivé" (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental)*. Tesis de Licenciatura. Universidad de Barcelona, 1990, inédita.

⁴² Tras ser tratado en laboratorio, el lingote de plomo ha resultado ágrafo; no obstante, presenta líneas longitudinales incisas de delimitación de su superficie, correspondientes probablemente a medidas de fragmentación para su empleo posterior. Asimismo, presenta tres intentos de perforación en su zona central (dos en la cara exterior y uno en la interior) de los que solamente uno exterior está completado.

⁴³ El enterramiento documentado corresponde a un individuo masculino de tipo perinatal de 8,5 meses y 48 cms. de longitud.

MERCADAL, O.: *Estudi paleoantropològic de diverses restes de perinatals. La Moleta del Remei (Alcanar). Campanyes 1988, 1990 i 1991*. Barcelona, 1992. Inédito. Sobre los enterramientos infantiles del yacimiento vide: GRACIA, F.; MUNILLA, G.; MERCADAL, O.; CAMPILLO, D.: *Enterramientos infantiles en el poblado ibérico de la Moleta del Remei (Alcanar, Montsià)*. "C.P.A.C.", 14 (1989), pp. 133-159.

tipos característicos del periodo⁴⁴ (perfiles globulares, carenados y en "S" sin decoración o con aplicación plástica de cordones simples de impresión digital) (fig.2 nº1-6) y dos vasos especiales de perfil globular con asas horizontales, decoración de acanalados simples y pie el primero, y perfil globular, cuello alto y pie, carente de decoración el segundo (fig.3 nº1-2)⁴⁵, con materiales fenicios: ánforas del tipo Vuillemot R-1⁴⁶ (fig.4 nº 1-9), trípodes (tipo 1a de González)(fig.5 nº 1-2) y contenedores/*pithoi* tetrasados (tipos 13a1 y/o 13b1 de González) semitas occidentales e imitaciones del SE.peninsular (fig.6), configurando una tipología de importaciones asimilable a la presente en los niveles coetáneos de Peña Negra (Crevillente)⁴⁷, Los Saladares⁴⁸, Vinarragell⁴⁹ e Ibiza⁵⁰.

3.1.2. Moleta del Remei. Fase 1. Materiales de importación.

Junto a la H.7., han proporcionado también materiales fenicios las H.40,41 y 18, produciéndose asimismo una asociación en estas estructuras con producciones tirrénicas: *Kantharos* 3e-3g de Rasmussen, asimilables a los tipos 5B,5C y 5D de Ramage; *Kantharos* 2 de Rasmussen, *Kyathos* 4b (Ramage 6E) y Cup c1 (Ramage 7B)⁵¹ (fig.7 nº 1-5).

La presencia de un contacto o tráfico comercial fenicio en el área de la desembocadura del Ebro fue planteada por vez primera en el Simposio de Jerez por J.Maluquer, en un artículo (**Els fenicis a Catalunya**)⁵² que ha marcado de manera decisiva el

⁴⁴ Vide entre otros: MAYA, J.L.: *Silos de la Primera Edad del Hierro en la Universidad Autónoma de Barcelona*. "Estudios de la Antigüedad", 2 (1985). pp. 147-226. PONS, E. 1984: *L'Empordà de l'Edat del Bronze a l'Edat del Ferro*. Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona. Girona, 365 pp.

⁴⁵ Los dos vasos diferenciados de H.7. deben enmarcarse en las tipologías propias del NE Peninsular a partir del análisis pormenorizado de sus componentes formales. Por lo que respecta al primer vaso (fig. nº1), los acanalados asociados horizontales e inclinados, amplios y suaves (PONS 1984) se encuentran ampliamente documentados sobre otros perfiles de contenedor en zonas próximas, al igual que sucede con el pie alto. La otra pieza (fig. nº2), aunque relacionable con perfiles indígenas, presenta similitudes formales con los vasos "à chardon" de origen semita. SANMARTI, E. 1993: *Una tomba de guerrer de la primera edat del ferro trobada a Linars del Vallès (Vallès Oriental, Barcelona)*. "Treballs del UDG" 1, p. 26. Fig. 11, nº 15, fechada a principio del siglo VI a.C.

PY, M. 1993: *Les gaulois du Midi. De la fin de l'Âge du Bronze à la conquête romaine*. Ed. Hachette. Paris. pp. 72-74, fig. 10.

⁴⁶ VUILLEMOT, G. 1965: *Reconnaissances aux échelles puniques d'Oraine*. Autun, 459 pp. MAAS-LINDEMAN, G.: *Vasos fenicios de los siglos VII-VI en España. Su procedencia y posición dentro del mundo fenicio occidental*, en AUBET, M.E.; OLMO, G. Eds. 1986: *Los fenicios en la Península Ibérica*. Ed. Ausa. Sabadell, vol 1, pp. 227-239. GUERRERO, V.M.: *El palacio-santuario de Cancho Roano (Badajoz) y la comercialización de ánforas fenicias indígenas*. "R.S.F." XIX, 1 (1991), pp. 49-82. Un asa de ánfora R-1 presenta un grafito en su parte exterior compuesto por cuatro líneas horizontales y una inclinada. En opinión de M.J. Fuentes Estañol, podría tratarse de un numeral semita (valor numérico 4) y estar referido tanto al número de contenedores de la carga como al peso o al contenido del envase. Un ejemplar neopúnico de los siglos IV-III a.C. se documenta en el pecio de Benisafuller (Menorca). FUENTES ESTAÑOL, M.J. 1986: *Corpus de las inscripciones fenicias, púnicas y neopúnicas de España*. Barcelona, p.56. Por contra, J. Sanmartín ha opinado que el grafito, leído de izquierda a derecha, podría representar el valor 3,5, mientras que haciéndolo a la inversa, representaría un valor de 13,5; junto a las interpretaciones ya citadas, ha apuntado la posibilidad de que se tratara de una marca de fabricación. Agradecemos cordialmente a ambos investigadores sus indicaciones sobre esta pieza. Números similares se documentan en inscripciones ibéricas (Orley sobre plomo, La Granjuela sobre cuenco de plata) SILES, J. 1985: *Léxico de inscripciones ibéricas*. Madrid, pp. 395-397. CEJADOR, J.: *Ibérica I. Alfabeto de inscripciones ibéricas*. "Butlletí de l'Associació Catalana d'Antropologia i Prehistoria", v. IV (1926), pp. 19,84-85.

⁴⁷ GONZALEZ, A.: *La Peña Negra IV. Excavaciones en el sector VII de la ciudad orientalizante 1980-1981*. "N.A.H.", 13, (1982), pp. 305-418. GONZALEZ, A.: *La tipología cerámica del horizonte II de Crevillente*. "Saguntum", 14, (1979), pp. 59-96. GONZALEZ, A.; RUIZ SEGURA, E.: *Nuevos datos sobre urbanística y cultura material en el hierro antiguo del Sudeste*. "Lucentum", IX-X (1990-1991), pp. 51-75. GONZALEZ, A.: *Las importaciones y la presencia fenicias en la Sierra de Crevillente (Alicante)*. "Aula Orientalis", 4 (1986), pp. 279-301. GONZALEZ, A. 1990.: *Nueva luz sobre la protohistoria del Sudeste*. Universidad de Alicante, 357 pp. GONZALEZ, A. 1983.: *Estudio arqueológico del poblamiento antiguo de la Sierra de Crevillente (Alicante)*. "Lucentum. Anejo I", Universidad de Alicante, 374 pp.

⁴⁸ ARTEAGA, O.; SERNA, M.R.: *Los Saladares 71*. "N.A.H. Arqueología", 3, (1975).

⁴⁹ MESADO, N. 1974.: *Vinarragell (Burriana-Castellón)*. "T.V.S.I.P.", nº 46, esp. pp. 152-158. MESADO, N.; ARTEAGA, O. 1979.: *Vinarragell II (Burriana-Castellón)*. "T.V.S.I.P.", nº 61.

⁵⁰ FERNANDEZ, J.H.; GOMEZ BELLARD, C.; GURREA, R.: *La première période de la colonisation punique a Ibiza*, en Waldren et alii Eds. 1984, *The Deya Conference of Prehistory. Early Settlement in the Western Mediterranean Islands and their Peripheral Areas*. "BAR", 229, vol III, pp. 785-796. COSTA, B.; FERNANDEZ, J.H.; GOMEZ BELLARD, C.: *Ibiza fenicia: La primera fase de la colonización de la isla (siglos VII y VI a.C.)*. "Atti del II Congresso Internazionale di studi Fenici e Punic". Roma 1989-1991, pp. 759-795. GOMEZ BELLARD, C.: *La fondation phénicienne d'Ibiza et son développement aux VIIe et VIe s. av.J.C.* "Atti del II Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punic", Roma 1989-1991, pp. 110-112.

⁵¹ GRACIA, F.: *Materiales etruscos en el poblado ibérico de La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià, Tarragona)*, en: REMESAL, J.; MUSSO, O. Coord.: "La presencia de material etrusco en la Península Ibérica". Barcelona 1990-1991, pp. 177-186.

⁵² MALUQUER DE MOTES, J. *Los fenicios en Cataluña*. "Tartessos y sus problemas". V Symposium Internacional de Prehistoria Peninsular. Jerez-Barcelona, 1968-1970, pp. 241 - 250.

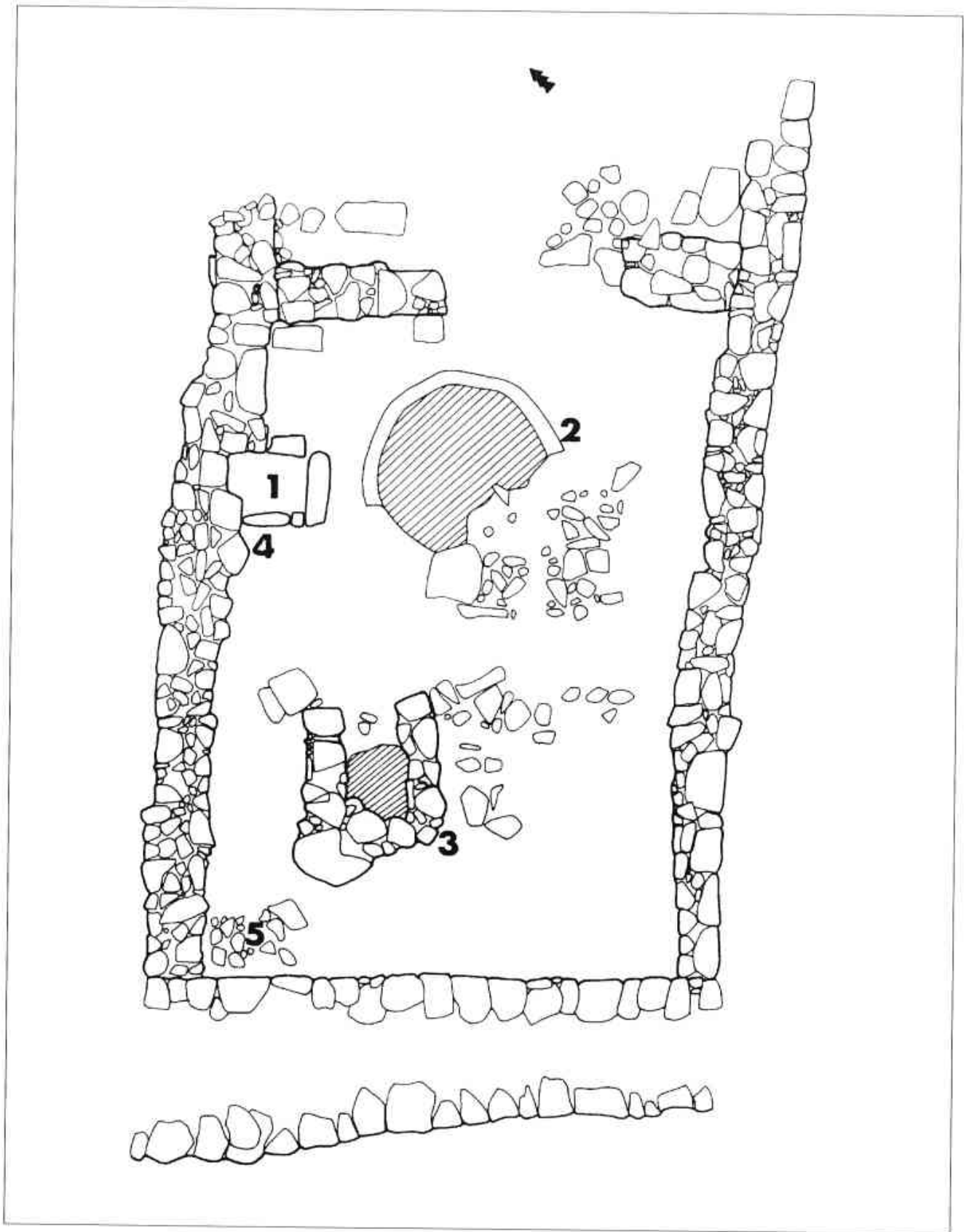

Fig. 1

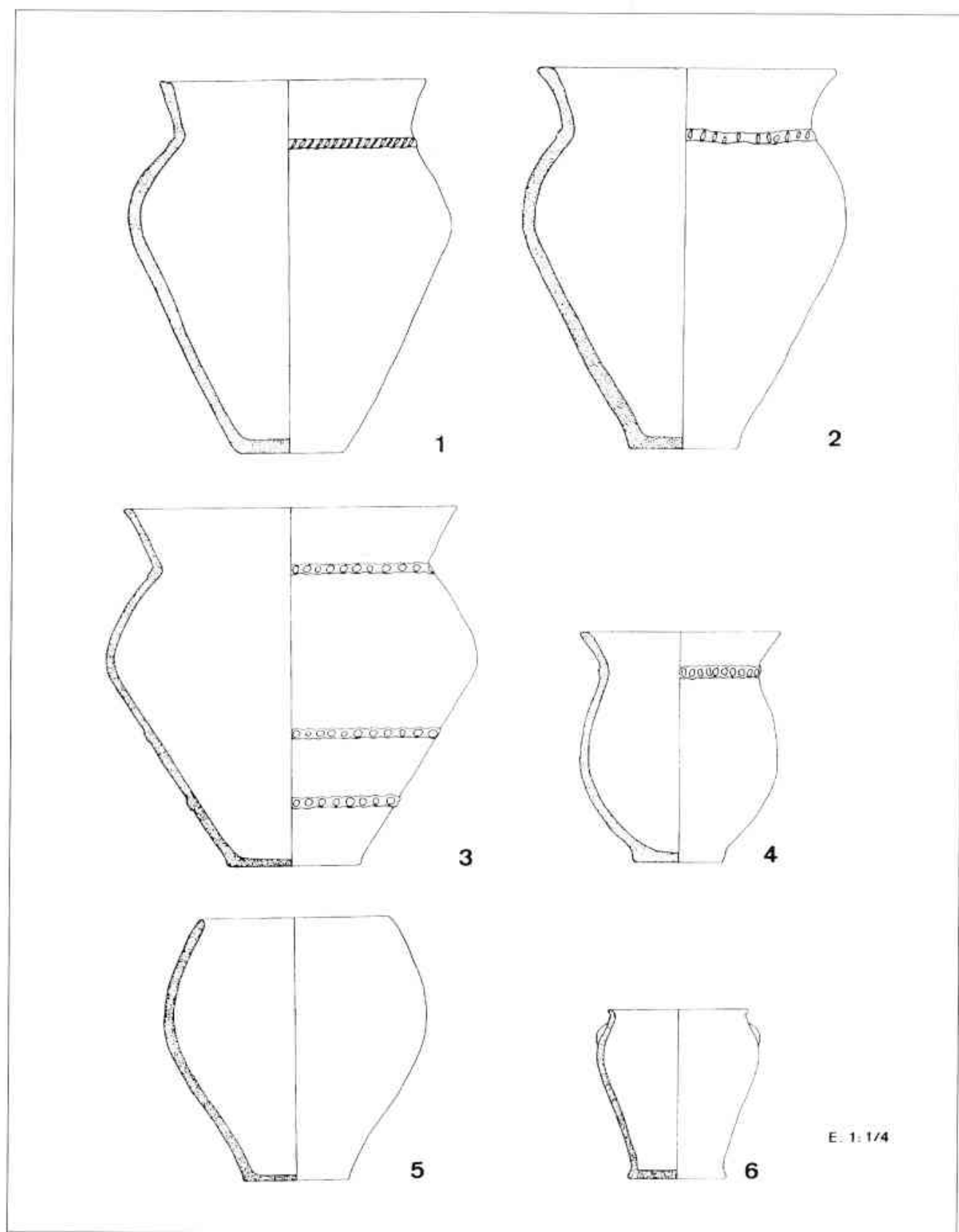

Fig. 2

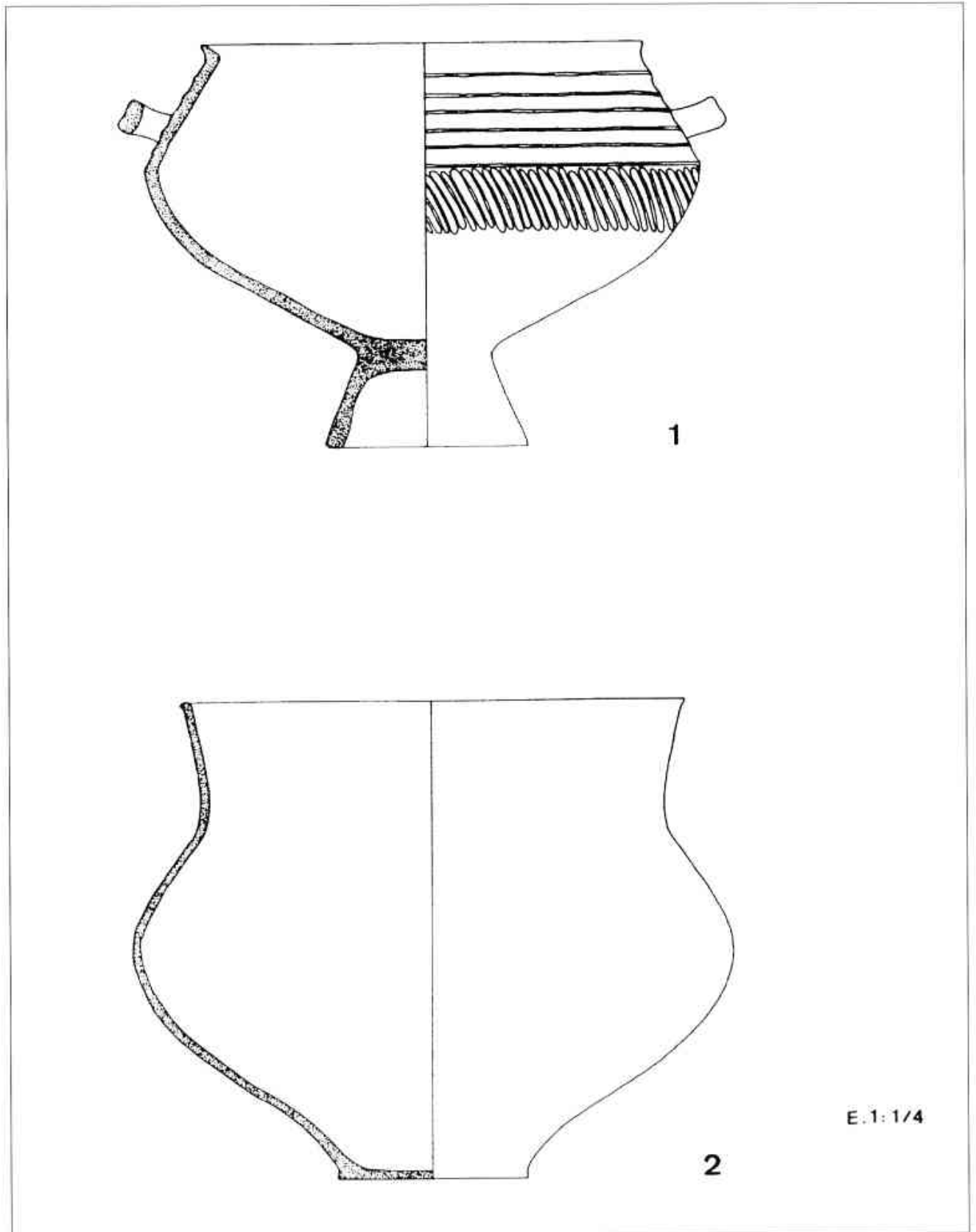

Fig. 3

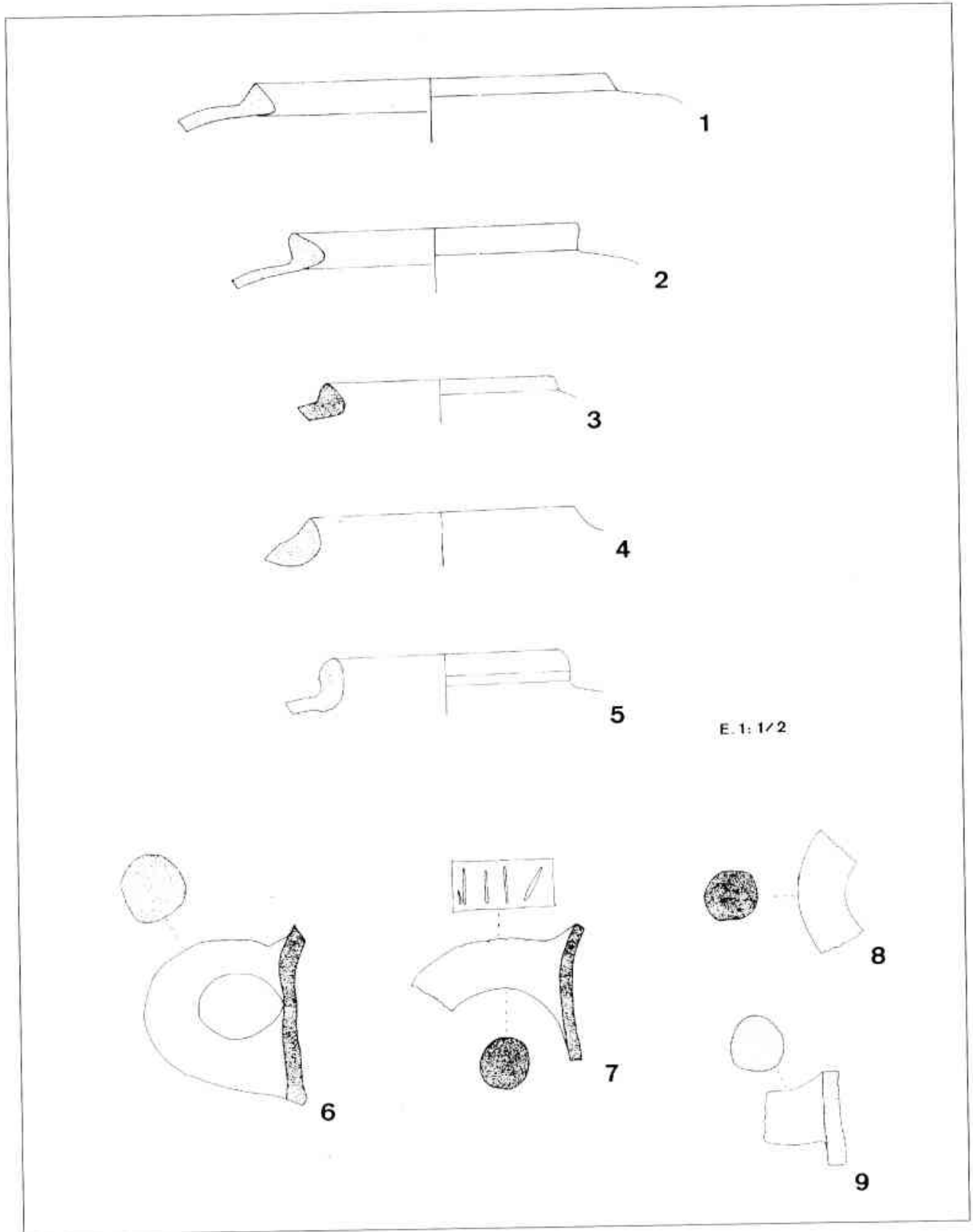
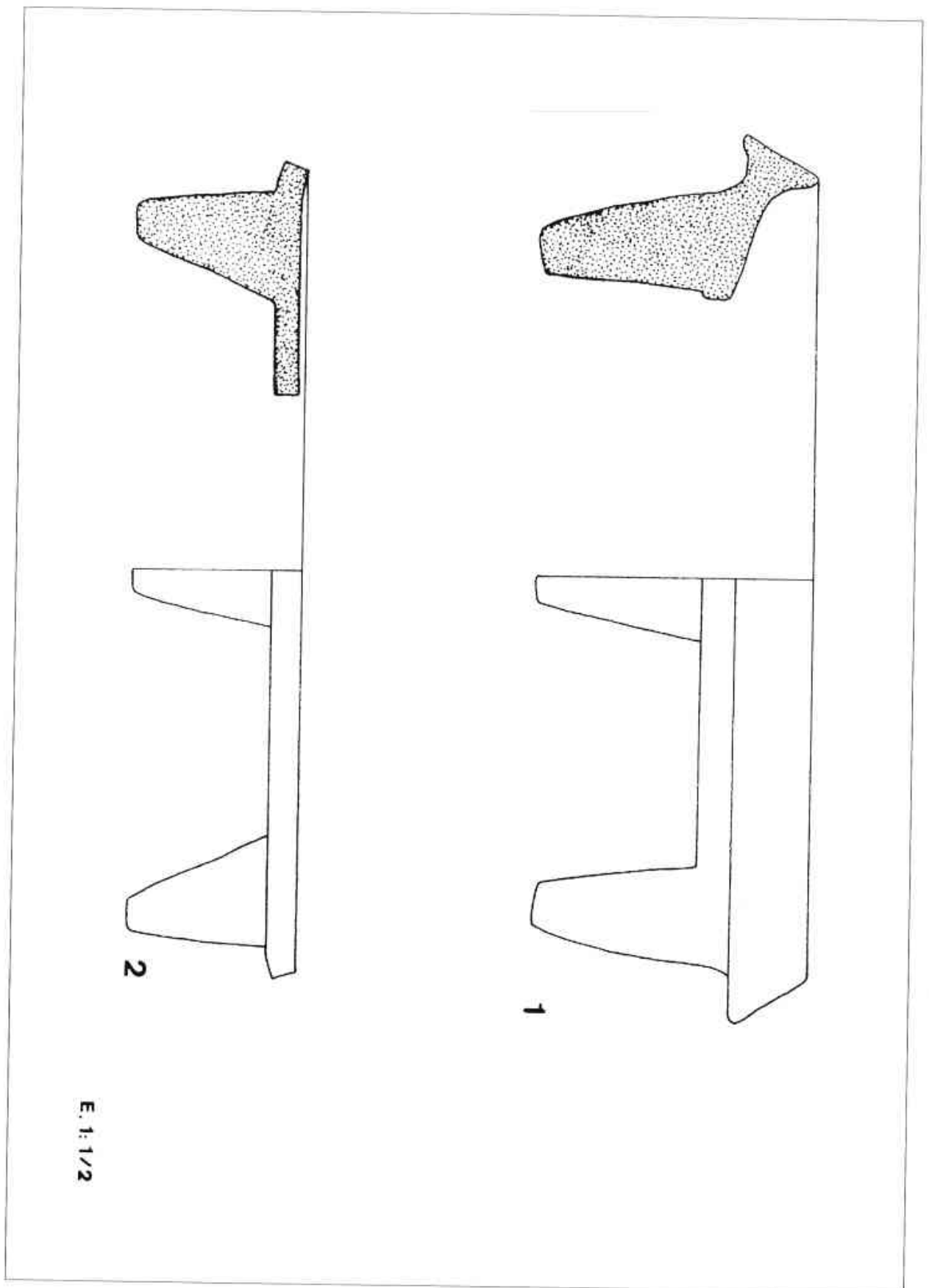

Fig. 4

Fig. 5

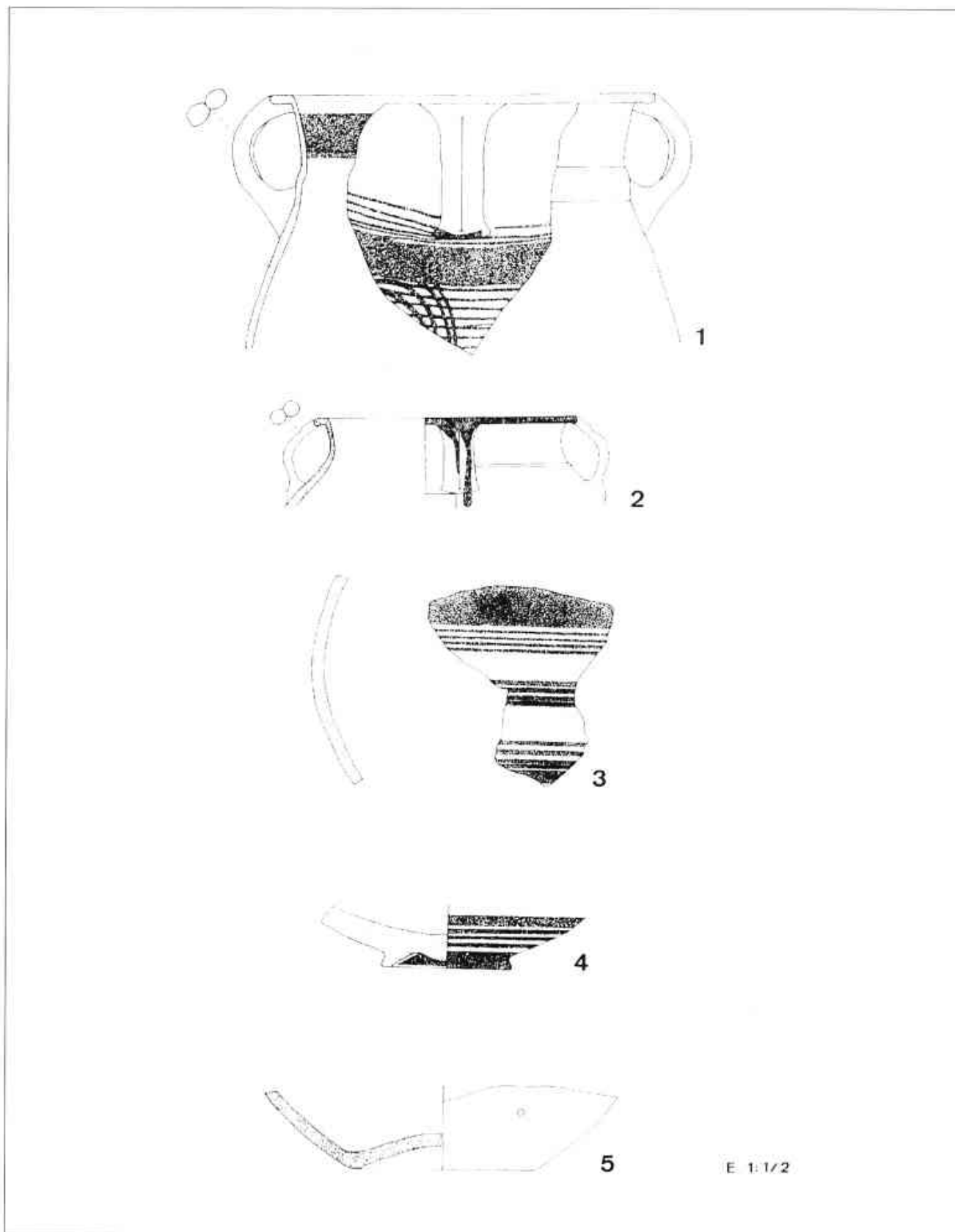

Fig. 6

cambio en la concepción sobre los contactos mediterráneos en esta zona. La temática fue retomada posteriormente por O.Arteaga, J.Padró y E.Sanmartí, en dos trabajos que se han convertido igualmente en clásicos dentro de la bibliografía sobre el tema (**El factor fenici a les costes catalanes i Golf de Lió⁵³** y **La expansión fenicia por las costas de Cataluña y del Languedoc⁵⁴**), siendo ambos una recopilación exhaustiva de los materiales publicados en el momento de la redacción de los citados artículos. Un paso importante en la investigación sobre la presencia semita en este área lo constituyen los trabajos de M.Mascort, J.Santacana y J.Sanmartí en la comarca de la Ribera d'Ebre, centrados principalmente en los yacimiento de Aldovesta (Benifallet) y Barranc de Gàfols (Ginestar)⁵⁵.

Materiales fenicios en las comarcas del Ebro se documentan en⁵⁶:

Los materiales citados están en relación directa con otros procedentes del País Valenciano que implican la existencia de una problemática similar para aquella zona, tal y como han puesto de manifiesto, entre otros, los trabajos de A.Oliver⁵⁷, A.Oliver y F.Gusi⁵⁸ y F.Gusi-E.Sanmartí⁵⁹. Por tanto, este conjunto de materiales prueba la existencia de un comercio intenso desde mediados del siglo VII hasta principios del siglo VI a.C., dato que sirve para reafirmar el valor de ruta comercial y foco de atracción de la zona de la desembocadura del Ebro y la llanura costera entre La Sènia y El Cèrvol como ruta alternativa de penetración hacia el Bajo Aragón-Matarranya, según la interpretación tradicional o bien, y más probablemente, hacia los

YACIMIENTO	TIPO	CRONOLOGIA	MATERIALES
Moleta del Remei	Poblado	f.VII-i.VIaC	V.R-1/Tripode a1 Pithoi 13a-13b
La Ferradura	Poblado	f. VII aC	Anf.V.R-1/Pithoi
Sant Jaume	Hàbitat	f. VII aC	V.R-1/Tripode a1
Mas de Mussol	Necrópoli	f.VII-i.VIaC	Botella esc. egipcio
Aldovesta	Hàbitat	650-575 aC	V.R-1/Pithoi/ Vasos/PE-10?
Xalamera	Hàbitat	f.VII-i.VIaC	Anfora/Pithoi
Gàfols	Poblado	590-575 aC	Anfora/Pithoi
El Martorell	Hàbitat	f.VII-i.VIaC	Anfora V.R-1
Coll Moro(Gandesa)	Poblado	600/575-500 aC	Anfora V.R-1
Coll Alt	Poblado	VII - V aC	Anfora V.R-1
Coll Moro(S. Almors)	Poblado	Vilaseca IV 600-450 aC	Anfora V.R-1
Puig Roig	Poblado	VIII-VIIaC	Anfora

⁵³ ARTEAGA, O.; PADRÓ, J.; SANMARTÍ, E. *El factor fenici a les costes catalanes i del Golf de Lió*. "II Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà". Puigcerdà, 1976-1978, pp. 129 ss.

⁵⁴ ARTEAGA, O.; PADRÓ, J.; SANMARTÍ, E. *La expansión fenicia por las costas de Cataluña y del Languedoc*. "Aula Orientalis", 4, (1986), pp. 303-314.

⁵⁵ Vide nota 17. Las recientes investigaciones sobre la presencia de comercio fenicio de época arcaica en la zona de la Ribera d'Ebre suponen una nueva perspectiva para la correcta valoración de esta ruta de comunicación y el impacto del factor mediterráneo sobre las comunidades indígenas. El desarrollo futuro de estos trabajos aportará sin duda interesantes conclusiones sobre la presencia semita en el área.

⁵⁶ La relación se refiere a materiales publicados. Para el conjunto de estaciones con material fenicio inédito, vide principalmente ALAMINOS, A. *et Alii*. 1990-1991, p. 284, f.2.

⁵⁷ OLIVER, A. *Las influencias mediterráneas en el mundo ibérico de la zona sur del delta del Ebro*. "C.P.A.C., 7" (1980), pp. 99-116. OLIVER, A.: *La presencia fenicia y púnica al sur de las bocas del Ebro*. "Atti del II Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punic". Roma, 1989-1991, pp. 1091-1101.

⁵⁸ OLIVER, A.; GUSI, F.: *Los primeros contactos comerciales mediterráneos en el norte del País Valenciano (siglos VII-Va a.C.)* en REMESAL, J.; MUSSO, O. (Coord): "La presencia de material etrusco en la Península Ibérica". Barcelona 1990-1991, pp. 197-213.

⁵⁹ GUSI, F.; SANMARTÍ, E. *Asentamientos indígenas preibericos con materiales fenicio-púnicos en el área del Baix Maestrat*. "Ampurias", 38-40 (1976-1978), pp. 361-380.

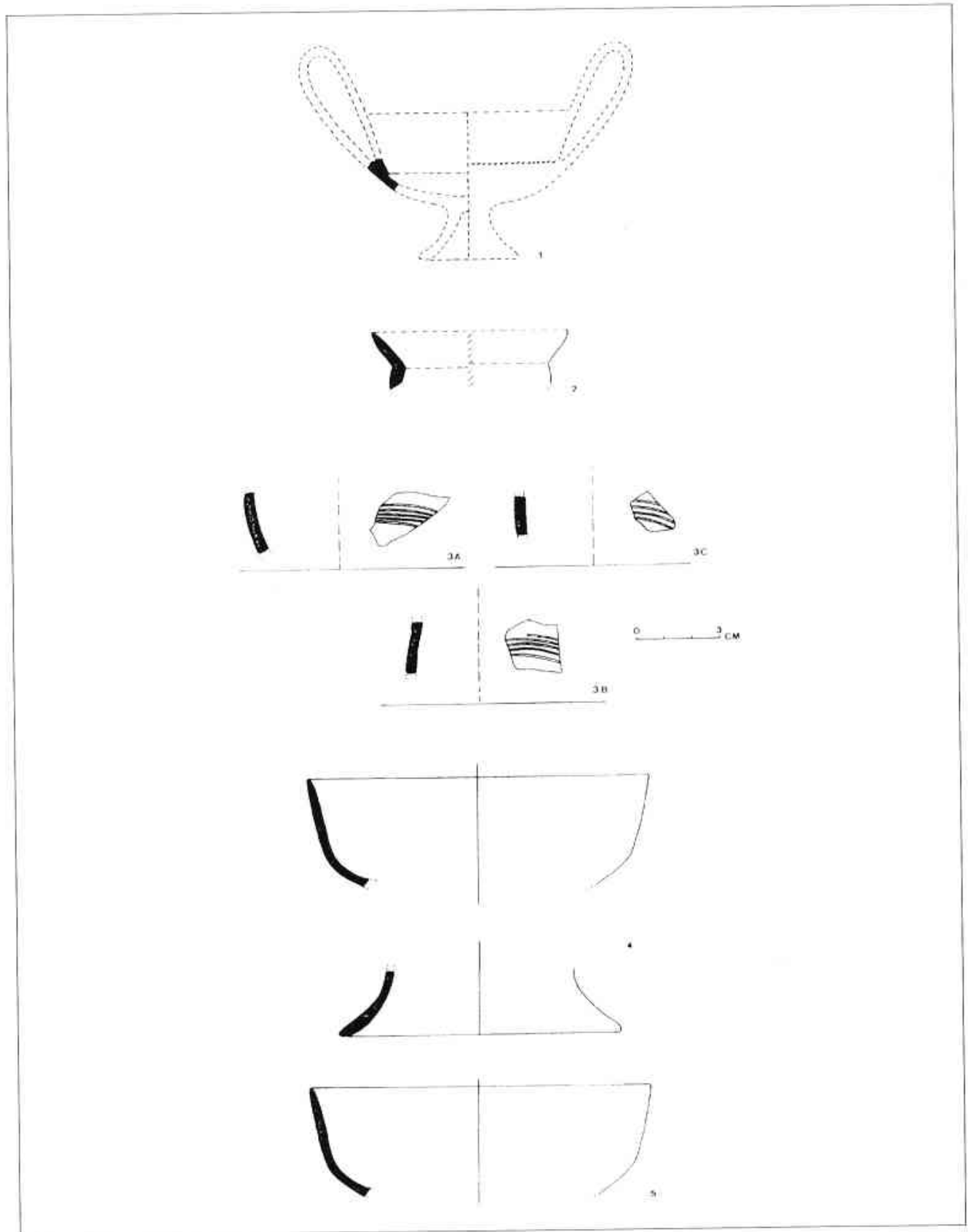

Fig. 7

recursos mineros de la zona⁶⁰, en el margen derecho del río, del que son exponentes las explotaciones de Bellmunt, a 14 kms. de Tivissa, en producción hasta 1972, y cuyas mineralogías primarias (galena, blenda, calcopirita) permitían no sólo la explotación del plomo sino también de la plata, tal y como demuestran G. Munilla en su Tesis Doctoral⁶¹ y los análisis del Dr. Maluquer en el programa PIP⁶²; ejemplos de la extracción y metalurgia de la plata son, para fechas más avanzadas, los objetos de bronce con aplicaciones argénteas de las necrópolis del Bajo Ebro⁶³ y el conjunto de páteras y vasos de estilo aqueménida de Tivissa⁶⁴.

Resta por valorar la influencia que causarían en las comunidades indígenas estos contactos mediterráneos, así como la causa de su existencia, que no pudiéndose relacionar todavía de forma definitiva con el excedente de cereal, como sucederá durante el siglo V a.C., debería entroncarse posiblemente, tal y como hemos mencionado, con la obtención de los recursos mineros⁶⁵.

Junto a los objetos de comercio fenicios y a raíz de la reciente identificación de producciones etruscas, debe replantearse la cuestión de las importaciones tirrénicas⁶⁶. A los materiales ya citados de la Moleta del Remei hay que añadir el ejemplar de La Gessera (cup tipo 3b, tenida como una pieza de *bucchero* pesante realizada a imitación de las copas de Siana); planteando los mismos la problemática de discernir si compo-

nen un elemento residual del comercio fenicio, que alargaría de esta forma su cronología, o son la prueba de la presencia directa de comerciantes tirrénicos en el territorio peninsular en torno al 600 a.C.⁶⁷.

En este sentido las afirmaciones de investigadores como J.P. Morel⁶⁸ o M. Gras⁶⁹ que han expresado reiteradamente la existencia de una cierta compartimentación de la distribución de materiales etruscos, que alcanzaría básicamente a la zona del Languedoc-Rosellón, donde los depósitos de contenedores y elementos de vajilla de mesa son incuestionables, deben contraponerse con la cada vez más numerosa presencia de hallazgos en la costa del levante y el sur peninsulares, a los que deben sumarse los ejemplares del litoral de Cataluña, entre los que sobresale, tanto por su cronología del siglo VII a.C. como por su contexto, el *kantharos* de La Fonollera⁷⁰.

Es, a nuestro juicio, muy significativa la variación de postura de R. Olmos⁷¹, tras la publicación de los conjuntos de *bucchero* de Málaga por J.J. Gran Aymerich⁷², en el sentido de que, si bien aún es pronto para afirmar la existencia de esta relación directa, el volumen de los hallazgos es ya lo suficientemente importante como para que sea posible negarla. Por tanto, afirmaciones como las de J.P. Morel en el coloquio sobre la Etruria Mineraria, hace tan sólo diez años, en el sentido de la no existencia de comercio etrusco más que en Ampurias (**"il n'existe pas de commerce etrusque en Iberie,**

⁶⁰ La explotación de los recursos mineros del área del Priorat queda de manifiesto en la actividad metalúrgica constatada en el poblado del Puig Roig del Roget. GENERA, M. 1985-1986. *op.cit.*, p.60. En este sentido vide también ALAMINOS, A. *et alii*, 1990-1991, *op. cit.*, p. 280.

⁶¹ MUNILLA, G. (1988). *Los bronceos paleoibéricos de uso personal en Occidente*. Tesis Doctoral Microfichada. nº 285. Universidad de Barcelona.

⁶² MALUQUER DE MOTES, J. (1987). *Análisis espectrográficos del material de bronce de las necrópolis de Mas de Mussols (Tortosa) y Mianes (Santa Bàrbara)*, en: "Catalunya: Baix Ebre". P.I.P. Universidad de Barcelona, 1987, pp. 169-185.

⁶³ MUNILLA, G. 1990-1991, *op. cit.*

⁶⁴ MUNILLA, G. *Un cuenco de plomo hallado en el Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre)*. "Pyrenae", 19-20 (1983-1984), pp. 271-275. PALLARÉS, R. (1984) *El poblamiento ibérico de las comarcas de Tarragona (El Castellet de Banyoles, Tivissa, Ribera d'Ebre)*. Tesis Doctoral. Universidad de Barcelona. PALLARÉS, R. 1990-1991, *op.cit.*

⁶⁵ En este sentido son interesantes las opiniones de M.E. Aubet expresadas en este mismo seminario: *vide supra* "El comerç fenici i les comunitats del ferro a Catalunya".

⁶⁶ OLIVER, A.; GUSI, F. 1990-1991, *op.cit.* pp. 197-213. OLIVER, A. *Materiales etruscos en el Bajo Maestrazgo (Castellón)*. "C.P.A.C.", 12 (1986), pp. 219-228. GOMEZ BELLARD, C. *Kantharos, aryballos y estinga de hueso: reflexiones a partir de los materiales etruscos en Ibiza*. *Ibidem*. Barcelona, 1990-1991, pp. 295-308.

⁶⁷ GRACIA, F. 1990-1991, *op.cit.* pp. 180-181.

⁶⁸ MOREL, J.P. *Le commerce étrusque en France, en Espagne et en Afrique*. "L'Etruria Mineraria", Olschki Ed. Florencia 1981, pp. 463-508.

⁶⁹ GRAS, M. (1985) *Trafics tyrrhéniens archaïques*. "B.E.F.A.R.", nº 285, pp. 326-328.

⁷⁰ MARTIN, M.A. *Noves dades per a l'estudi del comerç etrusc a l'Empordà*: "Cypsela", V (1986), pp. 79-87. MARTIN, M.A. *El material etrusco en el mundo indígena del NE. de Catalunya*. en: REMESAL, J.; MUSSO, O. Coord: "La presencia de material etrusco en el ámbito de la colonización arcaica en la Península Ibérica". Barcelona, 1990-1991, pp. 95-100.

⁷¹ OLMOS, R. *Los recientes hallazgos griegos de Málaga en su enmarque del sur peninsular. (discusión al estudio de J. Gran Aymerich)*. "A.Esp.A.", 61 (1988) pp. 222-225.

⁷² GRAN AYMERICH, J.J. *Cerámicas griegas y etruscas de Málaga. Excavaciones de 1980 a 1986*. "A. Esp. A.", 61 (1988), pp. 201-221. RECIO, A. 1990.: *La cerámica fenicio-púnica, griega y etrusca del sondeo de San Agustín (Málaga)*. Diputación Provincial de Málaga. Serie monografías nº 3, 173 pp.

Ampurias exceptée, qui soit attesté a nos yeux par des vestiges archéologiques véritablement significatifs)⁷³, están próximas a ser superadas, si no lo han sido ya, representando este hecho el inicio de una nueva línea de investigación.

3.2. IBÉRICO II (HORIZONTE IBÉRICO ANTIGUO).

Correspondiente al siglo VI a.C. y primera mitad del V a.C., y marcado por el inicio de la presencia de producciones griegas.

El problema fundamental para esta fase radica en la escasez de estructuras de habitación, especialmente en el área de la desembocadura, que faciliten secuencias ocupacionales y materiales asimilables a los proporcionados por los contextos funerarios, debido a que el periodo en la zona se articula en base a las fases iniciales de las necrópolis de la zona del delta (Mas de Mussol, La Palma-Tortosa: 575-475 a.C.; Mianes, Santa Bárbara 525-400 a.C.; L'Oriola, Amposta 550-400 a.C.), las cuáles muestran una seriación que puede recorrerse desde el segundo cuarto del siglo VI a.C. (Mas de Mussol) hasta finales del siglo V a.C. (L'Oriola)⁷⁴.

Pese a que la existencia de un *hiatus* ocupacional ha sido enunciado en diversas ocasiones como causa de la falta de un registro arqueológico amplio para este periodo, debe insistirse en la imposibilidad de generalizar como patrón común a todo el poblamiento del área los abandonos de yacimientos constatados en la primera mitad del siglo VI a.C. El hecho de que la mayor parte de los yacimientos documentados presentan continuidad en el hábitat entre los periodos "Preibérico" e "Ibérico pleno", no constatándose secuencias de destrucción violenta para ninguno de

ellos, ni tan sólo para los que no superan cronológicamente los inicios del siglo VI a.C. (La Ferradura, Sant Jaume Mas d'en Serra Puig Roig del Roget, Barranc de Gàfols, p.e.), nos inclina a pensar que la explicación para esta ausencia de documentación (datación de niveles de ocupación) podría buscarse en el sentido de una revisión de las cronologías otorgadas a los materiales cerámicos a mano de tradición hallstática y a las producciones a torno locales, a fin de fijar dataciones sin necesidad de contar con las proporcionadas por las escasas importaciones de este periodo.

El hecho más destacable en este Horizonte, a nivel de tipologías materiales, es el cambio gradual de los elementos de comercio semita por materiales griegos como consecuencia de la dinámica impuesta bien por el desarrollo de Massalia y Ampurias desde la primera mitad del siglo VI a.C., o por los primeros contactos púnico-ebusitanos, enmarcados en el decaimiento de la actividad comercial fenicia motivada por el proceso interno de las ciudades semitas en la costa sirio-libanesa y la recesión subsiguiente en las colonias occidentales. Un dato interesante para seguir el grado de sustitución puede comprobarse, tal y como ha estudiado J. Padró⁷⁵, en la presencia de materiales egipcios de fábrica de Naukratis en las costas de Cataluña y Languedoc, con posterioridad al 575 a.C. No obstante, esta sustitución, en lo que se refiere a los motores comerciales en la zona, no debe, en ningún caso, ser considerada para este momento como mayoritaria, sino más bien como un gradual proceso de tanteo de las posibilidades de la misma, una fase que se extiende hasta mediados del siglo V a.C., cuando las producciones de barniz negro ático supondrán un salto cualitativo y cuantitativo en el volumen del comercio en la zona de las bocas del Ebro⁷⁶.

⁷³ MOREL, J.P.: 1981, op. cit, p. 476.

⁷⁴ Las cronologías de las necrópolis del área del Ebro fueron modificadas en la Tesis Doctoral de G. Munilla a partir del estudio de los materiales de bronce de las mismas. Sobre el particular vide.: MUNILLA, G. 1988 op. cit. MUNILLA, G. *Elementos de influencia etrusca en los ajuares de las necrópolis ibéricas*. Actas de la Mesa Redonda. "La presencia de material etrusco en el ámbito de la colonización arcaica en la Península Ibérica". Barcelona, 1990-1991, pp. 107-175. OLIVER, A. *Observacions sobre la cronologia dels enterraments ibèrics a la Il·lencavonia*. "XXXVIII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos". Amposta, 1991. (en prensa)

⁷⁵ PADRÓ, J. 1974, op. cit. PADRÓ, J. 1976-1978 op. cit. PADRÓ, J. 1983, op. cit. PADRÓ, J. 1982-1983, op. cit. PADRÓ, J. *A propòsit del escarabeo de La Solivella (Alcalá de Xivert, Castellón), y de otras piezas egipcias en la zona del Bajo Ebro*. "C.P.A.C.", 1 (1974), pp. 74-77.

⁷⁶ El estudio de los materiales griegos de la desembocadura del Ebro está realizándose en la actualidad por uno de nosotros (F. Gracia). Vide asimismo, SANMARTÍ, E.: *Las cerámicas finas de importación de los poblados prerromanos del Bajo Aragón (comarca del Matarranya)*. "C.P.A.C.", 2 (1975), pp. 67-132. SANMARTÍ, E.: *Cerámicas de importación ática en el Puig de Benicarló (Castellón)*. "C.P.A.C.", 3 (1976), pp. 219-228. GUSI, F.; SANMARTÍ, E.: *Un kylix del Pintor de Penthesilea en el poblado de El Puig de la Nao de Benicarló*. "C.P.A.C.", 3 (1976), pp. 208-218. PALLARÉS, R.; GRACIA, F.; MUNILLA, G. *Las cerámicas áticas y de barniz negro procedentes de la partida de El Bordisal, Camarles, Tortosa*. "B.A.T.", n.º 4-5 (1982-1983) (1987), pp. 3-19. PALLARÉS, R.; GRACIA, F.; MUNILLA, G. *Cerámicas áticas y de barniz negro del poblado ibérico de La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià)*. "Ampurias", 47 (1985) (1989), pp. 120-129. OLIVER, A.: *Las importaciones griegas en la costa il·lencavona*. "C.P.A.C.", 15 (1990-1991) (1993), pp. 173-187.

Referente a la estructura de los hábitats, deben destacarse dos elementos básicos:

a/ el mantenimiento del trazado urbanístico de calle central propio del periodo anterior (Coll del Moro de Serra d'Almors, Moleta del Remei ?).

b/ la adopción de sistemas defensivos⁷⁷ (Coll del Moro de Gandesa).

Consideramos correspondiente a este periodo el surgimiento de los trazados de carácter militar a partir de la valoración como elemento delimitador/ soporte arquitectónico de los muros de cierre de los hábitats del periodo ibérico I (La Ferradura, Puig Roig del Roget, Barranc de Gàfols, p.e.) en función de las características de los mismos, no aptas para una acción bélica pero sí para la delimitación de la topografía urbana. El perímetro de las torres correspondientes al periodo comprendido entre mediados del siglo VI y la primera mitad del siglo V a.C., responde al tipo de planta circular/pseudoovalada con exponentes en los poblados del Coll del Moro de Gandesa, Tossal del Moro de Pinyeres y Puig de la Nao de Benicarló. La introducción del modelo citado ha sido atribuida al conocimiento de prototipos mediterráneos indígenas que fueron desarrollados en contacto con comunidades mediterráneas, preferentemente del área siciliana⁷⁸, aunque es igualmente posible una derivación a partir, por ejemplo, del planteamiento arquitectónico del hábitat de Aldovesta, cuya construcción principal curvilínea no se corresponde con las edificaciones indígenas de igual cronología⁷⁹.

Las tipologías materiales plantean como rasgos definitorios la introducción de las producciones a torno (urnas de orejetas, contenedores de cuello de cisne y formas exvasadas, realizadas a imitación de las producciones semitas) y modificaciones en el mobiliario metálico de uso personal⁸⁰.

3.3. IBÉRICO III (HORIZONTE IBÉRICO PLENO)

El periodo comprendido entre el 425-300 a.C se caracteriza por la conjunción del desarrollo pleno de los poblados ibéricos con el aumento de la influencia comercial ampuritana sobre las comunidades indígenas, plasmado en el volumen de materiales de procedencia griega (cerámica de figuras rojas y barniz negro ático) presente en los registros estratigráficos del periodo⁸¹.

Es significativo asimismo, tal y como se desprende de los trabajos sobre materiales de importación realizados en la zona⁸², el hecho de que el periodo de finales del siglo V a.C. proporciona un cambio en la importancia de las redes de difusión que engloban a los asentamientos del área, quedando relegados en cuanto al volumen de importaciones los yacimientos del interior (Bajo Aragón), que no volverán a disponer de conjuntos apreciables hasta finales del siglo III o primera mitad del siglo II a.C., mientras que los

⁷⁷ Referido al área del Ebro. En el área de Lérida, se constatan con cronologías anteriores desarrollos defensivos. Vide principalmente: GARCÉS, I.; JUNYENT, E.; LAFUENTE, A.; LOPEZ, J.: *El sistema defensivo de "Els Vilars" (Arbeca, Les Garrigues)*. Simposi Internacional d'Arqueologia Ibérica. Fortificacions. La problemàtica de l'Ibèric Ple (segles IV-III a.C.). Manresa, 1990-1991, pp. 183-189.

⁷⁸ Vide especialmente: RAFEL, N.; BLASCO, M. 1990-1991, *op.cit.*, pp. 296-300.

⁷⁹ La comparación entre el trazado del muro curvilíneo de Aldovesta y la fortificación del Coll del Moro de Gandesa se efectúa exclusivamente a nivel de solución arquitectónica, dado que ni en cuanto a dimensiones, ni a la interpretación que realizan los investigadores que trabajan sobre el asentamiento de Benifallet, podría esta última, en principio, ser tomada como prototipo de la torre de Gandesa.

⁸⁰ Sobre los tipos cerámicos vide: PADRÓ, J.; SANMARTÍ, E. *op.cit.* 1976-1978; SANMARTÍ, E. 1986, *op.cit.* Referente a las tipologías metálicas: MUNILLA, G. 1987, *op.cit.*

⁸¹ En ausencia constatada de una explotación metalúrgica fuerte en el área del Principado, se ha planteado la posibilidad de que la atracción colonial sobre el área estuviera basada en la obtención de productos agropecuarios para su redistribución en los mercados de la Grecia continental. Vide en este sentido: GRACIA, F.: *Las influencias mediterráneas y el momento de plena formación de la Cultura Ibérica en Cataluña. Cerámicas áticas y de barniz negro en el poblado ibérico del Molí d'Espígol, Tornabous, Urgell*. Tesis Doctoral. Universidad de Barcelona, 1986. GRACIA, F.; MUNILLA, G. *Structure de la production agricole dans le NE. de la Péninsule Ibérique, du Vè au IIè s. av. J.C.* (en prensa). La idea de las exportaciones agrarias había sido apuntada anteriormente por otros investigadores, aunque sin profundizar en la misma. SANMARTÍ, E. *Les influences méditerranéennes au Nord. est de la Catalogne à l'époque antique et la réponse indigène. "I focei dall'Anatolia all'Oceano"*. Parola del Pasatò 204-207, (1987), pp. 281-298. Sobre la importancia del análisis de la *chora* ampuritana como catalizador de actividad económica vide: RUIZ DE ARBULO, J.: *Emporion. Ciudad y territorio (s. VI-I a.C.) Algunas reflexiones preliminares*. "Revista d'Arqueologia de Ponent", 2 (1992) pp. 59-74.

⁸² GUSI, F.; SANMARTÍ, E. 1976, *op.cit.* SANMARTÍ, E. 1975, *op.cit.* SANMARTÍ, E. 1976, *op.cit.*

poblados costeros, especialmente el Puig de la Nao de Benicarló y La Moleta del Remei, muestran un aumento considerable de los mismos, que marca probablemente un cambio en la dinámica del comercio hacia la configuración de los centros costeros como punto de atracción/intercambio comercial.

Las características más representativas del periodo son las siguientes:

- **Religión:** A pesar del hecho de disponer de una escasa información sobre la ritualidad, podemos establecer la existencia de una dualidad de cultos:

a/ mantenimiento de las tradiciones locales representadas en los enterramientos infantiles en poblado⁸³ (con la triple problemática sobre el origen y significado de esta práctica: indígena, semita o griega) y las necrópolis de cremación tipo "campos de urnas".

b/ adopción de creencias de origen mediterráneo representada en la expansión de los cultos agrarios (ciclo de Démeter) en relación directa con el cambio de la actividad económica básica⁸⁴.

La presencia de pebeteros con representación de la divinidad en la zona del Ebro tiene un punto de referencia fundamental en la denominada *favissa* de Camarles-Tortosa⁸⁵, fechable, en base a los materiales de importación asociados, en la transición de los siglos V-IV a.C.⁸⁶ La penetración de la superestructura religiosa griega se complementa con los cultos de Zeus-Heracles (páteras de Tivissa⁸⁷, un conjunto cuya función no puede comprenderse sin la existencia de un templo tripartito en ese yacimiento, y cuya

iconografía se muestra en la frontera de las ideas de asimilación-comprensión expuestas por R.Olmos⁸⁸ para los motivos representativos de origen griego) y Asklepios-Higea, ampliamente documentados en el instrumental de bronce del siglo IV a.C., configurando una adopción de patrones religiosos por las comunidades indígenas que sólo puede entenderse a partir de una fuerte penetración del pensamiento griego en el tejido social indígena como consecuencia de la implantación colonial-comercial. Un factor a tener en consideración es la necesidad de revisar la datación atribuida a las páteras de Tivissa, a fin de fijar definitivamente su cronología por métodos estilísticos, ya que las circunstancias de su hallazgo y la ausencia de contexto impiden fecharlas estratigráficamente.

- **Arquitectura:** desarrollo de los trazados establecidos en los periodos anteriores, adoptando plantas de enrejado o pseudohipodámicas (fase 2 de La Moleta del Remei, Castellet de Banyoles), que suponen un cambio en los tipos constructivos propios del área, delimitándose apriorísticamente en los recintos los espacios abiertos y las construcciones comunitarias (almacenes, zonas de culto) y variando el tipo de planta de las viviendas, desde los trazados rectangulares del Ibérico I a las estructuras trapezoidales con mayor superficie habitable y dos plantas documentadas en La Moleta del Remei y El Puig de la Nao (fig.8).

Por lo que respecta a las fortificaciones, se muestra una variación en los trazados defensivos que incluye los elementos de clara procedencia griega⁸⁹ (substitución de las torres de planta circular por defen-

⁸³ GRACIA, F.; MUNILLA, G.; MERCADAL, O.; CAMPILLO, D. 1989. *op. cit.*, pp. 133-160.

⁸⁴ GRACIA, F.; DOMINGO, M.: *Religiosidad doméstica en el ámbito de la Cultura Ibérica del NE. Peninsular.* (en prensa).

⁸⁵ PALLARÉS, R.; GRACIA, F.; MUNILLA, G. *Presencia de culto griego en la desembocadura del Ebro. Representaciones de Démeter en el Museo Municipal de Reus.* "Saguntum", 20 (1986), pp. 123-149.

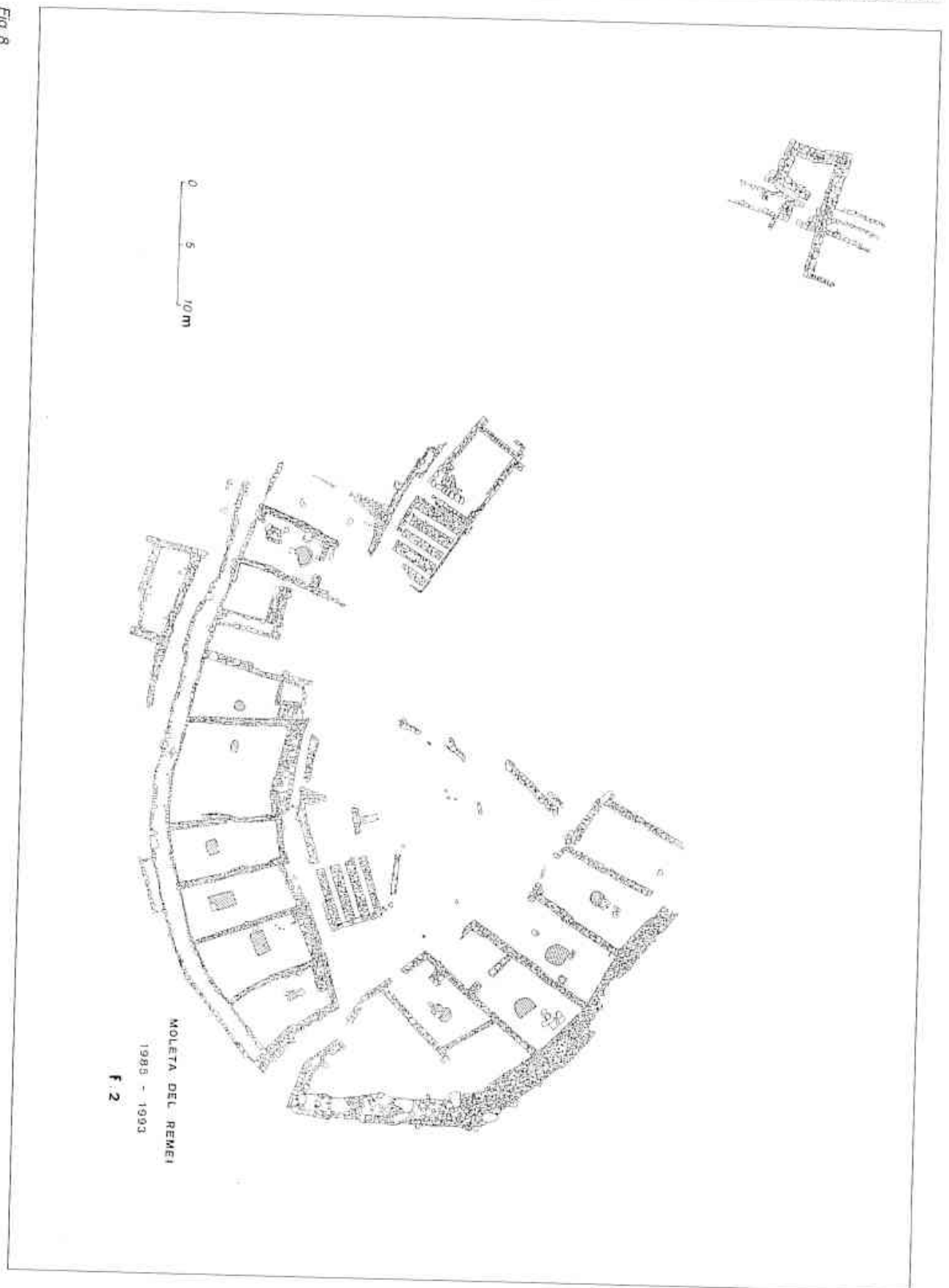
⁸⁶ PALLARÉS, R.; GRACIA, F.; MUNILLA, G.: 1982-1983 (1987) *op. cit.*, pp. 15-29.

⁸⁷ BOSCH GIMPERA, P. *Troballes a Tivissa.* "A.I.E.C." V (1913-1914). SERRA RAFOLS, J. de C. *El poblado ibérico del Castellet de Banyoles.* "Ampurias", III (1941). SERRA RAFOLS, J. de C. *La destrucción del poblado ibérico del Castellet de Banyoles de Tivissa (Bajo Ebro).* "Ampurias", XXVI-XXVII (1964-1965). VILASECA, S. *et Alii.* *Excavaciones del plan nacional en el Castellet de Banyoles de Tivissa (Tarragona).* "Informes y Memorias", 20 (1949). PALLARÉS, R. 1984. *op. cit.* PALLARÉS, R. 1983-1984. *op. cit.*, pp. 113-126. PALLARÉS, R. 1984-1986. *op. cit.*, pp. 281-290. PALLARÉS, R. 1982. *op. cit.*, pp. 218-221. PALLARÉS, R. 1990-1991. *op. cit.* BLAZQUEZ, J.M. *La interpretación de la pátera de Tivissa.* "Ampurias", XVII-XVIII (1955-1956). BLAZQUEZ, J.M. *Nuevas aportaciones a la interpretación de la pátera de Tivissa.* "R.A.B.M.", LXI (1955). GARCIA Y BELLIDO, A. *Phiale ibérica de plata con representaciones de asunto religioso de Tivissa (Tarragona).* "Homenaje a L. Hoyos", Madrid, 1960. MARIN CEBALLOS, M.C.: *Una nueva interpretación de la pátera de Tivissa.* "XVI CNA" Murcia 1982-Zaragoza 1983, pp. 709-718.

⁸⁸ OLMOS, R.: *Iconografía Griega, Iconografía Ibérica: una aproximación metodológica.* "Grecs et Ibères au IVe siècle avant Jésus-Christ. Commerce et Iconographie". "R.E.A.", LXXXIX, 3-4 (1987), pp. 283-296. ALMAGRO, M.; OLMOS, R.: *Observations su l'assimilation de l'iconographie classique d'époque préromaine dans la Péninsule Ibérique.* en: Kahil, L.; Augé, Ch. "Mythologie grecoromaine, mythologies phériques". Coll. CNRS n° 593. Paris, 1981, pp. 59 ss.

⁸⁹ Aunque la mayor parte de los elementos defensivos introducidos en este periodo deben considerarse de procedencia mediterránea (ej. los conceptos de *epikampion* y *proteichisma* representados en Tivissa), otros yacimientos ibéricos en Cataluña adoptan, antes de la influencia griega plena (fase ampuritana), soluciones arquitectónicas cuadrangulares de carácter militar (ej. Els Vilars d'Arbeca; GARCES *et Alii* 1990-1991. *op. cit.*), por lo que no debe descartarse el factor local en el cambio de los trazados defensivos.

Fig. 8

sas y bastiones de planta cuadrangular), promovidos y desarrollados en el Mediterráneo centro-occidental a raíz de los cambios introducidos en la técnica militar durante la segunda invasión cartaginesa de Sicilia (409 a.C.). Su adopción en los *oppida* ibéricos ha de verse necesariamente como un reflejo del sistema fortificado de Ampurias⁹⁰. El exponente más característico en la zona son las torres pentagonales gemelas del poblado del Castellet de Banyoles de Tivissa, cuyos paralelos podemos encontrar en las fortificaciones de Paestum y en los fortines de la cadena defensiva del Atica⁹¹.

La fortificación de La Moleta del Remei responde al tipo de entrada acodada, flanqueada por dos torres, cuadrangular y rectangular, siguiendo un modelo documentado, entre otros enclaves del Mediterráneo centro-oriental, en Assos⁹².

-**Economía:** la importancia que adquiere en esta fase la producción y comercialización de excedentes de producción agrarios, factor que ya se había planteado de manera incipiente durante el periodo protocolonial, tal y como indica G. Ruiz Zapatero⁹³, a partir de la influencia ampuritana, supone una evolución en la economía ibérica hacia la obtención de excedentes agrarios, una actividad que marcará el desarrollo de la zona hasta mediados del siglo II a.C., tal y como se constata por Tito Livio en la intervención del pretor Lucius Canuleius en el pleito que sostienen el año 171 a.C. los agricultores de la Tarraconense y la administración provincial romana⁹⁴.

Arquitectónicamente, el aumento de la actividad agraria se constata en el poblado de La Moleta del Remei en los denominados "Edificios Singulares"⁹⁵, estructuras constructivas destinadas específicamente al almacenamiento de grano, que cuentan con prototipos en la Grecia continental y paralelos constructivos en la Illeta de Banyets (Campello, Alicante)⁹⁶, Torre de Foios (Lucena del Cid, Castellón)⁹⁷ y La Balaguera (Pobla Tornesa, Castellón)⁹⁸. La cronología inicial de los mismos se sitúa, en base al material documentado, a finales del siglo V a.C. La confirmación de esta sobreexplotación agrícola podría realizarse con la documentación de campos de silos en la zona. Según recoge Y. Garlan, este tipo de estructuras responde a un patrón griego enunciado por Filón de Bizancio⁹⁹.

- **Material:** este periodo supone, como ya se ha dicho, un desarrollo en la actividad comercial griega, constatable en el aumento del número y tipo de materiales documentados, pertenecientes principalmente al grupo de la vajilla de mesa para consumo de vino (fig.9 nº 1-18)(fig.10 nº 1-6), hecho que no sólo demuestra la llegada a la zona de producciones de calidad equivalentes a las existentes en el resto de la costa del Levante, sino que permite inferir la práctica por las comunidades indígenas del ritual del *Symposium*, al cual se destinan en origen la mayor parte de las formas de barniz negro ático documentadas. A este flujo comercial griego deben sumarse, bien por intermedio de Ampurias, bien de forma directa a partir de Ibiza, las aportaciones de material púnico¹⁰⁰.

⁹⁰ PALLARÉS, R.; GRACIA, F.; MUNILLA, G. *Cataluña. Sistemas ibero-griegos de defensa*. "Revista de Arqueología", 65 (1986), pp. 42-52.

⁹¹ Vide nota 13 para las características de la fortificación de Tivissa. SESTIERI, P. C. (1968) *Paestum, la ville, la nécropole préhistorique dans la région de Gaudio, le sanctuaire de Hera Argiva a l'embouchure du Sele*. Istituto Poligrafico dello Stato, Roma. GARLAN, Y. *Etudes d'histoire militaire et diplomatique IX. Recherches sur les fortifications d'Akraiphia*. "B.C.H.", 98 (1974), pp. 95-112.

⁹² GRACIA, F.; MUNILLA, G.; PALLARÉS, R. 1988, *op.cit.* GRACIA, F.; MUNILLA, G.; PALLARÉS, R. 1990-1991, *op. cit.* PALLARÉS, R.; GRACIA, F.; MUNILLA, G. *Avance sobre el sistema defensivo y urbano del poblado ibérico de La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià, Tarragona)*. "XVIII C.A.N.". Canarias-Zaragoza 1987-1989, pp. 661-668. DUCREY, P. (1985). *Guerre et guerriers dans la Grèce antique*. Friburgo.

⁹³ RUIZ ZAPATERO, G. *El comercio protocolonial y los orígenes de la iberoización: dos casos de estudio, el Bajo Aragón y la Cataluña interior*. "Kalathos" 3-4 (1984), pp. 51-70. Precisiones interesantes sobre el tema se localizan en: RUIZ DE ARBULO, J. *Emporion y Rhode: dos asentamientos portuarios en el Golfo de Rosas*. "Arqueología Espacial", 4 (1984), pp. 115 ss.

⁹⁴ GRACIA, F. 1986 *op. cit.*, pp. 43-51.

⁹⁵ GRACIA, F.; MUNILLA, G.; PALLARÉS, R. 1988, *op.cit.* PALLARÉS, R.; GRACIA, F.; MUNILLA, G. *Dos edificis singulars en el poblament ibèric de La Moleta del Remei (Alcanar)*. "Butlletí del Museu del Montsià", 14 (1987).

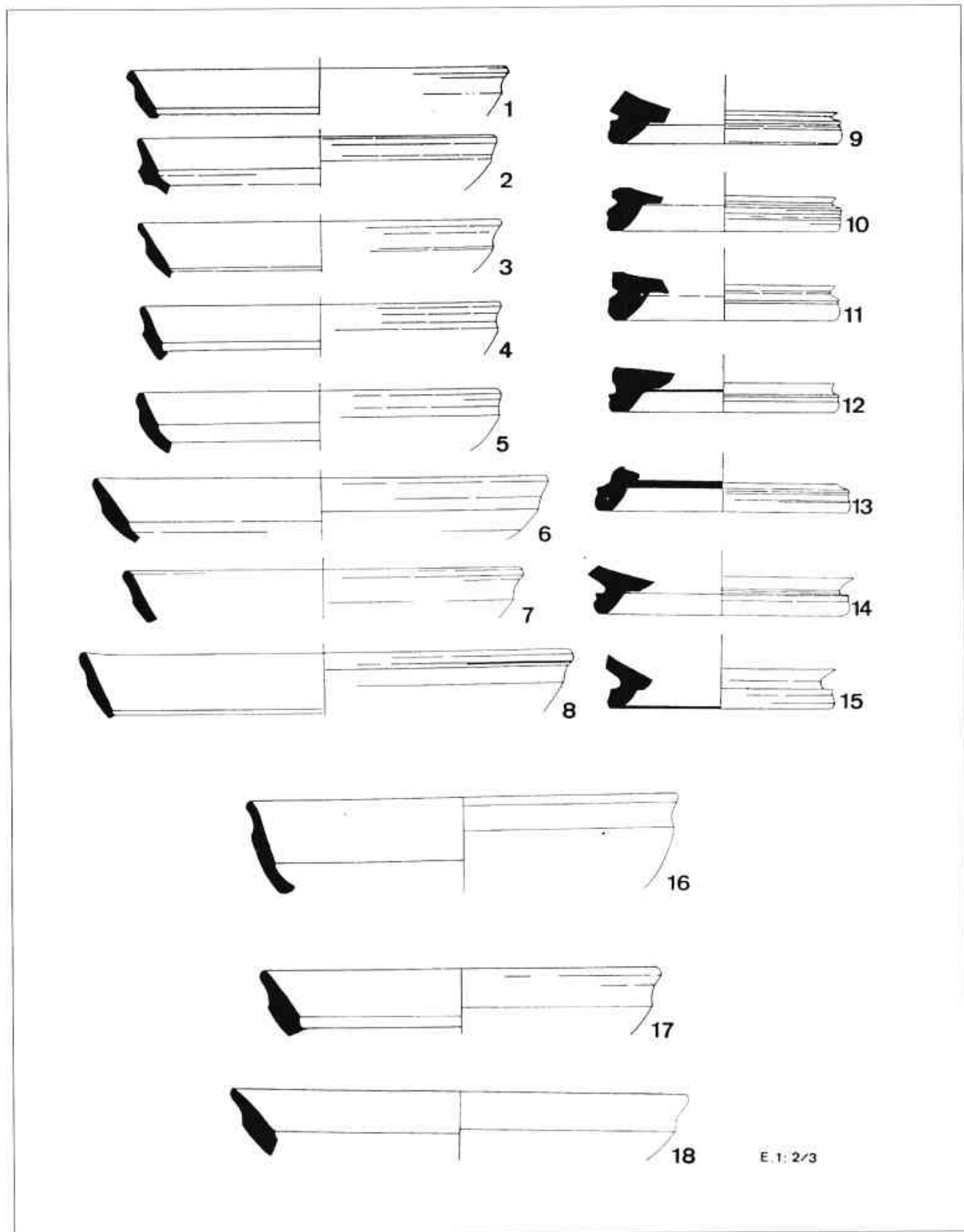
⁹⁶ LLOBREGAT, E. *Dos temples ibèrics a l'interior del poblament ibèric de l'Illeta dels Banyets*. "Fonaments", 5 (1985), pp. 103-111. LLOBREGAT, E. *El temple ibèric de la Illeta dels Banyets*. en: Blázquez, J.M. *Primitivas religiones ibéricas. Religiones prerromanas*. Ed. Cristiandad. Madrid, 1983, pp. 489-494.

⁹⁷ GIL MASCARELL, M.: *Excavaciones en la Torre de Foios*. "C.P.A.C.", 3 (1974), pp. 306-307.

⁹⁸ JORDA, F.: *El poblado ibérico de La Balaguera (Puebla Tornesa, Castellón)*. "B.R.A.C.", T. XXVIII (1952), pp. 267-297.

⁹⁹ GARLAN, Y. (1974) *Recherches de poliorcétique grecque. Le livre V de la syntaxe mécanique de Philon de Byzance*, pp. 301-303 y 369-370. El modelo de Filón presenta una construcción realizada en basamentación de piedra y arcilla y superestructura de madera. La cronología de los tipos presentados en Grecia es del siglo III a.C., en cuanto al desarrollo del sistema, aunque al mismo se le atribuye un origen anterior.

¹⁰⁰ En el poblado de La Moleta del Remei se han documentado ánforas de tipo púnico-ebusitanas PE 14., con cronología de principios del siglo IV a.C., que corresponden perfectamente al momento de establecimiento del perímetro constructivo. RAMON, J. (1991) *Las ánforas púnicas de Ibiza*. "Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza", 23, p. 83.

E. 1: 2/3

Fig. 9

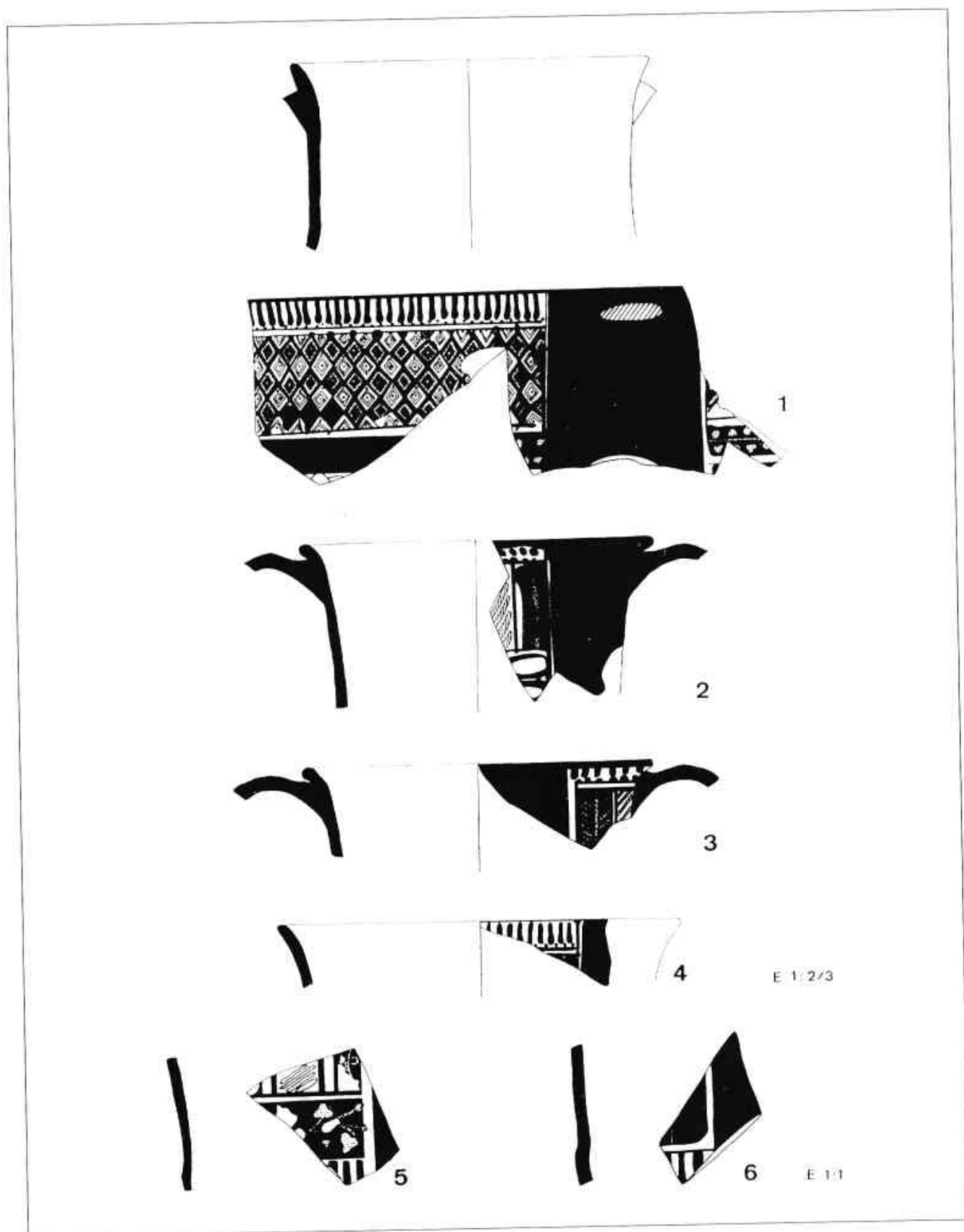

Fig. 10

3.4. IBÉRICO IV-V (HORIZONTE IBÉRICO TARDÍO)

La característica fundamental de este periodo es el aumento gradual de la influencia romana. Dicha presencia puede dividirse en dos fases, tomando como punto de inflexión la ocupación militar derivada del enfrentamiento romano-cartaginés en la Segunda Guerra Púnica:

-siglo III a.C.: mantenimiento de las líneas generales expuestas para el Ibérico III, con la existencia de contactos incipientes con el mundo romano.

-siglo II a.C.: estructuración de la presencia administrativa romana, transformación y desaparición de los núcleos indígenas.

El siglo III a.C. suele considerarse, comúnmente, como una continuación del momento anterior, partiendo de la idea de que Ampurias sigue manteniendo una supremacía o influencia determinante sobre el mundo indígena, cuestión que permite continuar con el factor de explotación introducido desde mediados del siglo V a.C. No obstante, se produce un corte en el flujo de materiales griegos hacia territorio peninsular fechado en el tránsito de los siglos IV-III a.C. con el agotamiento de la presencia de las producciones suditálicas; este retroceso y desaparición del contacto con los mercados tradicionales que nutren de productos a las áreas de influencia de la polis ampuritana se suple mediante el desarrollo de los talleres de barniz negro de la zona del Golfo de León y Cataluña¹⁰¹.

La necesidad perentoria de grano y material panificable que experimenta cíclicamente Roma durante este periodo hace que substituya en la zona como destinatario al elemento griego, permitiendo mantener el volumen de comercio ya existente, cuya muestra material es la introducción de las producciones del Taller de las Pequeñas Estampillas y obradores

afines. Otros elementos detectados de fabricación occidental corresponden a los talleres de Rhode, tres palmetas radiales, tres palmetas radiales sobre línea de estrías y Nikia-Iwn¹⁰².

Documentamos esta época en la fase 3 de La Moleta del Remei y en el Castellet de Banyoles de Tivisa, como ejemplos de perduración del hábitat; y en el Castell de Ulldecona y Sant Miquel de Vinebre como exponentes del surgimiento de nuevos asentamientos cifrable en torno al primer cuarto del siglo II a.C. Urbanísticamente, la citada fase 3 del *oppidum* de Alcanar (fig. 11) se caracteriza por una remodelación genérica de la distribución de la superficie de habitación, compartimentando las estructuras de la primera fase constructiva, siguiendo tres modelos (partición longitudinal, transversal y mixta)¹⁰³, que aumentan el número de recintos y núcleos familiares y disminuyen la ratio superficie habitable/persona, hecho que sirve para reflejar claramente las causas del replanteamiento: el aumento poblacional y la imposibilidad de crecimiento del poblado fuera del recinto amurallado. Es significativo que las construcciones de carácter económico permanezcan en uso, aumentando con la construcción del E.S.3.

El siglo II a.C. supone el final del asentamiento ibérico en la zona, como consecuencia de los cambios operados en la estructura poblacional (redistribución de la propiedad de la tierra a partir del poblacional establecimiento romano, cambio en el modelo de relación económica mantenido hasta el presente por las poblaciones autóctonas y la administración provincial romana, ruptura de la estructura social indígena), que convierten en obsoleto el sistema de asentamiento ibérico. El abandono de los núcleos indígenas no se produce por cuestiones militares, a excepción probablemente del Castellet de Banyoles de Tivissa¹⁰⁴, sino por motivos estrictamente económicos¹⁰⁵.

¹⁰¹ GRACIA, F. 1986, op.cit. SANMARTÍ, E. *El taller de las Pequeñas Estampillas en la Península Ibérica*. "Ampurias", 35 (1973), pp. 135-173.

¹⁰² SANMARTÍ, E. (1978). *La cerámica campaniense de Emporion y Rhode*. "Monografies Emporitanes", IV. SANMARTÍ, E. *L'atelier des potères a trois palmettes radiales et quelques productions connexes*. "Archéologie en Languedoc", 1 (1978), pp. 21-36. SOLIER, Y. *Note sur les potiers pseudocampaniens Nikias et Iwn*. "R.A.N.", 2 (1969), pp. 29-48.

¹⁰³ GRACIA, F.; MUNILLA, G.; PALLARÉS, R. 1988, op.cit.

¹⁰⁴ PALLARÉS, R. 1984, op. cit.

¹⁰⁵ En el caso de Alcanar, la perduración del poblamiento queda atestiguada en la villa romana del Cementiri Vell, donde las cerámicas de importación más antiguas documentadas (Campaniana A tardía, Campaniana B) son coetáneas de la fase de abandono del poblado de La Moleta del Remei.

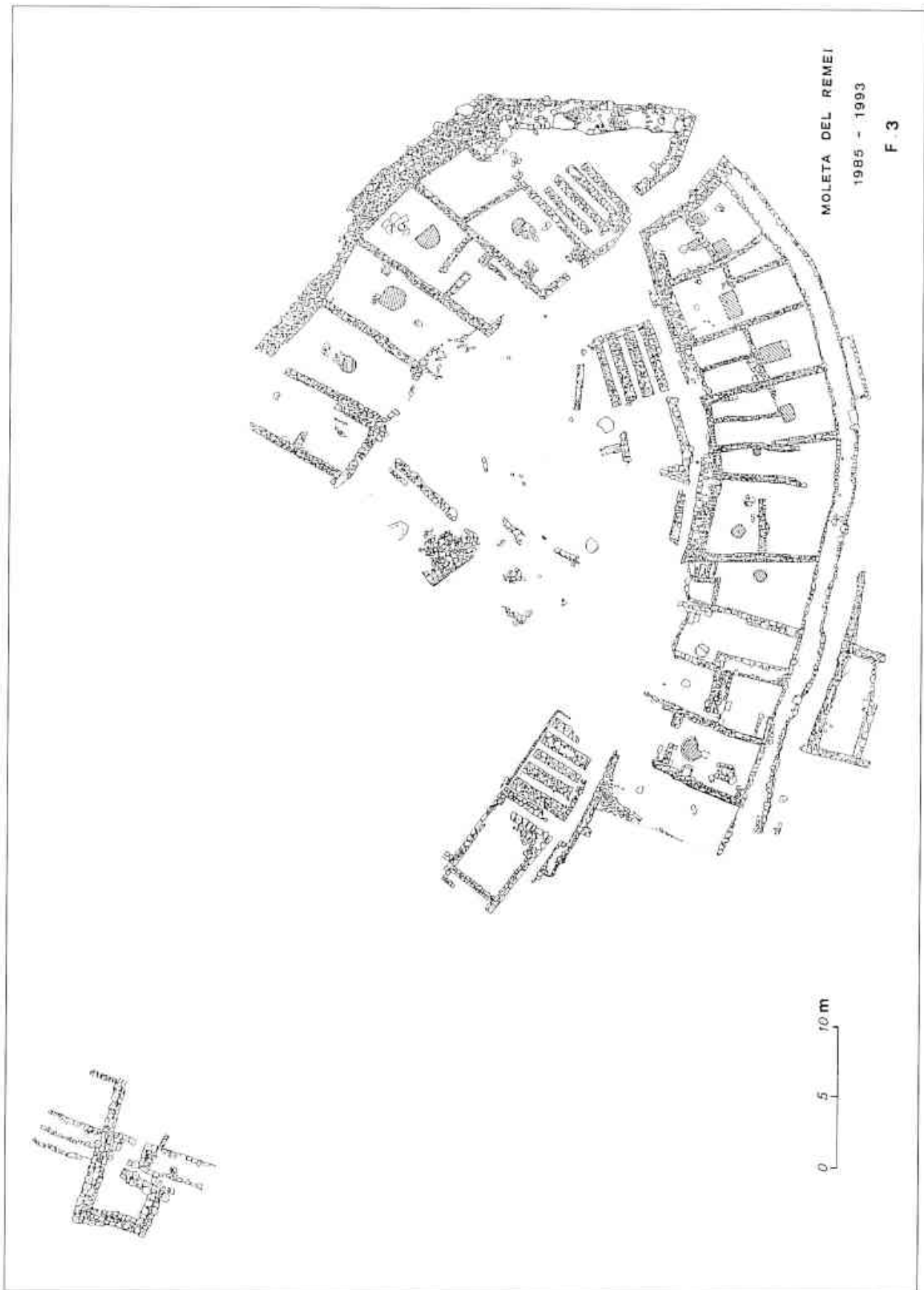

Fig. 11

4. ANÁLISIS INTERPRETATIVO. TRES MODELOS TEÓRICOS

4.1. ESTRUCTURA POBLACIONAL Y CONTROL DEL TERRITORIO

Los patrones interpretativos de la organización territorial del poblamiento ibérico se han basado hasta la fecha en trabajos realizados en el área de la alta Andalucía. En los mismos, las dimensiones y características de los *oppida* han configurado un modelo interpretativo establecido a partir del control de grandes superficies de territorio por un núcleo político/administrativo central y enclaves de explotación agropecuaria dependientes.

La diversidad de la evolución interna de las comunidades del denominado "ámbito ibérico", condiciona la imposibilidad de la aplicación de los mencionados modelos en el NE peninsular, pese a la coetaneidad cronológica, material y cultural de los mismos¹⁰⁶.

La interpretación a nivel macro de la estructura poblacional de la zona de la desembocadura del Ebro-Montsià se encuentra condicionada por el escaso número de yacimientos identificados. No obstante, podemos establecer tres áreas de poblamiento teóricas en base a los yacimientos excavados y publicados:

- **Zona del Delta del Ebro.** Hábitat del Castell de Amposta y necrópolis de Mianes, Mas de Mussol y L'Oriola.

- **Zona de la depresión de Uldecona.** Poblados de La Ferradura, Castell de Uldecona y La Cogulla.

- **Zona del litoral sur.** Poblados de La Moleta del Remei, Sant Jaume Mas d'en Serra y estaciones de La Punta de Benifallim, Cota 154 y Santo Cristo.

Las informaciones locales y las publicaciones de las décadas de 1950 y 1960 hacen referencia a diversos enclaves en los que se ha documentado, de forma imprecisa, la posible existencia de yacimientos ibéricos (no obstante la falta de excavaciones sistemáticas y la no contrastación de los materiales documentados), que nos permite añadirlos al marco gene-

ral del poblamiento ilercavón; sirviendo para confirmar el hecho de que la densidad de población en el área durante el periodo es mucho más amplia que lo que reflejan las tareas de investigación realizadas hasta la fecha y pudieran iniciar un camino para llenar vacíos onerosos. Estos posibles asentamientos son los siguientes¹⁰⁷:

L'Oriola (Amposta): Estación sin estructuras documentadas.

Material en superficie. Cron. Propuesta: 500-450 a.C.

El Montsià (Amposta): Estación sin estructuras documentadas.

Cerámica a mano con acabado liso o decoración de cordones con impresiones digitales. Cron. Propuesta: 1200 - 450 a.C.

Les faixes tancades de l'antic (Amposta): Estación con estructuras conservadas. Posible muralla. Material ibérico pintado y Campaniana A en superficie. Cron. Propuesta: 450 - 200 a.C.?

Pla d'Empúries (Amposta): Estación con posibles estructuras.

Material en superficie. Cron. Propuesta: 650-50 a.C.

La Pedrera (Amposta): Estación con posibles estructuras.

Material en superficie. Cron. Propuesta: 200-50 a.C.

Les Quintanes (Amposta): Estación sin estructuras documentadas.

Sin material documentado. Cron. Propuesta: 650-50 a.C.

Partida de L'Oriola (Amposta): Posible zona de enterramiento, cercana a la necrópolis de L'Oriola. Material ibérico en superficie. Cron. Propuesta.: 650-300 a.C.

El Roquissé (Amposta): Estación sin estructuras documentadas. Sin material en superficie. Cron. Propuesta: 650-50a.C.

Partida d'Ametlès (Amposta): Campo de silos. Sin material en superficie. Cron. Propuesta: 1800-50 a.C.

¹⁰⁶ Por enunciar tan sólo la problemática de las áreas de dependencia, mientras que los *oppida* de la campiña jienense disponen de territorios dependientes de 35 Kms. de radio aplicando los esquemas de Thyessen, en el área de la llanura litoral Montsià-Baix Maestrat, las dimensiones se reducen hasta 2,5 Kms. Vide, entre otros: RUIZ, A.; MOLINOS, M.: *Elementos para un estudio del patrón de asentamiento en las Campiñas del Alto Guadalquivir durante el Horizonte Ibérico Pleno*. "Arqueología Espacial", 4 (1984), pp. 187-207. RUIZ, A.; MOLINOS, M.; HORNOS, F.; CHOCLAN, C.: *El poblamiento ibérico en el Alto Guadalquivir*. "Iberos". Actas de las I Jornadas sobre el Mundo Ibérico. Jaén, 1986 (1988), pp. 239-256. RUIZ, A.; MOLINOS, M.: 1993, *op. cit.*, esp. pp. 113 i ss.

¹⁰⁷ Generalitat de Catalunya, 1988, *op. cit.*

Lo Tapà (Amposta): Estación con posibles estructuras. Material en superficie compuesto por cerámica a mano con decoración de impresiones digitales en cordón. Cron. Propuesta: 900-600 a.C.

Castell dels Moros (Godall): Estación con estructuras. Material en superficie compuesto por cerámica ibérica pintada, campaniana A y ánfora Dressel 1. Cron. Propuesta: 350-50 a.C.

Vilallarga (Godall): Estación sin estructuras conservadas. Material ibérico en superficie. Cron. Propuesta: 450 a.C. - 192 d.C.

Les Esquarterades (Ulldecona): Estación sin estructuras conservadas. Material ibérico y campaniana en superficie. Cron. Propuesta: 200-50 a.C.

Mas de la Torre (Ulldecona): Estación sin estructuras. Material en superficie ibérico y romano. Cron. Propuesta: 200-50 a.C.

La Cogula (Ulldecona): Estación con estructuras. Material en superficie relacionable con el de La Ferradura. Cron. Propuesta: 650-550 a.C.¹⁰⁶

A falta de establecer una relación fehaciente entre las necrópolis de la zona Amposta-Tortosa y sus correspondientes hábitats (por el momento las excavaciones en el Castell de Amposta son significativas en cuanto a la cronocupación, pero aun parciales para la definición de la extensión y carácter del mismo como núcleo central de hábitat o como asentamiento subordinado), pueden identificarse, en base a la posición y zona de control de los mismos, así como a las tipologías materiales documentadas, dos estructuras de interdependencia ocupacional:

- La Ferradura (Ulldecona) - Sant Jaume Mas d'en Serra (Alcanar) - La Moleta del Remei (Alcanar) (Fase 1).

- La Moleta del Remei (Alcanar) - estaciones del Santo Cristo, Punta de Benifallim y Cota 154.

En el primero de los casos tenemos un ejemplo claro de la reestructuración de los asentamientos dependientes en base a la aparición de un elemento externo condicionante, como es el caso del contacto-comercio mediterráneo.

El poblado de La Ferradura ocupa una posición interior en las últimas estribaciones del Macizo del Montsià, en el enclave denominado "Els Castelletts", una ladera abrupta y aterrazada en bancales de cultivo orientada hacia la depresión de Ulldecona. Su

situación y el tipo de materiales documentados indica, como causas más probables de su establecimiento, la explotación agrícola y/o minera de la zona. La necesidad de control de la línea costera, sobre la que el yacimiento, pese a su altura (387 mts.), dispone de una visión reducida, provoca, lógicamente, el establecimiento de puestos de observación marítima dependientes del hábitat principal. Los dos ejemplos reseñados hasta el momento, la fase 1 de La Moleta del Remei y Sant Jaume Mas d'en Serra, cumplen la doble función de avanzada comercial y control del territorio, si bien podemos efectuar una diferenciación entre los mismos en base a sus características específicas:

- **poblados dependientes.** Serían aquellos que disponen de estructuras constructivas permanentes (construcción de muros con basamentación de piedra y superestructura de adobe), a semejanza del tipo edilicio del poblado principal, con el que mantienen además un contacto visual directo.

El ejemplo de este tipo es el poblado de Sant Jaume-Mas d'en Serra, (DT 31TBE898943), situado sobre una elevación aislada (200 mts. alt. abs.; 140 mts. alt. rel.) de las estribaciones del Macizo del Montsià; está protegido al norte por las cotas 304 y 338 y domina el área costera comprendida entre el Golfo de los Alfaques y la desembocadura de La Sénia, así como los pasos interiores hacia la depresión de Ulldecona a través de los barrancos de Mas de Libori, Las Casas, Hondo y Roca Roja; distando 2600 mts del poblado de La Ferradura. Pese a que las únicas actuaciones sobre el mismo corresponden a acciones incontroladas, la conservación del asentamiento es óptima, constatándose en prospección de superficie un potente nivel de derrumbe con fragmentos de techumbre y pared de considerables dimensiones. El material documentado, conservado en la actualidad en manos privadas, se compone de una amplia variedad de cerámica a mano de tradición hallstática, lisa y con decoración de cordones impresos, asociada a ánfora (V-R.1) y tripodes fenicios.

- **poblados subdependientes.** Serían aquellos que disponen de estructuras constructivas permanentes y/o no permanentes (fondos de cabaña) y que, además, carecen de contacto visual con el núcleo principal, aunque sí disponen del mismo en relación a los poblados dependientes. Su función principal, por tanto, sería la de ampliar el campo de control operativo de estos últimos.

¹⁰⁶ Los datos obtenidos en una prospección realizada en este yacimiento en 1992 indican la existencia de un nivel de ocupación correspondiente a los siglos III-II a.C.

El ejemplo de este tipo de poblado es la fase 1 de La Moleta del Remei, cuyas características han sido enunciadas *supra*. Su cronología (finales del siglo VII-principios del siglo VI a.C.), equiparable a la de La Ferradura y Sant Jaume, puede establecerse a partir del material documentado, compuesto principalmente por cerámicas a mano de tradición hallstática, fragmentos de ánfora fenicia y materiales etruscos, cuya problemática específica ha sido ya tratada anteriormente.

El segundo de los casos de interdependencia ocupacional se estructura en base al desarrollo del poblado de La Moleta del Remei. El cambio en la concepción de la actividad de los hábitats, a partir del desarrollo del contacto comercial greco-semita en la zona, queda perfectamente reflejado en este caso, puesto que se trata de un asentamiento claramente orientado hacia el control del territorio costero y el intercambio de excedentes de producción, sin que ello signifique un descenso en la actividad agropecuaria, sino, más bien, todo lo contrario.

La situación del yacimiento (DP.31 TBE872929) y su preponderancia geográfica (208 m. alt. abs.; 200 m. alt. rel.) le confieren un arco visual que abarca la zona de El Molló y la Punta de la Banya al norte y la llanura costera limitada al sur por las estribaciones orientales de la Sierra de Irla. No obstante, si bien el control territorial general desde el poblado es muy amplio, la particular topografía del terreno, con elevaciones menores en los flancos y el frente del mismo, permite la existencia de "zonas muertas" cercanas sobre las que no se ejerce el referido dominio y que hacen necesaria la implantación de asentamientos o hábitats dependientes que corrijan esta deficiencia y sirvan, al mismo tiempo, para delimitar el territorio posesión de la comunidad y estructurar la explotación agraria.

Las estaciones menores relacionadas con La Moleta del Remei responden a las características siguientes:

- **Santo Cristo.** Situado a 400 mts. al O del núcleo principal, sobre una elevación de 150 mts. s./mar que controla el trazado de la carretera Alcanar-Ulldecona; su función principal es el control del curso del río La Sènia que no puede observarse desde el poblado principal. No ha sido objeto de trabajos arqueológicos sistemáticos, si bien el material de superficie (cerámica ibérica a torno, principalmente) proporciona una cronología de siglo III-II a.C. No se documentan restos constructivos. Dispone de contacto visual directo con el poblado central.

- **Cota 154.** Situado a 600 mts. al NO. del núcleo principal, sobre una estribación aislada situada a 200 mts. del cauce del río La Sènia y el camino local que bordea el mencionado curso fluvial. Su posición complementa hacia el interior el papel desarrollado por la estación del Santo Cristo, controlando asimismo el camino de tránsito hacia la depresión de Ulldecona que, en la actualidad, ocupa la carretera. No ha sido objeto de trabajos arqueológicos sistemáticos, aunque el material de superficie, muy rodado, proporciona una cronología similar a la del caso anterior. No se documentan restos constructivos. Dispone de contacto visual directo con el poblado central.

- **Punta de Benifallim.** Situada a 1200 mts. al E del poblado principal, sobre un promontorio ovalado que se extiende desde la falda del Macizo del Montsià hasta las proximidades de la actual línea de costa. Su situación es inmejorable para el control de la zona costera norte del Montsià, abarcando la práctica totalidad del Golfo de los Alfacs y la zona de tránsito costera desde el área Amposta-Sant Carles de la Ràpita. No ha sido objeto de trabajos arqueológicos sistemáticos, aunque el material de superficie indica una cronología integrada en el periodo ibérico tardío. No se documentan estructuras constructivas. Dispone de contacto visual directo con el poblado central.

La totalidad de los puntos de referencia citados suponen el control interior de un territorio comprendido entre los 25-30 km². para una cronología baja, lo cual no es óbice para que la realización de trabajos de excavación en los mismos pueda hacer extensiva esta organización zonal a una fecha situable en el periodo ibérico III.

La superficie de terreno dependiente de un poblado principal encaja perfectamente con el modelo que podemos estudiar en la zona con la inclusión de los dos núcleos principales de hábitat del norte de Castelló, El Puig de la Nao de Benicarló y el Puig de la Misericòrdia de Sant Sebastià de Vinaròs¹⁰⁹, con los que el poblado de Alcanar dispone de relación visual. Este modelo, adaptado a la topografía, presenta a los tres yacimientos ubicados en las alturas más aisladas y prominentes de su zona de enclave (208, 165 y 162 mts. s.n. mar respectivamente), estando limitada su área de influencia teórica por los cursos fluviales y/o barrancos que cruzan la llanura costera. De esta forma, La Moleta del Remei controlaría el área comprendida entre el barranco de La Casella y el río La Sènia (el módulo evidenciado *supra*), el poblado de

¹⁰⁹ GINER, V.; MESEGUER, V. (1974). *El poblado ibérico de El Puig, Benicarló*. Ayuntamiento de Benicarló, 62 pp. SALVADOR HERAS, J.V. *Arquitectura y urbanismo del poblado ibérico "El Puig" de Benicarló*. "Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo", 9 (1985), pp. 81-96. GUSI, F. *L'estat actual de la iberització a la zona nord de Castelló*. "Tribuna d'Arqueologia 1986-1987" (1987), pp. 23-30.

Vinaròs, la zona comprendida entre La Sènia y el río Cèrvol, y el hábitat de Benicarló, el terreno circunscrito por el río Cèrvol y el barranco de El Puig. De igual forma, los tres yacimientos citados son los únicos del área en los que han sido documentadas fortificaciones, lo que confirmaría un modelo ya explicitado hace años sobre la existencia de un núcleo central organizativo-defensivo como base del poblamiento ibérico.

4.2. MODELO DE ANÁLISIS DE LA PRODUCCIÓN AGRARIA

La producción agrícola, junto a la minera, ha sido comúnmente enunciada como elemento básico del intercambio comercial entre las comunidades prerromanas y los grupos coloniales/comerciales mediterráneos; no obstante, y aunque se acepta que la economía de los *oppida* ibéricos está basada en la explotación agropecuaria de sus territorios dependientes, no se ha efectuado hasta el presente un análisis profundo de las posibilidades de explotación del área del Levante peninsular entre los siglos VII y I a.C.¹¹⁰

Los trabajos realizados hasta la fecha, relativos a la economía ibérica, se han centrado en tres campos principales: las rutas de intercambio, los análisis sectoriales (paleocarpología, zooarqueología, palinología, sedimentología) referidos a yacimientos concretos, y las tipologías de material agrícola. Colateralmente, estudios sobre la superestructura sociocultural (representaciones de Deméter) han incidido asimismo por extensión sobre la problemática del agro.

Tenemos, por tanto, en la actualidad, un nivel de conocimiento en el que se acepta, por necesidad básica interpretativa de las comunidades sedentarias preindustriales, la existencia de una economía agrícola, sustentada por la identificación primaria de una parte de las especies cultivadas en las diferentes áreas, pero en el que siguen sin resolverse las cuestiones básicas que permitirían avanzar en la interpretación económica de la cultura ibérica y de los factores

externos (comerciales) que inciden sobre la misma. Las preguntas fundamentales a formular/teorizar/responder son las siguientes:

- la base agropecuaria ibérica es simple o mixta ?
- la productividad es de subsistencia o excedentaria?
- en caso de ser excedentaria, se dispone de un volumen suficientemente elevado como para ser comercializado con rentabilidad hacia un mercado mediterráneo ?

El modelo de análisis que proponemos no pretende, en ningún caso, responder de forma definitiva a las cuestiones planteadas, ni tan sólo proporcionar datos numéricos absolutos sobre la producción en diferentes áreas y/o poblados, sino establecer cuantitativamente, en base a los datos disponibles, la certidumbre posibilista de la existencia de un excedente cerealístico susceptible de ser intercambiado.

4.2.1. Parámetros de análisis

Tomando como área de análisis las comarcas del curso inferior del Ebro, se han utilizado para este modelo teórico los poblados ubicados en ellas que, bien por la extensión de los trabajos realizados o por el volumen de material publicado, permitían conocer la información necesaria para el enunciado de las diferentes variables, procediéndose a establecer las mismas de la forma siguiente:

Zona visual: Se ha partido de los principios del análisis territorial¹¹¹, pero con la variante de delimitar el concepto de visualidad al territorio comprendido en una cota de nivel situada por debajo de la altitud máxima del poblado. Queremos con ello diferenciar los conceptos de **visibilidad general**¹¹² (todo aquel territorio que se encuentra dentro del campo de visión de un punto geográfico determinado) que puede alcanzar decenas de kilómetros, y **visibilidad efectiva** (la superficie de terreno que se controla realmente desde el punto de observación) reducida a un área circundante en el que se ubican las vías de paso,

¹¹⁰ Vide como ejemplo de dificultades para el análisis y la estructuración interpretativa de la economía del mundo ibérico: CHAPA, T.: *Caracterización económica de la Alta Andalucía, durante la etapa ibérica plena y tardía*. en: MOURE, A. Ed.: "Elefantes, Ovinos y Ovicaprinis. Economía y aprovechamiento del Medio en la Prehistoria de España y Portugal". U. Cantabria, 1992., pp. 315-326.

¹¹¹ LOVEJOY, D. Ed. 1973: *Land use and landscape planning*. Leonard Hill Ed., Londres. LITTON, R. B.: *Landscape Control Points. A procedure for Predicting and Monitoring visual Impacts*. "USDA Forest Service Research Paper PSW-91". Berkeley, 1973. JACOBS, P.; WAY, D.: *Visual Analysis of Landscape Development*. Cambridge Ma. 1969. HODDER, J.; ORTON, C. 1990: *Análisis espacial en arqueología*. Ed. Crítica, Barcelona, 295 pp.

¹¹² Aplicación de los conceptos de observación intraocular (hasta 500 mts.), ocular (entre 500 y 1200 mts.) y extraocular (1200 mts.) de Van der Ham. VAN DER HAM, R. J. J. M.: *Een voorstel voor een nieuwe landschaptypologie naar visuele Kenmerken*. "Stedebouw en Voldshuisvesting" 51 (1970), pp. 421-438.

áreas de captación y zonas socioculturales (p.e. necrópolis). Vide figs. 12,13 y 14 como aplicación de áreas abiertas y zonas ocultas¹¹³.

Superficie: Consiste en establecer la superficie total ocupada por cada yacimiento, partiendo de datos absolutos cuando existen, o bien calculando las dimensiones posibles resultantes de la cuantificación del terreno total útil de la posición en que se ubican¹¹⁴.

Población: Los cálculos realizados/realizables sobre la población de los poblados ibéricos son siempre especulativos y/o aproximativos, al no disponerse de información escrita sobre la estructura social que permita establecer el concepto de núcleo/unidad de hábitat, y de la interrelación necrópolis/asentamiento para efectuar una cuantificación/promedio del número de individuos por fase de ocupación.

Se ha tomado como base del cálculo la asimilación entre los conceptos "unidad de habitación" y "núcleo familiar", estableciendo el número proporcional de recintos constructivos destinados a vivienda en relación al total de edificaciones del poblado. En los casos en los que no se conoce la totalidad de la planimetría, se ha calculado el promedio de la superficie de las viviendas conocidas, que relacionado con las dimensiones totales del poblado proporcionan el número aproximado de viviendas. Del análisis de la superficie total del poblado de la Moleta del Remei, se deduce que el 40% de la misma está destinada a estructuras de carácter comunitario (fortificaciones, edificios singulares, recintos económicos y red viaria); el 60% destinado a viviendas, se divide por 35 m² (media de superficie/unidad de habitación) para obtener el número total de casas. Se ha definido una media ponde-

rada de 4/5 habitantes por superficie de habitación, siendo el montante total de la población el resultado de multiplicar ambos factores¹¹⁵.

Zona de captación: Se define como la superficie localizada dentro de la zona visual efectiva del poblado, susceptible, en base a las características morfológicas del terreno (composición, pendiente) de ser explotada en un régimen de secano intensivo por una estructura agrícola tradicional¹¹⁶. Se ha introducido una variante de distancia/tiempo consistente en estimar el desplazamiento posible de los trabajadores agrarios desde el poblado a los campos de cultivo y retorno al lugar de hábitat en el mismo día, así como otra de defensa de las zonas de producción basada en la proximidad de las mismas al *oppidum*.

Como resultado de los factores expuestos se ha empleado una zona de captación de 5 Kms. de radio a partir de los yacimientos utilizados en el modelo.

Productividad total: El primer elemento que se delimita es el régimen de productividad. Las sociedades agrarias actuales continúan empleando dos formas tradicionales de regeneración de los campos de cultivo, basadas en los conceptos de "año y vez" (producción del 50% de la superficie de cultivo) y "dos años y vez" (explotación del 66% cultivable al mismo tiempo)¹¹⁷. Partiendo del volumen de población estimado, la necesaria dedicación a las tareas agrícolas de una parte mayoritaria de la misma y la perduración de los asentamientos que es el resultado del mantenimiento de la actividad agraria basada en la regeneración de la superficie de cultivo, hemos optado por aplicar un coeficiente de explotación simultáneo equivalente al 40% del terreno cultivable.

¹¹³ El problema principal para el cálculo de la visibilidad son las variaciones en la cobertura vegetal del territorio. A modo de ejemplo, la desaparición de un volumen importante de la masa forestal del área Ulldecona-Alcanar, documentada en la historiografía de los siglos XVI-XVIII, ha convertido en zonas de dominio visual, áreas que permanecían fuera del alcance efectivo de los poblados.

¹¹⁴ Los factores correctores que deben tenerse en consideración son: la delimitación del trazado del sistema defensivo, la ocupación o no aprovechamiento total del espacio disponible y las modificaciones del planteamiento urbanístico en las sucesivas fases de ocupación.

¹¹⁵ Hemos aplicado asimismo como definición del núcleo familiar y del número de habitantes por vivienda el concepto del hogar medieval. De este modo, la población estimada de la ciudad de Barcelona el año 1378 era de 34.447 personas, correspondientes a 7.655 hogares registrados, lo que proporciona una media de 4,49 habitantes por hogar. VILAR, P. 1964.: *Catalunya dins l'Espanya Moderna. Recerques sobre el fonament econòmic de les estructures nacionals. El medi històric*. II, Barcelona. J. Nadal presenta unas relaciones entre habitantes y fuegos para Cataluña entre los años 1300 y 1717, en las que mantiene constante la paridad 4. NADAL, J.; WOLFF, PH. 1982.: *Història de Catalunya*. Ed. Oikos-Tau. Barcelona, pp. 65-66. IGLESIAS, J.: *El fogaje de 1365-1370. Contribución al conocimiento de la población de Catalunya en la segunda mitad del siglo XIV*. "Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona". (1962). IGLESIAS, J. 1981: *El fogatge de 1553. Estudi i Transcripció*. Ed. F.S. Vives. Barcelona, 588 pp. IGLESIAS, J. 1991.: *El fogatge de 1497, estudi i transcripció*. II vols., Ed. F.S. Vives. Barcelona, 410 + 378 pp.

¹¹⁶ Un elemento básico para la definición del área de captación es la composición y productividad de los suelos. A falta de análisis palinológicos, y con todas las reservas, puede emplearse la documentación actual. COBERTERA, E. 1986: *Los suelos cultivados de la provincia de Tarragona*. Diputación Provincial de Tarragona pp. 12-21 y 123-147. AA. VV. 1985: *L'economia del Baix Ebre. Estructura i dinàmica socio-econòmica*. Caixa d'Estalvis de Catalunya. pp. 9-26. GRAU, J.J.; SORRIBES, J. 1982.: *El Montsià. Estructura i dinàmica socio-econòmica*. Caixa d'Estalvis de Catalunya. pp. 13-63. SERO, R.; MAYMO, J. 1985: *Les transformacions econòmiques al delta de l'Ebre*. Banca Catalana. Servei d'Estudis. pp. 15-17.

¹¹⁷ N. Gras estima que la producción agrícola en Inglaterra durante la Edad Media correspondía a los dos tercios de la tierra disponible por cada campesino. GRAS, N.S.B. 1940. *A History of Agriculture in Europe and America*. New York, pp. 90 y ss.

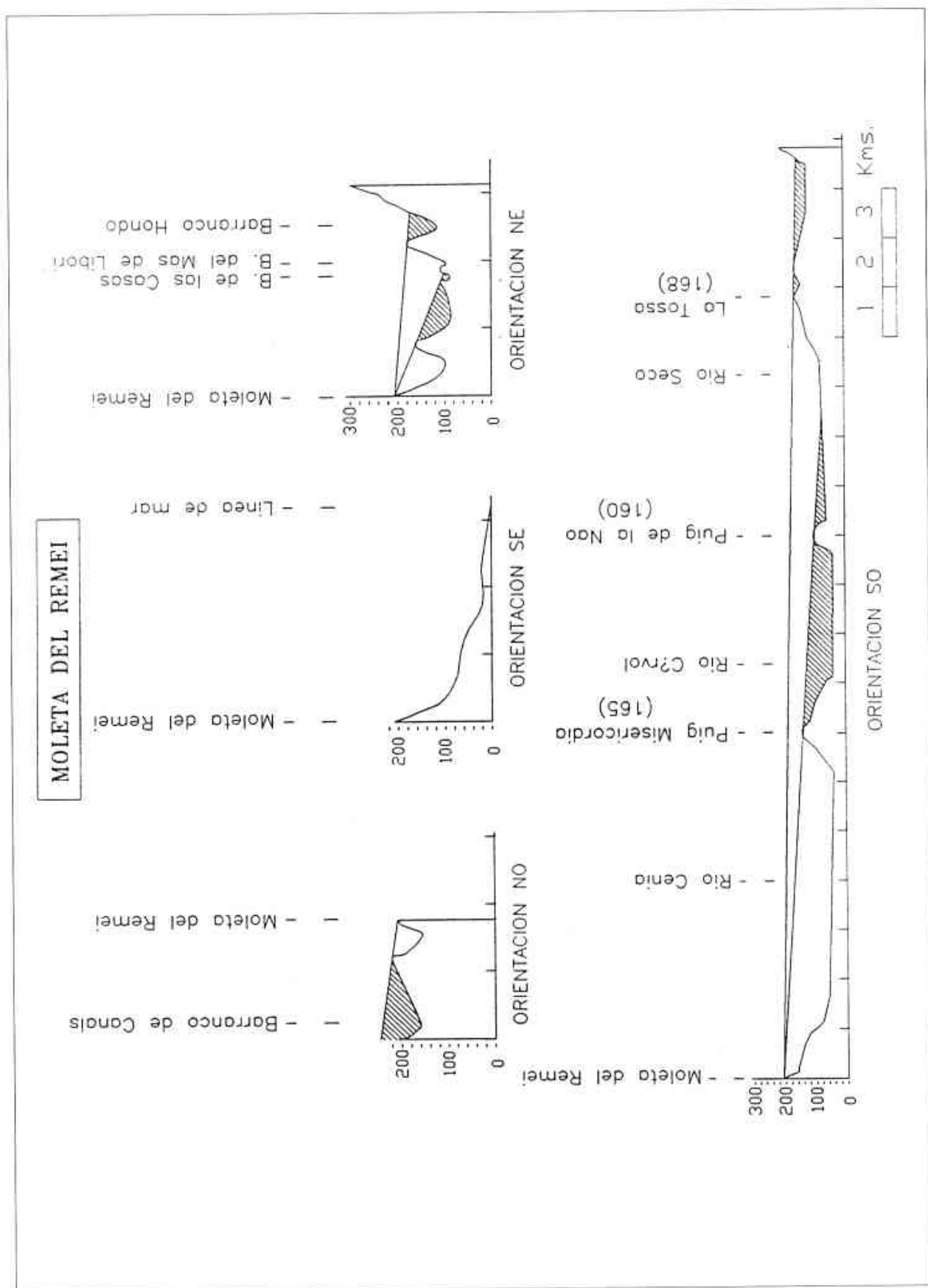
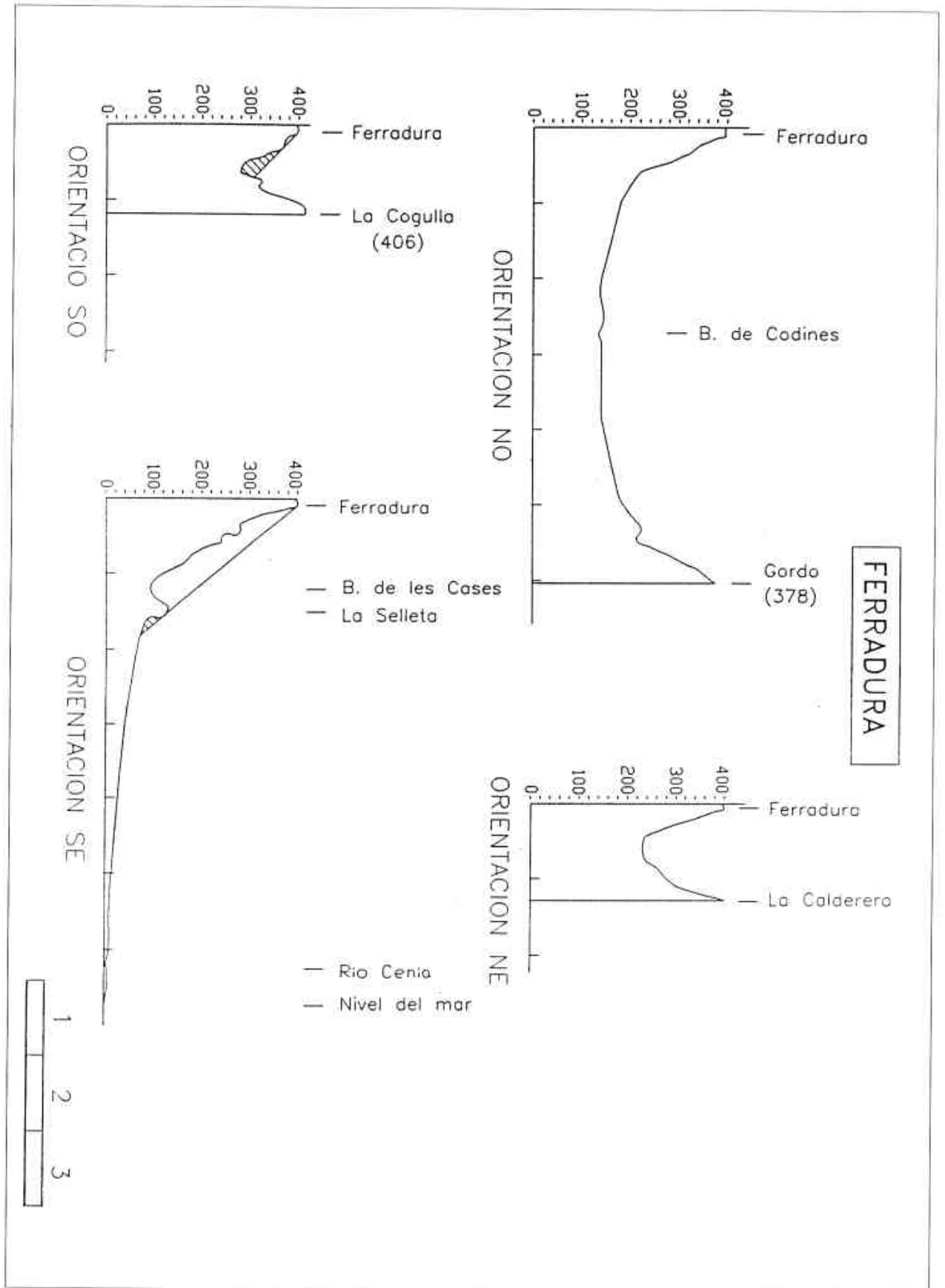

Fig. 12

Fig. 13

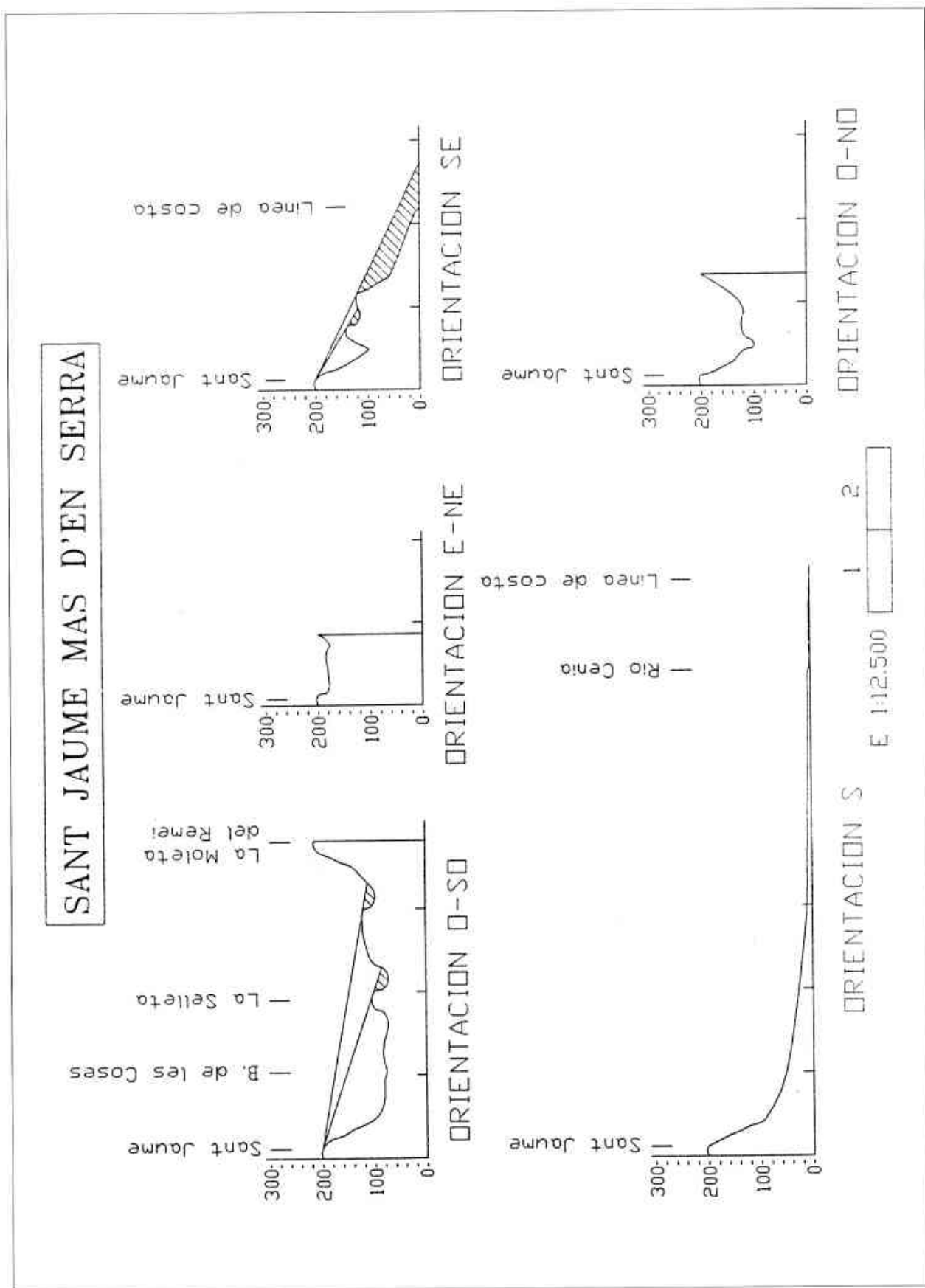

Fig. 14

Para establecer la productividad de las áreas de captación se han analizado las tablas de rendimientos obtenidas sobre estructuras sociales agrarias de comportamiento teórico similar al del periodo ibérico en el área, aplicando resultados obtenidos en trabajos de arqueología experimental y fuentes escritas medievales (fig. 15).

En el terreno de la experimentación, los trabajos de P.J.Reynolds sobre la agricultura de la Edad del Hierro en Gran Bretaña proporcionan una media de productividad cifrable en 1,5 Tm/Ha para el *Triticum dicoccon* sobre un ciclo octoanual¹¹⁸; se ha tomado como referencia este cereal debido a su identificación paleocarpológica en el poblado de La Moleta del Remei (Alcanar). Por lo que respecta a las fuentes escritas, se han confeccionado ponderaciones de las productividades aportadas por Duby, Becket y Richardson sobre la agricultura de Europa Occidental entre los años 1250 y 1850, obteniéndose unas medias de 0,88 y 1,05 Tm/Ha.¹¹⁹ Se presentan en el cuadro 1-2, los resultados teóricos de las áreas de captación definidas una vez aplicadas las tres medias de rendimiento citadas. Un segundo método para calcular la productividad es partir de la fuerza de trabajo agrario de la comunidad (50% del total de la población) y establecer la superficie de cultivo que puede ser realmente abarcada por la misma. Hemos

tomado como referencia la superficie atribuida por los textos latinos (Plinio, Columela, Sículo Flaco) para los lotes de terreno de los colonos romanos, resultando 5041 m² de cultivo para cada individuo. Si multiplicamos esta cantidad por la población que trabaja el agro, tendremos un valor aproximado de la tierra susceptible de ser cultivada empleando ese volumen de población^{119bis}. (Cuadro 3)

Consumo total de la población: El consumo cerealístico de una comunidad es el resultado del régimen alimenticio de la misma, por lo que la falta de fuentes escritas referidas a la alimentación en el Levante peninsular durante el Ibérico III, convierten en condicionales las cifras que pueden aportarse; al tiempo que la documentación zooarqueológica y paleocarpológica nos sirven tan sólo para indicar la existencia de una dieta variada, en la que el aporte animal (cárnico, lácteo y derivados), procedente de la caza y el pastoreo, se conjuga con cultivos de secano no cerealísticos¹²⁰ y productos de recolección¹²¹.

No obstante los condicionantes relacionados *supra*, hemos asignado un consumo de 200 Kgs. de cereal por habitante y año a partir de los ejemplos alimenticios reflejados en las fuentes clásicas y medievales. De esta forma, Plutarco¹²² indica para Esparta que la provisión de un padre de familia con su mujer e hijos era de 984 Kgs. de grano/año; tomando una referencia

¹¹⁸ REYNOLDS, P. J. 1979.: *Iron-Age Farm. The Butser Experiment*. British Museum P.L., Londres, 112 pp. REYNOLDS, P. J. 1988.: *Arqueología experimental. Una perspectiva de futur*. Eumo Ed. Vic. 229 pp. REYNOLDS, P. J.: *A general report of underground grain storage experiments at the butser ancient farm research project*. en: GAST, M., SIGEAUT, F. Eds. 1979: "Les techniques de conservation des grains à long terme". CNRS. Marsella, pp.70-88.

¹¹⁹ Los rendimientos del cultivo dependen de múltiples variables, siendo la relación más aceptada la que relaciona 5/1 el volumen de la cosecha y la cantidad de semilla empleada. Como comparación de los rendimientos medievales citados en el texto, disponemos, a modo de ejemplos, de los casos de Annapes (Galia del Norte), durante el periodo carolingio, donde el rendimiento se cifra en el 46% para la espelta y el 40% para el candeal, lo que supone unas paridades de 1,8/1 y 1,7/1 respectivamente, definiendo una economía de subsistencia si no deficitaria. Por contra, la documentación del archivo de Winchester (Inglaterra) durante el siglo XIII indica una relaciones situadas entre 4,4/1 y 4,3/1, rendimientos claramente excedentarios. DUBY, G. 1962: *L'Economie rurale et la vie des campagnes dans l'occident médiéval*. Ed. Aubier. Paris, 360 pp.

^{119bis} SICULUS FLACUS: *Les conditions des terres*. Ed. GRD. 926. CNRS. Besançon, 1990. p. 14. HINRICHS, F. T. 1989: *Histoire des Institutions Gromatiques*. Ed. Institut Français d'Archéologie du Proche-Orient. Paris, pp. 51-52. A cada colono se le atribuye una superficie de 2 iugueras (siendo una iuguera el terreno arable por una pareja de bueyes en un día); cada iuguera está dividida en dos actus. Partiendo de la división de los 504, 100 m² de superficie de la centuria por los 400 actus que contiene, resulta un área de 1260,25 m² por actus, que multiplicado por los cuatro de la 2 iugueras da un resultado de 5041 m².

Otros ejemplos de adscripción de lotes de terrenos básicos para la subsistencia de comunidades campesinas, otorgan superficies mayores, en la que las tenencias campesinas ocupaban superficies de 10 Ha., el doble que las iugueras romanas; aunque en zonas de alta densidad de población pueden encontrarse parcelas de mitad y cuarto de hufe (5 y 2,5 Ha), y menores, por familia, como en la región de Namur (Flandes), durante el siglo XIII a. C., en la que el 75% de las explotaciones campesinas no alcanzaban las 3 Ha. RÖSENER, W., 1989: *Los campesinos de la Edad Media*. Ed. Crítica, Barcelona, p. 143.

¹²⁰ Las leguminosas comparten con los cereales la misma superficie de cultivo. La cuestión básica radica en discernir si el terreno cultivable se encuentra diferenciado, se emplea un sistema de rozas, o se realiza una rotación de cultivos sobre el mismo campo para facilitar la regeneración de los mismos. Por lo que respecta a los frutales, pueden perfectamente compartir el mismo terreno con una explotación cerealística.

¹²¹ El análisis paleocarpológico del poblado de La Moleta del Remei (Alcanar), realizado por la Sra. Carmen Cubero (U.B.), ha constatado la presencia de *Lens specula* y *Prunus amygdalus*. Sobre los tipos de especies documentados en el NE. peninsular durante la Edad del Hierro *vide*: MAYA, J.L.: *Aprovechamiento del medio y paleoeconomía durante las etapas metalúrgicas del Nordeste Peninsular*. en: MOURE, A. Ed.: "Elefantes, Ciervos y Ovicaprinis. Economía y aprovechamiento del medio en la Prehistoria de España y Portugal". U. Cantabria, 1992, pp. 275-313.

¹²² Licurgo, 8.

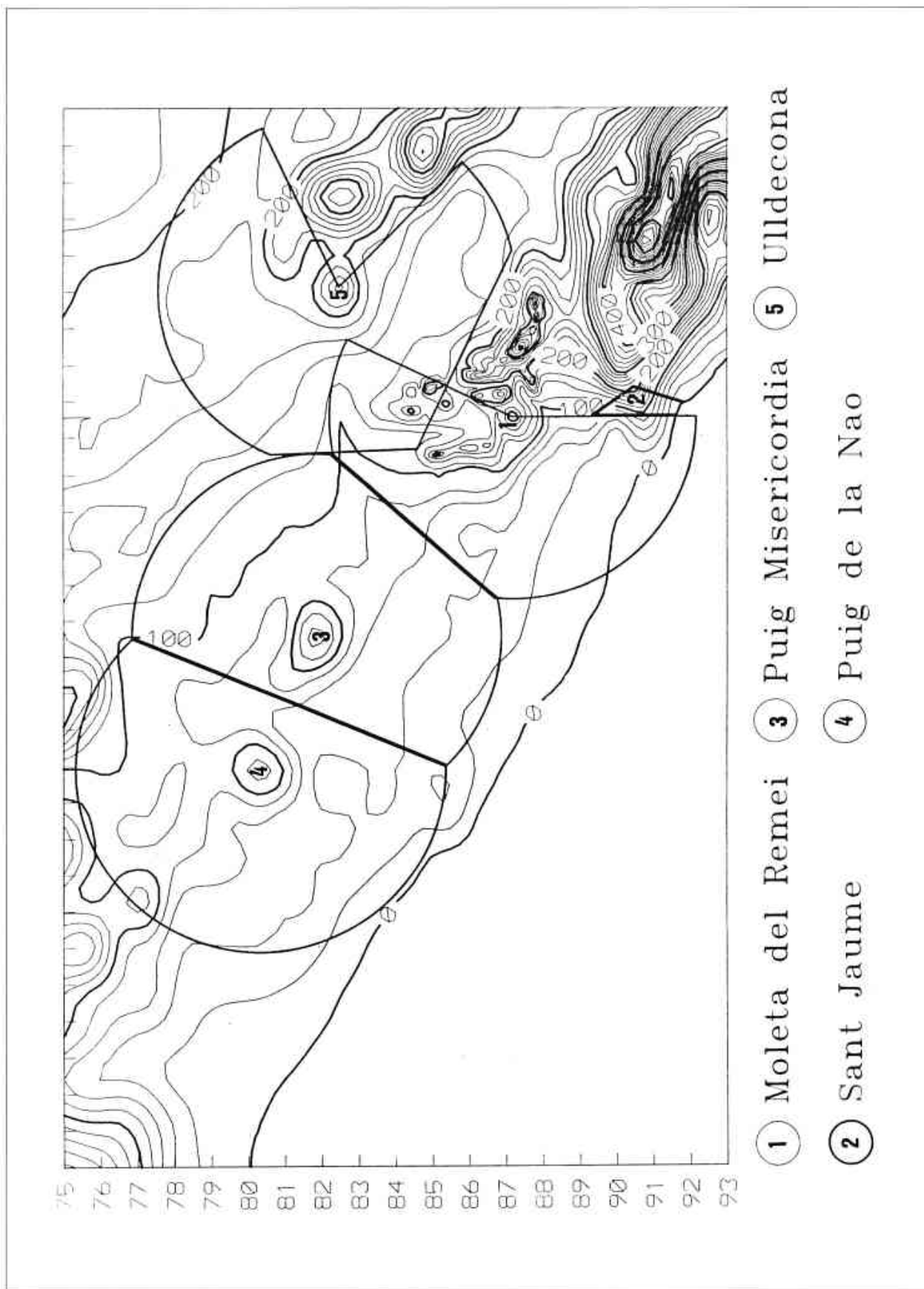

Fig. 15

de 5 personas por unidad familiar obtenemos una media de 196,8 Kgs. cereal /persona /año. Para el periodo de los siglos XIV y XV en el Mediterráneo centrooccidental, J.Heers relaciona que la necesidad de grano para supervivencia era de 220 Kgs./año¹²³. Referido a la agricultura de los siglos XIII al XVIII en la Europa Occidental, J.Sinclair aporta rendimientos menores en el sentido de que una familia campesina compuesta por 7 individuos precisa para su alimentación, basada en el consumo de pan, 12 Kg. por semana, lo cual supone un total de 624 Kgs./año y 89,14 Kgs. por persona/año. Para el mismo periodo, y en la misma línea de consumo reducido, N.S.B.Gras enuncia unas cifras de 500 Kgs./año para pan como base de la subsistencia de un núcleo familiar compuesto por 6-7 individuos, cantidades que proporcionan medias similares a las enunciadas para las cuantificaciones de Sinclair¹²⁴.

Producción destinada al consumo: Partiendo del rendimiento global de los campos cultivados, se efectúa en este apartado la resta de la cantidad de grano empleado como semilla para posteriores siembras. El volumen reservado debe ser constante¹²⁵, debido tanto a que el grano almacenado puede pudrirse si es sometido a un periodo largo de permanencia en silos¹²⁶, como al hecho de que la siembra continuada provoca una mejora de las especies empleadas.

El cupo reservado a simiente varía según las fuentes escritas consultadas. Como caso más extremo disponemos de cifras para el agro de Annapes (vide n.117) en el que, de una producción de 1200 modios de espelta y cien de candeal, se destinaron a simiente 720 y 60 modios respectivamente, es decir, cantidades superiores al 50% de la cosecha, proporción que puede deberse a múltiples factores como son el agotamiento de los campos o los tipos de cultivo empleados. No obstante, como promedio general para la agricultura europea de la etapa preindustrial,

se destina a simiente de la siguiente cosecha 1/4 del rendimiento de la anterior, módulo que hemos adoptado¹²⁷.

Excedente: Consideramos como excedente el volumen de cereal resultante de la cosecha tras haber restado de la productividad bruta los porcentajes correspondientes a la alimentación de la comunidad y la simiente para ulteriores siembras. Una tercera disminución, no cuantificable pero reducida en relación a las dos citadas, corresponde a la cantidad empleada como alimento de animales domésticos.

4.2.2. Valoración de resultados.

No es intención de este trabajo profundizar sobre la estructura económica de la cultura ibérica; creemos que la valoración básica del modelo presentado es la demostración de que, al menos teóricamente, es posible/probable la existencia de una fuerte producción cerealística excedentaria en el área del curso inferior del Ebro.

A partir del mismo y con las salvedades ya expresadas en cuanto al valor absoluto de las cifras aportadas, debe afirmarse el papel preponderante del cereal en los intercambios comerciales del área del Ebro (y por extensión del NE. peninsular) durante el periodo ibérico¹²⁸. Si aceptamos este punto de partida, otorgamos una mayor consistencia a elementos tales como las causas del expansionismo ampuritano de los siglos V-IV a.C. (intercambio de productos manufacturados por cereal); la introducción de cultos agrícolas en la superestructura ideológica indígena (sincretismo/asimilación de divinidades autóctonas de la naturaleza con diosas protectoras del trabajo y los rendimientos agrarios); el desarrollo de los poblados fortificados como núcleos vertebradores zonales (cambio de los

¹²³ HEERS, J.: *Il commercio del Mediterraneo alla fine del secolo XIV e nei primi XV*. "Archivio Storico Italiano" CXIII (1955), pp. 157-209. SERRA, E.: *Els cereals a la Barcelona del segle XIV* en: "Alimentació i societat a la Catalunya Medieval". "A.E.M.", 20 (1988), pp. 71-101.

¹²⁴ Debe tenerse en consideración que la relación existente entre Kgs. de cereal y pan no es directa. Como media general para sociedades agrarias preindustriales, de 100 Kgs. de trigo se obtienen 85 Kgs. de harina, mientras que 1 Kg. de pan se obtiene 1 almud (1/12 de fanega y/o 1/16 de robo) de harina. Como elemento comparativo, el consumo actual en España de pan por habitante y año se cifra en 53 kgs.

¹²⁵ Varrón, Columela y Plinio indican como proporción de simiente 5 modios por *jugerum* (175 litros por Ha.); para territorios muy fértiles Columela disminuye la proporción hasta 4 modios (140). Cf. JARDE, E. 1979: *Les céréales dans l'Antiquité Grecque. La production*. "B.E.F.A.R.", Roma, 237.

¹²⁶ RICKMAN, G.E. 1971: *Roman granaries & store buildings*. Cambridge University Press. Cambridge, 349 pp.

¹²⁷ A. Vázquez Humasqué y N. Aguirre citados en LUELMO, J. 1975: *Historia de la agricultura en Europa y América*. Istmo Ed. Madrid, pp. 278-279. DYER, CH. 1991: Niveles de vida en la Baja Edad Media. Ed. Crítica. Barcelona, pp. 148-149.

¹²⁸ Vide en este sentido: GRACIA, F. 1986: *Las influencias mediterráneas y el momento de plena formación de la Cultura Ibérica en Cataluña. (Las cerámicas áticas y de barniz negro del poblado ibérico del Molí d'Espigol, Tornabous, Urgell)*. Resumen de Tesis Doctoral, U.B. pp. 46-49. RUIZ ZAPATERO, G.: *El comercio proto colonial y los orígenes de la iberización: dos casos de estudio. El Bajo Aragón y la Cataluña interior. "Kalathos" 3-4*, (1984) pp. 51-70. Una opción referida a la explotación metalúrgica en: RUIZ ZAPATERO, G.: *Comercio protohistórico e innovación tecnológica: la difusión de la metalurgia del hierro y el torno alfarero en el NE. de Iberia*. "Gala", 1 (1992), pp. 103-116.

patrones de asentamiento para favorecer el control/explotación exhaustiva del territorio) y la formación de campos de silos en el área próxima a la costa (concentración de la producción agraria aportada por las rutas de comunicación desde el interior del principado para su comercialización por vía marítima).

Si complementamos el modelo enunciado con la información disponible sobre cultivo y circulación de agros en el área del N.E. peninsular, podemos reafirmar la hipótesis de que, desde la segunda mitad del siglo V a.C. hasta finales del siglo II a.C., las comunidades indígenas desarrollan una explotación intensiva del cereal con destino a mercados controlados por los agentes económicos greco-latinos; sólo de este modo pueden entenderse cuestiones como la proliferación de campos de silos y depósitos relacionados con la estructura económica y/o ideológica ampuritana¹²⁹; o bien las afirmaciones de Catón durante la campaña del 196 a.C. referidas a la posibilidad de alimentar a su ejército consular a partir tan sólo de los

recursos generados por el territorio¹³⁰, o el ya citado problema de pagos agrícolas resuelto por Lucius Canuleius en el año 179 a.C.

Desde el punto de vista greco-focense-ampuritano, la obtención de cereal en el Mediterráneo occidental con destino al Atica¹³¹ se fundamenta en múltiples causas entre las que podemos enunciar:

- la comparación de rendimientos (agricultura tradicional) de las zonas agrícolas del Mediterráneo muestra las mayores cantidades de producción por hectárea en la Península Ibérica, de forma que mientras en la Grecia continental se obtienen unos volúmenes de 8 HI de trigo y 13 de cebada por Ha, en el área del Levante los rendimientos aumentan hasta 13-16 HI. de trigo y 20 HI de cebada¹³².

- la necesidad de efectuar un comercio de abastecimiento basado en el tráfico marítimo en función de las necesidades diarias de trigo¹³³, que en el caso de Atenas alcanzan los 33.696 Kgs/día (12.299.040 Kgs/

¹²⁹ Los campos de silos en el área de Ter (Pontós, Ermedás, Creixell) son necesariamente dependientes de la atracción y/o organización económica ampuritana, mostrando la cronología de los mismos la perduración de su empleo. Vide en este mismo volumen, PONS, E.: *L'expansió septentrional del món ibèric: nuclis especialitzats*. Por lo que respecta a la identificación de los cultos de la germinación griegos con los campos de silos, vide supra n. 84-85 y, BURCH, J. et alii.: *Triptolemo. El culto a Demeter y los misterios efeusinos*. "Revista de Arqueologia", 144 (1993), pp. 40-45.

¹³⁰ La frase "bellum (...) se ipsum alet" (la guerra se alimenta a sí misma) (Tito Livio 33,43), significa en la práctica la necesidad de alimentar un ejército consular compuesto por 26.000 hombres y 800 monturas.

Si aplicamos las normativas del ejército romano por lo que respecta a la cantidad de trigo y cebada que debían recibir anualmente la tropa y las monturas, tendremos unas necesidades anuales de obtención de trigo y cebada evaluadas en 1.674.000 (15.484,5 Tm.) y 403.200 (3729,6 Tm.) modios respectivamente, por un valor de 5.022.000 sextercios para el trigo y 1.209.600 sextercios para la cebada. Pese a que las cifras ordenancistas se encuentran siempre sujetas a la práctica de la requisita, las cuantificaciones apuntan el elevado volumen de la producción cerealística en el área. La decisión de Catón debe fundamentarse en la experiencia en aprovisionamientos adquirida por el ejército romano durante el periodo de la Segunda Guerra Púnica; referido a los mismos, los datos de que disponemos para el ejército de Publio Cornelio Escipión en el 218 a.C. (Apiano Iber 14.) indican que precisa un total de 10.089.900 kgs. de cereal anuales para su alimentación, a los que deben sumarse 13.986.000 Kgs. para la flota auxiliar; mientras que el de Marcelo en el 210 a.C. (Tito Livio 26, 19, 10) necesita 11.063.000 Kgs. Para este periodo las fuentes indican la necesidad constante del aporte de grano desde la Península Itálica a los ejércitos consulares (Tito Livio 22, 11, 6; 27, 22; 23, 48, 4).

El cambio de actitud reflejado por Catón es consecuencia del conocimiento de las posibilidades de producción del área del Levante (p.e. depósitos de 40.000 modios de trigo encontrados en Carthago Nova por Escipión en 209 a.C., Tito Livio 26, 47; Apiano Iber 19), y de las posibilidades de suministrar cereal por parte de las comunidades sometidas (p.e. impuesto por la sublevación de los ilergetes en el 205 a.C., por el que deben entregar trigo para seis meses. Tito Livio, 29, 3). La contrapartida a las importaciones de grano itálico de los años 218-210 a.C. se realiza en el 203 a.C., en el que M. Valerio Falto y M. Fabio Buteo envían desde España a Roma una gran cantidad de grano que es distribuida entre la población por barrios a razón de cuatro ases (Tito Livio 30, 26, 5).

¹³¹ El transporte de cereal entre los dos extremos del Mediterráneo para el abastecimiento de grandes urbes no es un elemento descartable en función de la distancia. Como elemento clave para asegurar la estabilidad social y política, se obtiene de todas las zonas en que se produce. En la segunda mitad del siglo XIV, la ciudad de Barcelona, con unas necesidades anuales de trigo de 7.580.000 Kgs., y ante las dificultades para abastecerse de grano de áreas próximas, recurre a la importación de excedentes de puros tan dispares como Berbería, Cerdeña, Venecia, e incluso Turquía. SERRA, E. 1988. *Op. cit.* pp. 76-77. CUVILLIER, J.P.: *La noblesse catalane et le commerce des blés aragonais au début du XIVe siècle (1316-1318)*. "Mélanges de la Casa de Velázquez", VI (1970) pp. 113-130.

¹³² JARDE, A. 1979. *Op. cit.* pp. 59-60. Si bien la comparación está efectuada en base a los rendimientos de principios del siglo XX, creemos que la comparación es válida a nivel de la superficie de terreno con dedicación posible a la explotación de cereal y la composición de los suelos, factores que condicionan la rentabilidad de los cultivos.

¹³³ Un ejemplo de la relación entre la explotación del cereal y su comercialización marítima en el Levante peninsular lo documentamos en la caja decorada de Sinarcas (Valencia), en la que se representan dos navios coloniales y campos de cereal protegidos por cercas. Con cronología asignada entre los siglos IV-I a.C., coincide plenamente con la fase de explotación intensiva que proponemos. MARTINEZ, J.M.: *Una cajita con decoración incisa en el cerro de San Cristóbal (Sinarcas, Valencia)*. "Saguntum", 20 (1986), pp. 103-116.

año) y que hacen inviable dentro de la relación de capacidades el desplazamiento terrestre de las cargas, situado en una proporción de 1 navío por cada 520 carros empleados. La carga media de un barco del siglo IV a.C. se sitúa en 10.000 talentos, equivalentes a 175 Tns. de carga útil, que pueden llegar en ocasiones hasta las 250 Tns., suficientes para el transporte de 308.330 raciones de trigo¹³⁴, que significan un consumo anual por habitante de 207 Kgs. de trigo.

- la obtención de una amplia plusvalía en el intercambio del cereal por productos considerados de lujo en los mercados occidentales. El precio del medimno de trigo se sitúa entre el 390 y 330 a.C. en Atenas entorno a las 9 dracmas¹³⁵, paridad que se mantendrá prácticamente inalterable hasta el 329 a.C., cuando se produce una caída del mismo hasta las 5 dracmas/medimno¹³⁶. Es significativa la coincidencia entre la caída de los precios del cereal en el Atica y el final de

las importaciones de productos griegos en la Península Ibérica.

La afirmación de la existencia de una base cerealística para los intercambios comerciales supone un punto de referencia en la estructura económica de la Cultura Ibérica en el área, pero plantea múltiples cuestiones referidas a sistemas productivos, áreas de captación y cronologías de desarrollo de los cultivos que no pueden ser resueltas actualmente.

4.3. PARA UNA ORGANIZACIÓN SOCIAL

Recientemente, F. Mayoral y A. Ruiz/M. Molinos han enunciado modelos de organización social para el poblamiento ibérico del área de la desembocadura del Ebro. En ambos casos, una de las bases principales

CAPACIDAD TEORICA DE LOS EDIFICIOS SINGULARES

EDIFICIO SINGULAR	CAPACIDAD (m ³)	CAPACIDAD (Kgs.)
E.S. 1	63'53 m ³ 127'07 m ³	63.530 Kgs. 127.070 Kgs.
E.S. 2	156'67 m ³ 313'34 m ³	156.670 Kgs. 313.340 Kgs.
E.S. 3	91'78 m ³ 183'45 m ³	91780 Kgs. 183.450 Kgs.

CAPACIDADES TOTALES

Ibérico Pleno ⁽¹⁾	220.200 Kgs.
Ibérico Pleno ⁽²⁾	440.410 Kgs.
Ibérico Tardío ⁽¹⁾	311.980 Kgs.
Ibérico Tardío ⁽²⁾	623.860 Kgs.

¹³⁴ AMIT, M. 1965.: *Athens and the Sea. A study in Athenian Sea-Power*. Col. Latomus LXXIV. Bruselas, 150 pp.

¹³⁵ Esta paridad significa que la carga de un navío de 175 Tns. puede venderse en 28.932 dracmas, mientras que si la misma es de 250 Tns., su precio es de 41.332,5 dracmas. La importancia de estas cifras en el comercio marítimo ateniense puede valorarse en comparación con las cifras aportadas en el pleito abogado por Demóstenes (s. V a.C.) entre Androcles de Atenas y Nausicrates de Caristo contra Artemo y Apolodoro de Phaselis, en el que se litiga por un préstamo de 3000 dracmas para la realización de un viaje comercial (cerealístico) en la ruta del norte de Egeo con atraques en Sciones, Bósforo, Ponto y el Boristenes. CASSON, L.: *Traders and trading in classical Athens*. "Expedition", nº 21, 4. (1979) pp. 25 ss.

¹³⁶ JARDE, A. 1979. *Op. cit.* pp. 178-179.

YACIMIENTO	CRONOLOGIA	ZONA VISUAL	SUPERFICIE	POBLACION	ZONA CAPTACION	PRODUCTI VIDAD TOTAL	CONSUMO TOTAL POBLACION	PRODUCT. DESTINADA AL CONSUMO	EXCEDENTE
MOLETA DEL REMEI (ALCANAR)	s. VII - s. II a.C	75 Kms ²	5.184 mts ²	177 Hab 355 Hab 445 Hab	IA 38Kms ² IP 34Kms ² IT 40Kms ²	Reynolds 2.280 Tn 2.040 Tn 2.400 Tn Becket 1.661 Tn 1.196 Tn 1.408 Tn Richard. 1.386 Tn 1.428 Tn 1.680 Tn	Consumo de 200Kg/Hb en los tres modelos: IA 35.400K IP 71.000K IT 89.000K	1.710.000 K 1.530.000 K 1.800.000 K 1.210.000 K 897.000 K 1.056.000 K 1.039.000 K 1.071.000 K 1.260.000 K	1.674.000 K 1.459.000 K 1.711.000 K 1.174.000 K 826.000 K 967.000 K 1.004.000 K 1.000.000 K 1.171.000 K
ALDOVESTA (BENIFALLET)	650 - 575aC	8 Kms ²	200 mts ²	25 Hab	5 Kms ²	Reynolds 300 Tn Becket 176 Tn Richard. 210 Tn		225.000 K 132.000 K 157.500 K	220.000 K 127.000 K 152.000 K
CASTELL D'AMPOSTA	450 - 100aC	15 Kms ²	600 mts ²	60 Hab	52 Kms ²	Reynolds 3.120 Tn Becket 1.830 Tn Richard. 2.184 Tn	12.000 K	2.340.000 K 1.373.000 K 1.638.000 K	2.328.000 K 1.361.000 K 1.626.000 K
CASTELLET DE BANYOLES (TIVISSA)	inic. sIVaC fin. sIIIaC	581 Kms ²	44000 mts ²	3017 Hab	31 Kms ²	Reynolds 1.860 Tn Becket 1.091 Tn Richard. 1.302 Tn	603.400.K	1.395.000 K 819.000 K 977.000 K	791.600 K 215.600 K 373.600 K
COLL DEL MORO (GANDESA)	800 - 500aC	45 Kms ²	3.315 mts ²	285 Hab	38 Kms ²	Reynolds 2.280 Tn Becket 1.661 Tn Richard. 1.386 Tn	57.000 K	1.710.000 K 1.210.000 K 1.039.000 K	1.653.000 K 1.153.000 K 982.000 K
FERRADURA	625 - 550aC	56 Kms ²	400 mts ²	85 Hab	7 Kms ²	Reynolds 420 Tn Becket 246 Tn Richard. 294 Tn	17.000 K	315.000 K 185.000 K 221.000 K	298.000 K 168.000 K 204.000 K

GARFOLS (GINESTAR)	590 - 570ac	70 Kms ²	—	—	33 Kms ²	Reynolds 1.980 Tn Becket 1.161 Tn Richard. 1.386 Tn	-- -- --	1.485.000 K 871.000 K 1.040.000 K	-- -- --
PUIG DE LA NAO (BENICARLO)	S.VIII- S.IV ac	84 Kms ²	4.500 mts ²	385 Hab	58 Kms ²	Reynolds 3.480 Tn Becket 2.041 Tn Richard. 2.436 Tn	77.000 K	2.610.000 K 1.531.000 K 1.827.000 K	2.533.000 K 1.454.000 K 1.750.000 K
PUIG MISERICORDIA (VINAROS)	S.VII- S.II ac	97 Kms ²	2.925 mts ²	250 Hab	53 Kms ²	Reynolds 3.180 Tn Becket 1.866 Tn Richard. 2.226 Tn	50.000 K	2.385.000 K 1.400.000 K 1.670.000 K	2.335.000 K 1.350.000 K 2.620.000 K
ST.JAUME MAS D'EN SERRA (ALCANAR)	fin s.VII inic.s.VIac	35 Kms ²	3.200 mts ²	275 Hab	141 Kms ²	Reynolds 66 Tn Becket 39 Tn Richard. 46 Tn	55.000 K	50.000 K 30.500 K 35.250 K	- 5.000 K - 24.500 K - 19.750 K
ST. MIQUEL DE VINEBRE.	S.II- S.I ac	14 Kms ²	7.800 mts ²	668 Hab	16 Kms ²	Reynolds 960 Tn Becket 563 Tn Richard. 672 Tn	133.600 K	518.000 K 423.000 K 504.000 K	384.400 K 289.400 K 371.400 K
SERRA D'ALMORS	550ac	85 Kms ²	960 mts ²	96 Hab	13 Kms ²	Reynolds 780 Tn Becket 457 Tn Richard. 546 Tn	19.200 K	585.000 K 343.000 K 410.500 K	565.800 K 323.800 K 390.800 K
TOSSAL DEL MORO (PINYERES)	S.VII- S.Vac	7 Kms ²	1.975 mts ²	170 Hab	16 Kms ²	Reynolds 960 Tn Becket 563 Tn Richard. 672 Tn	34.000 K	518.000 K 423.000 K 504.000 K	484.000 K 389.000 K 470.000 K
CASTELL D'UILDECONA	fin s.III fin s. IIac	90 Kms ²	3.500 mts ²	300 Hab	51 Kms ²	Reynolds 3.060 Tn Becket 1.795 Tn Richard. 2.142 Tn	60.000 K	2.295.000 K 1.307.000 K 1.607.000 K	2.235.000 K 1.247.000 K 1.547.000 K

de su hipótesis es la interpretación de los Edificios Singulares del poblado de La Moleta del Remei, definidos por nosotros (*vide supra* n. 95) como almacenes comunitarios de excedentes agropecuarios. Mientras que para Mayoral estas construcciones son el exponente de "un segmento intermedio de la sociedad formado por los miembros de varias unidades maritales además de sus descendientes solteros y casados, incluyendo la prole de estos últimos: es

y, por extensión, profundizamos en los datos disponibles procedentes de las estudiadas en el área de la desembocadura del Ebro, en las que no existen diferenciaciones constructivas utilizables como parámetros de jerarquización social y cuyos ajuares funerarios se obtuvieron con graves deficiencias de registro, tendremos como resultado una absoluta falta de información fiable para establecer una organización social válida partiendo de la documentación propia del periodo

EXCEDENTE TOTAL EN EL AREA ESTUDIADA POR PERIODOS

IBÉRICO I - IBÉRICO II (PREIBÉRICO/IBÉRICO ANTIGUO)	Reynolds	4.894.800 Kgs
	Becket	3.128.400 Kgs
	Richard.	3.202.800 Kgs
IBÉRICO III (IBÉRICO PLENO)	Reynolds	11.583.600 Kgs
	Becket	6.784.600 Kgs
	Richard.	8.821.600 Kgs
IBÉRICO IV - V (IBÉRICO TARDIO)	Reynolds	6.878.400 Kgs
	Becket	4.080.000 Kgs
	Richard.	5.089.000 Kgs

decir, un linaje que emparenta su fuerza productiva por filiación a partir de un antepasado común"¹³⁷; Ruiz y Molinos los presentan como la realización económica de una estructura principesca¹³⁸.

El análisis de la primera teoría indica una interpretación basada en elementos claramente especulativos, puesto que no disponemos de ningún dato objetivo que nos permita ni apuntar siquiera la estructura del entramado social. A nivel microespacial, identificamos la funcionalidad de los recintos constructivos del poblado, y, en algunos casos, la realización comunitaria de tareas económicas (zonas de transformación alimentaria p.e. H.14), religiosas (enterramientos infantiles colectivos p.e. H.17) y militares (edificación del sistema defensivo), pero no podemos efectuar una jerarquización de los hábitats en base a las tipologías materiales ni identificar grupos y/o clases sociales partiendo de la información urbanística y/o constructiva; si sumamos al estadio de información del poblado la ausencia de necrópolis relacionables con el mismo

estudiado, sin tener que basar el modelo en comparaciones antropológicas generalizadoras de dudosa aplicación a este caso en concreto.

Por lo que respecta a la hipótesis de Ruiz y Molinos, y si bien estamos de acuerdo con la función del poblado como catalizador económico del área circundante, no creemos que, en el estadio actual de la investigación, pueda aceptarse el término "principesco" para definir la organización social del poblado de La Moleta del Remei. El empleo de este concepto responde a los modelos organizativos que los citados investigadores han formulado con excelentes resultados para el área de la campiña de Jaén, en la que tanto la dispersión territorial de los asentamientos como el análisis de las fuentes escritas permite identificar estructuras de gobierno basadas en centros de poder y mandatos personales absolutos de transmisión dinástica, cuyas raíces se entroncan en el orientalizante tartésico y, por extensión, pueden observarse en las necrópolis ibéricas del S.E. peninsular de los siglos VI-

¹³⁷ MAYORAL, F. 1990-1991. *Op.cit.*, pp. 204, n.42.

¹³⁸ RUIZ, A.; MOLINOS, M. 1993. *Op.cit.* p.207.

V a.C. Sin embargo, no disponemos de ninguna prueba que permita hablar de una organización social basada en un poder personal absoluto en el N.E.¹³⁹, al tiempo que la estructura territorial impide reconocer extensas interdependencias referidas a un núcleo de poblamiento concreto.

La interpretación social que puede efectuarse actualmente del poblamiento ibérico en el área de la desembocadura del Ebro debe conjugar dos parámetros básicos como son: la necesidad de la existencia de un dirección organizativa de la actividad socioeconómica a nivel de los asentamientos, y una distribución basada en zonas de dependencia reducidas por proximidad de asentamientos de jerarquía similar.

Durante la segunda mitad del siglo V a.C., en el área de la llanura costera del Montsià-Baix Maestrat, coexisten tres poblados de importancia similar, con contacto visual directo entre los mismos y distancia máxima desde los extremos de 11 kms.: Puig de la Nao (Benicarló); Puig de la Misericòrdia (Vinaròs) y Moleta del Remei (Alcanar); las fronteras territoriales teóricas, adaptables geográficamente a la división resultante de la aplicación de los polígonos de Thyessen, se delimitan en los ríos La Sènia (Moleta del Remei/Puig de la Misericòrdia) y Cèrvol (Puig de la Misericòrdia/Puig de la Nao), siendo las áreas de control y captación secundaria resultantes (incluso si sumamos las proyecciones hacia el área Uldecona-Montsià al norte y Sierra de Irta al sur) muy reducidas como para interpretar a cada poblado como el centro de una estructura territorial autónoma.

En nuestra opinión, el área del bajo Ebro-Montsià estaría organizada a partir de la existencia de una unidad/grupo basada en una similitud/relación étnica (tribu?), cuyo carácter de conjunto (grupo ilercavón?) se desarrollaría a partir de un concepto de parentesco difuso/lejano o, preferentemente, de rasgos culturales comunes. El análisis del territorio indica la no existencia de jerarquizaciones macroterritoriales entre los hábitats, pero sí de un control de las zonas de explotación próximo a los núcleos principales mediante el

establecimiento de pequeñas zonas de producción (granjas?, torres de vigía?). La ausencia de fases de destrucción violenta durante el periodo Ibérico III es una muestra de la estabilidad socio-territorial del área.

A nivel económico, la división de funciones del trabajo (agrícola, ganadero, metalúrgico, transformador y productor de alimentos y bienes de consumo) debe ampliarse con la posible existencia de la actividad comercial directa. El análisis de la distribución de materiales de importación, unido a las características propias de los tipos de intercambios mediterráneos y la distribución de los depósitos en el área, indican que el control de la actividad comercial se encuentra en manos indígenas, tanto por lo que respecta a la captación de recursos y redistribución de productos, como al almacenamiento y expedición de los mismos. El transporte del excedente entre la desembocadura del Ebro y Ampurias/Mediterráneo centro-oriental debía encontrarse en manos de los mercaderes greco-occidentales y/o semitas pero, probablemente, también en este último tramo de la cadena comercial los comerciantes indígenas podrían tener un papel tan destacado como en los niveles anteriores¹⁴⁰.

En conclusión, una información demasiado restringida como para poder enunciar una estructura social, aunque, al mismo tiempo, lo suficientemente amplia para rebatir los modelos teóricos expuestos.

5. CONCLUSIONES

La exégesis de lo planteado nos indica claramente el hecho de que el conocimiento del periodo ibérico en las comarcas del Ebro y zonas adyacentes dista mucho de ser completo, y aun, de estar ni tan sólo correctamente estructurado.

Si en el haber de la investigación contamos con las recientes tareas desarrolladas en Aldovesta, Barranc de Gàfols, Coll del Moro, La Moleta del Remei, Castell d'Amposta y Castell d'Uldecona entre otros, así como

¹³⁹ El conocimiento de la organización social de las comunidades ibéricas de Cataluña se ha realizado desde la perspectiva del estudio de las fuentes clásicas del periodo de la conquista y, por extensión, de la documentación epigráfica del área aragonesa del siglo I a.C. Las referencias incluidas en las mismas a poderes absolutos se centran en la figura y/o concepto del caudillaje, que no puede ser interpretado actualmente como exponente de un poder absoluto permanente, sino como una atribución de mando otorgada en un momento de necesidad militar. Si repasamos, por ejemplo, la documentación textual referente al periodo de la represión catoniana, se constata que el poder en los asentamientos indígenas responde a un modelo de representatividad múltiple de carácter colegial, empleándose los términos latinos de senadores y magistrados en el conocido pasaje del derribo de las murallas de las ciudades del NE. (Tito Livio, 34,17; Zonaras, 9,17,5; Apiano, Iber, 39,41; Frontino, 1,1,1).

¹⁴⁰ La importancia de comerciantes indígenas en los intercambios a partir de Ampurias y la red de relaciones de esta última, se ha puesto de relieve recientemente a través de las cartas comerciales localizadas en la misma. Vide: SANMARTÍ, E.; SANTIAGO, R.: *La letre grecque d'Emporion et son contexte archéologique*. "R.A.N.", 21 (1988), pp. 3-17. con bibliografía anterior, de igual modo: SANTIAGO, R.: *Entorno al plomo de Pech Maho*. "Faventia" 11/2 (1989), pp. 163-179.

con la revisión de los materiales de las necrópolis paleoibéricas, la lista del debe es, desgraciadamente y por el momento, mucho más extensa.

En primer lugar, la investigación, catalogación y publicación parciales, acometidas con metodologías obsoletas y ya superadas de determinados yacimientos, han conformado unas ideas generales de conocimiento anquilosadas que deben ser revisadas en profundidad, siendo para ello estrictamente necesaria una tarea de reconstrucción del proceso de investigación que supera el marco lógico del estudio protohistórico. La publicación total y sistemática de los fondos existentes en el Museo del Montsià, superando anacrónicas dependencias personales, es, en este sentido, imprescindible.

En segundo lugar, la interpretación del poblamiento ibérico en la zona ha estado excesivamente supeditada en la bibliografía arqueológica a la extrapolación del análisis de la información obtenida en otras áreas cercanas. De este modo, y pese a la importancia que en su día tuvieron los trabajos del Institut d'Estudis Catalans y otros investigadores posteriores en el Bajo Aragón-Matarranya, creemos que no es ya de recibo una relación tan dependiente de la misma, más si tenemos en consideración que el grueso de los trabajos en el área finalizaron a principios de la década de los setenta. La pluralidad de la Cultura Ibérica y su capacidad para adoptar soluciones de asentamiento en función de los condicionantes de cada zona, y de los estímulos externos que en ella convergen, hace necesario un planteamiento interpretativo que, sin obviar la información obtenida en otras áreas limítrofes, se centre en la documentación propia de la zona objeto de estudio.

En consecuencia, creemos que los objetivos de futuro de la investigación en el área deben resolver las cuestiones siguientes:

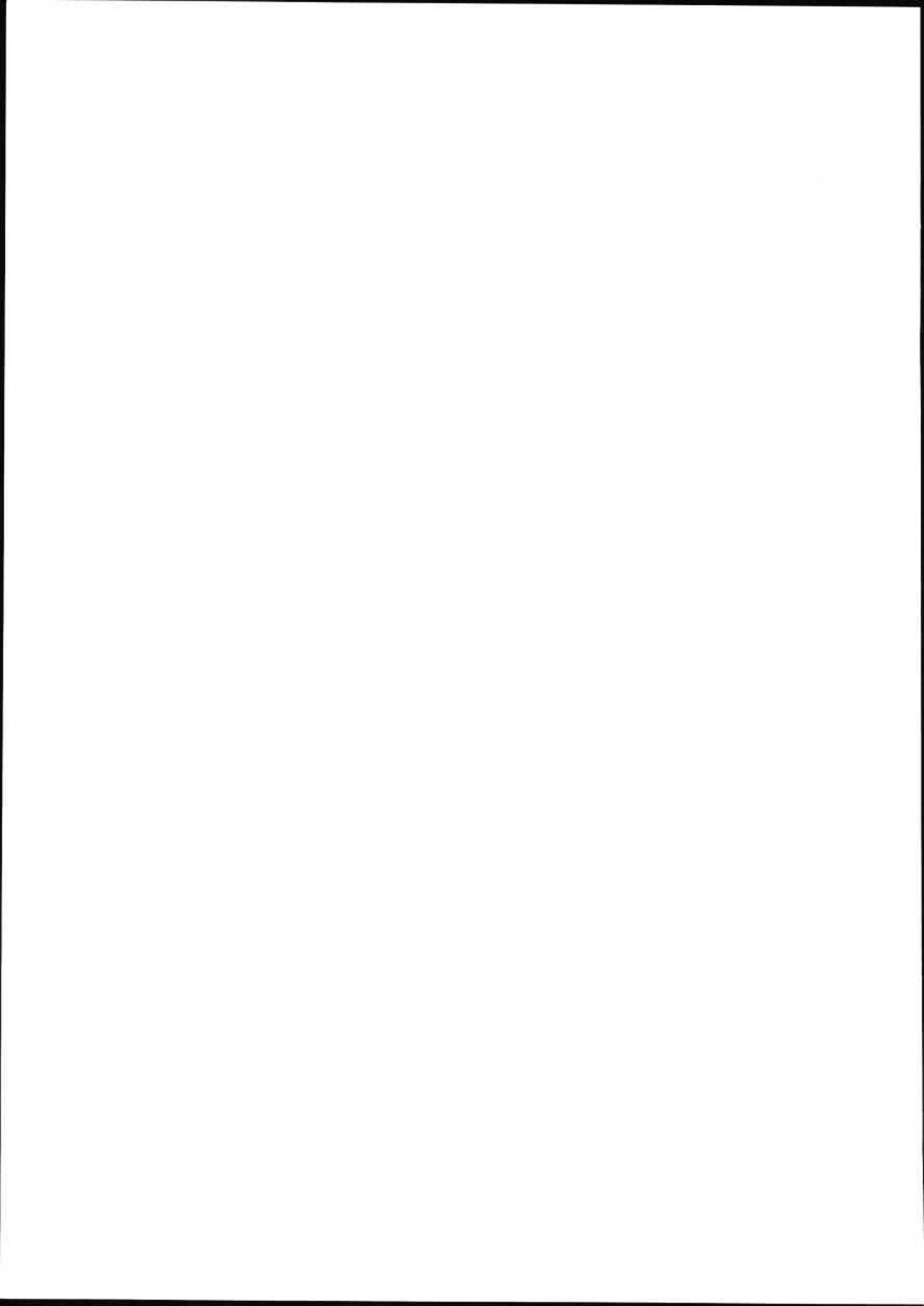
- prospección sistemática del territorio destinada a completar la tarea de identificación/documentación/catalogación de yacimientos iniciada por las Cartas Arqueológicas, a fin y efecto de conocer la densidad de poblamiento real y poder elaborar hipótesis de trabajo sobre la interdependencia de los diferentes núcleos de hábitat.

- documentación de los componentes de la primera fase de ocupación (Ibérico I - Horizonte Preibérico), a fin de poder constatar de modo preciso el surgimiento del urbanismo organizado y los tipos e importancia relativa de los elementos coloniales-comerciales en este proceso, con especial incidencia en la valoración de los componentes etrusco y semita.

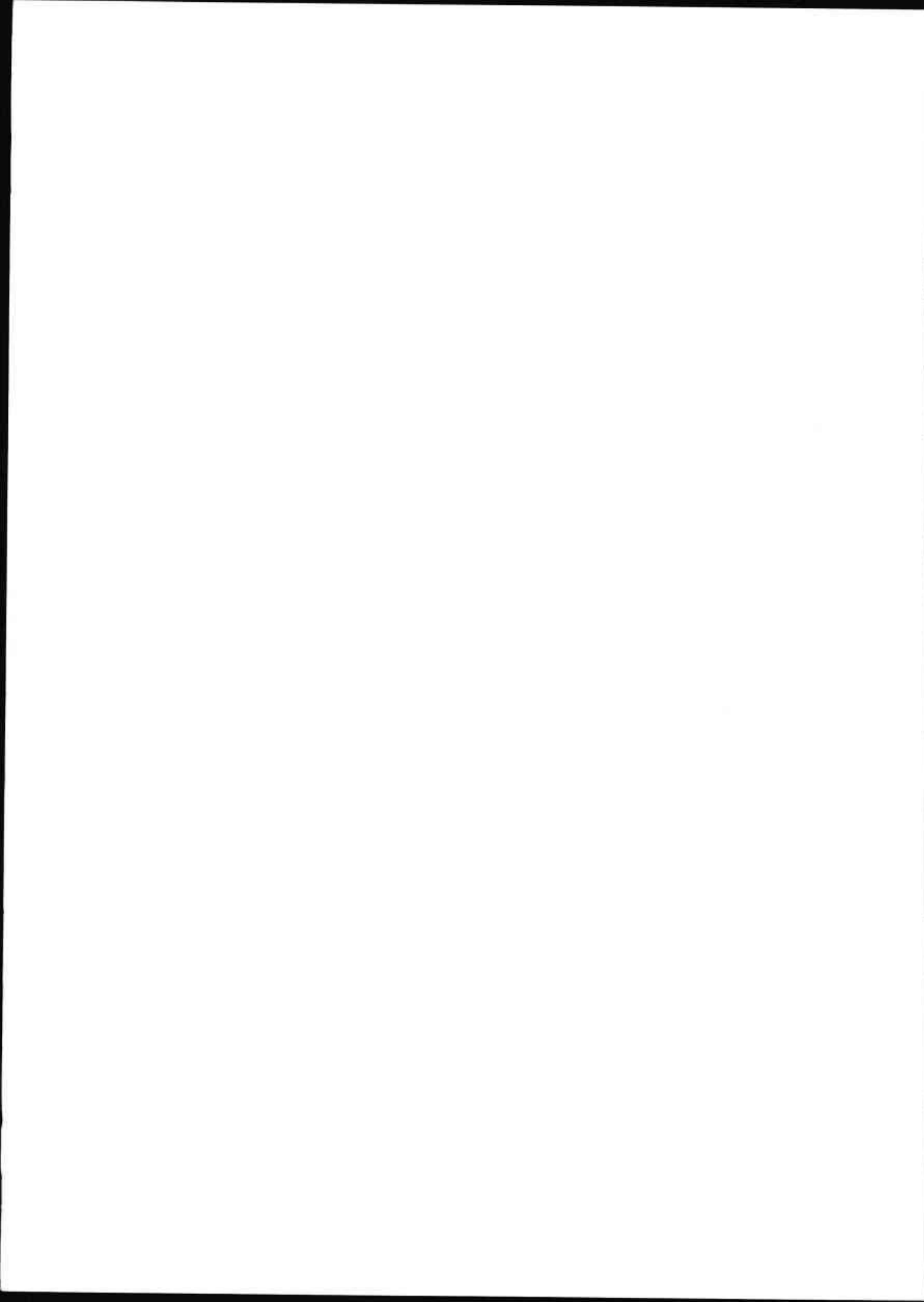
- documentación de los hábitats del periodo Ibérico II (Horizonte Ibérico Antiguo), para establecer la necesaria dualidad poblado-necrópolis. En este sentido, consideramos básica la correcta valoración de las estaciones prospectadas y enunciadas de forma imprecisa desde la década de los cincuenta.

- profundización en el análisis del periodo Ibérico III (Horizonte Ibérico Pleno) y en la problemática de la transición entre el poblamiento ibérico y la organización romana del territorio, cuestión que sólo ahora empieza a estudiarse.

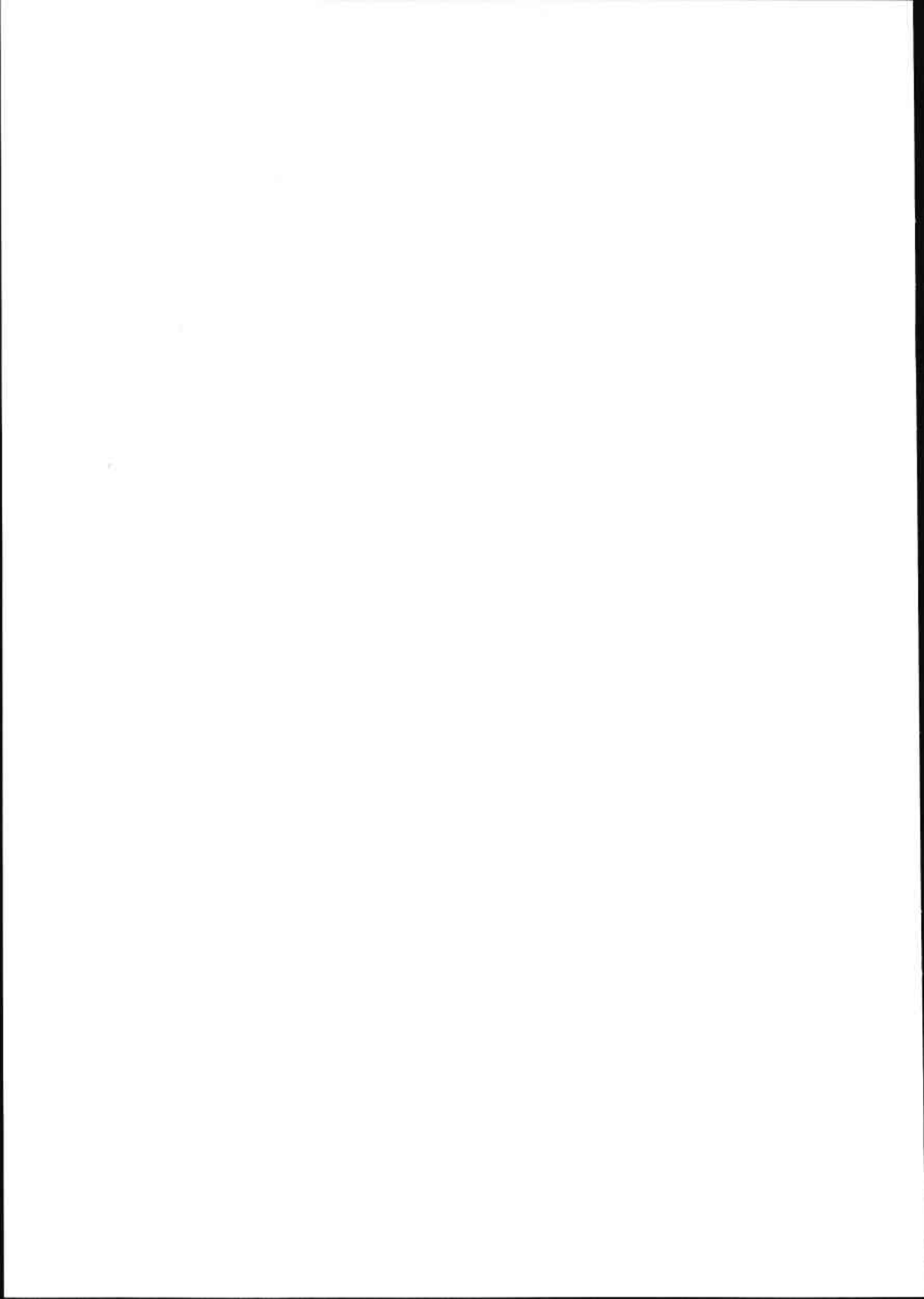
En resumen, creemos que el poblamiento protohistórico de las comarcas del Ebro es paradigmático del decurso del mundo ibérico en el Principado, constituyendo un campo de estudio relativamente nuevo y con amplias posibilidades para el conocimiento y resolución de un importante número de cuestiones pendientes sobre el poblamiento prerromano.

YACIMIENTO CRONOLOGIA	POBLACION ACTIVA (50%)	SUPERFICIE CULTIVABLE 5041m ² hab	PRODUC- TIVIDAD	CONSUMO TOTAL POBLACION	PRODUCT. DESTINADA AL CONSUMO	EXCEDENTE
MOLETA DEL REMEI (ALCANAR) s.VII - s.II a.C	IA 89 Hab IP 177 Hab IT 222 Hab	44'6 Hect 89'2 Hect 112'1 Hect	Reynolds 67 Tn 133 Tn 168 Tn Becket 39 Tn 75 Tn 98 Tn Richard. 47 Tn 94 Tn 117 Tn	Consumo de 200Kg/Hb en los tres modelos: IA 35.400K IP 71.000K IT 89.000K	50.300 K 100.000 K 126.000 K 29.300 K 58.800 K 73.900 K 35.300 K 70.200 K 88.200 K	14.900 K 29.000 K 37.000 K -6.100 K -12.200 K -15.100 K -100 K -800 K -800 K
ALDOVESTA (BENIFALLET) 650 - 575aC	13 Hab	6'5 Hect	R. 9'7 Tn B. 5'7 Tn R. 7 Tn	5.000 K	7.300 K 4.300 K 5.300 K	2.300 K -700 K 300 K
CASTELL D'AMPOSTA 450 - 100aC	30 Hab	15 Hect	R. 22'5 Tn B. 13'2 Tn R. 15'7 Tn	12.000 K	16.900 K 9.900 K 11.800 K	4.900 K -2.100 K -200 K
CASTELLET DE BANYOLES inic.IVaC fin. sIIaC	1508 Hab	533 Hect	R. 779 Tn B. 469 Tn R. 559 Tn	603.400 K	585.000 K 352.000 K 42.000 K	-18.400 K -251.400 K -183.400 K
COLL DEL MORO (GANDESA) 800 - 500aC	142 Hab	72 Hect	R. 108 Tn B. 63 Tn R. 75 Tn	57.000 K	81.000 K 46.000 K 56.300 K	24.000 K -11.000 K -700 K
FERRADURA 625 - 550aC	43 Hab	21'7 Hect	R. 32'5 Tn B. 19 Tn R. 22'7 Tn	17.000 K	24.400 K 14.300 K 17.100 K	7.400 K -2.700 K 100 K
PUIG DE LA NAO (BENICARLO) sVIII - sIVaC	193 Hab	97 Hect	R. 145 Tn B. 85 Tn R. 102 Tn	77.000 K	108.800 K 64.000 K 76.500 K	21.000 K -8.700 K -500 K
PUIG MISERICORDIA (VINAROS) sVII - sII aC	125 Hab	63 Hect	R. 94'5 Tn B. 55 Tn R. 66 Tn	50.000 K	71.000 K 41.300 K 49.500 K	21.000 K -8.700 K -500 K
ST.JAUME MAS D'EN SERRA (ALCANAR) fin. sVII inic s.VIaC	138 Hab	69'5 Hect	R. 104 Tn B. 61 Tn R. 73 Tn	55.000 K	78.000 K 45.800 K 54.850 K	23.000 K -9.200 K -200 K
ST. MIQUEL DE VINEBRE. s.II - I.aC	334 Hab	168 Hect	R. 252 Tn B. 148 Tn R. 176 Tn	133.600 K	189.000 K 111.000 K 132.000 K	55.400 K -22.600 K -1.600 K
SERRA D'ALMORS 550 a.C	48 Hab	24 Hect	R. 36 Tn B. 21 Tn R. 25 Tn	19.200 K	27.000 K 15.800 K 18.800 K	7.800 K -3.400 K -400 K
TOSSAL DEL MORO (PINYERES) s.VII - s.VaC	85 Hab	43 Hect	R. 64'5 Tn B. 38 Tn R. 45 Tn	34.000 K	48.500 K 28.500 K 33.800 K	14.500 K -5.500 K -200 K
CASTELL D'ULLDECONA fin s.III fin s. IIaC	150 Hab	75'6 Hect	R. 113 Tn B. 66'5 Tn R. 79 Tn	60.000 K	84.800 K 49.900 K 59.300 K	24.800 K -10.100 K -700 K

**BIBLIOGRAFIA D'OBRES RELATIVES A LA
CULTURA IBÈRICA EN GENERAL, O
ESPECIALMENT REFERIDES A CATALUNYA I
AL MARESME**

BIBLIOGRAFIA D'OBRES RELATIVES A LA CULTURA IBÈRICA EN GENERAL, O ESPECIALMENT REFERIDES A CATALUNYA I AL MARESME

1922 -Antoni Rovira i Virgili, *Història Nacional de Catalunya*, vol. I, Edicions Patria, Barcelona, pàgs. 477-567.

1930 -J. de C. Serra-Ràfols, *El poblament prehistòric de Catalunya*, Editorial Barcino, Barcelona, pàgs. 81-138.

1932 -P. Bosch Gimpera, *Etnologia de la Península Ibèrica*, Barcelona.

1942 -L. Pericot, *Los pueblos de España*, T.I, Editorial Gallach, Barcelona.

1945 - P. Bosch Gimpera, *La formación de los pueblos de España*, México.

1945 - M. Almagro, J. de C. Serra-Ràfols, J. Corominas, *Carta Arqueologica de España: Barcelona*, C.S.I.C., Madrid.

1946 -A. García y Bellido, *El arte ibèrico*, a "Ars Hispaniae", vol. I, Madrid,.

1946 -J. Maluquer de Motes, *Pueblos ibèricos*, a "Historia de España", (Dir. R. Menéndez Pidal), vol. I, Ed. Espasa Calpe, Madrid.

1946 -Julio Caro Baroja, *Los pueblos de España*, Barcelona.

1948 -A. García y Bellido, *Hispania Graeca*, Barcelona.

1959 - A. Schulten, *Geografía y etnografía antiguas de la Península ibèrica*, vol. I, Madrid.

1960 - A.A.V.V., *Primer symposium de Prehistoria de la Península ibèrica*, Pamplona septiembre de 1959.

1960 -D. Fletcher Valls, *Problemas de la cultura ibèrica*, a "Serie de trabajos varios", nº 22, S.I.P., Valencia.

1961 -A. Tovar, *The ancient languages of Spain and Portugal*, New York.

1962 -Miquel Tarradell, *Les arrels de Catalunya*, Ed. Vicens Vives, Barcelona.

1963 -A.A.V.V., *Symposium de Prehistòria Peninsular*, Barcelona, octubre de 1962.

1964 -Marià Ribas i Bertran, *Els orígens de Mataró*, Premi Illuro 1963, Mataró.

1965 - Antonio Arribas Palau, *Los iberos*, Ed. Aymà, Barcelona.

1967 - L. Villaronga y J. Estrada, *La "Lauro" monetar y el hallazgo el Cánoves (Barcelona)*, a "Ampurias", nº 29, Barcelona.

1968 - J. Maluquer de Motes, *Epigrafía prelatina de la Península ibèrica*, Instituto de Arqueología y Prehistoria, Barcelona.

1968 -AA.VV., *Comunicaciones a la I reunión de Historia de la Economía antigua de la Península ibèrica*, a "Papeles del laboratorio de Arqueología de Valencia".

- 1968 -M. Tarradell, *Arte ibérico*, Ed. La Polígrafa, Barcelona.
- 1969 -W. Schüle, *Die Meseta-Kulturen der iberische Halbinsel*, Berlín.
- 1973 -Gerard Nicolini, *Les ibères. Art et Civilisation*, Ed. Fayard, París.
- 1977 -Josep M. Cuyàs Tolosa, *Història de Badalona*, Badalona.
- 1977 - AA. VV., *Simposi internacional: Els orígens del món ibèric. Barcelona-Empúries, 1977, a "Ampúries"*, 38-40, Barcelona 1976-1978.
- 1979 - L. Pericot - *Cerámica ibérica*, La Polígrafa, Barcelona.
- 1979 - AA. VV., *La baja época de la cultura ibérica. Actas de la mesa redonda celebrada en conmemoración del décimo aniversario de la Asociación española de Amigos de Arqueología*, Madrid, marzo de 1979.
- 1982 -AA. VV., *L'Arqueologia a Catalunya avui*, "Catàleg de l'exposició", Generalitat de Catalunya, Novembre de 1982.
- 1982 - AA. VV., *Excavacions arqueològiques a Catalunya*, Núm. 1, Generalitat de Catalunya.
- 1983 - AA. VV., *La cultura ibèrica*, (Dir. Enric Pla Ballester), S.I.P., Exposició sobre la cultura ibèrica, València, abril - juny 1983.
- 1983 -Martín Almagro-Gorbea y Manuel Fernández-Miranda, *Los iberos*, Catàleg de l'Exposició, Ministerio de Cultura, Madrid.
- 1984 -AA. VV., *Arqueología Espacial. Coloquio sobre distribución y relaciones entre los asentamientos*, Diputación General de Aragón, Teruel.
- 1984 -Josep Barberà i Xavier Dupré, *Els laietans. Assaig de síntesi*, a "Fonaments", 4, Ed. Curial, Barcelona.
- 1985 -*Iberos. Actas de la I Jornadas sobre el mundo ibérico*, Edición coordinada por A. Ruiz y M. Molinos, Jaén, 1985.
- 1985 -Teresa Chapa Brunet, *La escultura ibérica zoomorfa*, Dirección General de Bellas Artes y Archivos, Madrid.
- 1986 -Joan Sanmartí, *La Laietània ibèrica. Estudi d'arqueologia i d'història*, Tesi doctoral llegida a la Universitat de Barcelona, el maig de 1986 (inèdita).
- 1986 - AA. VV., *Arqueología Espacial. Coloquio sobre el microespacio*, Diputación General de Aragón, Teruel.
- 1987 -AA. VV., *Los asentamientos ibéricos ante la romanización*, Coloquio 27-28 Febrero 1986, Casa Velázquez, Ministerio de Cultura, Madrid.
- 1987 -AA. VV., *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior, Homenatge a Josep Estrada i Garriga*. Museu de Granollers, 5 a 8 de febrer de 1987.
- 1988 -AA. VV., *I fenici*, (Dir. Sabatino Moscati), Catàleg de l'exposició feta a Venècia. Edit. Bompiano, Milano.
- 1988 -Antonio Blanco Freijeiro, *El pueblo ibérico*, a "Los primeros españoles", 1, Col.lecció "Historia 16", Madrid.
- 1989 -AA. VV., *Iers. Jornades arqueològiques del Baix Llobregat*, Castellde fells, 29 al 30 d'abril de 1989. Pre-Actes.
- 1989 -AA. VV., *Habitats et estructures domestiques en Méditerranée occidentale durant la Préhistoire*, Colloque international, Arles-sur-Rhône, 19 a 21 octobre 1989. Pre-Actes.
- 1989 -R. Marçet, e. Sanmartí, *Empúries*, Diputació de Barcelona.
- 1989 -AA. VV., *Inhumaciones infantiles en el ámbito mediterráneo español (siglos VII a.E. al II d.E.)*, a "Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castelloneses", 14, Diputació de Castelló.
- 1989 -AA. VV., *Etnogénesis y Etnogeografía de las etnias prerromanas*, Mesa REDonda, 13 a 16 de diciembre de 1989, Universidad Complutense, Madrid (en premsa).
- 1990 -Michel Py (Ed.), *Fouilles dans la ville antique de Lattes. Les îlots 1, 3 et 4 nord du quartier Saint-Sauveur*, a "Lattara", 3, Lattes.
- 1990 - AA. VV., Dossier: *El Vallès: Arqueologia i perspectiva històrica*, a "Limes", O, Cerdanyola del Vallès.
- 1990 -Josep M. Solías i Aris, *El poblament del curs inferior del Llobregat en època ibèrica i romana*, Tesi doctoral llegida a la Universitat de Barcelona el 1990 (inèdita).
- 1991 -S. Moscati (Coordinador), *I. Celti*, Catàleg de l'exposició al Palazzo Grassi de Venècia, Ed. Bompiani, Milano.
- 1991 -AA. VV., *Fortificaciones. La problemàtica de l'Ibèric ple: (segles IV-III a.C.)*, Actes del Simposi internacional d'Arqueologia ibèrica, Manresa 6 a 9 de desembre de 1990.

1991 -J. Remesal i O. Musso (Coordinadors), *La presencia de material etrusco en la Península ibérica en el ámbito de la colonización arcaica en la Península ibérica*, Taula Rodona de 24 al 27 d'abril de 1990, Sezione di Studi Storici "Alberto Boscolo" i Universitat de Barcelona.

1992 -AA. VV., *Marseille grecque et la Gaule*, a "Études massaliètes", 3, Actes del Col.loqui de Marsellam del 28 al 23 de novembre de 1990.

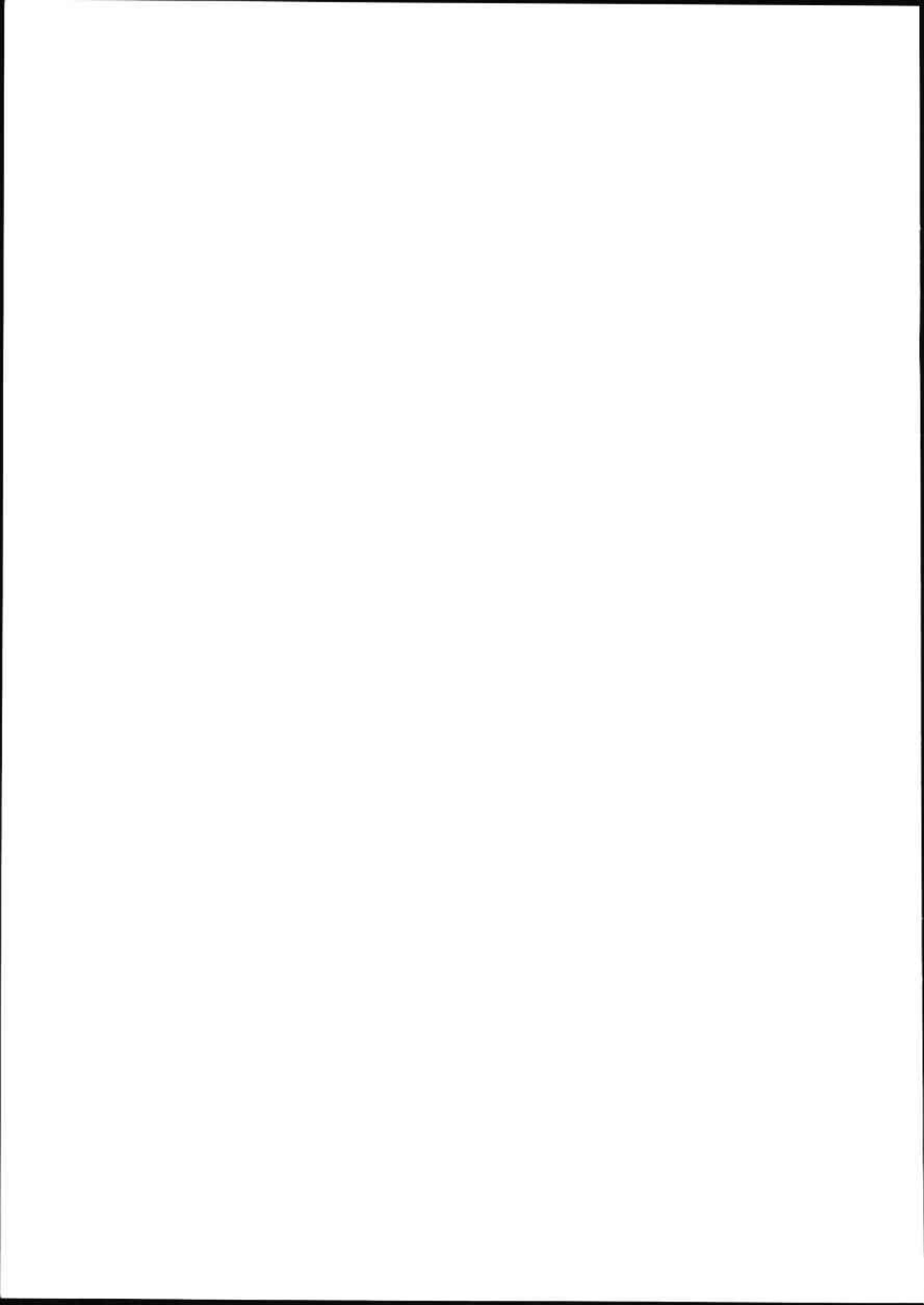
1992 -AA. VV., *Estudios de arqueología ibérica y romana. Homenaje a Enrique Ballester*, a "Trabajos Varios", nº 89, S.I.P., València.

1992 -AA. VV., Dossier, *Les ceràmiques de tècnica ibèrica a la Catalunya romana (segles II-I a.C.)*, Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona.

1992 -AA. VV., *Las necrópolis*. Actas del Congreso de Arqueología Ibérica, Madrid, 4 al 6 de novembre de 1991, Universidad Autónoma de Madrid.

1993 -Joaquim García i Roselló, *Turó dels Dos Pins. Necrópolis ibèrica*, Ed. AUSA, Sabadell.

1993 -Arturo Ruiz y Manuel Molinos, *Los iberos. Análisis arqueológico de un proceso histórico*. Crítica, Barcelona.

ÍNDIX

<i>Presentació del seminari</i> per Carme BENITO i VALES	3
<i>Introducció del seminari</i> per Josep BARBERÀ i FARRÀS	5
<i>En torno al origen del mundo ibérico catalán: problemas de sustrato</i> per José Luís MAYA GONZÁLEZ	7
<i>El comerç fenici i les comunitats del ferro a Catalunya</i> per Maria Eugènia AUBET i SEMLER	21
<i>Els Vilars (Arbeca, Les Garrigues): primera edat del ferro i època ibèrica a la plana occidental catalana</i> per Ignasi GARCÉS i ESTALLO, Emili JUNYENT i SÀNCHEZ, Angel LAFUENTE i REVUELTO i Joan B. LÓPEZ i MELCION	41
<i>El Moli d'Espigol (Tornabous): noves constatacions arqueològiques, i noves propostes interpretatives entorn el món pre-romà</i> per Miquel CURA i MORERA i Jordi PRINCIPAL i PONCE	61
<i>Els ibers a Emporion (segles VI-III a.C.)</i> per Enric SANMARTÍ i GREGO	85
<i>L'expansió septentrional del món iber: el jaciment de Mas Castellar-Pontós i les seves especialitzacions</i> per Enriqueta PONS i BRUN	103
<i>Les recerques sobre les societats ausetana i lacetana. Estat de la qüestió</i> per Dolors MOLAS i FONT	129
<i>La vall de Cabrera de Mar. Un model d'ocupació del territori a la Laietània ibèrica</i> per Joaquim GARCIA i ROSELLÓ i Dolors ZAMORA i MORENO	145
<i>El poblament ibèric a l'àrea cosetana</i> per Joan SANMARTÍ i GREGO, Joan SANTACANA i MESTRES i Josep POU i VALLÈS	181
<i>Estructuració cronoocupacional del poblamiento ibérico en las comarcas del Ebro</i> per Francesc GRÀCIA i ALONSO i Glòria MUNILLA i CABRILLANA	207
<i>Bibliografia d'obres relatives a la cultura ibèrica en general, o especialment referides a Catalunya i al Maresme</i>	257

NÚMEROS ANTERIORS DE LA REVISTA LAIETANIA

LAIETANIA 1. (1981).

ROUILLARD, P.: *La céramique grecque de Burriac (Cabrera de Mar, Barcelona), conservée au Museu de Mataró.* **GARCIA, J. PUJOL, J. ESTEBAN, R.:** *Les sitges del poblat ibèric de Burriac (II) (Cabrera de Mar, El Maresme).* **CERDÀ, J.A.:** *Troballes arqueològiques al carrer de La Pau (Mataró, El Maresme).* **CLARIANA, J.F.:** *Sondatge estratigràfic a la vil·la romana de Can Majoral (Mataró, El Maresme).* **V.V.A.A.:** *Noticiari arqueològic. Noticiari històric. Vària.*

LAIETANIA 2-3. (1985).

LLEONARD, R.: *El jaciment epicardial del Castellàs Rocs de Sant Magí, a Sant Andreu de Llavaneres (El Maresme).* **PÉREZ, J.:** *Els vasos hallstàtics o urnes cineràries d'Argentona.* **LÓPEZ, A. ROVIRA, J. SANMARTÍ, E.:** *Excavacions al poblat ibèric del Turó del Vent (Llinars del Vallès, Vallès Oriental) Campanya 1981.* **MIRÓ, J. PUJOL, J.:** *Nota sobre la campanya d'excavacions realitzada durant l'any 1983 en el poblat ibèric de Burriac (Cabrera de Mar, El Maresme).* **BENITO, N. BURJACHS, F. DEFAUS, J.M. ESPADELER, M.M. MOLINA, M.:** *Les excavacions al poblat ibèric de Burriac (Cabrera de Mar, El Maresme), durant la campanya de 1984.* **PUJOL, J. GARCIA, J.:** *El grup de sitges de Can Miralles-Can Modolell (Cabrera de Mar, El Maresme).* **BARBERÀ, J.:** *Un paral·lel remot de l'edifici públic de Burriac (Cabrera de Mar, El Maresme).* **MARTÍ, C.:** *La circulació monetària del poblat ibèric de Burriac i el seu hiterland a la llum de les últimes troballes de la campanya d'excavacions de 1983.* **PONS, E.:** *Acerca de unos hornos ibéricos en la riera de Sant Simó (Mataró, El Maresme).* **MIRÓ, J.:** *La producció d'àmfores al Maresme: una síntesi.* **A.A.V.V.:** *Vària. Noticiari arqueològic.*

LAIETANIA 4. (1988). (MONOGRAFIA)

MIRÓ, J. PUJOL, J. GARCIA, J.: *El dipòsit del sector occidental del poblat ibèric de Burriac (Cabrera de Mar, El Maresme).*

LAIETANIA 5. (1990). (MONOGRAFIA)

A.A.V.V.: *Can Xammar (Mataró, El Maresme). Campanyes d'excavació 1964-68 i 1970.*

LAIETANIA 6. (1991).

BOSCH, J. MIRÓ, J.M.: *Els Rocs de Sant Magí (Sant Andreu de Llavaneres, El Maresme). Campanya de setembre de 1986.* **PUJOL, J.:** *Assaig d'interpretació de l'època ibèrica al Maresme.* **FREIXA, A. JUAN, J. MORENO, V. OCAÑA, M.V. SALA, F.:** *Noves aproximacions a l'estudi del Turó de Montgat (El Maresme).* **BANUS, J.:** *Les sitges del poblat ibèric de Burriac (Cabrera de Mar, El Maresme): les sitges nùms. 36 i 37. Noves aportacions sobre la fase final del poblat.* **MATAMOROS, D.:** *Els ancoratges antics de Vilassar de Mar -Cabrera de Mar i Mataró (El Maresme).* **GALLIQU, P.:** *Les amphores Pascual I et Dressel 2-4 de Tarraconaise decouvertes dans les nord-ouest de la Gaule et les importacions de vins espagnols au haut-empire.* **CLARIANA, J.F.:** *Un interessant lot de terra sigil·lata tardo-itàlica procedent de Torre Llauder (Mataró, El Maresme).* **BURES, L. MARQUES, A.:** *La vil·la romana de Cal Ros de les Cabres (El Masnou, El Maresme). Notícia de les darreres campanyes d'excavació.* **MARTÍ, C. JUHE, E.:** *Estudi i restauració d'unes pintures murals del jaciment de Can Modolell (Cabrera de Mar, El Maresme).* **CERDÀ, J.A. PÉREZ, S.:** *Darreres excavacions d'urgència davant del clos arqueològic de Torre Llauder (Mataró, El Maresme).* **PERA, J.:** *La ceràmica sigil·lata africana d'Illuro: Estat de la qüestió.* **CERDÀ, J.A.:** *Un conjunt de ceràmica del segle XVI procedent de Can Xammar (Mataró, El Maresme).*

LAIETANIA 7. (1992).

A.A.V.V.: *Can Xammar (Mataró, El Maresme). Campanya d'excavació de 1987.* **CODEX SCCL.:** *Excavacions a l'autopista A-19, variant de Mataró. Tres exemples del poblament del Maresme: de l'ibèric ple a la romanització.*

MUSEU
COMARCAL
DEL MARESME
MATARÓ

SECCIÓ ARQUEOLÒGICA

AMB LA COL·LABORACIÓ

